Universiteit Leiden
The Netherlands

Gelre : dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen

Noordzij, G.A.

Citation

Noordzij, G. A. (2008, September 11). *Gelre : dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Verloren, Hilversum. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/13095

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/13095

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

GELRE

Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het college voor Promoties
te verdedigen op donderdag 11 september 2008
klokke 15.00 uur

door

Gerard Arie Noordzij
geboren te Nootdorp
in 1973

Promotiecommissie

Promotor:	prof dr. W.P. Blockmans
Co-promotor	dr. R. Stein
Referent:	prof. dr. W.Th.M. Frijhoff (Vrije Universiteit Amsterdam)
Overige leden:	prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers prof. dr. J.A. Mol prof. dr. J.S. Pollmann

Woord vooraf

Dit proefschrift is voortgekomen uit het door NWO gefinancierde project over identiteiten in de late middeleeuwen, getiteld: 'Centralisatie of particularisme? De ontwikkeling van nationale identiteiten in de Lage Landen (1250-1585)'. Allereerst dank ik Sjoerd Bijker en Justine Smithuis, die als onderzoekers bij dit project betrokken zijn geweest, voor hun kritische opmerkingen, suggesties, hun hulp, en voor de stimulerende uitwisseling van ideeën en resultaten.

Toen ik aan mijn onderzoek in Leiden begon werd hier en daar in mijn omgeving gegniffeld. Ik kwam tussen de 'mediëvisten' te zitten. En iedereen wist: mediëvisten waren vreemdsoortige wezens, losgezongen van de realiteit, met een loep en meetlatje gebogen over halfvergane stukken perkament. Niets was minder waar. De sectie Middeleeuwse Geschiedenis bleek een plezierige en stimulerende werkomgeving, met dynamische en geïnteresseerde docenten en onderzoekers. Ik wil hen bedanken, in het bijzonder voor het commentaar waarmee zij tijdens de 'stafdronken' eerdere versies van hoofdstukken hebben voorzien. Erkentelijkheid ben ik ook verschuldigd aan de leden van StaVo, de 'denktank' over staatsvorming: dank voor het afhaal-eten, en voor de eindeloze lappen tekst die jullie van mij doorgeploegd en becommentarieerd hebben.

Michel van Gent verschafte mij ruimhartig inzage in het databestand van Gelderse dagvaarten dat hij voor het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis bezig was aan te leggen. Inmiddels is dit databestand voor iedereen raadpleegbaar op de website van het betreffende Instituut. Gerard Nijsten en Jan Kuys hebben in het beginstadium van mijn onderzoek tips en adviezen gegeven. Via Gerard Nijsten ben ik in het bezit gekomen van een door R.J.C.M. Vlems getypte transcriptie van de *Dialogus* van Dirk van Nijmegen. Helaas heb ik de persoon R.J.C.M. Vlems niet kunnen achterhalen. In ieder geval heeft zijn transcriptie mij een hoop bloed, zweet en tranen bespaard

Voorts wil ik mijn vader en moeder bedanken voor de steun en vrijheid die ze mij hebben gegeven door alle jaren heen. En natuurlijk, *last but not least*, dank ik mijn dierbare Hester, Jonas en Geert voor de liefde en vreugde die ze hebben gedeeld.

Inhoudsopgave

Woord vooraf 3

Graven en hertogen van Gelre 9

Inleiding. Politieke gemeenschap en identiteit in de late middeleeuwen 11
1 "Rasche peerden, scherpe swerden" 11
2 Dynamische identiteit. Beeldvorming, praxis en identificatie 13
3 Nationale identiteit. Een historiografisch overzicht 15
4 Politieke identiteit 26
5 Staat, politieke gemeenschap en territorium 28

DEEL I
DYNASTIE

Hoofdstuk 1. Namen, symbolen, afstamming en opvolging 34
1.1 De naam 34
1.2 Dynastieke symboliek. De bloem en de leeuw 37
1.3 Receptie van de dynastieke symboliek 39
1.4 *Der Schwanritter* van Konrad von Würzburg (circa 1260) 41
1.5 Reinald II (1326-1343) en Hendrik van Herford. Dynastieke verbeelding in de veertiende eeuw 46
1.6 1371, 1423 en 1538. Dynastieke continuïteit? 48
1.7 Juridische legitimatie 52
1.8 Status en afstamming 57
1.9 De Gelderse kroniek van Willem van Berchen 62
1.10 Verbeelde continuïteit. Voogden, graven en hertogen 68
1.11 De dynastie. Continuïteit, bloedverwantschap en status 72

Hoofdstuk 2. Memorie en materiële cultuur 74
2.1 Continuïteit 74
2.2 Wassenberg en Zutphen 75
2.3 Kamp 78
2.4 Roermond 81
2.5 Gravendal 84

2.6 De stichting van Monnikhuizen 89
2.7 Monnikhuizen als dynastiek herinneringsoord 92
2.8 Monnikhuizen, Grave, Doornik en Arnhem 94
2.9 Herinnering en continuïteit 101

DEEL II
LAND

Hoofdstuk 3. De fysieke structuur. Goederen, rechten en inkomsten 105
3.1 Desintegratie en integratie. Neder-Lotharingen in de elfde en twaalfde eeuw 105
3.2 Patrimonium. Domeinen, voogdijen en graafschappen 106
3.3 Woeste gronden, wegen en rivieren 110
3.4 Gebiedsuitbreiding in de dertiende en veertiende eeuw 111
3.5 Lenen, open huizen en burchten 114
3.6 Steden 116
3.7 Het platteland: Ambten en ambtmannen 123
3.8 Directe belastingen 128
3.9 Integratie van goederen, rechten en inkomsten 130

Hoofdstuk 4. De sociaal-politieke structuur. Ridders en steden 132
4.1 Netwerken van lokale elites 132
4.2 Edelen en ministerialen in de twaalfde en dertiende eeuw 133
4.3 De opkomst van de steden en de Vlaamse verpanding 137
4.4 Financiële afhankelijkheid 139
4.5 De vorstelijke raad 144
4.6 De inkrimping van het vorstelijk netwerk 147
4.7 Van "tota terra nostra" naar "den ghemeynen lande van Ghelre": Het land, de ridders en de steden 151
4.8 "Die partyen van Ghelrelant": Bronkhorsten en Hekerensen in de tweede helft van de veertiende eeuw 154
4.9 Dualisme: De steden en ridderschap versus de hertog en zijn raad 161
4.10 Steden en ridderschap in opstand 167
4.11 De confrontatie tussen Karel van Gelre en het territoriale netwerk 174
4.12 Integratie of particularisme? Gelre en de Nederlanden 180
4.13 Het territoriale netwerk en identificatie met het land 185

DEEL III
IDENTITEIT

Hoofdstuk 5. Dynastie en politieke identiteit 190
5.1 Dynastie en zelfbeeld 190
5.2 "'Geller, Geller!", was unse geschrei." De naam 191
5.3 "Gelria, flos totius mundi". Symbolen 194
5.4 De dynastie en haar genealogie 199
5.5 De goede en de slechte vorst 204

Hoofdstuk 6. Een versnipperd land? 213
6.1 "Dy pael der graefschape van Gelren". Integriteit en eigenheid van het land 213
6.2 "Dat rijcke schoene landt van Gelre": Eenheid en verscheidenheid 218
6.3 Patria 229

Hoofdstuk 7. De Gelderse antiquitas: humanisme en identiteit 234
7.1 Germania 234
7.2 De herkomst van het Gelderse volk 237
7.3 Bataven 238
7.4 Sicambren 241
7.5 Vrijheid 244
7.6 Nieuwe beelden. Van territoriaal netwerk naar volk 246

Slot. Politieke identiteit. Het bindend vermogen van particularisme 248
1 Politieke gemeenschap en identiteit in de late middeleeuwen 248
2 Beeldvorming, praxis en identificatie 253
3 "Concordia Res Parvae Crescunt." Particularisme 257
4 De dynamiek van de verbeelding 259

Afkortingen 262

Bronnen en literatuur 263

Digitale databestanden 281

Summary 282

Curriculum vitae 288

Graven en hertogen van Gelre[1]

Huis van Gelre

Gerard I de Lange, † 1129

Gerard II, 1129-1133

Hendrik, 1133-1182

Gerard (III), † 1182
(mederegent van Hendrik)

Otto I, 1182-1207

Gerard IV, 1207-1229

Otto II, 1229-1271

Reinald I, 1271-1326

Reinald II, 1326-1343

Reinald III, 1343-1361, 1371

Eduard, 1361-1371

Huis van Gulik

Willem I, 1371-1402

Reinald IV, 1402-1423

Huis van Egmond

Arnold, 1423-1465, 1471-1473

Adolf, 1465-1471, 1477

Huis van Bourgondië

Karel de Stoute, 1473-1477

Huis van Habsburg

Maximiliaan van Oostenrijk, 1481-1492

Huis van Egmond

Karel van Gelre, 1492-1538

Huis van Kleef

Willem II de Rijke, 1538-1543

Huis van Habsburg

Karel V, 1543-1555

Philips II, 1555-1581 (voor de Neder-kwartieren); 1555-1592 (voor het Over-kwartier)

[1] Over de sterfjaren van Gerard I en Gerard II bestaat geen eensgezindheid. Voor de sterfjaren van Gerard I en Gerard II heb ik mij verlaten op het artikel 'Graaf Gerard de Lange' uit 2006 van Henk Verdonk. Volgens hem is Gerard I in 1129 overleden; Gerard II is uiterlijk in 1133 overleden. De in 1182 overleden Gerard (III) is mederegent geweest, maar nooit zelfstandig graaf. Toch reken ik hem mee, in overeenstemming met het standaardwerk over de graven van Gelre in de twaalfde eeuw van Peter Schiffer: *Die Grafen von Geldern*. Mederegent Gerard krijgt dus nummer III. De volgende graaf Gerard, die in 1227 is overleden, krijgt vervolgens een IV, hoewel hij strikt genomen een III zou moeten hebben. Zie verder over de genealogie van de graven en hertogen: Jahn en Van Winter, 'Genealogie van de graven'.

Inleiding
Politieke gemeenschap en identiteit in de late middeleeuwen

1 "Rasche peerden, scherpe swerden"

> "Dat lantjen van Gelder dat leyter rebel,
> Het gaet met u verlooren, jae verlooren",

zongen de Hollanders aan het begin van de zestiende eeuw.[2] De versregels zijn afkomstig uit een spotlied op hertog Karel van Gelre, die in de jaren 1510 verantwoordelijk was voor de plundering en brandschatting van diverse Hollandse steden en dorpen. In het eerste vers wordt, een beetje flauw, de Gelderse hertog gevraagd om de uit Holland meegeroofde koeien terug te geven:

> "Gy hebter de Hollantsche koeyen gehaelt,
> Wy komen om gelt, schict dat gyse betaelt,
> Oft brenght se weer ter weye, weer ter weye."

Karel van Gelre, zo gaat het lied verder, lag in zijn bed te rusten toen hij de Hollanders aan de deur hoorde kloppen. Hij had zich in de nesten gewerkt, want de graaf van Holland was keizer Karel V van Habsburg. Onmiddellijk zadelde de hertog zijn paard, reed naar zijn vriend, de koning van Frankrijk, en vroeg om militaire bijstand, om 20.000 knechten. "Wy souden so lustig vechten mette knechten", probeerde hij de Franse koning te overtuigen. De koning was echter voorzichtig; hij wilde geen oorlog met Karel V riskeren. Het land van Gelre, dat gaat met u verloren, gaf hij de hertog mee.

Het lied over het rebelse Gelre stond niet op zichzelf. Het hertogdom had in de zestiende eeuw een beroerd imago.[3] De inwoners en hun hertog stonden te boek als boers, barbaars, oorlogszuchtig en rebels. 'Snaphanen' werden zij genoemd: rovers. Gelre was een land vol vrijbuiters en bandieten, met aan het hoofd Karel van Gelre en zijn vermaledijde veldheer Maarten van Rossum.[4] In talloze zestiende-eeuwse geschiedwerken, liederen en pamfletten wordt dit beeld uitgedragen, en wordt de spot gedreven met Gelre. Bijzonder aanschouwelijk was in 1511 het Brusselse ijsfestijn, beschreven door Herman Pleij in zijn boek *De sneeuwpoppen van 1511*. Een van de toen opgerichte ijsbeelden stelde de Gelderse burcht Poederoijen voor. Vanuit deze burcht werden veelvuldig rooftochten ondernomen naar Holland en Brabant, totdat ze in 1508 door Habsburgse troepen werd verwoest. De commandant van Poederoijen, Hendrik Snijdewint, kwam daarbij om het leven. In het Brusselse ijsbeeld van Poederoijen zat Snijdewint verstopt terwijl hij zichzelf, zoals Pleij het uitdrukt, 'onderscheet'.[5] Aan de andere kant van het intellectuele spectrum treffen we Desiderius Erasmus aan, die ook al weinig ophad met Gelre. Het hertogdom werd volgens hem bevolkt door oorlogszuchtige opscheppers, die vonden dat ze te weinig land bezaten. Alle Gelderse ridders verdienden de pijnbank, schreef hij met een knipoog.[6]

---

[2] Van 't Hooft, *Historieliederen*, 104-105.
[3] Noordzij, 'Gelderse snaphanen'.
[4] Over de negatieve beeldvorming rond Maarten van Rossum: Pleij, 'Anna Bijns als pamflettiste'.
[5] Pleij, *Sneeuwpoppen*, 294-295.
[6] Wesseling, 'Dutch proverbs', 102.

De negatieve beeldvorming was een gevolg van de vele oorlogen die de Gelderse hertogen, steden en ridders vanaf het einde van de vijftiende eeuw voerden met de Bourgondische en Habsburgse vorsten: achtereenvolgens Karel de Stoute, Maximiliaan, Philips de Schone en Karel V. De oorlogen kwamen voort uit het Gelderse verzet tegen de pogingen van de Bourgondische en Habsburgse vorsten om het hertogdom in hun bezit te krijgen en deel te laten uitmaken van de Bourgondische Nederlanden. De omringende landen ondervonden veel hinder van het oorlogsgeweld; regelmatig werden zij getroffen door plundertochten van Gelderse troepen. Pas met de verovering van het hertogdom door Karel V in 1543 kwam er een einde aan het geweld. Het oorlogszuchtige beeld bleef de Geldersen echter achtervolgen. In een gedicht uit circa 1560 waarin diverse landen worden gekarakteriseerd lezen we over Gelre:

> "Hooghe peerden,
> Blancke sweerden
> Rasch van der hant,
> Dat zijn de snaphane van Ghelderlant."[7]

Vechtlust was een typisch kenmerk van de Geldersman. De Vlaming wordt bijvoorbeeld getypeerd als een gierige vrek, en de Hollander als een levensgenieter die zich tegoed deed aan eten en drinken.

In Gelre zelf valt enige trots te bespeuren op het woeste en oorlogszuchtige imago. Geldersen waren sterk, dapper en gehecht aan vrijheid en onafhankelijkheid, zo lezen we bij diverse Gelderse geschiedschrijvers. De Zutphense auteur Konrad van Achterveld schreef in 1562 een geschiedwerk waarin hij Gelre trots afschilderde als een vrijgevochten land van dood, oorlog en rebellie.[8] Een tijdgenoot, de Arnhemmer Henricus Aquilius, schreef met bewondering over hertog Karel van Gelre.[9] Hij was geliefd bij zijn soldaten, onvermoeibaar in de strijd en spaarde niemand de oorlog. In 1520 karakteriseerde de van oorsprong Nijmeegse humanist Gerard Geldenhouwer de inwoners van zijn streek als dappere en sterke krijgers, in tegenstelling tot de verwende Hollanders.[10] Kortom, de Geldersen waren van nature moedig, sterk en krijgslustig. Deze kwalificaties maakten deel uit van het vertoog over Gelre, en als zodanig van de Gelderse identiteit: het thema van dit boek.

De vraag die aan dit onderzoek ten grondslag ligt is: welk verband bestond er tussen de vorming van Gelre als politieke gemeenschap, en de vorming van een Gelderse politieke identiteit tussen 1100 en 1600? De relatie tussen die twee zullen we expliciet maken met behulp van de begrippen 'praxis', 'verbeelding' en 'identificatie'. Een Gelderse identiteit kon zich ontwikkelen door het voortdurend in elkaar grijpen van politiek handelen, beeldvorming en identificatie. De besproken beelden van, en identificaties met Gelre, waren bijvoorbeeld direct gerelateerd aan de oorlog om het voortbestaan van Gelre als onafhankelijk, zelfstandig hertogdom. De samenhang daartussen bepaalde op dat moment de Gelderse identiteit. We zullen verderop in de inleiding hierop terugkomen. Later in de inleiding zullen we bovendien de begrippen 'politieke gemeenschap' en 'politieke identiteit' nader definiëren.

Als startpunt van het onderzoek heb ik het jaar 1100 genomen. Tegen die tijd komen we voor het eerst graven tegen die zich 'van Gelre' noemden. Het eindpunt wordt gevormd door de Nederlandse Opstand, toen het hertogdom uiteenviel in twee delen. De noordelijke

---

[7] Willems, 'Landkarakteristiek'.
[8] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*.
[9] Aquilius, *Compendium chronici*, 48.
[10] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 42-43.

kwartieren gingen deel uitmaken van de Nederlandse Republiek; het zuidelijke kwartier werd onderdeel van de Spaanse, en later de Oostenrijkse Nederlanden.

In de paragrafen 2 en 3 richten we ons op de begrippen 'identiteit' en 'nationale identiteit'. Wat is hun betekenis en functie, en hoe verhouden zij zich tot onze vraagstelling? Vervolgens trachten we een conceptueel kader te scheppen voor het onderzoek naar de vorming van politieke identiteiten in de late middeleeuwen. In paragraaf 4 nemen we het begrip 'politieke identiteit' onder de loep. In de vijfde en laatste paragraaf behandelen we de concepten 'staat', 'politieke gemeenschap' en 'territorium', en de betekenis daarvan voor ons onderzoek.

2 Dynamische identiteit
Beeldvorming, praxis en identificatie

Identiteit is een veelgebruikte, maar moeilijk grijpbare term. Hij heeft te maken met beeldvorming, gevoelens van eigenheid, verbondenheid en solidariteit, de grenzen tussen wij en zij, met identificatie en zelfpresentatie. Maar hoe verhouden deze zaken zich tot elkaar, en hoe verhouden zij zich tot het begrip identiteit? Een inspirerende benadering biedt het artikel van Willem Frijhoff uit 1992 met als titel: 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus tussen verbeelding, benoeming en herkenning'. Identiteit heeft in dit artikel een dynamisch, procesmatig karakter. Het verwijst naar beeldvorming en handelen, waarbij verbeelding en praxis voortdurend op elkaar inwerken, in elkaar grijpen en zich op elkaar afstemmen. Identiteit is denken en doen, en wel in relatie tot jezelf, een groep, een cultuur, een godsdienst, een staat, of welke andere eenheid dan ook. Op grond van het onderscheid tussen verbeelding en praxis maakt Frijhoff onderscheid tussen identiteit en identiteitsbesef. In het eerste geval is er sprake van wisselwerking tussen verbeelding en praxis. In het tweede geval is er slechts sprake van verbeelding, van voorstellingen die geen relatie hebben met de fysieke, sociale of politieke werkelijkheid.

We richten ons eerst op het *identiteitsbesef*. Frijhoff onderscheidt drie elementen in de vorming van identiteitsbesef, namelijk: verbeelding, benoeming en herkenning.[11] Beelden van een groep ontstaan door een wisselwerking van interne en externe perceptie, door de wijze waarop leden van een groep zichzelf zien, en de wijze waarop anderen de groep zien. Zo werd hertog Karel van Gelre buiten zijn hertogdom afgeschilderd als een oorlogszuchtige roverhoofdman, terwijl hij daarbinnen werd getypeerd als een 'tweede Hercules', een dappere oorlogsheld. De interne en externe waarneming stemden zich op elkaar af.

Het tweede element is de benoeming van de beelden als kenmerk van de groep, de inpassing van deze beelden in een vertoog over de eigenheid van de groep. Ter illustratie verwijzen we naar de *Brevis Germanie descriptio* van de Duitse humanist Johannes Cochlaeus uit 1512, waarin de auteur diverse Germaanse landen en volken beschrijft. Gelre noemt hij 'Gelria pugnax': 'strijdbaar Gelre'. De Geldersen onderscheidden zich van andere volken door hun vechtlust. Vechtlust wordt zodoende benoemd als kenmerk van wat Gelre is.

Het derde element is herkenning, of toe-eigening.[12] Identiteitsbesef houdt in dat mensen zich herkennen in de beelden of stereotypen van hun groep, in het vertoog over de eigenheid van hun groep. Een voorbeeld hiervan is de bovengenoemde Zutphense geschiedschrijver Konrad van Achterveld. Gelre stelt hij voor als een ruw land van oorlog en

[11] Vgl. Frijhoffs benadering van het begrip heilig: *Heiligen, idolen, iconen*, 20.
[12] Vgl. Frijhoff, 'Toeëigening als vorm van culturele dynamiek'; Frijhoff, 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving'.

strijd. Oorlog zat de Geldersen in het bloed. Van zijn eigen persoon zet de auteur een voorstelling neer die samenvalt met zijn Gelre-beeld. Trots schrijft Van Achterveld dat hij lange tijd als soldaat de kost heeft verdiend, gehard is in bloedige veldslagen, en veel ervaring heeft opgedaan in het krijgsbedrijf.[13] In zijn eigen beleving was Konrad van Achterveld zo Gelders als een mens maar zijn kon.

Hoewel de elementen verbeelding, benoeming en herkenning analytisch van elkaar onderscheiden kunnen worden, lopen ze in de praktijk voortdurend door elkaar heen en in elkaar over. Ditzelfde geldt voor het onderscheid tussen beeld en praxis, waarmee we bij het begrip *identiteit* zijn aanbeland. Identiteit houdt volgens Frijhoff in dat er samenhang is tussen de genoemde processen van verbeelding, benoeming en herkenning enerzijds, en het handelen anderzijds. Verbeelding, benoeming en herkenning hebben hun weerslag op het handelen, en omgekeerd: het handelen heeft zijn weerslag op de verbeelding, benoeming en herkenning. Verbeelding en praxis voegen zich naar elkaar.

Zo kunnen we het aan het begin van de inleiding besproken zestiende-eeuwse Gelre-beeld alleen begrijpen in samenhang met de politieke werkelijkheid van die dagen, met de tegenstelling tussen Gelre en Habsburg en de chronische staat van oorlog die deze met zich meebracht. Habsburg, in de persoon van Karel V, werd het toonbeeld van orde en gezag, of juist van onderdrukking en vrijheidsverlies; Gelre ging model staan voor oorlog en rebellie, of juist voor vrijheid, moed en onafhankelijkheid. De politieke elites van verschillende Gelderse steden herkenden zich in de beelden van strijd, vrijheid en onafhankelijkheid. Zij droegen deze beelden actief uit. Een voorbeeld hiervan is de inhuldiging in 1538 van Willem II, de opvolger van Karel van Gelre. Deze inhuldiging is beschreven door Konrad van Achterveld. De stad Roermond haalde de hertog in met soldaten die rode vaandels droegen: de kleur van bloed, verduidelijkt Van Achterveld. Er moest immers oorlog gevoerd worden om de vrijheid en onafhankelijkheid van het hertogdom te verdedigen. De stemming van de jonge hertog zal er niet beter op zijn geworden toen hij in Zutphen werd ontvangen door een roodbesmeurde gestalte die hem twee vaandels overhandigde.[14] Zutphen en Roermond representeerden zich zo in overeenstemming met de beeldvorming.

De vraag die overblijft is hoe een persoonlijke identiteit zich verhoudt tot een groepsidentiteit, in ons geval de identiteit van de politieke gemeenschap Gelre. Een antwoord hierop biedt de *social identity theory*.[15] Centraal hierin staat het begrip 'identificatie'. Volgens deze uit de psychologie afkomstige theorie is de identiteit van een persoon opgebouwd uit meerdere lagen. Deze ontstaan doordat hij zich identificeert met verschillende groepen. Om een concreet voorbeeld te noemen: een in Nijmegen woonachtige ridder kon zich tegelijk identificeren met zijn familie, zijn stad, de ridderschap, het Kwartier van Nijmegen, met Gelre, enzovoorts.[16] Identificatie lijkt daarbij overeen te komen met wat Frijhoff herkenning, of toe-eigening noemt.

Iemands persoonlijke identiteit is dus tegelijk een sociale identiteit: een persoon beschouwt zichzelf niet (uitsluitend) als een uniek individu, maar als onderdeel van een groep: als een Nijmegenaar, een ridder, en een Geldersman. Dit betekent dat een groepsidentiteit geen op zichzelf staand gegeven is. Een groepsidentiteit is iets dat bestaat als onderdeel van iemands persoonlijke identiteit. Spreken we over de Gelderse identiteit, dan bedoelen we dus dat mensen zich identificeerden met de politieke gemeenschap Gelre. Met

---

[13] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 215.
[14] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 106-110.
[15] Deze theorie is onder andere toegepast door Michael Hechter in: *Containing nationalism*. Zie ook: Von Moos (ed.), *Unverwechselbarkeit*.
[16] Vgl. het door Gerard Rooijakkers gehanteerde concept 'culturele circuits'. Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 77 e.v.

andere woorden: Gelre maakte onderdeel uit van hun persoonlijke identiteit. Identificatie en beeldvorming zijn daarbij onlosmakelijk met elkaar verbonden. Mensen identificeerden zich niet met Gelre als zodanig; daarvoor was het veel te complex. Zij identificeerden zich met Gelre via een beeld, of beelden die zij van het hertogdom hadden.[17]

3 Nationale identiteit
Een historiografisch overzicht

Het begrip 'nationale identiteit' is nog lastiger te vatten dan identiteit. Desondanks heeft een groot aantal sociologen, antropologen en historici zich aan het onderzoek naar nationale identiteiten gewaagt. Sinds het begin van de jaren 1980 is dit onderzoek in een stroomversnelling geraakt, mede dankzij Benedict Andersons *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* uit 1983. In het bijzonder Andersons definitie van natie is van grote invloed geweest. Deze luidt als volgt: "It is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign."[18] Een natie is volgens Anderson een *verbeelde* gemeenschap omdat de leden elkaar nooit allemaal persoonlijk kennen: de gemeenschap bestaat alleen in de verbeelding. Het woord 'gemeenschap' wijst op het idee dat een natie, ondanks alle politieke, sociale en economische ongelijkheid, verbeeld wordt als een *horizontal comradeship*, een gemeenschap van gelijken en gelijkgestemden. Een natie is bovendien begrensd: er is een scheiding tussen de eigen natie, en andere naties. Ten slotte is een natie soeverein, in de zin dat ze idealiter niet onderworpen is aan universele aanspraken van bijvoorbeeld de kerk of de keizer.

Volgens Anderson ontstonden naties pas in de moderne tijd. Daarvóór werd het wereldbeeld beheerst door twee andere paradigma's, of culturele systemen. Deze worden omschreven als de 'religieuze gemeenschap' en het 'dynastieke rijk'. Religieuze gemeenschappen waren bijvoorbeeld de christenheid, de islamitische oemma en het Chinese keizerrijk. Het bindende element van deze gemeenschappen was het gebruik van sacrale, of geformaliseerde taal: Latijn, Arabisch en Mandarijn. Het wereldbeeld van de leden werd niet bepaald door het idee van een reeks naast elkaar bestaande, afgebakende naties, maar door de alomvattende eigen religieuze gemeenschap. Territoriale grenzen speelden in dit wereldbeeld geen rol. Binnen de religieuze gemeenschappen bestonden dynastieke rijken, maar die hadden volgens Anderson niets van doen met naties. De oriëntatie van de Europese vorstenhuizen was transnationaal. De rijken die zij bestuurden waren heterogeen; ze bestonden uit verschillende landen, culturen en volken. De grenzen van de dynastieke rijken waren vaag, en de afstand tussen de door God uitverkoren vorst en de onderdanen was onoverbrugbaar.

De religieuze gemeenschap en het dynastieke rijk brokkelden tussen de zestiende en achttiende eeuw af. Daarvoor in de plaats kwam een nieuw cultureel systeem, namelijk dat van de verbeelde gemeenschappen van begrensde, naast elkaar bestaande naties. De geboorte van deze naties verbindt Anderson met de kapitalistische aanwending van de boekdrukkunst ('printkapitalisme'). Om een zo groot mogelijk lezerspubliek te bereiken gingen boekdrukkers-ondernemers vanaf de zestiende eeuw in toenemende mate drukwerk produceren in inheemse talen in plaats van in het Latijn. Door de verspreiding van dergelijk uitgaven ontstonden

[17] Vgl. het in 2007 verschenen rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR): *Identificatie met Nederland*. Tegelijk met het WRR-rapport verscheen in de WRR-reeks 'Verkenningen' de studie *Nationale identiteit en meervoudig verleden* van Maria Grever en Kees Ribbens. Hierin worden op een evenwichtige en zinvolle manier de begrippen 'identiteit' en 'identificatie' ingezet en toegepast.
[18] Anderson, *Imagined communities*, 6.

zogenaamde *unified fields of communication*. Lezers werden zich bewust van het bestaan van andere lezers in dezelfde taal, en zodoende van het groepsgebonden karakter van hun eigen taal. Via de afzonderlijke inheemse talen konden nationale vertogen ontstaan. Deze nieuwe vertogen, aangeduid met de term 'nationalisme', verdrongen geleidelijk de religieuze en dynastieke vertogen. De *unified fields of communication* stonden zo aan de basis van de opkomst van de verbeelde gemeenschappen van naties aan het einde van de achttiende eeuw, die de plaats innamen van de inmiddels achterhaalde religieuze gemeenschap en het dynastieke rijk.[19]

Naties en nationale identiteiten zijn volgens Anderson moderne verschijnselen, evenals bijvoorbeeld de verlichting, de industriële revolutie of het liberalisme. Deze typisch modernistische kijk op natievorming is nog altijd bepalend in het debat over nationale identiteiten, naties en nationalisme.[20] Naast *Imagined communities* van Anderson, speelt het werk van Ernest Gellner hierin een belangrijke rol, met name zijn *Nations and nationalism* uit 1983. Gellner geeft twee definities van natie. De eerste luidt: "Two men are of the same nation if they share the same culture, where culture in turn means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communicating." De tweede luidt: "Two men are of the same nation if they recognize each other in belonging to the same nation." Met Anderson is Gellner van mening dat het nationalisme er als vertoog, paradigma of ideologie eerder was dan de natie. Nationalisme definieert hij als volgt: "[It is] a political principle which holds that the political and national should be congruent."[21]

Gellner beklemtoont dat de periode vóór het einde van de achttiende eeuw volledig anders was dan de periode daarna. Hij onderscheidt de premoderne 'agrarische samenleving' van de moderne 'industriële samenleving'. De agrarische samenleving bestond uit lokale, in zichzelf gekeerde boerengemeenschappen, met daarboven een elite van edellieden, bureaucraten, geestelijken en kooplieden. De lokale boer identificeerde zich met zijn eigen dorp, de kosmopolitische edelman met zijn eigen stand. 'Nationalisme' en 'natie' hadden voor een dergelijke samenleving geen enkele betekenis. Culturele reproductie, essentieel voor de vorming van naties, vond plaats binnen de context van de lokale gemeenschap of de eigen stand.

Door industrialisering, urbanisatie, arbeidsdeling, kortom: door het proces van modernisering veranderde de agrarische samenleving in een industriële. Gellner betoogt dat de industriële samenleving zo complex is, dat zij alleen kan functioneren wanneer de leden een zelfde cultuur delen, geletterd zijn en elkaar kunnen verstaan en begrijpen. Culturele reproductie (concreet: onderwijs) vindt nu dan ook plaats vanuit een centraal punt, vanuit de staat. Onderwijs wordt een staatsmonopolie. De behoefte van de industriële samenleving aan culturele homogeniteit heeft zich geuit in het ontstaan van nationalisme: het idee dat politiek (de staat) en cultuur (de natie) elkaar moeten overlappen. De ideologie van het nationalisme heeft tot gevolg gehad dat de culturele diversiteit van de agrarische samenleving verdween. De lokale gemeenschappen werden opengebroken, vielen uit elkaar, en werden opgezogen door overkoepelende politieke en culturele eenheden. Zij maakten plaats voor naties: homogene massaculturen waarvan de grenzen samenvallen met de politieke grenzen.

De populariteit van de modernistische benadering laat zich verklaren als een reactie op de nationalistische ideologie van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Naties

---

[19] De vraag waarom het zo lang duurde voordat de *unified fields of communication* zich ontwikkelden tot naties wordt door Anderson niet echt beantwoord.
[20] Voor een overzicht van de diverse richtingen in het debat, zie: Smith, *Nation in history*; Llobera, *Recent theories*. Een overzicht van de verschillende moderniseringstheorieën: Smith, *Nationalism and modernism*.
[21] Gellner, *Nations and nationalism*, 1, 7.

waren volgens dit nationalisme oude, organisch gegroeide eenheden. De geschiedenis van bestaande naties voerde men terug tot de middeleeuwen, en soms nog verder. In de tweede helft van de twintigste eeuw werden dergelijke ideeën over de authenticiteit van naties en andere culturele verschijnselen door wetenschappers ontmaskerd, of gedeconstrueerd. Een voorbeeld hiervan is de bekende bundel *Invention of tradition*, in 1983 uitgegeven door Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Hierin laten verschillende auteurs zien hoe zogenaamd oude culturele verschijnselen die onderdeel waren van uiteenlopende vertogen over nationale identiteiten, zoals de Schotse kilt of Keltische volksverhalen, geen authentieke tradities waren, maar negentiende-eeuwse uitvindingen, of constructies.

Anderson en Gellner benadrukken beiden het moderne en geconstrueerde karakter van naties. Dit geldt ook voor de genoemde Eric Hobsbawm. In zijn in 1990 verschenen *Nations and nationalism since 1780* stelt hij dat naties de producten zijn van het negentiende-eeuwse nationalisme. Het nationalistische vertoog was een strategie van de politieke elites om de door revoluties ontketende bevolking aan de staat te binden. Een andere bekende modernistische studie is John Breuilly's *Nationalism and the state* uit 1982. Breuilly ziet nationalisme als een in de negentiende eeuw ontstane politieke tactiek: een manier om de staatsmacht te veroveren met behulp van het idee van de natie die als brug fungeerde tussen de staat en de samenleving.

Bij de modernistische opvattingen kan men verschillende kanttekeningen plaatsen. Een eerste punt van kritiek betreft het constructivisme, en dan niet zozeer de constructivistische theorie op zichzelf, maar de wijze waarop ermee wordt omgegaan. Volgens de theorie is de door mensen waargenomen werkelijkheid geen objectief gegeven maar een resultaat van het menselijk denken en doen. Vaak wordt dan gewezen op de construerende werking van taal. De werkelijkheid wordt vormgegeven door de wijze waarop mensen er gezamenlijk met behulp van taal over denken, praten, schrijven en discussiëren. In dit verband spreekt men over vertoog, of discours, en over het discursieve karakter van de werkelijkheid. Volgens deze theorie zijn naties dus, evenals alle andere verschijnselen, discursieve constructies: producten van vertogen over de natie (nationalisme).

Het probleem met de genoemde auteurs is dat zij naties een meer constructief karakter toedichten dan andere verschijnselen.[22] Hobsbawms karakterisering van de natie als een *invention of tradition* impliceert immers dat er ook tradities zijn die niet zijn uitgevonden, of geconstrueerd. Volgens het constructivisme is echter álles geconstrueerd, en is het onderscheid tussen 'authentiek' en 'uitgevonden' niet relevant. Ook Gellner maakt een onderscheid tussen authentiek en uitgevonden, waarbij hij de premoderne boerengemeenschappen herkent als 'echt', en de moderne naties ontmaskert als uitvindingen van het nationalisme. De benadering van Anderson is op dit punt meer doordacht dan die van Hobsbawm en Gellner. Hoewel zijn omschrijving van de natie als een verbeelde politieke gemeenschap suggereert dat er ook echte, niet-verbeelde gemeenschappen bestaan, erkent hij: "In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined."[23]

In het verlengde van het selectieve gebruik van het constructivisme ligt de koppeling van het begrip constructie aan voluntarisme, of zelfs manipulatie. Gellner, Hobsbawm en Breuilly betogen dat naties bewust door bepaalde groepen zijn gecreëerd om bijvoorbeeld de macht van de staat te vergroten, toegang te krijgen tot de staatsmacht, de moderne samenleving beter te laten functioneren, of de volksmassa in toom te houden. Onder anderen Anthony Smith heeft erop gewezen dat deze voorstelling van zaken naïef is. Ze gaat uit van een passieve volksmassa die zich al te eenvoudig laat verleiden door de elite met haar zelfbedachte idee van de natie. Bovendien miskent deze zienswijze de eigen

[22] Zie ook Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 47-51.
[23] Anderson, *Imagined communities*, 6.

aantrekkingskracht van symbolen, beelden, en *lieux de mémoire*, de uitwerking die zij vanuit hun eigen hoedanigheid op mensen kunnen hebben.[24]

Een derde punt van kritiek is dat van de premoderne periode een karikatuur wordt gemaakt. Andersons gebruik van de begrippen religieuze gemeenschap en dynastiek rijk miskent de complexe politieke en sociale verhoudingen in het premoderne West-Europa. De universele religieuze gemeenschap, die de christenheid inderdaad was, of pretendeerde te zijn, sloot de aanwezigheid van afzonderlijke politieke gemeenschappen in het geheel niet uit, getuige de talloze afzonderlijke koninkrijken, hertogdommen, graafschappen, republieken en stadstaten die we in het premoderne Europa aantreffen.[25] Bovendien weerhield de internationale oriëntatie van de vorstenhuizen de onderdanen er niet van om zich te identificeren met de eigen politieke gemeenschap.[26] Gellners concept van de starre, agrarische samenleving doet evenmin recht aan de dynamiek en complexiteit van de premoderne samenleving. Het onderscheid tussen geestelijken, edelen, kooplieden en bureaucraten was niet zo rigide als Gellner suggereert. Bovendien waren de dorpen en lokale gemeenschappen, in ieder geval in de geürbaniseerde streken, allerminst de in zichzelf besloten gemeenschappen die hij er in wil zien.[27]

In de vierde plaats kan men zich afvragen of de modernisten niet ook van de moderne samenleving een karikatuur maken. Deze wordt voorgesteld als een homogeen blok, een anonieme mensenmassa met een gedeelde, egalitaire publieke cultuur die allerlei subculturen opslokt. Ook in de moderne samenleving treffen we nochtans tal van subculturen aan, meervoudige identiteiten, sociale verschillen, tegenstellingen en tegenstrijdigheden. De historicus Caspar Hirschi schrijft over Gellners moderniseringstheorie: "Gellner erfasst nicht, dass der Nationalismus je nach Schicht, Klasse und Beruf andere Wirkungen gezeitigt hat und für bestimmte Gesellschaftsträger 'funktionaler' gewesen ist als für andere."[28] De essentie van het begrip 'natie'is niet de vraag of mensen een zelfde cultuur delen, zoals Gellner beweert, maar of mensen zich, op wat voor manier dan ook, identificeren met de politieke gemeenschap waar zij deel van uitmaken. Anders geformuleerd: of zij in staat zijn om het beeld dat zij van zichzelf hebben te relateren aan het beeld dat zij van de politieke gemeenschap hebben.

De voornaamste criticus van het modernisme is Anthony Smith. Zijn ideeën over natievorming heeft hij uitgewerkt in *The ethnic origins of nations* uit 1983, *National identity* uit 1991, en in *The cultural foundations of nations* uit 2008.[29] Hoewel ook Smith de natie toch hoofdzakelijk als een modern verschijnsel ziet, betoogt hij dat naties niet door negentiende-eeuwse nationalisten zijn uitgevonden, maar doorgaans een lange voorgeschiedenis hebben. Naties hebben premoderne antecedenten: culturele identiteiten die Smith aanduidt als 'etniën'.[30] De natie is niet zozeer een bewuste constructie, als wel een uitvloeisel, of herontdekking van premoderne etniën.[31] In zijn meest recente studie betoogt Smith overigens

---

[24] Smith, *Nation in history*; Nora (ed.), *Lieux de mémoire*.
[25] Vgl. Tilly, *Coercion, capital*.
[26] Zie ook: Johnson, 'Imagining communities', 4.
[27] Vgl. Reynolds, *Kingdoms and communities*; Pollman en Spicer (ed.), *Public opinion*. Zie ook: Scales en Zimmer, 'Introduction', 8-13.
[28] Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 29.
[29] Smith heeft zijn theorie later omschreven als *ethnic-symbolism*. Smith, *Nation in history*. Zie ook: Montserrat Guiberneau, *History and national destiny*. Een voorloper van deze benadering is John Armstrong, die in 1982 *Nations before nationalism* schreef.
[30] Hobsbawm erkent het bestaan van *proto-national bonds* en etnieën in de premoderne tijd, maar anders dan Smith meent hij dat deze geen relatie hebben met de moderne naties. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 46 e.v.
[31] Een vergelijkbare benadering is Josep Llobera's *God of modernity* uit 1992. Llobera wijst eveneens op de premoderne antecedenten van moderne naties. Volgens hem is het onmogelijk dat naties in de moderne tijd uit

dat ook andere culturele tradities van invloed waren op het ontstaan van naties. Deze tradities, die hun oorsprong vinden in de Oudheid, en sindsdien steeds weer de kop op steken, brengt hij samen onder de noemers: 'hiërarchie', 'verbond' en 'res publica'. De eerste term verwijst naar het idee dat de wereld op een specifieke wijze geordend is, corresponderend met de sacrale orde: met aan de ene kant dynastieën en volken die bestemd zijn om te heersen, en aan de andere kant dynastieën en volken die bestemd zijn om overheerst te worden. Het begrip 'verbond' refereert aan het bijbelse idee van een uitverkoren, met God verbonden volk. 'Res publica' duidt op het ideaal van een autonome, zichzelf regerende politieke gemeenschap waarvan de leden vrij zijn.

Een 'etnie' definieert Smith als: "A named human population with myths of common ancestry, shared historical memories, one or more elements of shared culture, a link with a homeland and a measure of solidarity, at least among the elites."[32] De nadruk ligt hier op gedeelde herinneringen en symbolen die zich in de loop der tijd hebben afgezet, en op gevoelens van verbondenheid. Etniën fungeerden als een soort reservoirs van gedeelde herinnering en cultuur waaruit later naties konden ontstaan. Een natie is volgens Smith: "A named community possessing an historic territory, shared myths and memories, a common public culture and common laws and customs."[33] Een natie is, sterker dan een etnie, gerelateerd aan een politieke gemeenschap met eigen wetten en een gedeelde publieke cultuur. Etnieën en naties hoeven niet uitsluitend producten te zijn van bijvoorbeeld economische veranderingen, staatsvorming, of van strategieën van bepaalde groepen. Ze kunnen ook ontstaan door de sturende kracht van herinneringen en symbolen, die in het geval van een natie gerelateerd zijn aan een politieke gemeenschap.

Smiths benadering is verfrissend vanwege haar openheid, die contrasteert met de gesloten modellen van bijvoorbeeld Anderson en Gellner. De aanwezigheid van naties in de premoderne tijd wordt niet op voorhand uitgesloten, het ontstaan van naties wordt niet toegeschreven aan één of een beperkt aantal ontwikkelingen, en er wordt geen onoverbrugbare kloof gecreëerd tussen de premoderne en moderne samenleving. Tegelijk heeft het onderscheid tussen etnie en natie iets gekunstelds. Smith beoogt hiermee een brug te slaan tussen het modernisme enerzijds, en het idee dat bestaande naties een hoge ouderdom kennen anderzijds. Smiths definities van natie en etnie liggen echter niet ver uit elkaar. Het is dan ook niet altijd helder waar nu precies een etnie ophoudt en een natie begint.

Adrian Hastings gaat in zijn *The construction of nationhood* (1997) nog een stap verder dan Smith. Ook Hastings maakt een onderscheid tussen, wat hij noemt, 'etniciteiten' en naties. Een 'etniciteit' is volgens hem "a group of people with a shared cultural identity and a spoken language". Hoewel de leden van deze groep allerlei culturele kenmerken met elkaar delen, hebben zij slechts een beperkt groepsbewustzijn. Wanneer een gedeeld groepsbewustzijn ontstaat (*nationhood*), kan een etniciteit zich tot een natie ontwikkelen, gebonden aan een specifiek territorium en strevend naar politieke soevereiniteit. Naties ontstonden volgens Hastings al in de middeleeuwen. Bovendien waren naties aanvankelijk een verschijnsel dat zich beperkte tot de christelijke wereld.

---

het niets zijn uitgevonden. In plaats van *invention* gebruikt Llobera daarom het begrip *re-creation* om duidelijk te maken hoe de premoderne identiteiten vanaf de negentiende eeuw in een modern, nationalistisch vertoog werden opgenomen.

[32] Smith, *Nation in history*, 65.

[33] Deze definitie van Smith is uit 2002, en wijkt iets af van eerder door hem gegeven definities. (Montserrat Guibernau, 'Anthony D. Smith') In zijn *The cultural foundations of nations* uit 2008 geeft Smith overigens weer een andere definitie, die wat minder statisch is. Hierin omschrijft hij 'de natie' als "a named and self-defined human community whose members cultivate shared myths, memories, symbols, values, and traditions, reside in and identify with a historic homeland, create and disseminate a distinctive public culture, and observe shared customs and common laws." (p. 19)

Hastings' studie komt in bepaalde opzichten overeen met *Imagined communities* van Benedict Anderson. Beide auteurs beklemtonen het belang van inheemse talen voor het ontstaan van naties. Anderson betoogt dat printkapitalisme en de daarmee verbonden verspreiding van gedrukte werken in de inheemse taal leidde tot het ontstaan van verbeelde gemeenschappen. Hastings betoogt op zijn beurt dat reeds in de middeleeuwen de productie en verbreiding van handgeschreven literatuur in de inheemse taal, en dan met name vertalingen van de Bijbel, het groepsbewustzijn onder etniciteiten vergrootte, waardoor deze zich ontwikkelden tot naties. Dit gebeurde volgens Hastings voor het eerst in het elfde-eeuwse Engeland.

Hastings' benadering is wat ongenuanceerd. Het is onduidelijk wat etniciteiten nu precies zijn, en hoe ze ontstaan. Een etniciteit, zo suggereert hij, is een groep mensen met een gedeelde culturele identiteit, zonder dat de groepsleden zich daarvan bewust zijn. Is zoiets mogelijk? Impliceert het begrip identiteit niet altijd een vorm van zelfreflectie en zelfbewustzijn? Bovendien is Hastings al te gefixeerd op taal, de Bijbel en het christendom als drijvende krachten achter het ontstaan van naties. Zijn theorie heeft net als die van Anderson en Gellner een gesloten karakter.

Mediëvisten die onderzoek hebben gedaan naar nationale identiteiten hebben zich doorgaans buiten het theoretische debat gehouden. Het begrip 'nationale identiteit' wordt niet diepgaand geproblematiseerd. Volgens de historica Véronique Lambert wordt het mediëvistisch onderzoek "gekenmerkt wordt door conceptuele vaagheid en begripsverwarring." En: "De begrippen 'natie', 'volk', 'staat' en 'vaderland' worden niet duidelijk omschreven, net zo min als de criteria die de 'natie' dan wel het 'nationaal gevoel' zouden bepalen."[34] Lambert is hier wellicht iets te pessimistisch. Historici als Susan Reynolds en Bernard Guenée hebben wel degelijk oog gehad voor de conceptuele aspecten. De theoretische achtergrond van hun onderzoek is echter pragmatischer dan de modelmatige aanpak van sociologen en antropologen als Gellner, Smith en Anderson.

In zijn *L'Occident aux XIVe et XVe siècles* uit 1971 over de ontwikkeling van politieke structuren aan het einde van de middeleeuwen besteedt de Franse historicus Bernard Guenée onder andere aandacht aan nationale identiteiten. De natie is volgens Guenée een idee waarvan de inhoud niet vastligt. De moderne betekenis is anders dan de middeleeuwse. De mediëvist moet uitgaan van de middeleeuwse betekenis, namelijk: een gemeenschap van mensen met een gemeenschappelijke biologische oorsprong, met hetzelfde bloed, dezelfde zeden en gewoonten en dezelfde taal. Guenée koppelt de verbreiding van dit natiebegrip aan het ontstaan van nieuwe politieke eenheden in de late middeleeuwen. De processen van territorialisering en staatsvorming waren niet alleen een kwestie van machtsontplooiing door vorsten en dynastieën, maar ook van solidarisering van de bevolking met de nieuwe politieke eenheden. Guenée schrijft: "Un Etat d'Occident n'est plus le simple fruit de la conquête ou du hasard. Il tire sa force de la cohésion du peuple qui l'habite. Pour vivre et durer, un Etat doit s'appuyer sur une nation."[35]

Colette Beaune vat in haar *Naissance de la nation France* (1985) de natie eveneens op als een mentale constructie. Het idee van de 'Franse natie' ontstond volgens haar in de veertiende en vijftiende eeuw via een stelsel van mythen, symbolen, beelden en rituelen rond de Franse monarchie en de kerk. Het boek suggereert dat er een directe relatie bestaat tussen de middeleeuwse en de moderne Franse natie. Een vraag die onbeantwoord blijft is wat

---

[34] Lambert, 'Methodologische beschouwingen', 67. Caspar Hirschi schrijft hierover: "Die mediävistischen Untersuchungen dagegen pflegen eine quellennahe Historiographie, deren Informationsakkumulation auf Kosten der Theoriebildung geht. Diese wird noch nach Jahrzehnten der Forschung mit dem Argument abgelehnt, man befinde sich erst in der 'deskriptiven Phase'." Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 35.
[35] Guenée, *L'Occident*, 113-114.

Beaune precies onder een natie verstaat. Een natie is toch meer dan een vergaarbak van symbolen, beelden en ideeën? Waarin onderscheidt natie zich van ideologie? Haar boek gaat over ideeën, en dan vooral over beelden en rituelen rond het koningschap en de kerk, minder over gevoelens van verbondenheid en solidariteit. Opmerkelijk in dit verband is de Engelse vertaling van haar boek. De titel daarvan luidt: *The birth of an ideology*. Dat ideologie een rol speelt bij de vorming van naties lijkt evident, maar de vraag blijft: welke precies?[36]

De Engelse historica Susan Reynolds sluit zich in haar *Kingdoms and communities* (1984) aan bij de opvatting van Guenée dat ieder historisch tijdvak moet worden onderzocht in overeenstemming met zijn eigen concepten, begrippen en betekenissen.[37] In de middeleeuwen had natie een andere betekenis dan nu. Reynolds geeft de volgende definitie:

> "The nation itself is the product of its members' belief that it exists. In medieval terms, it was the fact of being a kingdom (or some lesser, but effective, unit of government) and of sharing a single law and government which promoted a sense of solidarity among its subjects and made them describe themselves as a people."[38]

De vorming van politieke gemeenschappen werkte gevoelens van verbondenheid in de hand; de bewoners gingen zichzelf beschouwen als een 'volk'. De begrippen die daarvoor werden gebruikt waren *natio*, *gens* of *populus*, waarvan de middeleeuwse betekenis was: een groep mensen met een gemeenschappelijke biologische oorsprong en een gemeenschappelijke cultuur. Reynolds beklemtoont dat er van een relatie met de moderne natie geen sprake is.

De Britse historicus Rees Davies vermoedt daarentegen dat de moderne natie in essentie niet veel verschilt van de middeleeuwse. Tussen 1994 en 1997 schreef Davies een viertal artikelen over nationale identiteiten op de Britse eilanden ('The peoples of Britain and Ireland').[39] Het punt dat hij wil maken is dat naties en nationalisme niet uitsluitend moderne fenomenen zijn. Als uitgangspunt voor zijn onderzoek neemt Davies een uitgeklede versie van Benedict Andersons beschrijving van natie: de natie is “an imagined community”.[40] De toch al wat vrijblijvende definitie van Anderson wordt hiermee gereduceerd tot een weinigzeggende kreet. Opmerkelijk is dat Davies in het vervolg van zijn artikelenreeks niet meer refereert aan deze definitie. Uiteindelijk gaat Davies het debat met de modernisten niet aan; evenals Guenée en Reynolds beperkt hij zich conceptueel tot het middeleeuwse begrippenkader. De theoretische implicaties van zijn bijdragen blijven daarmee in het ongewisse.

Met Reynolds betoogt Davies dat *natio*, *gens* en *populus* in de middeleeuwen de betekenis hadden van een groep mensen, een volk met dezelfde afstamming en een gemeenschappelijk karakter. Men was er in de middeleeuwen van overtuigd dat de wereld was opgedeeld in verschillende volken die van elkaar konden worden onderscheiden aan de hand van bijvoorbeeld taal, wetten, kleding, uiterlijk en levensstijl. Voor het ontstaan van deze volken wijst Davies op de sturende werking van namen (“names make a people”), wetten en gewoonten, van herinnering, mythologie en geschiedschrijving. De grenzen tussen de volken vielen niet noodzakelijk samen met de politieke grenzen (Davies spreekt hier over *regnal solidarities*); met dit standpunt wijkt hij af van de hierboven genoemde auteurs. Wel is

---

[36] Vgl. Boulton en Veenstra (ed.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness*. In deze bundel gaat men eveneens uit van een nauwe relatie tussen ideologie en natievorming.
[37] Zie ook: Reynolds, 'Medieval origines'; Reynolds, 'What do we mean'.
[38] Reynolds, *Kingdoms and communities*, 253.
[39] Zie ook: Davies, *First English empire*.
[40] De oorspronkelijke definitie van Anderson is: "It is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign."

het volgens Davies zo, dat op de Britse eilanden de volken en *regnal solidarities* elkaar in de late middeleeuwen steeds meer gingen overlappen.

Ook in Duitsland heeft het begrip 'volk' en zijn verhouding tot 'natie' de aandacht van historici getrokken. Van grote invloed is daarbij geweest Reinhard Wenskus' *Stammesbildung und Verfassung* (1961). Hierin rekent Wenskus af met het oude idee dat de Germaanse volken uit de tijd van de Volksverhuizing gesloten groepen waren met een gemeenschappelijke taal, cultuur en biologische achtergrond. Volken waren volgens Wenskus in de vroege middeleeuwen groepen volgelingen van militaire en politieke aanvoerders. Deze aanvoerders kwamen nu eens op, verdwenen dan weer, en werden vervangen door anderen. De volken hadden zodoende een diffuus karakter; de samenstelling wijzigde zich al naar gelang de politieke en militaire situatie en het optreden van de aanvoerder. De leden stelden hun eigen groepen echter voor als *gentes*, volken met een gemeenschappelijke afstamming. Met andere woorden: door de ontwikkeling van politieke structuren ontstonden gemeenschappen die door de leden vervolgens werden voorgesteld als *gentes*. Deze zienswijze komt overeen met die van Susan Reynolds voor de hoge middeleeuwen en, iets minder uitgesproken, met die van Guenée voor de late middeleeuwen.[41] Nationale en etnische identiteiten ontstonden in wisselwerking met de vorming van politieke eenheden.

Het Duitse onderzoek is voortgegaan op de weg die Reinhard Wenskus heeft ingeslagen. Dit is deels geënt op de aan het begin van de twintigste eeuw in Duitsland en Oostenrijk in zwang geraakte *Landesgeschichte*: de institutioneel, juridisch en etnografisch getoonzette ontwikkelingsgeschiedenis van landen en territoria. Deze *Landesgeschichte* is, ondanks haar wat dubieuze verleden, voor ons van belang omdat zij zich niet richt op grote koninkrijken, zoals Frankrijk, Engeland en Duitsland, maar juist op kleine, regionale politieke eenheden: territoria, waartoe we ook Gelre kunnen rekenen.[42] Haar bekendste vertegenwoordiger is de Oostenrijkse mediëvist Otto Brunner. In zijn bekende *Land und Herrschaft* uit 1939 beklemtoont hij dat dergelijke regionale territoria geen kunstmatige, van bovenaf geconstrueerde eenheden waren, maar het resultaat vormden van het gezamenlijk handelen van de landsheer en de *Landesgemeinde*, wat men daar dan ook onder moge verstaan.

Vanuit de onderzoekstraditie der *Landesgeschichte* stellen Duitse historici zich vanaf de jaren 1970 de vraag welke invloed de processen van territorialisering en staatsvorming hadden op het collectieve bewustzijn van de inwoners van de territoria (*Landesbewusstsein*).[43] In dit verband spreken zij van *Territorialisierung des Bewusstseins*. Concreet betekent dit dat men onderzoek is gaan doen naar de vertogen over dynastieën en territoria aan de hand van bijvoorbeeld naamgeving, dynastieke herinneringscultuur en dynastieke en territoriale

---

[41] Vgl. Reynolds: "That is not to say that enduring kingdoms were in reality the political manifestations of peoples of common descent and inherited common culture – what people today usually call nations. People thought of them as that, for politics demanded solidarity and the metaphor of kinship was strong and emotive. All the same, kingdoms were created and preserved not by kinship but by government." *Kingdoms and communities*, 330.

[42] Over de historiografie van de *Landesgeschichte*, of *geschichtliche Landeskunde*: Werner, 'Zwischen politischer Begrenzung'; Nikolay-Panter, 'Zur geschichtlichen Landeskunde'. Nikolay-Panter schrijft: "Dass die geschichtliche Landeskunde (...) das Bild von der mittelalterlichen Geschichte entscheidend verändert und dann neu geprägt hat, steht ausser Zweifel. Hier ist insbesondere hinzuweisen auf die überkommenen Lehrmeinungen vom 'königs- und zentralstaatlichen Ausbau' des mittelalterlichen Staates, die die Landeskunde (...) zurückgewiesen hat." (p. 20)

[43] Vgl. Jean-Marie Moeglin over het begrip *Landesbewusstsein*: "Nun muss man auch in Betracht ziehen, dass zwischen den 'objektiven' Realitäten, die die politischen und verfassungsrechtlichen Strukturen darstellen, und den Bewusstseinsvorgängen, die zur Identitätsbildung führen, ein dialektisches, nicht unkompliziertes Verhältnis besteht." Moeglin, 'Land, Territorium und Dynastie', 18. Zie verder: Werner (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein*; Moraw (ed.), *Regionale identität*.

geschiedschrijving.[44] Territoriale en nationale identiteiten worden nadrukkelijk beschouwd als discursieve constructies. Deze konden zo hardnekkig zijn dat ze soms bleven voortbestaan terwijl de politieke eenheden waar zij betrekking op hadden opgehouden waren te bestaan. De groepen die politiek en ideologisch deze identiteiten vormgaven (bijvoorbeeld de dynastie, de bureaucratie, de stedelijke elites of de ridders) worden in het Duitse onderzoek aangeduid met de term *Trägerschichten*.

Een voorbeeld van deze benadering is de studie uit 1985 van Jean-Marie Moeglin over historiografie in het laatmiddeleeuwse Beieren, getiteld *Les ancêtres du prince. Propagande politique et naissance d'une histoire nationale en Bavière*. Het idee van de 'Beierse natie' is volgens Moeglin een historiografische constructie. In samenhang met bepaalde politieke ontwikkelingen ontstond in het vijftiende-eeuwse Beieren een nationale historiografie waarin bestaande dynastieke en territoriale motieven met elkaar in samenhang werden gebracht. In zijn algemeenheid stelt Moeglin dat politieke elites, of *Trägerschichten* in de diverse territoria van het Duitse Rijk een *Landesbewusstsein* creëerden door dynastie, land en bevolking met elkaar in een historisch verband te brengen. Dit bewustzijn vormde de mentale basis voor de laatmiddeleeuwse territoria.[45]

Een terugkerend vraagstuk in het Duitse onderzoek is de verhouding tussen regionale territoria en bovenregionale politieke eenheden als het Duitse Rijk en Frankrijk. De spanning tussen deze twee niveaus wordt onder andere gethematiseerd in het in de jaren 1970 opgezette *Nationes*-project, dat negen bundels en monografieën heeft opgeleverd, en in diverse andere studies.[46] Daarbij wordt onderscheidt gemaakt tussen enerzijds regionale identiteiten, die betrekking hebben op hertogdommen, graafschappen en andere territoria, en anderzijds nationale identiteiten, die betrekking hebben op koninkrijken en het keizerrijk. Steeds wordt daarbij benadrukt dat zowel op regionaal als op rijksniveau identiteiten waren opgebouwd uit vertogen die ontstonden in reactie op politieke en institutionele ontwikkelingen. De vertogen op deze twee niveaus zaten elkaar niet noodzakelijk in de weg; ze konden elkaar ook aanvullen en versterken. Identiteiten hadden (en hebben) een gelaagd karakter, zo maakt het Duitse onderzoek naar regionale en nationale identiteiten duidelijk.

In de Duitse historiografie worden concrete definities van nationale identiteiten vermeden. Men heeft het over gevoelens van verbondenheid en solidariteit, over *Landesdiskursen*, *Landesbewusstsein* en *Traditionsbestände*, maar wat men nu exact bedoelt blijft verscholen achter ronkende bewoordingen. Een uitzondering hierop vormt het in 2006 verschenen *Wettkampf der Nationen* van Caspar Hirschi. Als een van de weinige historici schept Hirschi een weldoordacht theoretisch kader. Naties, zo benadrukt ook hij, zijn producten van vertogen. Het natievertoog omschrijft hij als volgt: "Der Nationsdiskurs ordnet Menschen in Kollektive ein, die er als kulturelle und politische Einheiten mit festem Lebensraum konstruirt."[47] Het bijzondere aan dit vertoog is dat de wereld buiten de eigen gemeenschap niet als een collectieve eenheid (onder de noemer: 'heidenen' of 'barbaren') wordt waargenomen, maar als een veelheid van afzonderlijke gemeenschappen. De wereld bestaat volgens dit vertoog niet uit het bipolaire vreemd en eigen, maar uit een mozaïek van verschillende naties. Dit vertoog kon zich volgens Hirschi ontwikkelen door de complexe politieke constellatie van het middeleeuwse West-Europa, met zijn veelheid aan vorstendommen die voortdurend met elkaar concurreerden om macht en aanzien. Aan het

---

[44] Schmid en Wollasch (ed.), *Memoria*; Schmid, *Geblüt, Herrschaft*; Härtel (ed.), *Personennamen und Identität*; Patze (ed.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein*.
[45] Moeglin, 'Dynastisches Bewusstsein'.
[46] Zie m.n.: Ehlers (ed.), *Ansätze und Diskontinuität*; Beumann en Schröder (ed.), *Aspekte der Nationenbildung*. Zie ook: Moeglin en Babel (ed.), *Identité régionale et conscience nationale*; Brühl en Schneidmüller (ed.), *Mittelalterliches Reichs- und Nationsbildung*.
[47] Hirschi, *Wettkampf*, 57. Voor een uitgebreidere definitie, zie p. 63.

einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw zetten humanistische geleerden dit natievertoog om in een nationalistische ideologie, waarin de verdediging van de vrijheid en eer van de eigen natie, en de strijd tegen vreemde invloeden en inmenging van buitenaf gepropageerd werden. Hoewel de natie door deze geleerden werd voorgesteld als een horizontale volksgemeenschap, bleef hun vertoog grotendeels beperkt tot de eigen intellectuele kring. Het moderne nationalisme, dat volgens Hirschi een product is van de premoderne natievertogen, wijkt hiervan af doordat het zich in de moderne tijd uitbreidde over brede lagen van de bevolking.

In Nederland en België staat het onderzoek naar nationale identiteiten voor een deel in het teken van de eenwording van de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw onder de Bourgondische en Habsburgse vorstenhuizen. In *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid* (1997) beschrijven Wim Blockmans en Walter Prevenier de politieke en institutionele aspecten van dit proces. Blockmans is echter sceptisch ten aanzien van de vraag of de politieke eenwording een gemeenschappelijke Nederlandse identiteit in het leven riep. De in de loop der eeuwen, binnen institutionele kaders ontstane lokale en regionale identiteiten van de steden, graafschappen en hertogdommen waren volgens hem te hardnekkig om een overkoepelende Nederlandse identiteit mogelijk te maken. Daartoe waren de grenzen van de Nederlanden ook te weinig consistent, en stelde de culturele en economische samenhang tussen de verschillende landen te weinig voor. Het bijzondere karakter van de Nederlanden was juist gelegen in hun politieke pluriformiteit.[48] Een zelfde sceptische houding treffen we aan bij Alastair Duke in een artikel met de veelzeggende titel 'The elusive Netherlands'.

Robert Stein is minder terughoudend, hoewel ook hij erkent dat de identiteit van de Bourgondische Nederlanden een problematisch karakter had. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen de in het westen gelegen kernlanden van de Nederlanden (Vlaanderen, Holland, Zeeland, Henegouwen, Brabant) en de perifere regio's in het oosten (Friesland, het Oversticht, Gelre, Luik, Luxemburg). Volgens Stein bestonden er tussen de kernlanden oude politieke, economische en culturele banden. Ook deelden de politieke elites van die landen gemeenschappelijke belangen. Samen met de Bourgondische en Habsburgse propaganda en centralisatiepolitiek, werkte dit de vorming van een gemeenschappelijke identiteit in de hand.[49] Het idee van de natie heeft volgens Stein vooral een legitimerende functie. Politieke elites creëerden nationale identiteiten om hun positie tegenover onderdanen te legitimeren. Dit verwoordt hij onder andere in zijn artikel 'Nationale identiteiten in de Late middeleeuwen' uit 2001, waarin Stein empirische gegevens over met name Brabant toetst aan de diverse definities van en theorieën over natievorming.[50]

Véronique Lambert heeft zich in haar onderzoek naar nationale identiteiten specifiek gericht op het middeleeuwse Vlaanderen. Aan de hand van Vlaamse oorsprongmythen is ze nagegaan of de natieconcepten van onder andere Benedict Anderson en Anthony Smith al in de middeleeuwen aanwezig waren. Het antwoord van Lambert hierop is bevestigend. In de oorsprongmythen wordt Vlaanderen verbeeld als een soevereine en begrensde politieke gemeenschap, waarvan de leden met elkaar verbonden waren door een gemeenschappelijke biologische oorsprong. Wel tekent zij hierbij aan dat het vertoog hierover in Vlaanderen

[48] Blockmans, 'Regionale Identität'; Blockmans, 'Geschichte eines nicht-bestehenden Staates'; Blockmans, 'Wie weit und wie tief?'.
[49] Stein, 'The urban network'; Stein, 'Stände und Staat'; Stein, 'Seventeen'.
[50] Zie ook: Stein, *Politiek en historiografie*, 267-274, waarin de Stein het belang benadrukt van de dynastie en van geschiedschrijving voor de vorming van een nationale identiteit in Brabant.

beperkt bleef tot de stedelijke toplaag. In bredere zin betoogt Lambert dat middeleeuwse naties gebaseerd waren op biologische oorsprongmythen.[51]

De literatuur over nationalisme, naties en nationale identiteiten is schier onuitputtelijk. We hebben hier slechts een fractie van besproken.[52] Uit het voorgaande kan een aantal conclusies getrokken worden. In de eerste plaats is vrijwel iedereen het er over eens dat naties en nationale identiteiten constructies zijn: ze bestaan primair in de verbeelding, en in het met deze verbeelding samenhangende handelen. Ondanks deze eensgezindheid zijn er talloze verschillende definities en theorieën in omloop. Dit is het tweede punt. Grofweg kan men indeling maken tussen modernisten als Anderson en Gellner, die vinden dat naties uitsluitend moderne verschijnselen zijn, en figuren als Smith en Hastings, die deze gedachte nuanceren of verwerpen. Daarnaast kan men een onderscheid maken tussen diegenen die menen dat naties bewust, met een bepaald doel zijn uitgevonden, en diegenen die menen dat naties een onbedoeld gevolg zijn van historische ontwikkelingen en denkprocessen. De derde conclusie is dat er een aanzienlijke kloof is tussen de empirische en pragmatische benadering van de mediëvisten en de theoretische, op langdurige processen gerichte benadering van de sociologen en antropologen. Het blijkt lastig om deze twee benaderingswijzen in elkaar te passen. Ten slotte is het onderzoek naar nationale identiteiten vooral gericht op grote politieke eenheden: koninkrijken en moderne staten. In de Duitse *Landesgeschichte* worden weliswaar regionale territoria als uitgangspunt genomen, maar daarbij bedient men zich niet zozeer van het begrip 'natie', als wel van de begrippen 'territoriale identiteit', of 'territoriaal bewustzijn'.

De term natie, zo lijkt het, schept meer onduidelijkheid dan dat hij opheldert. Natie is een begrip dat de last van zijn eigen geschiedenis niet van zich af kan schudden; het wil maar niet loskomen van zijn historische context.[53] De enige manier om helderheid te krijgen is een begripshistorische benadering,[54] of een consequent doorgevoerde vertooganalyse, zoals Caspar Hirschi heeft gedaan. De oudheid, de middeleeuwen, de zestiende eeuw, de negentiende eeuw: iedere periode had zijn eigen natiebegrip.[55] Vandaar dat bijvoorbeeld Bernard Guenée en Susan Reynolds nadrukkelijk uitgaan van een contemporain natiebegrip, in hun geval het middeleeuwse. Modernisten als Gellner en Breuilly pretenderen een niet-tijdgebonden definitie te hanteren, maar gaan doorgaans impliciet uit van een negentiende-eeuws natiebegrip.[56]

De besproken natie-theorieën zijn in dit boek steeds op de achtergrond aanwezig. Ze maken ons attent op de wisselwerking tussen politieke processen en de vorming van identiteiten, en op het geconstrueerde karakter van identiteiten. [57] Toch zijn ze uiteindelijk niet goed toepasbaar op Gelre. In de bronnen wordt Gelre zelden aangeduid als 'natie', in tegenstelling tot grotere politieke eenheden als Engeland of Frankrijk. Bovendien heeft het theoretisch debat over nationale identiteiten vooral betrekking op koninkrijken en moderne staten, in plaats van op regionale territoria. Het is dan ook niet zinvol om voor ons onderzoek

---

[51] Lambert, 'Methodologische beschouwingen'; Lambert, 'Oorsprongmythen'

[52] Waar we bijvoorbeeld geen aandacht aan hebben besteed zijn de diverse studies over de relatie tussen politieke theorievorming en nationale identiteiten in de middeleeuwen. Van belang is hier met name: Kantorowicz, *The king's two bodies*; Kantorowicz, 'Pro patria mori'. Zie ook: Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk*.

[53] Vgl. Geary, *Myth of nations*, 41-42.

[54] Vgl. de geschiedenis van het begrip 'vaderland' in: Van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis*. Zie ook het deel 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse' in: Brunner e.a. (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe* VII, 141 e.v.

[55] Smith tracht dit probleem te ondervangen door een 'transhistorische' ideaaltype van de natie te onderscheiden van de verschillende tijd- en plaatsgebonden manifestaties van dit ideaaltype. Smith, *The cultural foundations*, 18-22.

[56] Zie ook die kritiek van Smith in *The cultural foundations*, 13-19.

[57] De wijze waarop politieke gemeenschappen en politieke identiteiten elkaar vormen, zowel in de moderne als in de premoderne tijd, staat ook centraal in de door Len Scales en Oliver Zimmer uitgegeven bundel *Power and the nation in European history*.

de term ‘natie’ of ‘nationale identiteit’ als uitgangspunt te nemen. In plaats van 'natie' zullen we het begrip 'politieke identiteit' gebruiken. In de volgende paragraaf zullen we aangeven wat we daarmee bedoelen.

4 Politieke identiteit

De vraagstelling achter ons onderzoek is, zo stelden we in de eerste paragraaf: welk verband bestond er tussen de vorming van Gelre als politieke gemeenschap, en de vorming van een Gelderse politieke identiteit? We zullen voor de beantwoording daarvan de volgende omschrijving van politieke identiteit gebruiken: een politieke identiteit verwijst naar de wijze waarop mensen in hun denken en doen een politieke gemeenschap construeren, en naar de wijze waarop zij zich met die politiek gemeenschap identificeren. Drie onderdelen van deze omschrijving zullen we hieronder nader belichten, namelijk: de verhouding tussen denken en doen, of verbeelding en praxis; identificatie; en de betekenis van de term 'politieke gemeenschap'.

Willem Frijhoff stelt dat identiteit, ongeacht of het nu gaat om individuele of groepsidentiteit, tot stand komt in het spanningsveld tussen verbeelding en praxis. Ook de discussies over naties en nationale identiteiten wijzen op de relatie tussen beeld en praxis: tussen politieke en institutionele ontwikkelingen, verbeelding en identiteit. Met name Guenée, Reynolds, Blockmans en diverse Duitse historici gaan uit van een verband tussen politieke processen en de vorming van identiteiten. Onder anderen Benedict Anderson en Adrian Hastings benadrukken op hun beurt het verbeelde, of discursieve karakter van de politieke gemeenschap: zij is meer dan alleen een verzameling instituties, wetten en regels; zij is ook een vertoog. Bovendien wijzen diverse auteurs erop dat degenen die in de premoderne tijd de politieke gemeenschap en de identiteit daarvan construeerden, zowel in doen als in denken, de politieke elites of *Trägerschichten* waren. Daarbij moeten we in gedachte houden dat een politieke gemeenschap en een politieke identiteit niet per se bewuste 'uitvindingen' waren van deze elites. Anthony Smith heeft terecht gewezen op de sturende werking van overgeleverde beelden, symbolen en verhalen op het doen en denken van de mens. De politieke elites creëerden niet alleen vertogen, maar waren zelf ook onderdeel van bestaande vertogen.[58]

Identificatie: een van de uitgangspunten achter ons onderzoek wordt gevormd door de *social identity theory*, met haar nadruk op identificatie. Onderzoek naar de Gelderse politieke identiteit betekent onderzoek naar een groepsidentiteit. De *social identity theory* laat zien dat een groepsidentiteit inhoudt dat individuen zich identificeren met een groep. Als zodanig bestaat een groepsidentiteit slechts als onderdeel van een uit meerdere lagen bestaande persoonlijke identiteit. Identificatie met een groep is echter, en daar verwijst Andersons *Imagined communities* ook naar, alleen mogelijk via beelden. Iemand kan zich slechts met een groep identificeren via het beeld dat hij daarvan heeft. Anders gezegd: een mens identificeert zich niet met een gemeenschap, maar met een verbeelde gemeenschap.

Richten we onze blik op het laatmiddeleeuwse Gelre, dan kon identificatie daarmee dus alleen geschieden via de beelden die van Gelre in omloop waren. Nu bestond er echter niet één Gelre-beeld, maar verschillende beelden naast en door elkaar, mede afhankelijk van het perspectief van de beschouwer, in wisselwerking met beelden die buiten Gelre ontstonden. De term Gelderse identiteit suggereert dan ook een samenhang en eenheid die er in

[58] Ook Caspar Hirschi heeft hierop gewezen: "Diskurse beherrschen bis zu einem gewissen Mass ihre eigenen Initianten und Repräsentanten. Einmal öffentlich gemacht, entwickeln sie eine Eigendynamik und sind nur noch begrenzt kontrollierbar. Man kann Diskurse daher als soziale Akteure beschreiben." Hirschi, *Wettkampf*, 52-53.

werkelijkheid nooit is geweest. Bovendien bestond het hertogdom uit vier verschillende kwartieren en talloze steden, heerlijkheden, ambten, dorpen, sociale groepen en politieke facties waar de inwoners zich ook weer een beeld van vormden, en waar zij zich al dan niet mee identificeerden. De Gelderse identiteit was bij uitstek een gelaagde, of samengestelde identiteit. Gelre was daarmee niet uniek, maar juist exemplarisch voor de laatmiddeleeuwse regionale politieke eenheden, die veel minder afgerond, bestuurlijk homogeen, consistent en vanzelfsprekend waren dan de moderne 'natiestaten'. Deze eenheden waren niet statisch, maar dynamisch: sommige kwamen op, andere verdwenen, of vielen uit elkaar, en voortdurend waren ze onderhevig aan zowel middelpuntzoekende als middelpuntvliedende krachten, en aan processen van zowel schaalvergroting, waarbij politieke structuren op elkaar werden gestapeld, of in elkaar gevoegd, als schaalverkleining.

Ik heb gekozen voor het begrip 'politiek gemeenschap' in plaats van 'staat'. De term heb ik ontleend aan Benedict Andersons *Imagined communities*. Een politieke gemeenschap is echter, in tegenstelling tot wat Anderson in zijn boek suggereert, meer dan alleen een idee, of een beeld. Een eenvoudige en doeltreffende definitie is van de politicoloog David Easton. Onder een 'politieke gemeenschap' verstaat hij: "a group of persons who seek to solve their problems in common through a shared political structure."[59]

We hanteren deze omschrijving omdat zij goed toepasbaar is op de laatmiddeleeuwse politieke situatie, waarin een begrip als 'staat' nog wat anachronistisch aandoet. De politieke gemeenschap heeft een informeler en minder uitgewerkt en centralistisch karakter dan een moderne staat. De vorming van politieke gemeenschappen is uiteraard wel onderdeel van het langdurige proces van staatsvorming. We zullen hier in de volgende paragraaf nader op ingaan. Bovendien benadrukt Eastons omschrijving dat politieke structuren niet (altijd) van bovenaf zijn opgelegd, maar vaak van onderop vorm krijgen.[60] De participatie van leden van de politieke gemeenschap (wederom: de *Trägerschichten*) is cruciaal voor het ontstaan van politieke structuren. Hoewel het wat naïef is om, in navolging van bijvoorbeeld Otto Brunner en andere historici uit de traditie van de *Landesgeschichte*, ervan uit te gaan dat politieke structuren alleen van onderop ontstaan, biedt deze benadering wel goed zicht op de ontwikkeling van politieke identiteiten.[61] David Easton spreekt in dit verband over een *sense of political community*; deze bepaalt op de lange termijn de cohesie van een politieke gemeenschap en de politieke structuren. De *sense of political community* omschrijft hij als volgt: "It is a matter of mutual sympathy and loyalties (…); of at least partial identification in terms of self-images and interest; of ability to predict each other's behavior and ability to act in accordance with that prediction."[62]

---

[59] Easton heeft meerder definities gegeven. Deze is afkomstig uit: Easton en Hess, 'Child's political world', 233. Zie verder: Easton, *A systems analysis*, 171 e.v.; Easton, 'An approach'. Centraal in het wat abstracte denken van Easton staat het begrip 'politiek systeem'. Een politiek systeem bestaat volgens hem uit drie elementen: de 'politieke gemeenschap', het 'regime' (het geheel van wetten en regels) en de 'autoriteiten' (de uitvoerders, of bestuurders). Passen we dit toe op Gelre, dan vallen onder 'autoriteiten' de graaf/hertog, de raadslieden, rentmeesters, ambtmannen, dijkgraven, schepenen, burgemeesters, enz. Onder 'regime' vallen onder andere de leen-, stad- en landrechten, tollen, toezeggingen van de graven/hertogen aan de ridders en steden en muntverordeningen. Het 'regime' geeft structuur aan de politieke gemeenschap: ze bakent de politieke gemeenschap als het ware af, en vult haar ook in.

[60] Easton: "No political system can continue to operate unless its members are willing to support the existence of a group that seeks to settle differences or promote decisions through peaceful action in common. (…) To refer to this phenomenon we can speak of the political community." Easton, 'An approach', 391.

[61] Vgl. Brunner, *Land und Herrschaft*; Blickle, 'Commons and the state'.

[62] Easton, *A systems analysis*, 184-185.

5 Staat, politieke gemeenschap en territorium

Een politieke identiteit, we herhalen het nog eens, verwijst naar de wijze waarop mensen in hun denken en doen een politieke gemeenschap construeren, en naar de wijze waarop zij zich met die politiek gemeenschap identificeren. Met 'mensen' doelen we hier primair op de politieke en culturele elites. Concreet: op de graaf, of hertog en zijn familie, op de ridders, het patriciaat in de steden en op geschiedschrijvers. Andere groepen hebben eenvoudig te weinig sporen nagelaten om in het onderzoek betrokken te kunnen worden. De vraag naar de wisselwerking tussen de denkwijze van de elites en die van bredere lagen van de bevolking is beslist relevant. De bronnen staan ons echter niet toe om hier fundamentele uitspraken over te doen; we zullen er slechts marginaal aandacht aan besteden.

De omschrijving maakt duidelijk dat de ontwikkeling van politieke identiteiten in de late middeleeuwen niet op zichzelf staat, maar onderdeel is van het ontstaansproces van politieke gemeenschappen, doorgaans aangeduid als: het proces van staatsvorming. Politieke identiteit heeft niet alleen betrekking op beelden en emoties, maar ook op praktische zaken als de opeenvolging van vorsten, erfrecht, de inrichting van het bestuur, de vorming van vertegenwoordigende lichamen, muntslag, de stichting van steden, de bouw van kastelen, belastingheffing en oorlogvoering.

De lange tijdspanne die het onderzoek beslaat (1100-1600) is dan ook noodzakelijk. Het ontstaan van een Gelderse identiteit kan immers slechts begrepen worden tegen de achtergrond van de lange ontstaansgeschiedenis van Gelre als politieke gemeenschap: tegen de achtergrond van het ontstaan van een Gelderse dynastie, van de clustering van goederen en rechten, van de opkomst van de steden, van het ontstaan van bestuursinstellingen, enzovoorts. Met andere woorden: de ontwikkeling van een Gelderse identiteit moet onderzocht worden in de context van de langetermijnprocessen van territorialisering en staatsvorming. Wat we onder territorialisering en staatsvorming precies verstaan zullen we hieronder uitwerken.

In de literatuur wordt staatsvorming doorgaans beschreven in termen van accumulatie en concentratie van macht, namelijk van dwangmiddelen, kapitaal en ideeën. Bovendien wordt de staat voorgesteld als een autonoom, zelfstandig handelend subject. Laten we ons beperken tot twee sociologen die de jaren 1980 en 1990 een belangrijk stempel hebben gedrukt op het denken over staatsvorming: Charles Tilly en Michael Mann. In zijn *Coercion, capital, and European states* (1990) beschrijft Tilly staten als "coercion-wielding organizations that (…) exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories" .[63] Oorlog was volgens hem de drijvende kracht achter staatsvorming. Oorlogen putten staten niet uit, maar versterkten ze juist. Zij noopten machthebbers ertoe om de middelen van de staat, in de vorm van dwang en/of kapitaal, te vergroten. Dwangmiddelen en kapitaal werden zo steeds meer aan de samenleving onttrokken, ten gunste van de staat. In gebieden waar machthebbers optimaal in de gelegenheid waren om zowel dwangmiddelen als kapitaal te verwerven kon de moderne 'natiestaat' ontstaan.

Een minder eenduidige benadering biedt Michael Mann, die in zijn *Sources of social power* (1986) de nadruk legt op het autonome karakter van de staat.[64] Een staat is volgens Mann een machtsorganisatie die een begrensd gebied, een territorium, reguleert vanuit een centrum. Centraliteit en territorialiteit zijn de elementen die de staat onderscheiden van andere

[63] Tilly, *Coercion*, 1-2.
[64] Van *Sources of social power* zijn twee delen verschenen (het voorgenomen derde deel moet nog uitkomen). Het eerste, en voor ons meest relevante deel is uit 1986; het tweede is in 1993 uitgekomen. Zie ook: Mann, 'Autonomous power'.

machtsorganisaties, zoals ondernemingen, religieuze instellingen, partijen, enzovoorts.[65] Mann onderscheidt, op een analytisch niveau, vier typen van macht: ideologische, economische, militaire en politieke macht, waarbij hij 'macht' definieert als "the ability to pursue and attain goals through mastery (...) exercised over other people".[66] Politieke macht, de macht om vanuit een centrum een territorium te reguleren, vindt zijn oorsprong en institutionele inbedding in de staat.[67] De oorsprong en inbedding van de andere drie typen van macht liggen in principe daarbuiten, hoewel de staat daar wel controle over kan verkrijgen. Het proces van staatsvorming beschrijft Mann als een dialectiek tussen de staat en andere machtsorganisaties: een dialectiek tussen politieke, ideologische, economische en militaire macht, waarbij de verschillende vormen van macht elkaar in een opeenvolgende reeks versterken.[68]

Ook historici beschrijven staatsvorming dikwijls, impliciet of expliciet, als een proces van accumulatie en concentratie van macht; en ook zij beschouwen de staat als een zelfstandig handelend subject, en de samenleving als lijdend voorwerp, of obstakel.[69] Gaan deze ideeën echter niet teveel uit van de negentiende- en twintigste-eeuwse 'natiestaat'? Politieke eenheden in de late middeleeuwen waren juist pluriform, grillig en ambigu.[70] Staatsvorming gaat mijns inziens niet direct om accumulatie en concentratie van macht, maar om ordening en regulering van de samenleving op zowel centraal als decentraal niveau. Een politieke eenheid was in de late middeleeuwen een heterogeen samenstel van lokale, regionale en bovenregionale politieke structuren die voor ordening en regulering zorgden. Deze politieke eenheden kan men dan ook niet beschouwen als autonome subjecten. De politieke structuren die zich op de verschillende niveaus ontwikkelden waren concreet en persoonlijk van aard. Wel is het zo dat deze structuren vanaf het einde van de middeleeuwen abstracter en formeler werden. Voor zover ik in dit boek het begrip 'staatsvorming' gebruik, doel ik daarmee op deze abstrahering en formalisering van de politieke structuren, en niet op accumulatie en centralisatie van macht.

Om het specifieke karakter van de premoderne staat te benadrukken heeft Helmut Koenigsberger de term *composite state* geïntroduceerd: staten, of koninkrijken waren vaak personele unies, samengesteld uit meerdere landen of politieke eenheden. Het begrip maakt ons bewust van de specifieke eigenaardigheden van de premoderne staatkundige structuur van Europa. Evidente voorbeelden zijn de Bourgondische Nederlanden, het koninkrijk Spanje

---

[65] Mann geeft de volgende definitie van 'staat': "The state is a differentiated set of institutions and personnel, embodying centrality, in the sense that political relations radiate outward to cover a territorially demarcated area, over which it claims a monopoly of binding and permanent rule-making, backed up by physical violence." Mann, *Sources*, 37; Mann, 'Autonomous power', 112.

[66] Mann, *Sources*, 6.

[67] 'Political powers are those of centralized, institutionalized, territorial regulation.' Mann, *Sources*, 11, 26-27.

[68] Wanneer een staat uiteenvalt worden de door de staat ontwikkelde beheerstechnieken overgenomen en verder uitgewerkt door andere machtsorganisaties; later, wanneer de staat in een andere gedaante weer opkomt, zal hij deze inmiddels verder uitgewerkte technieken op zijn beurt overnemen,

[69] Men denke bijvoorbeeld aan diverse artikelen in bundels uit de serie 'Origins of the Modern State', waarvan tussen 1995 en 2000 zeven delen zijn verschenen. Zie o.a. ook de recente monografieën van Genêt, *La genèse de l'État*, en Reinhard, *Geschichte des modernen Staates*.

[70] Wim Blockmans stelt zich in dit verband de vraag of het begrip *staats*vorming voor de premoderne tijd niet misleidend is, en of de staat niet een façade is die onze blik op de werkelijkheid in de weg zit: "Tot aan de Franse Revolutie is de realiteit van de Europese staat veelvormig: van imperia (...), via 'nationale' staten, territoriale vorstendommen, federaties, stadstaten, tot stedelijke republieken en agrarische kantons. De meeste (...) vroegmoderne staten in Europa waren samengesteld uit eerder gevormde kleine staatkundige bestanddelen. Die behielden ook in de personele unie of nadere vormen van integratie een bepaalde autonomie en identiteit." (Blockmans, 'Beheersen en overtuigen', 25) Blockmans pleit voor een benadering van staatsvorming waarbij niet het statische perspectief van de moderne staten als uitgangspunt wordt genomen, maar een dynamisch perspectief van voortdurende competitie tussen de verschillende (Europese) machtskernen. Zie ook: Blockmans, 'Veelvormigheid'.

(samengesteld uit onder andere Castilië en Aragon) en het dubbelkoninkrijk Oostenrijk-Hongarije.[71] Maar ook op het oog afgeronde, enkelvoudige politieke eenheden waren samengesteld uit kleinere bestanddelen met een zekere autonomie; ook zij waren bij nader inzien mozaïeken van steden, standen, districten, dorpen en kerkelijke immuniteiten.[72]

Om eerder genoemde redenen nemen we echter niet de term 'staat', maar 'politieke gemeenschap' als uitgangspunt, zoals gedefinieerd door Easton. Hiermee vermijden we het idee dat het bij de vorming van politieke eenheden in de late middeleeuwen gaat om accumulatie en centralisatie van macht: het gaat om ordening en regulering op centraal en decentraal niveau van onderdelen van de samenleving, en de integratie van de politieke structuren die daaruit voortkomen in territoriale verbanden. Bovendien biedt het begrip ruimte voor het samengestelde karakter van politieke eenheden in de late middeleeuwen. Verder, en daarmee komen we weer terug op het begrip 'politieke identiteit', kan de institutionele vorming van politieke gemeenschappen niet los worden gezien van de wijze waarop de leden ze verbeelden en zich ermee identificeren.

De politieke gemeenschap Gelre had in de late middeleeuwen het karakter van wat in de *Landesgeschichte* wordt aangeduid als *Flächenstaat*, *Territorialstaat*, of eenvoudig *Territorium*.[73] In het Nederlands kunnen we dit vertalen met de wat in onbruik geraakte term 'landsheerlijkheid'.[74] In dit boek gebruiken we de term ‘territorium’, of gewoon 'land', naast ‘politieke gemeenschap’. Het begrip ‘territorium’ heeft wel een specifiekere betekenis dan ‘politieke gemeenschap’. Onder een territorium verstaan we: een verzameling van goederen, rechten en personen die door haar interne structuur een zelfstandige, geografische eenheid vormde.[75] ‘Territorialisering’ is het proces waarin goederen, rechten en personen clusterden tot een territorium. Een territorium is dus een politieke gemeenschap waarvan de politieke structuur geografisch bepaald is.

De structuur die het Gelderse territorium bijeenhield was vierledig. Ze bestond uit de volgende onderdelen:

1. een dynastie: een opeenvolgende, genealogische reeks van graven en hertogen;
2. een door de opeenvolgende vorsten gecreëerd landschap van domeinen, burchten, steden, jurisdicties, enzovoorts (de fysieke structuur);
3. netwerken van lokale elites die zich aanvankelijk rond de dynastie, en later ook op territoriale basis groepeerden (de sociaal-politieke structuur);
4. beelden van, en vertogen over de dynastie, de fysieke en de sociaal-politieke structuur, en identificaties met deze beelden en vertogen (de mentale structuur).

In de hierna volgende delen en hoofdstukken zullen we deze punten nader uitwerken. De opzet van het boek is namelijk als volgt. Deel I (hoofdstuk 1 en 2) richt zich op de dynastie: op haar ontstaan, samenhang, en op de beelden die zij opriep en uitdroeg. Deel II (hoofdstuk 3 en 4) is gewijd aan wat we voor het gemak 'het land' noemen, dat wil zeggen: de fysieke en de sociaal-politieke structuur van de politieke gemeenschap Gelre. In deel III (hoofdstuk 5, 6 en 7) richten we ons ten slotte op de mentale structuur: op de verbeelding van en identificatie met Gelre als politieke gemeenschap, waarbij we steeds de samenhang trachtten te zoeken

[71] Koenigsberger, ‘Dominium regale’.
[72] Zie ook: Blockmans, ‘Beheersen en overtuigen’, 25.
[73] Bünz, 'Das Land als Bezugsramen'.
[74] Men denke aan het Jappe Alberts' handboek voor de middeleeuwse geschiedenis van Gelre: *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*.
[75] We zullen voorbijgaan aan het subtiele onderscheid dat door onder andere Otto Brunner wordt gemaakt tussen territorium en land, of *terra*. Een territorium was een land, maar kon tegelijk uit meerdere landen bestaan, zoals het land Gelre bestond uit onder andere de landen van Zutphen, de Betuwe en de Veluwe. Brunner, *Land und Herrschaft*; Bünz, 'Das Land', 63-64.

tussen deze beelden en de elementen uit de politieke, fysieke en sociale werkelijkheid zoals die in de eerdere hoofdstukken naar voren zijn gekomen.

Hoewel de problematiek rond territorialisering, staatsvorming en identiteit grensoverschrijdend is, beperkt dit boek zich strikt tot Gelre. Het spreekt echter voor zich, dat de problemen en vragen die in de onderstaande hoofdstukken aan de orde komen niet alleen betrekking hebben op Gelre, maar ook op andere landen, zoals het Sticht en Oversticht, Kleef, Holland en Brabant, en op niet-territoriale netwerken, zoals de Hanze, en intellectuele en religieuze netwerken. De vraag hoe Gelre zich verhield tot deze landen en netwerken moet nadrukkelijk worden gesteld, maar het antwoord daarop zal dit boek schuldig blijven. Wel hoopt dit boek handvatten te bieden voor het onderzoek naar territorialisering, staatsvorming en identiteit in ander laatmiddeleeuwse regio's.

Deel I
DYNASTIE

De laatmiddeleeuwse territoria die we in West-Europa aantreffen zijn voortgesproten uit veranderingen die in de elfde en twaalfde eeuw plaatsvonden in de politieke en sociale strategieën van aristocratische families, en in de structuur van deze families. Aristocraten begonnen stenen burchten op te werpen van waaruit zij de omringende omgeving konden beheren, landen ontginnen, en waar vervolgens hun families naar werden vernoemd. Zij begonnen kloosters te stichten waar zij na hun dood in herinnering werden gehouden en soms ook begraven werden. Zij gingen een wapenschild dragen als symbool van hun familie. Hun titels, rechten en bezittingen gingen zij steeds meer als een eenheid beschouwen, die onder de nieuwe naam van de dynastie werd gevat, en die ongeschonden van vader op zoon overgedragen moest worden. Zodoende ontwikkelden zich lokaal en regionaal gewortelde aristocratische families met een levendige herinneringscultuur en een verticale, dynastieke oriëntatie, met een dynastieke identiteit. De vroegmiddeleeuwse, cognatische verwantschapstructuren splitsten zich op in lineaire dynastieën, die hoe langer hoe meer titels, goederen en rechten om zich heen verzamelden, die van vader op zoon werden overgedragen, en die zich in de late middeleeuwen ontwikkelden tot territoria.[76]

De kern van Gelre was de dynastie. Het territorium had zich gevormd rondom de opeenvolgende graven en hertogen.[77] Het beeld van Gelre werd bovendien bepaald door de beeldvorming rond deze dynastie. Dit eerste deel is gewijd aan het ontstaan, de continuïteit en de identiteit van deze dynastie: aan de praktijk van erfopvolging, aan herinnering en beeldvorming, en aan de identificatie van de opeenvolgende graven en hertogen met de dynastie. In het laatste deel van dit boek zullen we zien hoe deze dynastieke identiteit deel ging uitmaken van de Gelderse politieke identiteit.

Hoofdstuk 1 gaat over de naam, de symbolen, de verbeelding en de continuïteit van de dynastie. Steeds was men bezig om rond de dynastie het idee van continuïteit levend te houden. De vorst was niet een toevallig leider, of een ambtenaar, maar een schakel in een reeks van voorgangers en opvolgers. Aan deze continuïteitsgedachte ontleende hij zijn gezag. Hierbij speelde herinnering een belangrijke rol: de herinnering aan de voorgangers moest bewaard blijven. Daarom besteden we in hoofdstuk 2 aandacht aan de herinneringscultuur van de Gelderse dynastie. Dat hoofdstuk gaat over de betekenis van kerken en kloosters als bewaarplaatsen van herinnering aan de overleden graven en hertogen, als *lieux de mémoire* van de Gelderse dynastie.

[76] Voor een kort overzicht, zie het hoofdstuk 'From consanguinity to dynasty?' in: Arnold, *Princes and territories*; Schmid. 'Zur Problematik'.
[77] Zie hoofdstuk 3 en 4.

Hoofdstuk 1
Namen, symbolen, afstamming en opvolging

1.1 De naam

Iemand zonder naam is iemand zonder identiteit, zou men met enige overdrijving kunnen stellen. Een naam maakt onderdeel uit van iemands zelfbeeld, iemands persoon, iemands identiteit. Dit geldt ook voor de naam van de familie waar iemand toebehoort. In de vroege middeleeuwen gebruikte men echter doorgaans geen familienamen: personen werden aangeduid met een enkele naam, zoals Otto of Hendrik. Deze konden zowel afkomstig zijn uit de familie van de vader, als uit die van de moeder. Hierin weerspiegelt zich het cognatische, horizontale verwantschapsbewustzijn onder aristocraten tijdens de vroege middeleeuwen, waarin ooms, tantes, neven en nichten, van zowel vaders- als moederkant, een even belangrijke rol speelden als vaders en grootvaders (de 'sibbe', of 'clan'). Langzaam maakte de horizontale gerichtheid op de brede groep verwanten echter plaats voor een agnatisch idee van verwantschap, gericht op de verticale lijn van zoon, vader, grootvader, overgrootvader, enzovoorts. Deze verandering hangt samen met de geleidelijke opkomst in de elfde en twaalfde eeuw van aristocraten die op lokaal niveau overheidsgezag gingen uitoefenen en dit van vader op zoon overdroegen. Erfelijkheid en dynastiek bewustzijn speelden in dit proces een cruciale rol.[78] Dit dynastiek bewustzijn uitte zich in de opkomst van geslachtsnamen in de elfde eeuw. Deze waren veelal gebaseerd op de namen van burchten, landgoederen of graafschappen. Door het geografisch bepaalde karakter van de geslachtsnaam ontstond er een wisselwerking tussen de identiteit van de dynastie, en identiteit van de streek waar de dynastie haar machtsbasis had.[79]

Vanaf 1096 verschijnt 'Gelre' in de bronnen als geslachtsnaam. In dat jaar deed Ida van Boulogne, de moeder van Godfried van Bouillon, een schenking aan de abdij Affligem, die zij liet bekrachtigen met een oorkonde.[80] Zoals te doen gebruikelijk had zij uit haar kring van vrienden en verwanten een aantal vooraanstaande figuren verzocht om als getuigen op te treden. In de lijst van getuigen komen we voor het eerst iemand tegen die zich 'graaf van Gelre' noemde: "Gerardus comes de Gelre", zo staat hij onder de getuigen vermeld. Hij is de geschiedenisboeken ingegaan als graaf Gerard I van Gelre, bijgenaamd 'de Lange' († 1129). Zijn naam Gelre had Gerard ontleend aan de streek Gelre: een stuk laagland aan de oevers van de Niers, ten noordoosten van het latere Roermond, met een kerkelijk centrum en vermoedelijk een burcht.[81] Vanuit deze burcht zou hij namens de aartsbisschop van Keulen de streek Gelre hebben bestuurd. De titel van graaf was niet gerelateerd aan deze streek, maar gebaseerd op grafelijke rechten die Gerard elders in het Nederrijngebied bezat. [82] 'Graaf van

---

[78] Vgl. Schmid, 'Zur Problematik', 234: "Je eigenständiger und selbstbewusster ein Familie in der Herrschaft steht, desto mehr schliesst sie sich ab, desto stärker tritt die agnatische Linie in den Vordergrond."
[79] Schmid, 'Zur Problematik'; Schmid, *Geblüt*; Härtel (ed.), *Personennamen und Identität*; Duby, 'Le lignage'; Beech e.a. (ed.), *Personal names*.
[80] Sloet, *OGGZ* I, nr. 196.
[81] Het is onbekend wanneer de burcht Gelre is ontstaan. Ik neem echter aan dat er al een burcht of een versterkt huis stond op het moment dat Gerard zich 'van Gelre' noemde; het lijkt althans niet aannemelijk dat Gerard zich slechts vernoemde naar een moerassige plek waar verder niets te beleven viel. Klaus Flink en Stefan Frankewitz gaan er nochtans vanuit dat de burcht pas in de jaren 1120 is opgericht. Flink, 'Zur Entstehung', 4; Frankewitz, *Geldrischen Ämter*, 58.
[82] Zie hoofdstuk 3.

Gelre' was dus een combinatie van een titel en een geslachtsnaam, die tegelijk de naam was van een streek.

Gerard I noemde zich echter niet consequent 'van Gelre'. We komen hem nu eens tegen als 'Gerard', dan weer als 'Gerard van Gelre', vaak als 'Gerard van Wassenberg', en een enkele maal als 'Gerardus Flaminius'. De naam Wassenberg was ontleend aan een ten zuiden van Roermond gelegen eigen goed, of allodium. Flaminius verwees naar de Vlaamse herkomst van Gerards voorouders. Rond 1020 was een van Gerards voorouders namelijk uit Vlaanderen gevlucht en had zich gevestigd tussen de Maas en Rijn, waar de keizer hem voorzag van goederen. In de bronnen wordt deze voorouder 'Gerard Flamens', ofwel 'Gerard de Vlaming' genoemd. Ook diens directe nazaten gebruikten 'Flamens' als toevoeging achter hun naam, totdat uiteindelijk onze Gerard I de Lange zich vanaf het einde van de elfde eeuw ging bedienen van de namen 'Gelre' en 'Wassenberg'. Na 1125 verdwijnt ook de naam 'Wassenberg' uit de bronnen, en blijft alleen de geslachtsnaam 'Gelre' over.[83]

De naam 'Flamens' die vanaf de eerste helft van de elfde eeuw zo nu en dan opduikt is het vroegste teken van de ontwikkeling van een verticale, dynastieke oriëntatie onder de voorouders van Gerard I. Deze was echter nog niet zo sterk dat de naam consequent werd gebruikt en automatisch van vader op zoon werd overgedragen. In plaats van 'Flamens' maakte Gerard I gebruik van de namen 'Wassenberg' en 'Gelre'. De naamsverandering attendeert ons op de verankering van de dynastie in de regio rond Wassenberg en Gelre, en op het belang van deze regio voor de identiteit van de dynastie. Dit zien we ook terug in de stichting van de kerk van Wassenberg in 1118 door Gerard I.[84]

Hoewel de nazaten van Gerard I zich doorgaans 'graaf van Gelre' bleven noemen, gingen zij zich ook bedienen van de naam 'Zutphen'. Zo noemden Gerards opvolgers Hendrik en Otto I zich in 1138, 1179 en 1190 'graaf van Zutphen'. Hiermee gaven zij aan dat zij erfgenamen waren van het uitgestorven geslacht van Zutphen, en van de rechten en goederen die daarmee verbonden waren.[85] De oorsprong van deze Zutphense dynastie gaat terug tot het midden van de elfde eeuw. Vanaf circa 1050 beheerde een zekere Godschalk van Zutphen namens de bisschop van Utrecht een niet met name genoemd graafschap aan de IJssel. Het hof van Zutphen, waar Godschalk zich naar had vernoemd, vormde het bestuurlijk centrum van dit graafschap. Ook de nazaten van Godschalk noemden zich 'van Zutphen', totdat de dynastie in de eerste helft van de twaalfde eeuw in mannelijke lijn uitstierf. Omdat Gerard II van Gelre (1129-1133) getrouwd was geweest met de zus van de laatste graaf van Zutphen, eisten zijn opvolgers Hendrik en Otto I de Zutphense erfenis voor zich op. De relatie tussen de Gelderse en Zutphense familie is weergegeven figuur 1.[86]

---

[83] Zie de inleiding van L. Augustus in *Annales Rodenses*. Zie verder: Schiffer, *Grafen von Geldern*, 16-29; Verdonk, *De oorsprong*; Verdonk, 'Graaf Gerard'; Flink, 'Zur Entstehung', 3-4; Kraus, 'Studien zur Frühgeschichte', 19-22; Jahn en Van Winter, 'Genealogie van de graven'.

[84] Zie hoofdstuk 2.

[85] Hendrik noemde zich in 1179 'legitimus heres Sutphaniensis oppidi'. Sloet, *OGGZ* I, nr. 272, 352, 399.

[86] De elfde- en twaalfde-eeuwse geschiedenis van Zutphen is moeilijk te reconstrueren, onder andere omdat de voornaamste schriftelijke bronnen hierover vervalste oorkonden betreffen uit de tweede helft van de twaalfde eeuw (vermoedelijk). Over de status van de Zutphense burcht, de eventuele palts en de kapittelkerk, over de status van het graafschap waarin de burcht zich bevond, over de relatie tussen Zutphen, de Utrechtse bisschop en de Duitse keizer, en over de genealogie van de Zutphense graven bestaat dan ook grote onenigheid. Ik heb mij hier, en in de rest van dit boek, laten leiden door de volgende publicaties: Harenberg, 'Oorkondevervalsing'; Harenberg, 'Nieuw licht'; Groothedde, 'Nederzettingsontwikkeling'; Bastemeijer en Groothedde, 'De Zutphense burcht'; Bastemeijer, 'De Sint-Walburgiskerk'. Andere visies vindt men in: Van Vliet, 'Graven in Zutphens kapittelverleden'; Van Vliet, K*ringen van kanunniken*, 266-269; Van Winter, 'Het (palts?)graafschap'; Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland'; Jongbloed, 'Tussen paltsverhaal en IJssellinie'. Zie verder ook: Spengler-Reffgen, 'Kapittels in het hertogdom Gelre'; Hermans, 'Kapittel van Sint Walburgis'.

Figuur 1. Familierelaties tussen Zutphen en Gelre in de twaalfde eeuw

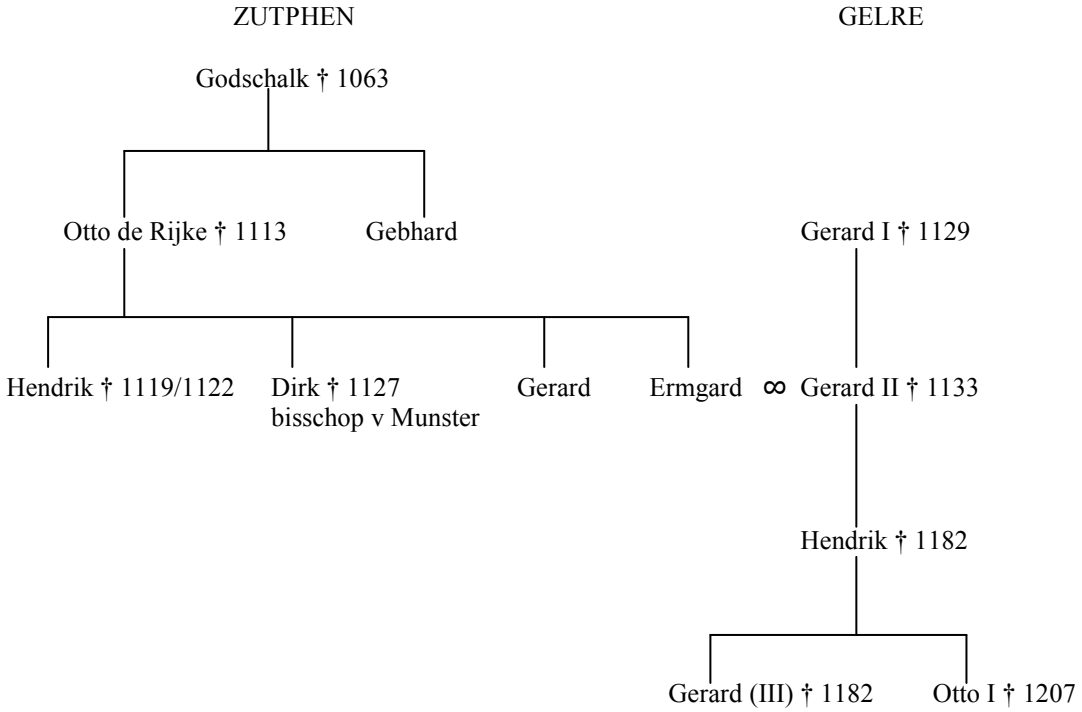

Via de Zutphense erfenis verschaften Hendrik en Otto I zich een nieuwe machtsbasis aan de IJssel. Het belang dat zij aan dit goederencomplex hechtten komt tot uiting in het gebruik van de naam Zutphen, en in de productie van een serie falsificaties (de zogenaamde Zutphense falsa) die de toe-eigening van de Zutphense erfenis een legitieme basis moesten geven.[87] In de falsa wordt namelijk het beeld geschetst dat het hof en de kerk van Zutphen eigen goed waren geweest van de Zutphense voorouders en via erfopvolging in bezit waren gekomen van de graven van Gelre. In werkelijkheid hadden de Zutphense graven het hof in leen gehouden van de bisschop van Utrecht, en waren zij geen kerkheer maar slechts namens de bisschop voogd van de kerk. Op het moment dat de Zutphense dynastie in de jaren 1120 in mannelijke lijn uitstierf, hadden hof en kerk dus terug moeten vallen aan de bisschop. Wat er precies is gebeurd is onduidelijk. In ieder geval presenteerden de graven van Gelre zich ten minste vanaf 1138 als erfgenamen van de Zutphense graven, en gingen zij het hof en de kerk in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw beschouwen als hun eigendom, waar de bisschop geen zeggenschap over had.

De naam ‘Zutphen’ verwees naar de oude Zutphense dynastie en het daarmee verbonden goederencomplex aan de IJssel. Zoals opgemerkt bedienden de Gelderse graven zich vanaf 1138 van deze naam. Zutphen kreeg echter niet de functie van geslachtsnaam, zoals met 'Gelre' het geval was: 'graaf van Zutphen' was in de eerste plaats een titel, die refereerde aan de Zutphense goederen. Alleen de Gelderse graaf gebruikte de naam Zutphen. Zijn broers en zusters noemden zich wel 'van Gelre', maar niet 'van Zutphen'. De titel ‘graaf van Zutphen’ werd aanvankelijk slechts zo nu en dan gebruikt door de Gelderse graven. Soms noemden zij zich 'graaf van Gelre en Zutphen', een enkele maal 'graaf van Zutphen', maar doorgaans gewoon 'graaf van Gelre'. Pas vanaf circa 1330 noemden zij zich stelselmatig 'graaf van Gelre en Zutphen', en vanaf 1339 'hertog van Gelre en graaf van Zutphen'.[88]

[87] Harenberg, *OGZ* VIII, nrs. 1059.07.16; 1064.12.31 (na 1064.00.00); 1105.07.16 (na 1104.12.25); 1107.12.28; 1127.02.28 (na 1118.12.06). Zie verder: Harenberg, ‘Oorkondevervalsing'; Harenberg, ‘Nieuw licht'.
[88] Janssen, ‘Die Erhebung', 14-15.

De vraag waarom de Gelderse graven en hertogen zich vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw incidenteel, en vanaf de veertiende eeuw stelselmatig 'van Zutphen' gingen noemen kunnen we niet goed beantwoorden. De toe-eigening van de Zutphense goederen en rechten was aanvankelijk omstreden; dit kan verklaren waarom de twaalfde-eeuwse graven zich zo nu en dan 'van Zutphen' noemden. Maar was er niet meer aan de hand? Hadden de oude Zutphense graven en de nederzetting Zutphen wellicht een bijzondere status? Zo hebben A.F.W.E. Bastemeijer en M. Groothedde betoogd dat zich in Zutphen een koninkijke palts bevond.[89] Bovendien zou de Zutphense graaf Otto de Rijke († 1113) getrouwd zijn geweest met een verwante van het geslacht Hohenstaufen.[90] Mogelijk hebben dergelijke zaken een rol gespeeld in het bewustzijn van de Gelderse graven en hertogen.

Intussen verbreedde zich in de dertiende en veertiende eeuw de betekenis van 'Gelre'. Naast een dynastieke naam werd het een titel, net als 'Zutphen'. Dit was met name het geval na het uitsterven van de Gelderse dynastie in mannelijke lijn in 1371. De titel 'hertog van Gelre' ging toen over op een dynastie met een andere naam. 'Van Gelre' was een titel geworden die verwees naar het bezit van de goederen en rechten die de opeenvolgende graven en hertogen om zich heen hadden vergaard, en die we in de bronnen tegenkomen onder de noemer 'graafschap/hertogdom Gelre'.[91] Gelre bleef de naam van een dynastie, maar daarnaast fungeerde het als titel.

Overigens hebben verschillende graven en hertogen naast 'graaf/hertog van Gelre' en 'graaf van Zutphen' nog andere titels gevoerd. De enige daarvan die langdurig in gebruik is gebleven is de titel 'hertog van Gulik'. Nadat de Gelderse hertog Willem I in 1396 in het bezit van het hertogdom Gulik was gekomen, verschijnt hij in de bronnen als 'hertog van Gelre en Gulik, en graaf van Zutphen'. Ook na 1423, toen Gulik voor de Gelderse hertogen verloren was gegaan, bleven zij zich 'hertog van Gelre en Gulik, en graaf van Zutphen' noemen.[92]

1.2 Dynastieke symboliek
De bloem en de leeuw

De opkomst van lokaal en regionaal gewortelde aristocratische dynastieën resulteerde in het gebruik van geslachtsnamen. Met deze ontwikkeling hing ook de opkomst van heraldieke wapens samen. Het heraldieke wapen deed in West-Europa zijn intrede vanaf het einde van de elfde eeuw. Afgebeeld op zegels, munten, banieren, schilden en kleding, droeg het bij aan de versterking van het zelfbewustzijn van de afzonderlijke dynastieën. De verbreiding van het heraldieke wapen was deels het gevolg van het toenemend gebruik van maliënkolders en gezichtsbedekkende helmen tijdens veldslagen, die de behoefte deden ontstaan aan het dragen van duidelijke herkenningstekens. Daarnaast hing de verbreiding van het wapen, dat

---

[89] Zie noot...
[90] Zie paragraaf 1.4.
[91] Zie hoofdstuk 3.
[92] Andere titels zijn: 'hertog van Limburg' en 'heer van Groningen, de Ommelanden, Coevorden en Drente'. Vanwege zijn aanspraken op het hertogdom Limburg, noemde Reinald I zich kortstondig, tussen 1280 en 1288, 'hertog van Limburg'. In oorkonden uit die tijd komen we hem tegen als 'comes Gelrensis et dux Limburgensis'. Na de verloren Limburgse successie-oorlog deed Reinald I in 1288 afstand van deze titel. Hertog Karel van Gelre noemde zich in de jaren 1520 en 1530, na zijn veroveringen in het noorden, 'heer van Groningen, de Ommelanden, Coevorden en Drente'. Zie de oorkonden die zijn afgedrukt in Sloet, *OGGZ* II en Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.

overgeërfd werd van vader op zoon, samen met de groeiende dynastieke oriëntatie van de aristocratische families.[93]

Het symbool van de Gelderse dynastie was aanvankelijk een vijfbladige bloem, die we al vroeg tegenkomen op een munt uit de tijd van graaf Hendrik (1133-1182). Deze munt toont op de keerzijde een kruis, met in iedere hoek de vijfbladige bloem.[94] Vervolgens treffen we de bloem aan op een zegel van Hendriks opvolger Otto I (1182-1207), waarvan het oudste exemplaar dateert uit 1190. Op dit zogenaamde ruiterzegel zien we de graaf te paard, met in de ene hand een geheven zwaard en in de andere het wapenschild met daarop drie bloemen.[95] Op het tegenzegel is de graaf eveneens op zijn paard afgebeeld, maar nu met in zijn hand een banier met drie bloemen. Otto's zoon Gerard IV (1207-1229) bekrachtigde zijn oorkonden met een zelfde soort zegel.[96] Bovendien liet hij munten slaan waarbij hij op de voorzijde staat afgebeeld met in de hand een tak met bloemen. Op andere munten houdt hij een wapenschild vast met daarop drie bloemen.[97] De bloemen van de Gelderse dynastie zullen ook te zien zijn geweest op banieren, schilden en kleding; hiervan is echter niets bewaard gebleven.[98]

De creatie van een eigen wapenschild, het slaan van munten, het gebruik van een ruiterzegel: al deze zaken wijzen op het groeiende zelfbewustzijn van de Gelderse dynastie, die zich met haar geslachtsnaam en de bloem als haar symbool een geheel eigen identiteit verschafte. Niettemin besloot graaf Otto II in de jaren 1230 om het oude wapen met bloemen te vervangen door een nieuw wapen met een leeuw. Op een zegel uit 1236 wordt dit wapen voor de eerste maal afgebeeld. Het laat de graaf zien op zijn paard, met in de ene hand het wapenschild, en in de andere een banier. Op zowel het wapenschild als de banier staat een leeuw afgebeeld in een veld met blokjes.[99] In contemporaine bronnen wordt het wapen van Gelre beschreven als een gouden leeuw in een blauw veld met gouden blokjes.[100]

Vanwaar die verandering? Laten we beginnen met de constatering dat de wijziging onderdeel was van een algemeen West-Europees modeverschijnsel. Gedurende de eerste dertig jaar van de dertiende eeuw veranderden veel Duitse dynastieën om nog onduidelijke

---

[93] Pastoureau, *Histoire symbolique*, 213-221; Pastoureau, *Traité d'héraldique*, 20-36, 298-310; Fenske, 'Adel und Rittertum', 84, 88, 142-150, 153-154; Scheibelreiter, 'Anthroponymie, Symbolik und Selbstverständnis', 79-82; Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum*, 21, 78-79.

[94] Thoma, 'Muntslag', 244. Van graaf Hendrik is ook een zegel overgeleverd met daarop een wapenschild. De afbeelding op dit wapenschild is echter niet meer zichtbaar. In de negentiende eeuw zag men er een dubbel kruis in, of drie dwarsbalken met daarover een kruis. Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 1.

[95] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 5. Voor een kort overzicht van Gelderse zegels: Diederich, 'Graafschap en hertogdom Gelre'. Over de opkomst van het ruiterzegel onder de hoge aristocratie, en over de ridderlijke levenswijze die dit zegeltype uitstraalde, zie: Fenske, 'Adel und Rittertum', 83-84.

[96] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 6, 11-12.

[97] Thoma, 'Muntslag', 245, 250; Van der Chijs, *Munten*, pl. I.

[98] De bronnen verschaffen ons geen informatie over de oorspronkelijke kleuren van het wapenschild. Vanaf het einde van de middeleeuwen wordt echter, om onbekende redenen, aangenomen dat de bloemen rood waren tegen een gouden achtergrond. Hubert de Vries beweert in zijn *Wapens van de Nederlanden* (p. 104) dat het Gelderse wapen is afgeleid van het wapen van Boulogne, dat bestaat uit drie rode bollen op een gouden veld. Gerard (III), de vroeggestorven zoon van graaf Hendrik, was namelijk getrouwd met Ida van Boulogne. Deze Gerard was mederegent van zijn vader, en korte tijd, rond 1181-1182, graaf van Boulogne. In deze laatste hoedanigheid maakte hij gebruik van een zegel met daarop het wapen van Boulogne: de drie bollen. (Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 2; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 177 e.v.) Of het Gelderse wapen inderdaad is afgeleid van het wapen van Boulogne valt echter nog te bezien. Zoals eerder aangegeven zijn immers al op de munten van graaf Hendrik (1133-1182) bloemen aangebracht. Verder heeft de vraag om wat voor soort bloemen het hier gaat voor de nodige opwinding gezorgd. Vanaf het einde van de middeleeuwen worden de bloemen, wederom om onduidelijke redenen, aangeduid als mispelbloemen. Sommigen, zoals genoemde Hubert de Vries, beweren echter dat de bloemen rozen voorstelden. We weten het niet. Een nog altijd onovertroffen overzicht biedt P.J. Meij in zijn artikel: 'De Gelderse bloem'.

[99] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 21.

[100] De Vries, *Wapens*, 106-107.

reden van wapen. Bovendien kon de leeuw zich ten tijde van Otto II als heraldisch symbool verheugen in een almaar groeiende populariteit. Aanvankelijk verbreidde de leeuw zich in de twaalfde eeuw vooral in Frankrijk en Engeland, maar vanaf de dertiende eeuw werden ook aristocraten uit het Duitse Rijk erdoor gegrepen. Bovendien was juist in de omgeving van Gelre de leeuw een veelgebruikt dynastiek symbool. Vanaf de tweede helft en het einde van de twaalfde eeuw treffen we hem aan in de wapens van de hertog van Brabant en de graaf van Holland, en vanaf het begin van de dertiende eeuw in de wapens van de hertog van Limburg, de graaf van Gulik en de graaf van Berg.[101] Mogelijk is graaf Otto II bij het wijzigen van zijn wapen beïnvloed door de families van zijn moeder en grootmoeder. Zijn grootmoeder, de in 1231 overleden Richardis van Scheyern-Wittelsbach, speelde tot aan haar dood een belangrijke rol in de Gelderse politiek. Rond dezelfde tijd waarin Otto II de leeuw in zijn wapen opnam, nam ook de dynastie van Scheyern-Wittelsbach de leeuw in haar wapen op. Otto's moeder was de eveneens in 1231 overleden Maria van Brabant, wier familie al enige tijd een leeuw in haar wapen had.

De wijziging van het Gelderse wapen hing wellicht ook samen met de dynastieke en territoriale ambities van graaf Otto II, waarbinnen de leeuw, het symbool bij uitstek van macht en autoriteit, beter paste dan de bloem. In 1231 had Otto van keizer Frederik II gedaan gekregen, dat deze hem beleende met alle rechten en bezittingen die hij en zijn Gelderse voorouders zich in de loop der tijden, al dan niet rechtmatig, hadden toegeëigend, en die zich nu langzaamaan transformeerden tot een op zichzelf staand territorium. Ruim vijftien jaar later kreeg Otto van rooms-koning Willem II het Rijk van Nijmegen in pand, met als gevolg dat het graafschap aanzienlijk werd uitgebreid. Voorts stichtte Otto, met name in de jaren 1230, een groot aantal steden.[102] Ten slotte lijkt, hoewel de gegevens daarover bijzonder schaars zijn, het grafelijk hof in de dertiende eeuw een periode van culturele bloei te hebben doorgemaakt.[103]

Als symbool van de Gelderse dynastie zou de leeuw zich vanaf de jaren 1230 steeds nadrukkelijker manifesteren. Niet alleen de graaf zelf, maar ook zijn naaste familie en echtgenote gebruikten de leeuw als wapen. Zo treffen we hem in 1271 aan op een zegel van Otto's weduwe Philippa van Dammartin, in 1276 op een zegel van zijn dochter Philippa van Valkenburg, en even later op een zegel van zijn andere dochter Maria.[104] De graftombe van Otto II uit het einde van de dertiende eeuw bestond uit een grondplaat met daarop zes beeldjes van leeuwen. Deze droegen op hun rug een dekplaat waarop de graaf was afgebeeld met aan zijn voeten een leeuw, en in zijn linkerhand prominent het wapenschild: de leeuw in een veld met blokjes.[105] Opmerkelijk is ook het rond 1350 vervaardigde juwelenkistje van Mechteld, een van Otto's nazaten. Op het deksel zijn acht geëmailleerde wapens aangebracht: drie met de Gelderse leeuw en vier met de symbolen van de familie van haar moeder en haar echtgenoot.[106]

Onder Otto's opvolgers Reinald I (1271-1326) en Reinald II (1326-1343) nam de heraldiek steeds verfijnder vormen aan. Dit was een algemeen West-Europees verschijnsel dat samenhing met de verbreiding van de riddercultuur en de toegenomen populariteit van riddertoernooien.[107] Op het ruiterzegel van Reinald I staat de leeuw niet meer alleen op het

---

[101] Pastoureau, *Histoire symbolique*, 53-54; Pastoureau, *Traité d'héraldique*, 136-143, 256; Fenske, 'Adel und Rittertum', 94-97.
[102] Zie hoofdstuk 3.
[103] Winkelman, 'Tristant in Gelderland'; Tervooren e.a., *Van der Masen*, 255, e.v.; Tervooren, 'Literatuur aan het hof'.
[104] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 24, 29, 34-35.
[105] Zie hoofdstuk 2.
[106] *De Gouden Eeuw van Gelre*, 15; *Land im Mittelpunkt*, 356-357.
[107] Fenske, 'Adel und Rittertum', 148; Pastoureau, *Histoire symbolique*, 235-241.

schild en de banier, maar ook op de halsbeschermer; bovendien staan op het dekkleed van het paard twee leeuwen afgebeeld. Verder zijn de helm van de ruiter en het hoofd van het paard voorzien van een modieuze versiering, een zogenaamd helmteken: in dit geval nog slechts een bescheiden, waaierachtig scherm.[108] Zoals ook elders het geval was, ging het helmteken functioneren als symbool van de dynastie. Reinald II verfraaide het Gelderse helmteken door het simpele waaiertje te vervangen door een protserige bos pauwenveren, met in het midden daarvan de leeuw.[109] Nadat deze Reinald in 1339 tot hertog was gepromoveerd, liet hij bovendien het wapen aanpassen: de blokken in het wapenschild verdwenen, de leeuw kreeg een dubbele staart, en op zijn kop een kroon.[110] Fraai is dit vernieuwde wapen afgebeeld in het zogenaamde Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Dit in 1339 vervaardigde manuscript, met daarin verschillende teksten van Jacob van Maerlant, bevat een groot gouden initiaal met daarin de gekroonde gouden leeuw van Gelre. Het handschrift zou gemaakt zijn in opdracht van de abt van het norbertijnerklooster Mariënweerd, die het aan Reinald II had willen schenken ter gelegenheid van de verkrijging van de hertogstitel.[111] Tezelfdertijd, vanaf 1339, maakte het aloude ruiterzegel plaats voor een nieuw type zegel, waarop de ruiter en zijn paard verdwenen zijn, en we alleen nog het wapenschild met de Gelderse leeuw zien. Op sommige tegenzegels wordt alleen het helmteken afgebeeld: de helm met pauwenveren, met daarbinnen de leeuw.[112]

Met de bloei van de heraldiek kwam aan verschillende vorstenhoven de functie van heraut op, iemand die specialistische kennis had van dynastieke en ridderlijke symboliek. Door deze kennis kon hij aan de hand van kleuren en symbolen ridders identificeren en onderscheiden naar geslacht, streek en sociale positie. Tijdens toernooien en ceremoniën zag hij erop toe dat alles naar behoren verliep, en dat de deelnemers overeenkomstig hun plaats binnen de sociale hiërarchie werden behandeld. Een beroemde Gelderse heraut was Claes Heynen, alias 'heraut Gelre', die tussen circa 1380 en 1401 aan het Gelderse hof werkzaam was. Gedurende deze periode maakte hij een schitterend, groots opgezet register met meer dan vijftienhonderd wapens en helmtekens van Europese geslachten, het zogenaamde *Wapenboek Gelre*. Uiteraard bevat het handschrift ook het wapenschild van de hertog van Gelre, met daarboven afgebeeld de helm met pauwenveren. Bovendien bevat het wapenboek een portret van heraut Gelre zelf. In vol ornaat staat hij afgebeeld, met om zijn schouders de tabberd: de mantel met daarop de Gelderse leeuw. De tekening wordt toegeschreven aan de Nijmeegse schilder Herman Maelwael. Samen met zijn broers Johan en Willem, kreeg Herman Maelwael regelmatig opdrachten van het Gelderse hof om schilden, wimpels en banieren te decoreren en helmtekens te vervaardigen.[113]

Net als de naam ‘Gelre’ kreeg het wapenschild na verloop van tijd een bredere betekenis, waarbij de leeuw niet meer alleen de dynastie symboliseerde, maar ook het Gelderse territorium en de heerschappij over dat territorium. Over het wapen als symbool voor het territorium zullen we in hoofdstuk 5 terugkomen. Hier beperken we ons tot de betekenis van

---

[108] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 37, 39, 41 (halsbeschermer alleen bij nr. 41).
[109] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 51-53, 58-59.
[110] Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 65; De Vries, *Wapens van de Nederlanden*, 108.
[111] Hermans, *Gronings Zutphense Maerlant handschrift*; *De Gouden Eeuw van Gelre*, 14-15. Kritiek op de hypothese dat het handschrift in opdracht van de abt van Mariënweerd zou zijn gemaakt: Biemans, 'Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift'; Tervooren e.a., *Van der Masen*, 259-260. Overigens was juist in de eerste helft van de veertiende eeuw de verstandhouding tussen Mariënweerd en de Gelderse graven en hertogen uitstekend. In deze periode kwam het klooster langzamerhand binnen het zich uitbreidende Gelderse territorium te liggen. Van Bavel, *Goederenverwerving*, 180 e.v.
[112] Van Schilfgaarde, *Zegels*, o.a. nr. 67, 68, 85-89.
[113] Van Anrooij, *Spiegel van ridderschap*; Nijsten, *In the shadow of Burgundy*, 120-124, 176-191; Roelofs, 'Johan Maelwael'; Tervooren e.a., *Van der Masen*, 269-270; Flokstra, 'De Heraut Gelre'.

het wapen als teken van de heerschappij over het territorium, analoog aan de betekenis van 'graaf/hertog van Gelre' als titel voor deze heerschappij. We kunnen dit illustreren aan de hand van de geschiedenis van het wapen sinds het uitsterven van de dynastie in mannelijke lijn.

De laatste hertog uit de Gelderse dynastie werd in 1371 opgevolgd door diens verre verwant Willem van Gulik, zoon van de nog levende hertog van Gulik. Willem droeg echter niet het wapen van zijn eigen Gulikse familie. Hij gebruikte het oude Gelderse wapen en helmteken. Met de toe-eigening van deze symbolen onderstreepte hij zijn verwantschap met de uitgestorven dynastie, én de rechtmatigheid van zijn gezag over Gelre.[114] Na de dood van zijn vader in 1393 werd Willem ook hertog van Gulik. Pas daarna ging hij het Gulikse wapen dragen, naast het Gelderse: niet alleen als verwijzing naar zijn eigen dynastie, maar ook als verwijzing naar zijn heerschappij over Gulik. Het zegel dat hij na 1393 liet maken toont een samengesteld wapenschild, met daarop links de dubbelstaartige leeuw van Gelre en rechts de enkelstaartige leeuw van Gulik. Op munten komen we vanaf 1393 ditzelfde samengestelde wapen tegen.[115]

De Gulikse dynastie stierf in 1423 in mannelijke lijn uit. Ze werd opgevolgd door de Egmondse. De hertogen uit het Egmondse huis gebruikten niet hun eigen Egmondse wapen, maar het samengestelde wapen met de Gelderse en Gulikse leeuw. Wederom: voor de Egmondse hertogen impliceerde het wapenschild hun verwantschap met de dynastieën van Gelre en Gulik, maar verwees vooral naar het bezit van, of de aanspraak op de landen van Gelre en Gulik. Het hertogdom Gulik was weliswaar in 1423 verloren gegaan, maar de hertogen uit de Egmondse dynastie bleven er aanspraak op maken. Vandaar dat zij het samengestelde wapen gebruikten met de Gelderse en Gulikse leeuw. We komen het onder andere tegen op munten, op een portret van hertog Adolf (1465-1473), op de lijst van een portret van diens zoon Karel van Gelre (1492-1538), en op het graf van Karel in de Arnhemse Eusebiuskerk.[116] Overigens staan op de zegels van de hertogen van de Egmondse dynastie de wapens van Gelre en Gulik doorgaans ieder op een apart schild, met daarboven de respectievelijke helmtekens: voor Gelre de bekende pauwenveren, en voor Gulik een hondenkop tussen twee vleugels.[117]

1.3 Receptie van de dynastieke symboliek

Van het einde van de twaalfde tot de vijftiende eeuw was het wapen van de Gelderse landsheer diverse malen gewijzigd. Eerst was er de vijfbladige bloem; vanaf de jaren 1230 de gouden leeuw in een blauw veld met gouden blokjes; na 1339 een gekroonde leeuw met dubbele staart in een veld zonder blokjes; en vanaf 1393 het gedeelde wapen met daarin de Gelderse en Gulikse leeuw. Ondanks alle veranderingen bleef de traditionele bloem als dynastiek symbool voortleven als herinnering aan de eerste Gelderse graven. Opmerkelijk is bovendien dat in de vijftiende eeuw, en mogelijk al eerder, de oude, rond 1130 uitgestorven Zutphense dynastie alsnog van een geslachtswapen werd voorzien. In de zestiende eeuw kreeg deze *invention of tradition* zelfs een plaats toebedeeld in het officiële Gelderse wapen.

We richtten ons eerst op de traditie van de bloem als dynastiek symbool. In het rond 1290 geschreven gedicht van de Brabantse Jan van Heelu over de slag bij Woeringen (1288) wordt graaf Reinald I van Gelre voorgesteld als een bloem:

---

[114] Van Schilfgaarde, *Zegels*, nr. 96-99; Van der Chijs, *Munten*, pl. VI-VII.
[115] Van Schilfgaarde, Zegels, nr. 100; Van der Chijs, *Munten*, pl. VIII.
[116] Van der Chijs, *Munten*, pl. X-XI; *Gouden Eeuw van Gelre*, 19, 21. Voor het grafmonument, zie hoofdstuk 2.
[117] Van Schilfgaarde, *Zegels*, o.a. nr. 106-110, 120-121, 126-133.

"Die van Luthsenborch sijn doot,
Die bisscop [van Keulen] gevaen door die noot,
Ende Gelre bloeme es onder bleven."[118]

Andere graven en hertogen werden eveneens met de bloem in verband gebracht. Bij het graf van Reinald II (1326-1343) stond bijvoorbeeld: "Gelre, fle florem": "Gelre, beween uw bloem."[119] In een laatveertiende-eeuwse kroniek van het stadje Limburg an der Lahn wordt over hertog Willem (1371-1402) geschreven: "Unde der herzoge von Gellerlant, den man nennet di blum von Gellern..."[120] Opvallend is bovendien een miniatuur uit een rond 1450 geschreven Middelnederlandse vertaling van Jean Froissarts *Chroniques*, waarop deze Willem is afgebeeld met een gouden mantel met daarop rode, bloemachtige figuren.[121] De geschiedschrijver Willem van Berchen noemt hertog Eduard (1361-1371): "De edele, frisse bloem Eduard, hertog van Gelre."[122] Rond 1500 schreef Dirk van Nijmegen een rechtsvertoog ten behoeve van de Fransgezinde hertog Karel van Gelre (1492-1538), waarin hij de Gelderse dynastie vergelijkt met de bloem, en de Franse met de lelie: "Moge Christus, de bloem des velds, zich waardig achten om de bloemen van Gelre en de leliën van Frankrijk te beschermen tot in eeuwigheid."[123]

Kortom: hoewel de bloemen in de jaren 1230 uit het wapen verdwenen, bleven ze fungeren als dynastiek symbool. De hertogen maakten zelf ook gebruik van dit symbool. Zo liet Reinald III (1343-1361) een munt slaan met op de rand kleine schildjes. Op het bovenste schildje staat een leeuw; op de overige bevinden zich bloemen.[124] Rond dezelfde tijd, in ieder geval na 1339, zijn er twaalf wapens aan de zijkanten van de graftombe van graaf Gerard IV (1207-1229) geschilderd. Om en om zien we een schildering met zes rode bloemen in een gouden veld, en een met zes gouden leeuwen in een blauw veld.[125]

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gingen Gelderse geschiedschrijvers op zoek naar de oorsprong van de bloem. Zij vroegen zich af waarom zij als symbool fungeerde voor de dynastie die in haar wapenschild een leeuw droeg. Voor de beantwoording van deze vraag kwamen zij terecht bij de oude graven die de bloem nog in hun wapen hadden gevoerd. De geschiedschrijver Willem van Berchen noteert rond 1465 dat de oude graven een gouden mispelbloem in een blauw veld voerden, die "vandaag de dag 'Gelderse bloem' wordt genoemd".[126] In de rond 1500 opgetekende *Historia Gelriae* schrijft een anonieme auteur: "We denken simpelweg dat de uitdrukking 'Gelderse bloem' ontleend is aan de wapens van de oude graven."[127]

---

[118] Van Heelu, *Rymkronyk*, vers 5350.
[119] Zie hoofdstuk 2.
[120] Von Wolfhagen, *Limburger Chronik,* 60.
[121] Meij, 'De Gelderse bloem' 34-35; *Gouden Eeuw van Gelre*, 17-18; Nijsten, *In the shadow*, 411-412.
[122] "...ipsum nobilem virentem florem ducem Gelrie..." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 18; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 57.
[123] "Hic ergo flos campi Christus dignetur custodire flores Gelrie et lilia regum Francie sine fine temporum." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 2v. Volgens P.J. Meij raakten de Gelderse hertogen pas onder invloed van Gelderse kronieken uit het einde van de vijftiende eeuw weer geïnteresseerd in de bloem als dynastiek symbool. De genoemde voorbeelden laten echter zien dat na de vervanging van de bloem door de leeuw de bloem altijd op de achtergrond een rol is blijven spelen als dynastiek symbool.
[124] Van der Chijs, *Munten*, pl. III. Er zijn nog meer veertiende- en vijftiende-eeuwse Gelderse munten met bloemen geslagen. P.J. Meij meent (m.i. ten onrechte) dat het daarbij slechts ging om versieringsmotieven zonder symbolische waarde. Meij, 'Gelderse bloem', 5.
[125] Zie hoofdstuk 2.
[126] "Inde in hodiernum diem Gelrie flos denominata existit." Van Berchen, *De nobili principatu*, 20.
[127] "... ex his insigniis florem Gelriacum nomen traxisse facile conjicimus." *Historia Gelriae*, 7.

De bloem oefende beslist aantrekkingskracht uit op laatvijftiende-eeuwse Gelderse kroniekschrijvers. Unaniem identificeerden zij deze bloem als een mispelbloem (we weten niet waarom), maar over de kleuren van het oude wapen heerste alom verwarring. Volgens Van Berchen ging het om een gouden bloem in een blauw veld. De auteur van de *Historia Gelriae* sloot zich hierbij aan, maar merkte op dat anderen van mening waren dat het oude wapen bestond uit zilveren bloemen in een gouden veld. De anonieme auteur van *Dit is dat beghinne ende oerspronck des lants van Ghelre* dacht op zijn beurt dat de bloemen rood waren en het veld goud. In een zestiende-eeuwse kroniek lezen we vervolgens dat het oude wapen bestond uit witte bloemen in een blauw veld.[128]

De fascinatie van de geschiedschrijvers betrof echter niet alleen de bloem, maar ook de leeuw. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, maakten beide deel uit van hun vertoog over de genealogie van de oude, Gelderse dynastie, waaraan de herinnering gedurende de voorafgaande eeuwen verloren was gegaan. Hun zoektocht naar de wortels van de dynastie bracht hen in aanraking met de bloem op oude zegels en munten, en met de leeuw. Bovendien bracht de zoektocht hen op het spoor van de Zutphense graven. Dezen hadden echter nooit een wapen gevoerd. Willem van Berchen meende desondanks dat de graven van Zutphen, "zoals uit oude tijden wordt vernomen", een rode leeuw in een blauw veld voerden. In een tweede afschrift van zijn kroniek houdt hij het echter op een rode leeuw in een zilveren veld.[129]

Deze laatste voorstelling van zaken (de rode leeuw in een zilveren veld) werd ook door anderen gedeeld. Rond 1480 verscheen een met wapens verlucht Kleefs kroniekje waarin terloops de Zutphense dynastie ter sprake komt. Het Zutphense wapen dat hierin staat afgebeeld is een rode leeuw in een zilveren veld, dat bovendien omgeven is door een zwarte band met gouden penningen.[130] Wat opvalt is dat dit precies hetzelfde wapen is als dat van de heren van Bergh, bezitters van een omvangrijke vrije heerlijkheid tussen Zutphen en Kleef. Deze overeenkomst is niet toevallig. Ten minste vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw bestond namelijk het idee dat de heerlijkheid Bergh een afsplitsing was van het oude graafschap Zutphen.[131] Voortbordurend hierop, construeerde men het wapen van de Zutphense dynastie. Zestiende-eeuwse geschiedschrijvers zijn hen daarin gevolgd: steeds wordt het Zutphense wapen beschreven als een rode leeuw in een zilveren veld.[132]

Het wapen van de Zutphense dynastie kreeg in de zestiende eeuw een officiële status. Het werd eerst overgenomen door hertog Willem II (1538-1543). Willem bezat een

---

[128] Van Berchen, *De nobili principatu*, 20; *Historia Gelriae*, 7; *Dit is dat beghinne* (Veldener/Gelre), f. 315v; *Dit is den oerspronck* (Nijmegen).

[129] Van Berchen, *De nobili principatu*, 20; Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 166; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 229. Het idee dat de Zutphense graven een rode leeuw droegen bestond mogelijk al langer. In 1398 bevond zich namelijk in de stad Zutphen een herberg genaamd 'De Rode Leeuw'. De stad Zutphen had weliswaar ook een leeuw in haar wapen, maar dit was een gouden leeuw. Gimberg, 'Feesten en maaltijden te Zutphen', 257.

[130] *Dit boeck es vanden beghinne* (Kleef). Het wapen is te zien op de zevende bladzijde van de facsimile-uitgave van de kroniek. Dit handgeschreven kroniekje komt veelal letterlijk overeen met het Kleefse kroniekje *Dit is dat beghinne ende oerspronck* (Veldener/Kleef), één van de kroniekjes die staan afgedrukt achter de in 1480 gedrukte Nederlandse vertaling van Werner Rolevincks wereldkroniek *Fasciculus temporum*. In het gedrukte exemplaar zijn eveneens wapens afgebeeld. Het zogenaamde Zutphense wapen (de leeuw met daaromheen een band met penningen) wordt in de gedrukte versie echter aangezien voor het wapen van Thüringen; omgekeerd wordt het wapen dat in de handgeschreven versie het wapen van Thüringen is (een leeuw met kroon), in de gedrukte versie aangezien voor het Zutphense wapen. (*Dit is dat beghinne ende oerspronck* (Veldener/Kleef) f. 324r) Het is niet duidelijk of het handgeschreven kroniekje gebaseerd is op het gedrukte kroniekje, of andersom. In ieder geval is de handgeschreven versie geschreven vóór 1481, omdat het aantal regeringsjaren van de in 1481 overleden hertog Johan III in de tekst open is gelaten.

[131] De Vries, *Opkomst van Zutphen*, 49 e.v.; Van Dalen, *Bergh*; Beltjes, 'Het wapen', 58. Volgens Van Winter was de Berghse dynastie daadwerkelijk verwant aan de oude Zutphense dynastie. Van Winter, 'Godschalk de kruisvaarder'.

[132] Beltjes, 'Het wapen', 59.

omvangrijke reeks van titels. Hij was hertog van Gelre, Kleef, Gulik en Berg, en graaf van Zutphen, Mark en Ravensberg. Al deze titels werden gesymboliseerd in een samengesteld wapenschild dat we onder andere aantreffen op zegels, munten en op een portret van de hertog. De bovenkant van het schild bestond uit de wapens van zijn hertogdommen Gulik, Gelre, Kleef en Berg. Aan de onderkant bevonden zich de wapens van zijn graafschappen: links het wapen van Mark, rechts het wapen van Ravensberg, en daartussen de leeuw van Zutphen.[133]

Na de verovering van Gelre door Karel V in 1543 gaf regentes Maria van Hongarije opdracht tot het maken van een nieuw zegelstempel voor het zojuist ingestelde Hof van Gelre, met daarop de wapens van Gelre en Zutphen. Toen deze gereed was kreeg de regentes van het Hof te horen dat de stempel niet deugde. Op de stempel bevond zich namelijk niet het wapen van het graafschap, maar van de stad Zutphen: een leeuw met daaronder een ankerkruis. IJlings werd een nieuwe zegelstempel gesneden volgens de aanwijzingen van de leden van het Hof. Hierop bevonden zich twee wapenschilden: een met de Gelderse, en een met de Zutphense leeuw. Later, na het uitbreken van de Nederlandse Opstand en de ondertekening van de Acte van Verlating in 1581, zou de Gelderse Landdag een nieuw zegelstempel in gebruik nemen met daarop het wapen dat voortaan Gelre zou symboliseren: een gedeeld wapenschild met links de Gelderse en rechts de Zutphense leeuw.[134]

1.4 Der Schwanritter *van Konrad von Würzburg (circa 1260)*

Het verticale, dynastieke denken waar aristocratische families sinds de elfde eeuw van doordrongen raakten uitte zich in het gebruik van geslachtsnamen en wapens. Maar het kwam ook explicieter tot uiting, namelijk in de vervaardiging van genealogieën waarin de oorsprong van de betreffende dynastie werd teruggevoerd tot veelal koninklijke of mythische voorouders, zoals Karel de Grote, Priamos of Arthur.[135] Dergelijke genealogieën werden in Gelre pas vanaf de vijftiende eeuw opgesteld. In een niet-Gelderse bron uit de dertiende eeuw stuiten we echter op het idee dat het geslacht Gelre zijn oorsprong vond in de legendarische zwaanridder. Deze bron is het gedicht *Der Schwanritter*, geschreven rond 1260 door Konrad von Würzburg, afkomstig uit het gebied van de Main.[136]

Der Schwanritter is een Duitse bewerking van de Franstalige verhalencyclus over de *chevalier au cygne*, waarvan de oudste versie dateert uit circa 1200. De kern van deze Franstalige verhalen is de geschiedenis van de ridder Elias, die in een boot, voortgetrokken door een zwaan, de Rijn afzakt en zo het hof van keizer Otto in Nijmegen bereikt. Daar redt hij de hertogin van Bouillon uit de handen van haar belager, de hertog van Saksen. Elias, ofwel de zwaanridder, trouwt met de hertogin en verwekt bij haar een dochter: Ida. Ida trouwt

---

[133] Van Schilfgaarde, Zegels, nr. 139-141; Van der Chijs, *Munten*, pl. XIX. Het portret van Willem II is afgebeeld in: *De Gouden Eeuw*, 26. Het wapen van het graafschap Zutphen bevindt zich overigens al aan het einde van de vijftiende eeuw op munten die door de stad Zutphen zijn geslagen. Zo ziet men op een in 1480 geslagen munt op de voorzijde twee wapens. Het ene wapen toont een leeuw met daaronder een ankerkruis: dit is het stadswapen. Het andere toont slechts een leeuw: dit moet het wapen van het graafschap Zutphen zijn. Op de keerzijde treffen we het dynastieke wapen aan met de Gelderse en Gulikse leeuw. Van der Chijs, *Steden*, pl. VI; *De Gouden Eeuw*, 111.

[134] Beltjes, 'Het wapen', 57 e.v.

[135] Melville, 'Vorfahren und Vorgänger'; Duby, 'Le lignage, 51-54; Genicot, G*énéalogies*; Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie'; Moeglin, 'Dynastisches Bewusstsein'.

[136] Von Würzburg, *Kleinere Dichtungen* II. Zie verder: Spicker, 'Genealogische Zuschreibungen'; Brandt, *Konrad von Würzburg*, 78-101; Tervooren e.a., *Van der Masen*, 118-121.

met de graaf van Boulogne en baart drie zonen, waaronder Godfried van Bouillon, hertog van Neder-Lotharingen. Het thema van de verhalencyclus is de genealogische voorgeschiedenis van de dynastie Boulogne-Bouillon, met in het middelpunt hertog Godfried van Bouillon. De ontstaansachtergrond wordt mogelijk gevormd door het hof van hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235), die Godfried van Bouillon tot zijn voorouders rekende.[137]

Konrad van Würzburgs *Schwanritter* wijkt op een aantal onderdelen af van de Franstalige zwaanridderverhalen. Zo wordt Godfried van Bouillon in *Der Schwanritter* 'Godfried van Brabant' genoemd. Voor ons is van belang dat Van Würzburg de zwaanridder voorstelt als stamvader van de huizen Gelre, Kleef en Rieneck, een gravengeslacht uit de omgeving van Würzburg. Aan het slot van zijn gedicht schrijft hij het volgende over het nageslacht van de zwaanridder en zijn vrouw, de hertogin van Brabant/Bouillon:

> "Diu herzoginne reine
> diu zoch mit flize ir lieben kint,
> von den sit groze herren sint
> uf gewahsen und geborn.
> Vil werde fürsten uzerkorn
> von ir geslehte quamen
> in wuohsen uz ir samen
> vil mage und herlicher neven.
> Von Gelre beide und von Cleven
> die graven sint von in bekomen,
> und wurden Rienecker genomen
> uz ir geslehte verre erkant."[138]

Van Würzburg schreef zijn gedicht vermoedelijk in opdracht van de graaf van Rieneck, ver weg van Brabant, Gelre en Kleef.[139] Waarom betrok de auteur naast de graven van Rieneck ook de vorsten van deze Nederrijnse territoria in zijn afstammingslegende? Er is beweerd dat Van Würzburg in de gunst van de graven van Gelre en Kleef wilde komen om bij hen in dienst te kunnen treden. Zijn twee daaropvolgende werken, *Das Turnier von Nantes* en *Engelhard*, zouden inderdaad in opdracht van de graaf van Kleef zijn gemaakt.[140] Het feit dat al deze werken in het Hoogduits zijn geschreven maakt het echter onwaarschijnlijk dat Van Würzburg zich tot een Nederrijns publiek zou hebben gericht. Volgens sommigen was de vermelding van Gelre en Kleef dan ook slechts bedoeld om aan *Der Schwanritter* een exotisch tintje te geven (vanuit het gezichtspunt van een Hoogduits publiek).[141] Volgens anderen moeten we ons niet teveel blindstaren op de genealogische aspecten van het gedicht: de auteur wilde slechts een wonderlijk verhaal vertellen; de graven van Gelre, Kleef en Rieneck gebruikte hij om dit verhaal aanschouwelijk te maken, zonder verdere bijbedoelingen.[142]

---

[137] Claassens, 'De zwaanridder en Nijmegen'; Claassens, *Middelnederlandse kruisvaartromans*, 44-65. Remco Sleiderink meent daarentegen dat het echtpaar Reinoud van Dammartin en Ida van Boulogne betrokken waren geweest bij de totstandkoming van de Franstalige verhalen over de zwaanridder. Sleiderink, S*tem van de meester*, 37-50.
[138] Von Würzburg, *Kleinere Dichtungen* II, 40.
[139] Een overzicht van de verschillende opvattingen over de mogelijke opdrachtgever treft men aan in: Spicker, 'Genealogische Zutschreibungen'. De opvatting dat de graaf van Rieneck opdrachtgever was lijkt min of meer algemeen aanvaard; Spicker zelf meent echter dat ook rekening moet worden gehouden met een mogelijke opdrachtgever in het stedelijk milieu van Basel of Straatsburg.
[140] Brunner, 'Genealogische Phantasien'.
[141] Beckers, 'Volksprachige Literatur'.
[142] Graf, 'Genealogisches Herkommen'; Spicker, 'Genealogische Zuschreibung', 75-78.

Waren de genealogische toespelingen in het gedicht dan volstrekt willekeurig? Dat lijkt me iets te eenvoudig. Mogelijk heeft de dichter zich laten leiden door het gegeven dat Nijmegen het verhaaldecor vormt. Nijmegen was immers tot 1247 in handen van de graven van Kleef en nadien in het bezit van de graven van Gelre. Maar het is ook mogelijk dat hij zich heeft laten inspireren door verwantschapslijnen die bestonden tussen de huizen Boulogne-Bouillon, Brabant, Gelre, Kleef en Rieneck.[143] Laten we ons met betrekking tot dit laatste beperken tot Gelre. Op het moment dat Van Würzburg zijn *Schwanritter* schreef was Otto II graaf van Gelre. De broer van Otto's grootvader, de in 1182 gestorven Gerard (III), was getrouwd geweest met Ida van Boulogne; hij noemde zich korte tijd zelfs 'graaf van Bouillon'.[144] De zus van deze Gerard (III), genaamd Adelheid, was getrouwd geweest met de graaf van Loon-Rieneck. Otto's vader, de in 1229 overleden graaf Gerard IV, was getrouwd geweest met Margaretha van Brabant, de dochter van hertog Hendrik I van Brabant en Maria van Boulogne. Graaf Otto II zelf was getrouwd geweest met Margaretha van Kleef.[145]

De vraag of Konrad van Würzburg dit alles daadwerkelijk in zijn achterhoofd had bij het schrijven van *Der Schwanritter* valt nog te bezien. Nog moeilijker te beantwoorden is de vraag of graaf Otto II van Gelre zelf de zwaanridder als een voorouder zag. We weten dat de vorsten van Kleef en Rieneck zichzelf ten minste vanaf de veertiende eeuw beschouwden als afstammelingen van de zwaanridder.[146] Voor Gelre is daar echter niets over bekend. Mocht Otto II gedacht hebben af te stammen van deze mysterieuze ridder, dan is van deze gedachte geen spoor bewaard gebleven.

1.5 Reinald II (1326-1343) en Hendrik van Herford
Dynastieke verbeelding in de veertiende eeuw

De eerste Gelderse landsheer van wie we weten dat hij zich nadrukkelijk liet voorstaan op zijn afstamming is Reinald II (1326-1342). Hoewel ook uit zijn tijd geen Gelderse stambomen of geschiedwerken zijn overgeleverd, lijkt Reinald II goed op de hoogte te zijn geweest van zijn genealogie. Dit blijkt uit zijn in 1335 opgetekende testament. Hierin worden diverse kerken en kloosters begunstigd die verbonden waren met de herinnering aan zijn voorouders, zoals Wassenberg, Kamp, de Munsterabdij en Gravendal.[147] De stamboom was voor Reinald II van belang omdat hij meende via zijn voorouders koninklijk bloed te bezitten. In een oorkonde uit 1339, waarin Reinald II door keizer Lodewijk IV van graaf tot hertog wordt gemaakt, lezen we namelijk dat Reinald "via zijn vele voorgangers en verwanten is voortgesproten uit een koninklijke stam en uit vorstelijk bloed".[148] Verder spreekt de oorkonde over "de schitterende glans van zijn genealogie". De verbondenheid tussen de Gelderse dynastie en het rooms-koningschap wordt in de oorkonde onderstreept door het voorrecht dat Reinald II en zijn nazaten verwierven om tijdens officiële plechtigheden de koningskroon vast te houden.

---

[143] Iets dergelijks suggereert Brunner, 'Genealogische Phantasien', 281-282.
[144] Helmut Tervooren legt een verband tussen de vermelding van Gelre in *Der Schwanritter* en dit huwelijk tussen Gerard (III) en Ida van Boulogne. Tervooren, 'Literatuur aan het hof van Gelre'.
[145] Jahn en Van Winter, 'Genealogie van de graven'.
[146] Brunner, 'Genealogische Phantasien', 282-285.
[147] Verder begunstigde Reinald II in dit testament onder andere: Sint Clara te Keulen waar zijn zus abdis was; Mariënhorst bij Deventer, in 1228 gesticht door Richardis, de weduwe van graaf Otto I; en Godsdal bij Dalem, in 1218 gesticht door een dochter van graaf Otto I. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301. Zie verder hoofdstuk 2.
[148] "...ex multis suis prioribus et cognatis de regali stirpe et principum sanguine praecessit et est ortus." Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding* II, nr. 42.

Waar kwam het idee van het koninklijke karakter van de Gelderse stamboom vandaan? Mogelijk baseerde Reinald zich op feit dat zijn dynastie zich in de loop der tijd vertakt had met families waaruit rooms-koningen waren voortgekomen, namelijk met de families van Hohenstaufen, Holland, Nassau en Luxemburg. In een aantal twaalfde-, dertiende- en veertiende-eeuwse oorkonden, uitgevaardigd door koningen uit deze geslachten, wordt de graaf van Gelre dan ook een 'bloedverwant' genoemd.[149] Dat de Gelderse landsheren zich uitgerekend vanaf de jaren 1330 consequent 'graaf van Gelre en Zutphen' gingen noemen in plaats van 'graaf van Gelre' zou met het gegroeide dynastieke zelfbewustzijn verband kunnen houden. De verwantschap met de Hohenstaufse koningen verliep mogelijk via de Zutphense tak. Bovendien, zo gaven we eerder aan: in Zutphen zou een koninklijke palts hebben gestaan, waarvan de resten nog overeind stonden.[150]

De verheffingsoorkonde uit 1339 getuigt van een dynastiek bewustzijn dat nog niet eerder in die mate was vertoond, maar waarvan wel al oudere sporen zijn terug te vinden. Men denke bijvoorbeeld aan de grafmonumenten die in de dertiende eeuw ter nagedachtenis van de Gelderse graven waren opgericht. In het volgende hoofdstuk zullen we ze ter sprake brengen. Verder kan men denken aan het feit dat Reinald I in 1295 het recht verwierf van erfopvolging in de vrouwelijke lijn, zodat de continuïteit van zijn dynastie beter gewaarborgd was.[151] Reinald I verbond de Gelderse dynastie bovendien sterker dan voorheen met het rooms-koningschap en het Rijk. Na de dood van koning Rudolf van Habsburg in 1291 hield Reinald zich intensief bezig met de verkiezing van een opvolger; daarbij heeft hij, tevergeefs, getracht om zelf tot koning te worden verkozen.[152] In 1317 werd Reinald door keizer Frederik tot rijksvorst verheven.[153] Dit betekende een aanzienlijke statusverhoging voor Reinald en zijn dynastie, en een erkenning van zijn dynastie als een vooraanstaand deel van het Duitse Rijk. In de verheffingsoorkonde wordt verwezen naar de voorname afstamming van de Gelderse graaf, hoewel minder uitgesproken dan in de oorkonde uit 1339.[154]

De statusverhoging die de Gelderse graaf in 1339 ten deel viel inspireerde de Dominicaner monnik Hendrik van Herford uit Minden tot een korte beschouwing over de oorsprong en voortgang van de Gelderse dynastie. In zijn rond 1355 voltooide wereldkroniek schrijft hij:

> "De graaf van Gelre werd vroeger slechts 'edele voogd van Gelre' genoemd. Daarna, toen het graafschap Zutphen geen mannelijke erfgenaam had, maar alleen een jong dochtertje, nam de voogd van Gelre haar tot vrouw, en samen met haar verkreeg hij het genoemde graafschap Zutphen; daarmee werd hij door de bisschop van Utrecht beleend. En uiteindelijk, toen hij gegroeid was in rijkdom en macht, is hij door de keizer tot hertog gemaakt en uitgeroepen."[155]

---

[149] Het gaat hier om oorkonden van de rooms-koningen Koenraad III van Hohenstaufen, Philips van Zwaben, Willem van Holland, Adolf van Nassau en Hendrik VII van Luxemburg. *MGH*, *Dipl.* IX, nr. 7; Sloet, *OGGZ* I, nr. 415; Sloet, *OGGZ* II, nr. 682; Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding*, nr. 38; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 111-114, 116; *MGH*, *Const.* IV,1, nr. 448. Ook Reinalds opvolger, Reinald III, werd door koning Karel IV van Luxemburg aangeduid als 'onze bloedverwant'. Zie bijv. Meij, *Gelderse charters*, nr. 73, en de oorkonde die is afgedrukt in: Van Schevichaven, 'Organisatie en bestuur', 98.

[150] Otto de Rijke van Zutphen (†1113) zou getrouwd zijn geweest met een verwante van de Hohenstaufen. Verdonk, *Necrologische aantekeningen*, 8-9; Verdonk, 'Graven van Gelre'.

[151] Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding* II, nr. 38. Otto II verkreeg weliswaar in 1247 voor zijn dochters het recht op vrouwelijke erfopvolging, maar dit recht had een eenmalig karakter en gold dus niet voor de dochters van Reinald I. Sloet, *OGGZ* II, nr. 679.

[152] Moors, 'Frenetieke activiteit', 43.

[153] *MGH*, *Const.* V, nr. 450. Zie verder: Janssen, 'Die Erhebung', 11-13; Meij, 'De verheffing', 354-355.

[154] Reinald I wordt in de oorkonde omschreven als "clara clarificatus sanguinis claritate, generositate generis generosus".

[155] "Et comes Gelrie primo quidem tantum 'nobilis advocatus Gelrie' dictus est; post comitia Sutphaniensi non habente heredem masculum, sed tantum filiam puellulam, advocatus Gelrie duxit eam uxorem, accepta cum ea

Terwijl Reinald II zijn koninklijke afstamming benadrukte, beschrijft Hendrik van Herford diens voorouders juist als niet al te voorname *advocatus*, ofwel 'voogden', die zich via een huwelijk met de Zutphense erfdochter hadden weten op te werken tot graven.

We weten niet waar de monnik dit alles vandaan had.[156] Het lijkt niet aannemelijk dat Van Herford bovenstaande gedachten heeft opgedaan in de omgeving van de Gelderse hertog.[157] Niettemin schrijft hij met een zekere sympathie over Reinald II.[158] Putte Van Herford uit een al langer bestaande mondelinge traditie? Wellicht bediende hij zich dan van het netwerk van dominicanen, waar hij zelf deel van uitmaakte. De prominente plaats die Zutphen in de voorstelling inneemt, roept de mogelijkheid op dat de dominicanen uit Zutphen hem de gegevens hebben geleverd.

Hoe dan ook, de voorstelling van de Gelderse dynastie als een opeenvolgende reeks van voogden, graven en hertogen lag in zekere zin wel voor de hand. De geslachtsnaam 'van Gelre' was namelijk ontleend aan een stuk land dat Gerard I († 1129), of een van zijn voorouders, in voogdij had gekregen van de aartsbisschop van Keulen. Strikt genomen waren Gerard I en zijn opvolgers geen graaf van Gelre, maar voogd (*advocatus*) van Gelre.[159] Omdat de dynastie zijn naam niet had ontleend aan een graafschap, maar aan een voogdij, zou men kunnen veronderstellen dat de verre voorouders van Reinald II geen graven, maar slechts voogden waren. Bovendien was het Zutphense graafschap inderdaad via een dochter van de graaf van Zutphen in Gelderse handen gekomen. De dominicaner geschiedschrijver (of zijn bronnen) trok hieruit blijkbaar de conclusie dat de voogden via hun huwelijk met de Zutphense erfdochter in het bezit waren gekomen van de grafelijke titel.

Voorlopig kregen de ideeën van Hendrik van Herford over de oorsprong en opkomst van het Gelderse huis geen navolging. Voor de auteurs van de eerste Gelderse geschiedwerken en genealogieën was de oude geschiedenis van Gelre en Zutphen onbekend terrein waar men zich niet op waagde. Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw zou de kroniekschrijver Willem van Berchen teruggrijpen op de wereldkroniek van Hendrik van Herford. Met behulp daarvan construeerde hij een beeld van de oude Gelderse geschiedenis dat sindsdien bepalend zou zijn voor de Gelderse historiografie.

1.6 1371, 1423 en 1538
Dynastieke continuïteit?

Onder Reinald II genoot de dynastie meer aanzien dan ooit. Maar na zijn vroegtijdige dood in 1343 pakten donkere wolken zich samen. Reinalds twee zonen Eduard en Reinald III konden het slecht met elkaar vinden. Ze raakten met elkaar in conflict en het land verviel in een

---

comitia Sutphaniensi dicta est. De qua per episcopum Trajectensem infeodatus est. Et tandem, cum divitiis et potentia invaluisset, dux per imperatorem factus et appelatus est." Hervordia, *Liber de rebus*, 261.

[156] Voor zover we weten, is Willem van Berchen (ca. 1465) de eerste geschiedschrijver sinds Hendrik van Herford die de dynastie voorstelt als een reeks van voogden, graven en hertogen. Van Berchen schrijft dat hij zich daarbij heeft gebaseerd op Hendrik van Herford. Hieruit zou men kunnen afleiden dat Van Herfords wereldkroniek de eerste en lange tijd de enige was waarin dit schriftelijk is verwoord. Van Berchen, *Kroniek van Gelre*, 165; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 228. Zie ook de kronieken: *Die Ghelresche heren*, en *Tractatulus de ducatus Gelrie*.

[157] Het feit dat de auteur het graafschap Zutphen als een Utrechts leen beschouwt maakt dit nog onwaarschijnlijker. De Gelderse landsheren beschouwden de Zutphense bezittingen immers als allodiaal goed.

[158] Hendrik van Herford zet Reinald II neer als iemand die, net als veel van zijn voorgangers, wat verward in het hoofd was, maar tegelijk een edel, eerzuchtig en oprecht karakter had. Hervordia, *Liber de rebus*, 235-236,

[159] In de tijd van Hendrik van Herford werd dit gebied namens de graaf beheerd door een 'advocatus Gelrensis'. Zie over de voogdij Gelre: Frankewitz, G*eldrische Ämter*, 105-124.

burgeroorlog. Beide zonen stierven vervolgens in 1371 kinderloos, waardoor de Gelderse dynastie in rechte, mannelijke lijn uitstierf. Voor het eerst in de geschiedenis was er geen directe mannelijke opvolger beschikbaar. Wie mocht in deze situatie de laatste hertog, Reinald III, opvolgen?

Gelre gold als een rijksleen, en in een rijksleen was erfopvolging via de vrouwelijke lijn in principe niet mogelijk. Wanneer geen directe, mannelijke erfgenamen beschikbaar waren, viel het leen terug aan het Rijk. Formeel mocht de koning of keizer dan zelf bepalen aan wie hij dit vervallen leen zou toewijzen. Het was evenwel in het westen van het Rijk gewoonte geworden dat hij in dergelijke gevallen de lenen toewees aan de naaste verwanten van de vrouwelijke lijn.[160] Bovendien beschikten de Gelderse landsheren sinds 1295 over een keizerlijk privilege volgens welk het vrouwelijke erfopvolging was toegestaan. Althans: zo lijkt het. In de oorkonde waarin dit privilege zou zijn opgetekend besluit keizer Adolf om het nageslacht van graaf Reinald I (1271-1326) met een bijzonder voorrecht te vereren vanwege diens grote verdiensten voor het Rijk. Er staat geschreven:

> "Indien de genoemde graaf zonder zonen zou komen te overlijden, terwijl er wel dochters zijn, dan zal de oudste onder de achtergebleven dochters, dus de eerstgeborene, en de nakomelingen van deze eerstgeborene, ongeacht hun geslacht, hem volledig opvolgen in het graafschap Gelre met alles wat daarbij hoort'.[161]

Het is allemaal niet heel helder geformuleerd, maar men zou uit deze passage kunnen concluderen dat het door Adolf verleende voorrecht niet alleen gold voor Reinald I en zijn dochters, maar ook voor alle nakomelingen die er in de toekomst nog zouden volgen, dus voor de gehele dynastie. Niettemin beschouwde keizer Karel IV het hertogdom Gelre na de dood van Reinald III in 1371 als een vervallen leen.[162]

Het is onbekend of de verwanten van Reinald III in de successiestrijd die na zijn overlijden losbarstte daadwerkelijk gebruik gemaakt hebben van het privilege van 1295. In ieder geval lijkt men er wel van uit te zijn gegaan dat de keizer de naaste bloedverwant van Reinald III met het hertogdom hoorde te belenen. De naaste bloedverwanten waren Mechteld en Maria, de twee halfzusters van de overleden hertog. (zie figuur 2) Beiden maakten aanspraak op de opvolging.[163] Mechteld was de oudste, maar had geen kinderen. Bovendien was zij enkele jaren eerder voor de tweede maal weduwe geworden. Ter versteviging van haar positie trouwde ze in 1372 met Jan van Châtillon, graaf van Blois, die zich na het huwelijk de titel 'hertog van Gelre' aanmat. Mechtelds zus Maria, getrouwd met hertog Willem van Gulik, maakte aanspraak voor haar minderjarige zoon Willem. In 1372 liet zij deze Willem verloven met Catharina van Beieren, de vrouw die eerder verloofd was geweest met de gestorven hertog Eduard van Gelre. Met deze verbintenis benadrukte Maria de dynastieke continuïteit, en vergrootte ze de legitimiteit van Willem als opvolger.

---

[160] Over de formele regels en de praktijk ten aanzien van erfopvolging in rijkslenen: Goez, *Leihezwang*, 29-49; Stein, 'Recht und Territorium'.

[161] "... ut, si praedictum comitem sine liberis masculis contingat decedere, relicta tantum posteritate foeminei sexus, quae inter suas filias sic relictas majori nata seu primogenita, et ipsius primogenitae proles, cujuscunque sexus fuerit, sibi in totum succedat in comitatu Geldriensi, cum singulis suis pertinentiis." Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding* II, nr. 39.

[162] In de oorkonde waarmee Karel IV in 1372 Willem van Gulik met Gelre beleende staat geschreven dat Gelre '"dem Reiche ledig worden und verfallen ist von todes wegen etwenne Reynaldes des seligen hertzogen von Gelren". Lacomblet, *Urkundenbuch* III, nr. 723.

[163] Er was nog een andere halfzuster, namelijk Isabella, abdis van Gravendal. Zij deed echter geen aanspraken op de opvolging gelden. Voor het hierna volgende, zie: Ernsing, *Wilhelm III.*, 5-15; Janssen, 'Karl IV.'.

Figuur 2. Verwantschap van de hertogen Willem I (1371-1402) en Reinald IV (1402-1423) met de Gelderse dynastie

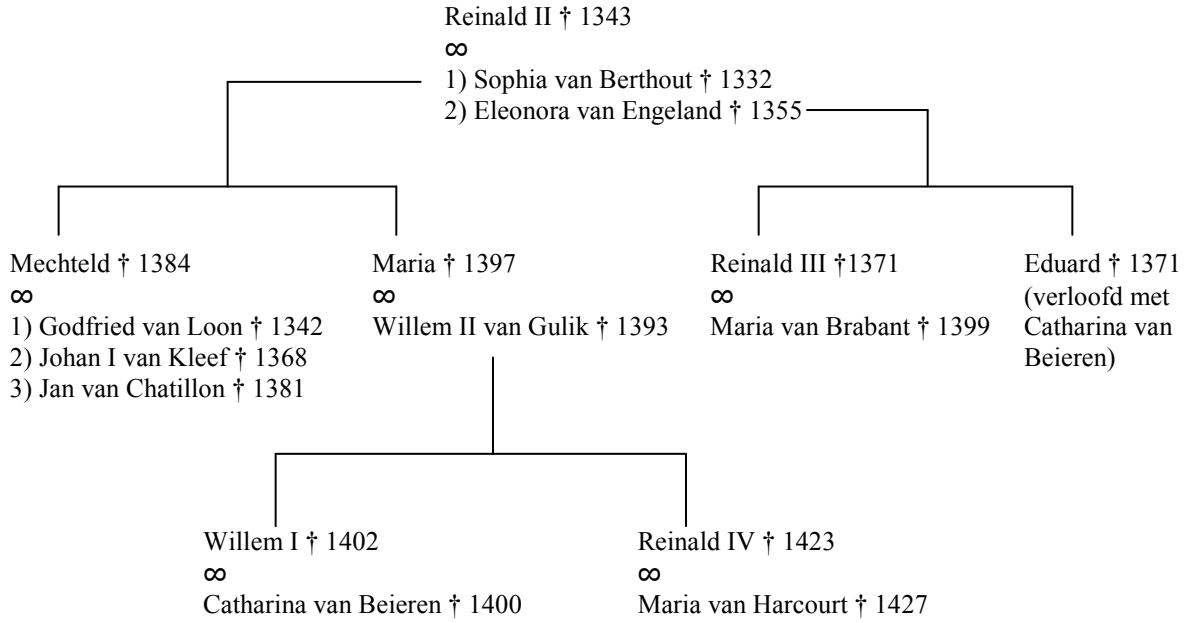

Zowel Mechteld en Jan van Châtillon enerzijds, als Maria en haar man hertog Willem van Gulik anderzijds kregen een deel van de Gelderse steden en ridders achter zich. Maria en Willem van Gulik verwierven bovendien de steun van keizer Karel IV. In 1372 beleende hij hun zoon Willem met het vervallen rijksleen Gelre, onder andere verwijzend naar het feit dat Willem zich met Catharina van Beieren had verloofd.[164] Vanwege Willems minderjarigheid zou voorlopig de voogdij uitgeoefend worden door zijn vader hertog Willem van Gulik. De wederpartij, Mechteld, Jan van Châtillon en hun bondgenoten weigerden zich hierbij neer te leggen. Wederom brak er een binnenlandse oorlog uit. Uiteindelijk gaf Jan van Châtillon in 1377 de strijd op; gedesillusioneerd trok hij zich terug in het klooster Schoonhoven. Zijn echtgenote Mechteld deed pas in 1379 afstand van haar aanspraken. Intussen was Willem van Gulik meerderjarig geworden, voor de tweede maal door keizer Karel IV met Gelre beleend, en in vrijwel alle Gelderse steden als nieuwe hertog ingehuldigd. Na de dood van zijn vader in 1393 erfde hij bovendien het hertogdom Gulik.

Hertog Willem I van Gelre en Gulik stierf in 1402 zonder kinderen. Hij werd opgevolgd door zijn broer Reinald. Deze Reinald IV stierf in 1423. Ook hij liet geen kinderen na. Zodoende ontstond voor de tweede maal een breuk in de dynastieke lijn. De opvolgingskwestie die zich nu voordeed was ingewikkelder dan die van 1371. Drie verwanten maakten aanspraak op de hertogdommen Gelre en Gulik, namelijk Arnold van Egmond, hertog Adolf van Berg en Jan van Heinsberg. In figuur 3 ziet men op welke wijze zij verwant waren met de laatste hertogen van Gelre en Gulik.[165]

[164] Lacomblet, *Urkundenbuch* III, nr. 723. Uiteraard was de verbintenis tussen Willem en Catharina voor Karel IV niet de voornaamste reden om deze Willem met Gelre te belenen. De keizer beleende Willem met het hertogdom in ruil voor de vrijlating van zijn broer Wenceslas door hertog Willem van Gulik. Niettemin laat de verwijzing naar de verloving zien welk belang men hechtte aan dynastieke continuïteit als legitimatie van gezag.
[165] Voor het navolgende, zie: Van Hout, 'Arnold van Egmond'; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, III-XV, XXXIX-XLII.

Figuur 3. Verwantschap van Adolf van Berg, Jan van Loon en Arnold van Egmond met de Gelderse en Gulikse dynastie

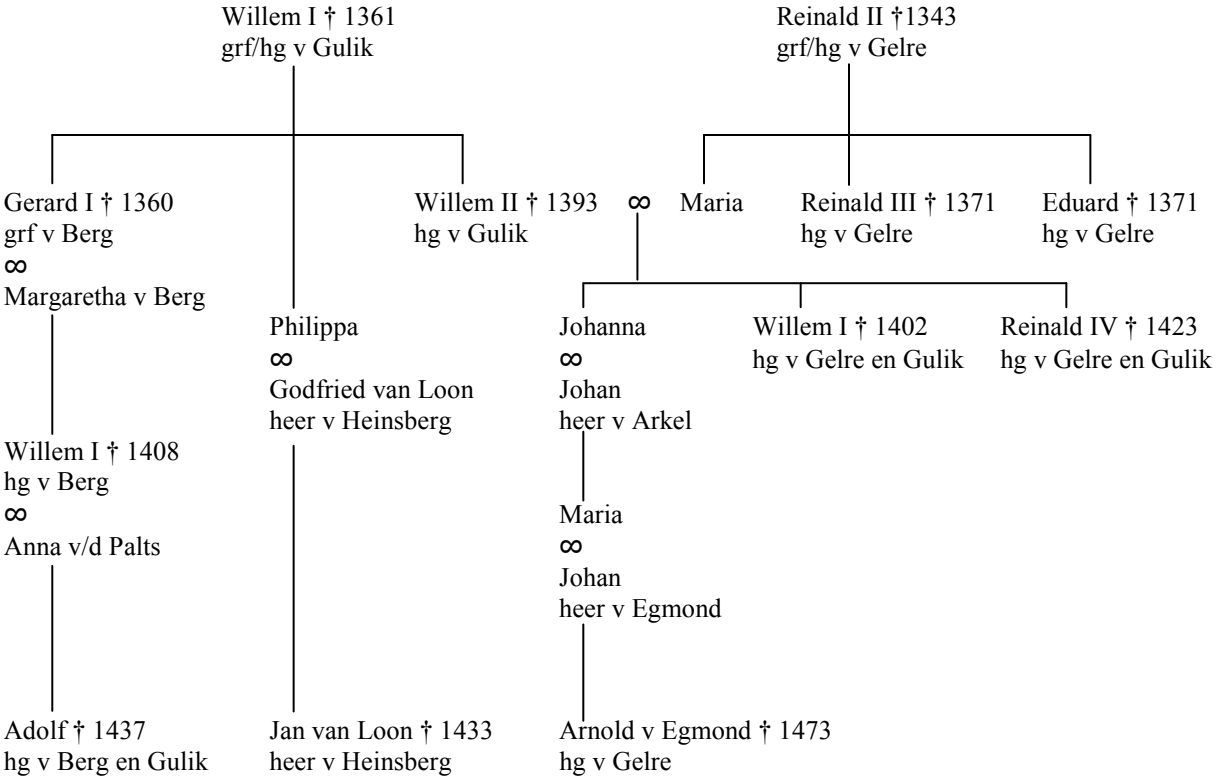

Arnold van Egmond, de minderjarige zoon van Jan van Egmond en Maria van Arkel, genoot de steun van de Gelderse ridders en steden; al meteen in 1423 werd hij in Gelre als nieuwe hertog ingehuldigd. In datzelfde jaar werd een huwelijkscontract opgesteld tussen Arnold en Catharina van Kleef, dochter van hertog Adolf van Kleef. Het voorgenomen huwelijk, dat zeven jaar later daadwerkelijk werd voltrokken, onderstreepte Arnolds aanspraken op Gulik, aangezien Catharina via haar grootmoeder afstamde van het Gulikse vorstenhuis. De tweede kandidaat voor de opvolging, Jan van Heinsberg, zou zich in 1426 met Arnold verzoenen. De derde pretendent, Adolf van Berg, kreeg de voorkeur van de ridders van Gulik. Om de aanspraken van zijn dynastie op Gelre kracht bij te zetten, liet hij zijn zoon Robrecht in 1426 trouwen met Maria van Harcourt, de weduwe van Reinald IV, de laatste hertog van Gelre en Gulik. Zodoende was Arnold sinds 1423 de facto hertog van Gelre, en Adolf de facto hertog van Gulik. In deze situatie zou geen verandering meer komen, ook al werden de aanspraken van Arnold op Gulik, en van Adolf op Gelre niet opgegeven.

Keizer Sigismund beschouwde op zijn beurt de hertogdommen Gelre en Gulik in 1423 als aan het Rijk vervallen lenen. Bovendien hechtten zowel Arnold van Egmond als Adolf van Berg er belang aan om zich daadwerkelijk door de keizer met de hertogdommen te laten belenen. Tegen betaling van 14.000 gulden was Sigismund bereid om Gelre en Gulik toe te wijzen aan Arnold. In 1424 vaardigde hij een leenbrief uit die kon worden afgehaald wanneer het geld was betaald. Volgens de oorkonde waren de hertogdommen na de dood van Reinald IV aan het Rijk vervallen, en had keizer Sigismund ze aan Arnold in leen gegeven.[166] Arnold had echter moeite om het benodigde geld bijeen te brengen. De betaling liet zo lang op zich

[166] Pontanus, *Historiae Gelricae*, 423.

wachten, dat Sigismund in 1425 een nieuwe oorkonde uitvaardigde waarin hij de vervallen lenen Gelre en Gulik toewees aan Adolf van Berg als naaste bloedverwant van Reinald IV.[167]

Nochtans weigerden de Gelderse ridders en steden om Adolf van Berg als hertog te erkennen. Nadat Adolf zich hierover bij de keizer had beklaagd, werden Arnold en zijn onderzaten in 1430 door Sigismund gedagvaard om zich te verantwoorden. Arnold kwam echter niet opdagen. In 1431 werd over hem en het land de rijksban uitgesproken. Drie jaar later zouden ook paus Eugenius IV en het Concilie van Bazel de rechten van Adolf van Berg op Gelre bevestigen. De druk van Adolf van Berg, keizer Sigismund, de paus en het Concilie op Arnold om van zijn aanspraken af te zien mocht niet baten: Arnold van Egmond bleef hertog van Gelre, en handhaafde zijn aanspraken op Gulik. Zodoende werd Gelre na de dood van Reinald IV geregeerd door de Egmondse dynastie. De hertogen uit deze dynastie beschouwden zich als legitieme erfgenamen van het Gelderse en Gulikse vorstenhuis. Met een onderbreking tussen 1473 en 1492 zou deze dynastie tot 1538 het bewind in Gelre voeren. Karel van Gelre, de laatste hertog uit deze dynastie, liet op verschillende munten demonstratief de letters G S T aanbrengen: Gelria sit tibi, Gelre is aan u.[168]

In 1538 stierf hertog Karel van Gelre. Hij was de laatste hertog uit de Egmondse dynastie. Er waren wederom drie kandidaten voor de opvolging: hertog Antoon van Lotharingen, Willem van Kleef en keizer Karel V. Deze opvolgingskwestie overtrof alle eerdere in complexiteit. De eerste kandidaat, Antoon van Lotharingen maakte aanspraak als kleinzoon van de zus van de overleden Karel van Gelre. De tweede, Willem van Kleef stamde via zijn moeder af van het geslacht Berg, dat, zoals we hierboven zagen, al sinds 1423 aanspraak maakte op Gelre. De derde kandidaat, Karel V, maakte aanspraak op Gelre als achterkleinzoon van Karel de Stoute van Bourgondië. Karel de Stoute had zich namelijk in 1471 het hertogdom laten verpanden door de gedesillusioneerde hertog Arnold. De aanspraken van de hertog van Berg op Gelre had Karel de Stoute toen eveneens afgekocht. Op grond van deze afkoopregelingen had de Bourgondische hertog zich na Arnolds dood in 1473 gepresenteerd als de rechtmatige hertog van Gelre. Tot aan zijn dood in 1477 was Karel de Stoute daadwerkelijk hertog van Gelre. Zijn nazaten, onder wie nu Karel V, maakten op grond van deze afkoopregelingen aanspraak op het hertogdom.

Om redenen waarop we in hoofdstuk 4 nader in zullen gaan kozen de Gelderse steden en ridders Willem van Kleef als opvolger. Uiteraard weigerde keizer Karel V om hem met het hertogdom te belenen. Zoals we hieronder zullen zien heeft Willem wel pogingen gedaan om door het Rijk erkend te worden als hertog van Gelre, maar deze strandden op het massieve verzet van Karel V. Zijn regering over Gelre was uiteindelijk van korte duur. In 1543 werd Gelre door keizer Karel V met geweld onderworpen. Willem van Kleef en de Gelderse steden en ridders werden gedwongen om Karel als hertog van Gelre te erkennen. De geschiedenis van de Gelderse dynastie liep hiermee definitief ten einde. Karel V en zijn opvolger Philips II pretendeerden niet, op wat voor manier dan ook, af te stammen van de oude Gelderse graven en hertogen.[169]

---

[167] Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 773-775.
[168] Van der Chijs, *Munten*, pl. XIX.
[169] Heidrich, *Erbfolgestreit*; Meij, 'Gelderland van 1492-1543'.

1.7 Juridische legitimatie

Ter legitimatie van zijn aanspraken op de hertogdommen Gelre en Gulik liet Arnold van Egmond in 1424 een stamboom opstellen, getiteld: 'Linea generacionis magnifici principis domini ducis Gelrensis et Juliacensis', ofwel: 'Genealogie van de schitterende vorst, de heer hertog van Gelre en Gulik'.[170] De 'Linea generacionis' is de oudste overgeleverde stamboom van het Gelderse vorstenhuis. Aan de genealogie was een rechtsvertoog gekoppeld. De auteur verklaart:

> "De hiervoor beschreven stamboom is gemaakt in Rome in het jaar 1424 aan het begin van de maand januari door een gezant en procurator van de Romeinse curie met behulp van een zekere kennis van de hertogdommen. De genealogie is aan onze paus Martinus V gepresenteerd en uitgelegd, omdat zij duidelijkheid heeft verschaft over het recht van hertog Arnold van Egmond op beide hertogdommen, terwijl de heren van Berg en Heinsberg daar geen recht op hebben."[171]

De stamboom is opgesteld voordat keizer Sigismund een beslissing had genomen wie hij met Gelre en Gulik zou belenen. Blijkbaar hoopte Arnold op steun van de paus in deze kwestie. De stamboom vangt aan met Reinald II van Gelre (1326-1343) en Willem I van Gulik (1328-1361). Hij laat zien hoe de twee vorstenhuizen zich vertakten, hoe Gelre en Gulik in een personele unie terecht kwamen, en dat Arnold van Egmond de meest nabije bloedverwant was van de in 1423 overleden hertog Reinald IV van Gelre en Gulik.

Het rechtsvertoog is offensief van toon. De auteur stelt dat Gelre en Gulik niet als vervallen lenen konden worden beschouwd omdat het in heel Duitsland gebruikelijk was dat erfopvolging zowel via de man als de vrouw kon geschieden.[172] Hij brengt in herinnering dat destijds Reinald III in Gelre via zijn zus werd opgevolgd door Willem I. Ten aanzien van dit alles had de auteur drie vragen voorgelegd aan de, naar eigen zeggen, meest geschikte rechtsgeleerden van Italië en aan de leden van de Romeinse curie:

- Waren Gelre en Gulik na het kinderloos overlijden van Reinald IV aan het Rijk vervallen, zodat de rooms-koning zelf mocht kiezen wie hij ermee zou belenen?
- Indien de hertogdommen niet aan het Rijk waren vervallen, wie had er dan het meeste recht op: Adolf van Berg, Jan van Heinsberg of Arnold van Egmond?
- Mocht de koning de hertogdommen toewijzen aan Adolf of Jan zonder de rechten van Arnold te toetsen?

De antwoorden van de geleerden waren volgens de auteur eensluidend: de koning mocht niemand anders met Gelre en Gulik belenen dan Arnold.

In het stuk wordt niet verwezen naar het keizerlijk privilege uit 1295 dat opvolging via de vrouw toe zou staan. Dit is opmerkelijk omdat de oorkonde een cruciaal onderdeel zou zijn geweest in de onderbouwing van Arnolds aanspraken. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat tussen 1371 en 1423, ten tijde van de hertogen uit de Gulikse dynastie, een groot aantal Gelderse privilegebrieven, waaronder de oorkonde uit 1295, was verhuisd naar een

---

[170] GA, HA, inv.nr. 118. Zie ook: Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 12-13.

[171] "Anno Domini millesimoquadringentesimo vicesimoquarto in principio mensis Januarij prescripta arbor fuit Rome concepta per quendam N in Romana curia ambaxiatorem et procuratorem etcetera cum assistencia certorum noticiarum prescriptorum ducatuum habentum et domino nostro pape Martino Quinto ostensa et declarata, quia claruit de jure dicti domini Arnoldi ducis Gelrensis in utrisque prescriptis ducatibus, et non jure dominorum Montensis et Hensborgensis."

[172] De auteur noemt onder andere als voorbeelden: Hongarije, Polen, Denemarken, Brabant, Kleef, Berg, Henegouwen en Holland.

depot in Gulik. Deze zo belangrijke documenten waren na 1423 niet meer beschikbaar voor de Gelderse hertogen, tenzij ze over afschriften konden beschikken.[173]

Uit de eerste jaren van Arnolds regering is ons nog een tweede genealogie overgeleverd, die een versimpelde versie is van de genealogie uit 1424.[174] In de toelichting verklaart de auteur: "Uit de beschrijving van deze stamboom blijkt duidelijk dat Arnold, de huidige hertog van Gelre, als enige direct afstamt van het bloed van de hertogen van Gelre."[175] Deze woorden maken duidelijk hoezeer de breuken in de dynastieke lijn en de opvolgingsperikelen de Gelderse hertog bewust hadden gemaakt van zijn afstamming. Verder wordt ook hier opgemerkt dat erfopvolging via de vrouw in het Rijk een reeds lang bestaande gewoonte was.

Onder Sigismunds opvolger, rooms-koning Frederik III, deed Arnold nog eens een poging om Gelre en Gulik in leen te krijgen. In 1442 stuurde hij een gezantschap naar de rijksdag van Frankfurt om de nieuwe koning te overtuigen van zijn rechten. De argumenten die de gezanten naar voren brachten zijn inmiddels bekend: Arnold was de dichtstbijzijnde bloedverwant van Reinald IV, en vererving via zowel de man als de vrouw was in heel Duitsland een vaste en gerespecteerde gewoonte. Bovendien: de edelen en burgers van Gelre hadden Arnolds rechten erkend en hem plechtig ingehuldigd. Frederik III deed echter geen enkele toezegging.[176]

De thema's die in deze stukken worden aangeroerd bleven gedurende de hele vijftiende en eerste decennia van de zestiende eeuw actueel. De hertogen uit de Egmondse dynastie bleven aanspraak maken op Gulik. Ook bleven zij streven naar erkenning door de keizer. Met name Karel van Gelre (1492-1538) heeft zich hiertoe ingespannen. Direct na zijn aantreden richtte hij een verzoek aan keizer Frederik III om hem met Gelre te belenen; zijn afstamming komt in dit verzoek uitvoerig ter sprake.[177] In 1506 liet hij een afschrift maken van de stamboom en genealogie die onder Arnold in 1424 waren opgesteld.[178] Verder heeft hij nog een genealogie laten maken waarin onder andere de huizen van Gelre, Gulik, Egmond, Berg en Heinsberg zijn verwerkt, en waarin voor de zoveelste keer Karels aanspraken op Gelre en Gulik worden bepleit.[179] Daarnaast liet de hertog genealogieën opstellen waaruit zou moeten blijken dat hij bovendien recht had op Kleef, Holland, Zeeland, Henegouwen en Friesland.[180] Met

---

[173] Meij, 'Over de lotgevallen', 145.

[174] De stamboom dateert van vóór 1433, aangezien de in dat jaar gestorven Jan van Heinsberg *dominus modernus* wordt genoemd. GA, HA, inv.nr. 119.

[175] "Ex descriptione huius arboris apparet evidenter, quod Arnoldus dux Gelre modernus solus et ex linea recta descendit de sanguine ducum Gelrie."

[176] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 204.

[177] Struick, *Gelre en Habsburg*, 32-33.

[178] GA, HA, inv.nr. 118 en 122. In een toelichting bij deze afschriften leest men over de datering: "Et in alicui lapsum temporis a die exhibitionis eiusdem arboris usque ad ista tempora, videlicet annum Domini M IIIII sextum, calculanti, profecto linquet spacium circorum octoginta duorum fluxisse annorum a die quo arbor ipsa exhibita fuit."

[179] GA, HA, inv.nr. 122. Een wat beknoptere versie van deze stamboom treffen we tevens aan in Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 36r - 36v Verder kan nog gewezen worden op de genealogie die is afgedrukt in Van Hasselt, *Geldersche oudheden*, 4-7.

[180] Een genealogie van Kleef vindt men in: GA, HA, inv.nr. 122. Bovenaan staat: "Ex ista genealogia arbore clare deducimus, illustrum quondam dominum ducem Adolphum [de vader van Karel] Gelrie et Julie ducem comitem Zutphanie ex utroque parente de nobili domo principum Clivensis vera iura descendisse, ipsorumque domum Clivensis, vera via et successione iure divino et humano, dicto domino duce Adolpho suisque successoribus et heredibus pertinere." Onder inv.nr. 123 treffen we nog een andere stamboom van Kleef aan; deze is echter zo goed als onleesbaar. Verder treft men in Dirk van Nijmegens *Dialogus* (f. 35r - 35v en 40v) een genealogie van Kleef en een genealogie van de afstammelingen van keizer Lodewijk IV van Beieren aan. Bij de laaste stamboom staat: "Ex ista arbore clare liquet non modicum iuris et successionis in comitatibus Hannonie, Holandie, Selandie, Frisie, Brile potuisse, competiisse aut competere illustrissimo duci nostro Charolo."

uitzondering van zijn aanspraken op de Friese landen, heeft Karel heeft hier echter nooit iets mee gedaan. Kleef, Holland, Zeeland en Henegouwen heeft hij nooit opgenomen in zijn titulatuur.

Een eigenaardig geschrift dat is opgesteld ter verdediging van Karels rechten is de *Dialogus inter Romanum et Gelrensem milites super iure ducatus Gelrie* uit 1495.[181] De *Dialogus* is een rechtsvertoog in de vorm van een samenspraak tussen een Gelderse en Roomse ridder. De Roomse ridder vangt daarin aan met de woorden:

> "Ik verbaas mij erover dat de vorst van Gelre, en u allen, zijn vazallen en onderdanige getrouwen, zijn vervallen tot zulke blindheid, om niet te zeggen waanzin, dat u niet weet dat het hertogdom Gelre rechtens toekomt aan de onoverwinnelijke rooms-koning en diens nakomelingen."[182]

Vervolgens somt hij een reeks argumenten op om zijn bewering te onderbouwen. Eén voor één worden de argumenten door de Gelderse ridder weerlegd met verwijzingen naar de Bijbel, naar het feodale recht en naar Karels afstamming. Zo weet hij Karel te presenteren als de waarachtige hertog van Gelre en Gulik. Ook de Roomse ridder raakt overtuigd, en verzucht: "Uw woorden lijken mij juist waarmee u de edelmoedigheid en gerechtigheid van uw hertog Karel prijst."[183]

De argumenten die in de *Dialogus* naar voren worden gebracht zijn we al eerder tegengekomen. De Gelderse ridder betoogt dat Gelre nooit aan het Rijk was komen te vervallen omdat in het hertogdom sinds lang het recht van vrouwelijke opvolging bestond. Otto II (1229-1271), Reinald I (1271-1326) en Reinald II (1326-1343) zouden destijds van de rooms-koning privileges hiertoe hebben ontvangen.[184] Bovendien was opvolging via de vrouw krachtens het gewoonterecht toegestaan in de meeste vorstendommen van het Rijk, zoals in Brabant, Vlaanderen, Holland, Henegouwen, Kleef, Berg.[185] Omdat Gelre geen vervallen leen was, en ook nooit was geweest, was de keizer gehouden om de dichtstbijzijnde bloedverwant

---

[181] Van de *Dialogus* zijn twee vijftiende-eeuwse versies overgeleverd die enigszins van elkaar afwijken; deze bevinden zich in: GA, HA, inv.nr. 142. In 1509 maakte de priester Dirk van Nijmegen een afschrift van de *Dialogus*, voorafgegaan door een verhandeling over gerechtigheid en over de verheven afstamming van hertog Karel. Deze bevindt zich in: GA, HA, Aanwinsten 1948, inv.nr. A.III.5. Dirk van Nijmegen was in het begin van de zestiende eeuw op voordracht van Karel van Gelre pastoor van Wickrath geworden. Zie het procesdossier inzake het rechtsgeding over de bekleding van dit pastoorsambt: GA, HA, Aanwinsten 1948, inv.nr. A.III.1. Ik heb hier en elders in dit boek dankbaar gebruik gemaakt van de trancriptie door R.J.C.M. Vlems van het afschrift van de *Dialogus* uit 1509. Naast dank aan Vlems, ben ik dank verschuldigd aan Gerard Nijsten, die mij de transcripties van Vlems ter beschikking heeft gesteld.

[182] "Miror principem Gelrensem,etc., vosque omnes eius vasallos et fideles subditos ad hanc cecitatem, ne dicam amenciam, devolutos, ut ignoretis ducatum Gelrensis ad Rhomanorum regem principem invictissimum ac eius nepotes pertinere." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 7v.

[183] "Videntur mihi sermones tui iusti, quibus ducem vestrum Charolum de nobilitate et iusticia laudas." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 38r.

[184] Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 8v - 22v, 33v. De auteur doelt vermoedelijk op de privileges die Otto II in 1247 en Reinald I in 1295 ontvingen. Verder verwijst hij naar de oorkonde uit 1339 waarmee Reinald II tot hertog werd gemaakt. In deze laatste oorkonde wordt echter helemaal niets gezegd over opvolging via de vrouwelijke lijn. Bovendien vergist de auteur zich wanneer hij stelt dat Reinald I het privilege van koning Albrecht had gekregen: hij ontving het van diens voorganger Adolf. De maker van de *Dialogus* heeft de betreffende oorkonden vermoedelijk nooit daadwerkelijk onder ogen gehad; in de vijftiende eeuw bevonden ze zich niet meer in Gelre. In een van de stukken die zijn opgesteld ter verdediging van Karels rechten leest men hierover: "Nam evidentissime constat, quod perplura sunt privilegia ducatus Gelrie que distracta sunt et amissa." (Geciteerd in: Meij, 'Over de lotgevallen', 143, noot 2; dit stuk bevindt zich onder hetzelfde inventarisnummer als de twee versies van de *Dialogus* uit 1495.) Toch suggereert de maker van de *Dialogus* dat hij deze cruciale documenten heeft ingezien; hij schrijft dat hij ze omwille van de beknoptheid achterwege heeft gelaten.

[185] Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 17r - 17v, 20v, 33v.

van de oude Gelderse dynastie met het hertogdom te belenen.[186] Er was geen enkele levende vorst die in een nadere graad van verwantschap afstamde van het oude Gelderse en Gulikse huis dan Karel.[187]

Erkenning voor Karel van Gelre kwam er pas in 1528 met de ondertekening van het verdrag van Gorcum. Maximiliaans kleinzoon, keizer Karel V, verklaarde zich hierin bereid om tijdelijk van zijn aanspraken af te zien en Karel van Gelre met Gelre te belenen. De keizer verbond hieraan echter als voorwaarde dat indien Karel van Gelre kinderloos zou overlijden, hij hem in het hertogdom zou opvolgen. Deze afspraak werd niet nagekomen. In 1538 stierf hertog Karel zonder wettig nageslacht, maar in plaats van Karel V kozen de ridders en steden Willem van Kleef als opvolger. Willem van Kleef was een verre nazaat van de Gelderse hertogen Willem I (1371-1401) en Reinald IV (1401-1423), en van Adolf van Berg, die in 1425 ten koste van Arnold van Egmond door de keizer met Gelre was beleend. In reactie hierop werd hertog Willem in 1541 door Karel V gedagvaard op de rijksdag van Regensburg. Daar diende hij zich te verantwoorden.[188]

In de nasleep van de rijksdag van Regensburg verschenen een reeks drukwerkjes of pamfletten ter verdediging van Karel V of Willem van Kleef. Viglius van Aytta onderbouwde de aanspraken van de keizer in stuk getiteld *Assertio iuris imperatoris Caroli* (1541).[189] De *Assertio* werd in verschillende plaatsen gedrukt en verscheen ook in Duitse, Nederlandse en Franse vertalingen. Viglius gaf toe dat Willems voorouder Adolf van Berg destijds door de keizer met Gelre was beleend. Willem was echter via de vrouwelijke lijn verwant met deze Adolf van Berg, terwijl Gelre volgens Viglius een manleen was dat niet via vrouwen overgeërfd kon worden. Willems aanspraken waren dus onrechtmatig. Bovendien had Adolfs opvolger, hertog Gerard van Gulik-Berg, zijn rechten op Gelre in 1473 verkocht aan Karel de Stoute. Als spruit van Karel de Stoute was Karel V de enige die werkelijk aanspraak kon maken op Gelre.

In reactie op de *Assertio iuris* liet Willem van Kleef in 1542 een *Defensio iuris et legitimae possessionis (...) principis Wilelmi* drukken, geschreven door zijn vertrouweling Konrad Heresbach. Van de *Defensio* verscheen naast een Latijnse een Duitse versie. Heresbach benadrukt dat de steden en ridderschap van Gelre Willem tot hertog hadden gekozen. Zij hadden ingezien dat Willem de rechtmatige erfheer van Gelre was. Weliswaar stamde Willem via de *vrouwelijke* lijn af van Adolf van Berg, en via hem van de Gelderse dynastie, maar dit kon geen beletsel vormen. Met diverse voorbeelden uit de Gelderse geschiedenis toont Heresbach aan dat in Gelre al vanaf het allereerste begin erfopvolging via de vrouw mogelijk was. Hij concludeert "das in dem lehen Geldren und Zutphen irer art, natur und herkunfft nach, in mangel der manserben, die frauwen und die von inen herkommen nachfolgen und succediren mogen".[190]

---

[186] Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 21r.
[187] Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 15v - 16r, 18r, 20v.
[188] Meij, 'Gelderland van 1492-1543'.
[189] Zie ook: Postma, *Viglius van Aytta*, 82-83; Janssen, 'Länderverbund', 23.
[190] Viglius antwoordde namens Karel V hierop in 1543 met een *Confutatio defensionis ducis Clivensis*. De Gelderse kwestie trok in de jaren 1539-1543 internationaal veel aandacht, getuige onder andere de talloze pamfletten die hieraan werden gewijd. Ten minste zestig verschillende pamfletten, geschreven in het Latijn, Duits, Nederlands en Frans, waren hierover in omloop. Voor een overzicht, zie: Bers, *Die Allianz Frankreich-Kleve*, 384-402.

1.8 Status en afstamming

Niet alleen de legitimiteit van de hertogen uit de Egmondse dynastie was omstreden, ook hun sociale status stond ter discussie. De geschiedschrijver Willem van Berchen merkt op dat sommigen zich afvroegen of de Egmondse familie wel voornaam genoeg was om een hertogdom als Gelre te regeren.[191] Een ander schreef dat Catharina van Kleef, de vrouw van Arnold, de hertog belachelijk maakte vanwege zijn geringe afkomst.[192] Arnold stamde via zijn vader af van de heren van Egmond en IJsselstein, en via zijn moeder van de heren van Arkel. Op het moment dat hij in 1423 door de Gelderse ridders en steden tot hertog werd gemaakt, regeerden in de omringende landen de vorstenhuizen van Bourgondië, Beieren, Kleef en Berg. Daarmee vergeleken waren Arnolds voorouders niet meer dan vooraanstaande lokale edelen. Zij hadden weliswaar in de veertiende eeuw in het grensgebied van Holland, Gelre en het Nedersticht een belangrijke positie verworven, maar geen van hen was ooit graaf, laat staan hertog geweest.[193]

Naast stambomen die tot doel hadden hun aanspraken op Gelre en Gulik te onderbouwen, lieten de leden van het Egmondse huis daarom werken vervaardigen die hun dynastie meer aanzien moest verschaffen. Een vroeg voorbeeld daarvan is de rond 1440 geschreven *Cronijck van Gelre*. Vermoedelijk is het kroniekje ontstaan in de omgeving van Willem van Egmond, de broer van hertog Arnold.[194] De *Cronijck van Gelre* doet haar naam weinig eer aan: het werkje bevat veel mededelingen die niet over Gelre en de Gelderse dynastie gaan, en de mededelingen die daar wel over gaan hangen als los zand aan elkaar. De auteur wist zich blijkbaar geen raad met de Gelderse geschiedenis. Interessant zijn echter de genealogische aantekeningen waarmee hij het kroniekje besluit. In figuur 4 zijn ze in schematische vorm weergegeven.

[191] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 69-70; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 117.
[192] *Historiae Gelriae*, 117.
[193] Over de sociale stijging die Arnolds voorouders via diverse huwelijken in de veertiende eeuw hadden doorgemaakt: Janse, *Ridderschap in Holland*, 174-175.
[194] Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 15, 41, noot 57.

Figuur 4. Genealogische verbanden volgens de Cronijck van Gelre

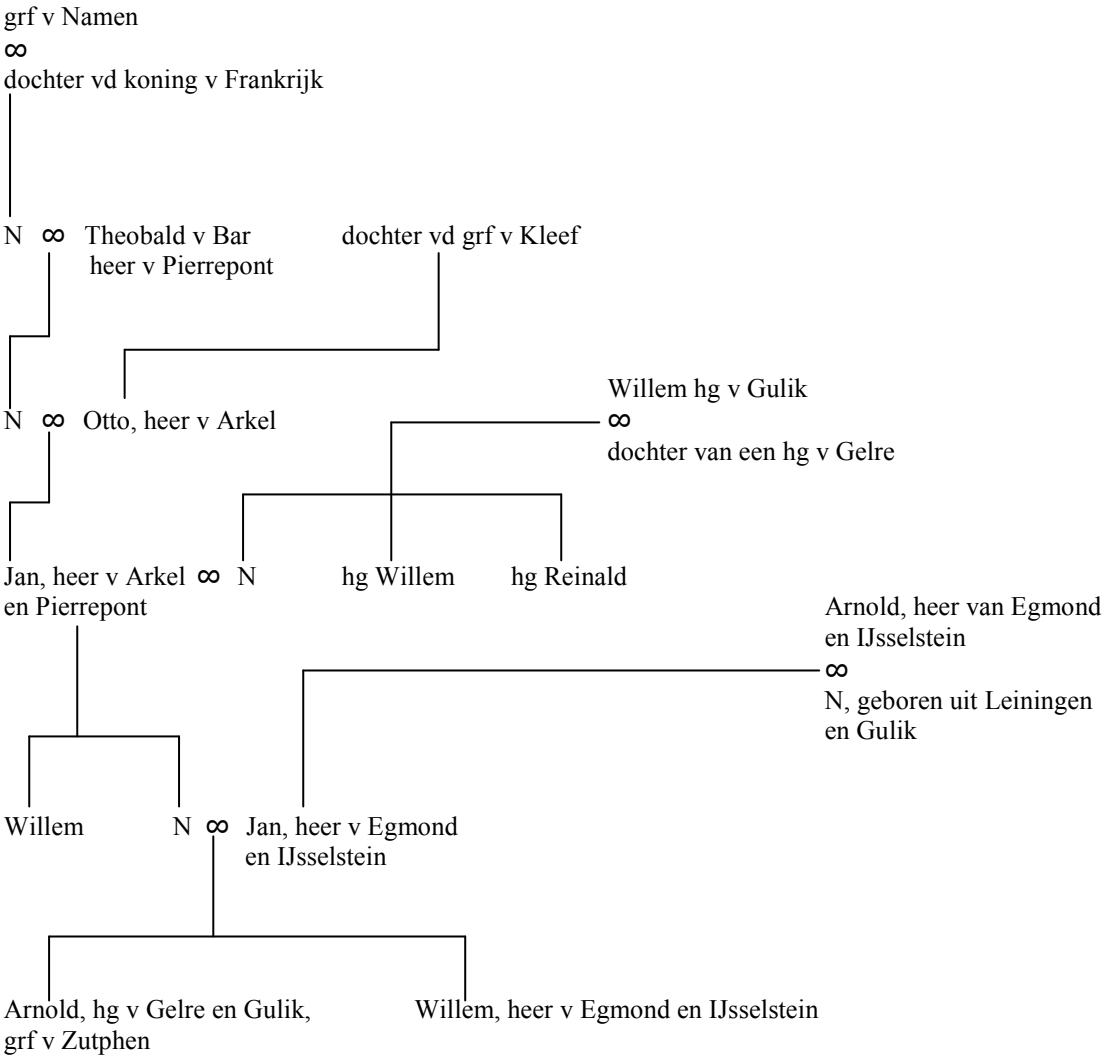

De geslachtstabel is vrij ingewikkeld. Ze was niet bedoeld om de oorsprong en voortgang van de Egmondse dynastie op eenvoudige wijze zichtbaar te maken, maar om te laten zien hoe de voorouders van hertog Arnold en diens broer Willem zich hadden verbonden met diverse vorstelijke geslachten, zoals met het Franse vorstenhuis en met de huizen van Kleef, Gelre en Gulik. De boodschap was dat Arnold en Willem wel degelijk van vorstelijke bloede waren.

Naast deze kroniek ontstonden in de tweede helft van de vijftiende eeuw diverse werken waarin de geslachten Egmond en Arkel centraal staan. Verschillende daarvan lijken te zijn ontstaan in de omgeving van wederom Arnolds broer Willem, die de Egmondse en Arkelse bezittingen van zijn ouders had geërfd.[195] Eén van deze werken is daadwerkelijk opgedragen aan Willem van Egmond, namelijk *De dominis de Arkel* uit 1475 van Willem van Berchen. Hierin laat hij de Arkels afstammen van de Trojanen. Met de Trojaanse oorsprong benadrukte de auteur dat de Arkels een vorstelijke dynastie vormden.[196] Willem van Berchen

[195] O.a.: *Opusculum de gestis illustrium dominorum de Egmonda*; *De dominio de Arckel*. www.narrative-sources.be, NL0268, NL0261. Overigens lijkt het *Opusculum* te zijn ontstaan tegen de achtergrond van de strijd tussen Willem van Egmond en zijn zoon Jan enerzijds en de abdij van Egmond anderzijds over de heerlijkheid van Egmond. Janse, 'Vergane glorie?', 14-35; Janse, *Ridderschap in Holland*, 282-284, 287-289; Janse, 'Vorstelijk en autochtoon'.

[196]. Hage, 'Van zwanen en Trojanen', 76-81; Janse, *Ridderschap in Holland*, 283.

schreef tevens een *Cronica brevis dominorum Egmondensium*, waarin hij de Egmondse dynastie terugvoert op de Friese koning Radbod.[197] Diens koninkrijk zou in de achtste eeuw Friesland, Holland, Utrecht en een deel van Gelre hebben omvat. Radbod werd opgevolgd door koning Adgils. De oudste zoon van Adgils, ook Radbod geheten, werd heer van *Frisia Inferior*, het tegenwoordige Egmond. Via de mannelijke lijn stamden de heren van Egmond van deze laatste Radbod af, tot aan hertog Arnold.

In de tweede versie van zijn Gelderse kroniek uit 1481 heeft Willem van Berchen de afstamming van hertog Arnold onder de loep genomen. Hoewel zijn oordeel over Arnolds regering negatief is, vond Van Berchen het toch nodig om diens vorstelijke herkomst aan te tonen.[198] Voor de afstamming van vaderskant (de Egmonds) gebruikte hij zijn eerder geschreven *Cronica brevis dominorum Egmondensium*. Voor de afstamming van moederskant (de Arkels) had hij zijn eigen *De dominis de Arkel* kunnen gebruiken, maar vreemd genoeg deed Van Berchen dat niet. Hij laat de Arkels ditmaal niet afstammen van de Trojanen. Van Berchens beschrijving van het voorgeslacht van Arnolds moeder komt daarentegen overeen met de hierboven weergegeven genealogische aantekeningen uit de *Cronijck van Gelre*. Het gaat hier dus om de verwantschap met het Franse koningshuis en de huizen van Gelre, Kleef en Gulik. "En zo toont zich op schitterende wijze de voornaamheid van hertog Arnolds voorgeslacht", concludeert Van Berchen.[199]

Ook in latere Gelderse geschiedwerken wordt de illustere afstamming van de hertogen uit de Egmondse dynastie gememoreerd. In de *Historia Gelriae* uit omstreeks 1500 lezen we dat koning Radbod de stamvader was van de Egmondse familie, en dat Arnolds voorgeslacht veel voornamer was dan dat van zijn vrouw Catharina van Kleef.[200] In de *Historia Batavica* uit 1530 schrijft Gerard Geldenhouwer eveneens dat de Egmonds nakomelingen waren van de Friese koningen. De Arkels stamden volgens hem af van de antieke Germaanse koning Hercules Alemannus.[201] Wie kon nog twijfelen aan de voornaamheid van de hertogen Arnold, Adolf en Karel, vraagt Geldenhouwer zich af:

> "Het is dan ook wonderlijk met welke kwaadwillendheid, welke afgunst en welke dwaasheid sommige samenflansers van kronieken het, geheel bezijden de waarheid, hebben bestaan de stamboom van de Egmondse, de Arkelse en de Gelderse vorsten omlaag te halen."[202]

De Arnhemse auteur Henricus Aquilius sloot zich hierbij aan. In zijn *Compendium chronici Geldrici* uit 1566 schrijft hij:

> "De Herculani zijn degenen die we in de volksmond Arkels noemen; zij vinden hun oorsprong in Hercules Alemannicus. Arnold, Adolf en Karel, de Egmondse vorsten van Gelre, stammen af van dit in alle opzichten zeer oude en edele geslacht."[203]

---

[197]. Janse, 'Vergane glorie?', 34; Janse, *Ridderschap in Holland*, 284.
[198] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 70-72; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 117-120.
[199] "Et sic patet luculenter genus paternum Arnoldi ducis fuisse generosum." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 71; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 119.
[200] *Historia Gelriae*, 117-118.
[201] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 65. Het idee dat de Arkels afstamden van Hercules Alemannus dateert reeds van het einde van de vijftiende eeuw geschreven. Zie: *Kronijcke des lants van Arckel*. Zie ook: Waale, 'Pauli en het auteurschap'.
[202] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 65.
[203] "Sunt autem Herculani quos vulgo ab Erkell dicimus, originem ab Hercule Alemannico ducentes. Hinc principes Geldriae Egmondani Arnoldus, Adolphus et Carolus stirpem suam derivant omnium et antiquissimam et nobilissimam." Aquilius, *Compendium chronici*, 58.

Van de hertogen uit het Egmondse huis was Karel degene die het meest werk maakte zijn illustere afstamming. Toen hij zich in 1514 voorbereidde om Friesland te veroveren, wees de hertog een aantal vooraanstaande Friese ballingen te Harderwijk op zijn Friese achtergrond. Zijn voorouders, zo liet hij weten, waren koningen der Friezen geweest; daarom had hij Friesland net zo lief als zijn eigen vorstendom.[204] Verder dateren uit Karels tijd verschillende genealogieën van families waar hij op de een of andere manier aan gerelateerd was. Uiteraard was hij verwant met de huizen van Gelre en Gulik, maar ook, zo maken deze genealogieën duidelijk, met bijvoorbeeld het Franse koningshuis en met de geslachten van Bourbon, Bourgondië, Brabant, Vlaanderen en Beieren.[205]

Het grafmonument dat Karel voor zijn moeder Maria van Bourbon oprichtte maakte deze verheven afstamming fraai zichtbaar. Op de zijkant van de tombe had hij zestien wapens laten graveren ter illustratie van het schitterende voorgeslacht van zijn moeder, waaronder tweemaal het wapen van de Franse koning Jan II de Goede en eenmaal dat van keizer Lodewijk IV van Beieren.[206] Maria van Bourbon vormde voor hertog Karel een belangrijke schakel in de door hem gekoesterde verwantschapsbetrekkingen tussen hem en het Franse koningshuis. Karel cultiveerde deze relaties omdat ze hem en zijn dynastie aanzien verschaften, en omdat de hertog van Bourbon en de koning van Frankrijk zijn voornaamste bondgenoten waren in de strijd tegen de Habsburgers.

In Dirk van Nijmegens afschrift van de *Dialogus inter Rhomanum et Gelrensem milites* (1509) wordt Karels liefde voor en verwantschap met het Franse koningshuis breed uitgemeten. De auteur gaf het rechtsvertoog de leus 'Lilium iusticie' ('Lelie der rechtvaardigheid') mee, met de volgende verklaring:

> "Zoals de lelie tussen de doornen groeit, zo bloeiden en bloeien de leliën van de koningen van Frankrijk in het evenwicht van rechtvaardigheid; zij voeren drie gouden leliën in een blauw veld met een kroon. Wie onder de vorsten is machtiger, wie stralender dan goud, wie is uiteindelijk vooruitziender, verstandiger, bekwamer en bedachtzamer dan zij? Omdat nu de zeer illustere hertog Karel van Gelre afstamt van de heilige en zeer rechtvaardige koningen van Frankrijk, hebben wij met recht besloten om onze dialoog deze titel te geven zodat hij thans 'Lelie der rechtvaardigheid' heet."[207]

---

[204] Janse, 'Vorstelijk en autochtoon', 53.

[205] De stambomen bevinden zich in GA, HA, inv.nr. 122. Het gaat hier om de volgende genealogieën: een stamboom die begint met hertog Jan III van Brabant; een tabel waarin de ouders, grootouders, overgrootouders en betovergrootouders van Maria van Bourbon, de moeder van Karel, zijn weergegeven; een genealogie die begint met graaf Dirk VII van Kleef; een die begint met graaf Willem V van Gulik; en een stamboom die aanvangt met de Franse koning Jan II de Goede (overigens lijkt deze laatste genealogie niet bedoeld om Karel van Gelre te verbinden met koning Jan II, maar om aan te tonen dat de echtgenoten hertog Jan III van Brabant en Jacoba van Beieren destijds zeer nauw met elkaar verwant waren; wat men precies wilde aantonen ontgaat mij enigszins aangezien het handschrift slecht leesbaar is). Verder bevinden zich onder dit inventarisnummer genealogieën die de oorsprong van de Gelderse dynastie laten zien. Deze zullen later in dit hoofdstuk ter sprake komen.

[206] Zie hoofdstuk 2. Rond het graf bevinden zich de wapens van de volgende personen: hertog Jan I van Bourbon en zijn vrouw Maria van Berry; hertog Jan van Bourgondië en zijn vrouw Margaretha van Beieren; Isabella van Valois; Bérault dauphin van Auvergne en zijn vrouw Jeanne van Forez; graaf Jan I van Armagnac; koning Jan II van Frankrijk en zijn vrouw Bonne van Bohemen (beiden tweemaal); graaf Lodewijk II van Vlaanderen en zijn vrouw Margaretha van Brabant; keizer Lodewijk IV van Beieren; Lodewijk van Silezië-Brieg. Schilfgaarde, 'Voorouders van Catharina de Bourbon'.

[207] "Sicut lilium inter spinas crescit, sic et in equitate iusticie creverunt, crescuntque lilia regum Francie, qui lilia tria deferunt aurea blavio in prato cum corona. (...)Quis principum potentior, quis auro ditior, quis denique providencia et prudentia illis sollertior et circumspectior. (...) Cum itaque illustrissimus Carolus, dux Gelrie modernus (...) a regibus Francie et etiam sanctis et iustissimis (...) descenderit, placuit non immerito huic nostro dialogo dare hunc titulum, ut 'Iusticie lilium' dicatur." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 2r - 3v.

Dirk van Nijmegen geeft nog twee andere redenen waarom zijn versie van het rechtsvertoog 'Lilium iusticie' heet: ten eerste vanwege de hulp die de hertog van de Franse koning mocht ontvangen, en ten tweede vanwege de rechtvaardige strijd die de hertog voor zijn land en onderdanen voerde.

Karel van Gelre beroemde zich niet alleen op zijn verwantschap met de Franse koningen, maar ook op zijn afstamming van de Karolingen. Dit blijkt uit een groots opgezette stamboom die hij liet opmaken van alle Europese vorstenhuizen die voortkwamen uit het geslacht der Karolingen. Boven het stuk staat (voor zover leesbaar): "Gemeenschappelijke stamboom van alle met name genoemde vorsten die afstammen van de voorouders van de heilige maagd Geertruid".[208] Deze Geertruid was een zevende-eeuwse heilige uit Nijvel die sinds de elfde eeuw in verband werd gebracht met de Karolingen. In de Brabantse historiografie nam zij in de late middeleeuwen een prominente plaats in.[209]

De auteur putte voor zijn stamboom gretig uit de Brabantse historiografie. De genealogie begint met Karloman, die de vader zou zijn geweest van Pippijn I en de grootvader van Geertruid. Achtereenvolgens passeren de Karolingische hofmeiers, koningen en keizers de revue. Terloops lezen we nog over de Merovingische koningen die de auteur presenteert als afstammelingen van de Trojanen. Na de rijksdeling van 843 behandelt hij de opeenvolgende koningen van het westelijke en het oostelijke deel van het uiteengevallen Karolingische Rijk. Intussen wordt alles steeds verwarder. Terwijl de genealogie breed uitwaaiert, zien we hoe de Franse koningen van de Karolingen afstamden, evenals de hertogen van Bourbon, Bourgondië, Beieren en Saksen en verschillende andere families. Subtiel laat de auteur zien hoe de Egmondse dynastie deel uitmaakte van deze selecte groep Europese dynastieën. Zo was Arnold van Egmond getrouwd geweest met Catharina van Kleef, die op haar beurt nauw verwant was aan de Bourgondische en Beierse hertogen; en Adolf van Egmond was getrouwd geweest met Catharina van Bourbon. Bovendien verwerkte de auteur de genoemde genealogie uit de *Cronijck van Gelre* in dit geheel, volgens welke de Egmondse hertogen via hun Arkelse voorouders afstamden van het Franse koningshuis. Dit alles werd maximaal uitgebuit: de waaier van Europese dynastieën loopt uiteindelijk op haast onnavolgbare wijze als een omgekeerde piramide toe naar hertog Karel van Gelre.

Karel is de enige Gelderse hertog geweest die zich presenteerde als nazaat van de Karolingen (afgezien van de hertogen uit de Bourgondische en Habsburgse dynastie). De behoefte om zich met Karel de Grote en diens afstammelingen te identificeren zal voor een deel haar oorsprong hebben gevonden in de naamsovereenkomst. Ook zijn tegenspeler keizer Karel V presenteerde zich als afstammeling en naamgenoot van Karel de Grote.[210] Het grafmonument voor Karel van Gelre is in dit verband opmerkelijk. Op een van de zestien zijpanelen van de tombe is een figuur aangebracht die Sint-Elisabeth voorstelt, de naamgenote van Karels vrouw. Op het paneel daarnaast treffen we een figuur aan die afwisselend voor de heilige Maarten, Eusebius of Karel de Grote wordt gehouden. Als naamgenoot van de overleden hertog lijkt Karel de Grote ons het meest voor de hand liggen. Opvallend is bovendien dat deze figuur dezelfde gelaatstrekken vertoont als die van de beeltenis van de hertog op de tombe.[211]

---

[208] "Stipes communis omnium principum descendentium nominatorum et (...) a progenitoribus sanctii virginis Gertrudis." GA, HA, inv.nr. 121. Onder ditzelfde inventarisnummer bevindt zich een tabel van opeenvolgende Franse koningen, beginnend met Lodewijk IX de Heilige tot aan Lodewijk XII (1498-1515),"coniunctus in primo gradu consanguinitatis Charolo Gelrie et Julie duci moderno". Deze stamboom is van dezelfde hand als die van Geertruid.

[209] Stein, 'Brabant en de Karolingische dynastie'.

[210] Zie het aankomende proefschrift van Sjoerd Bijker over de Brabantse identiteit.

[211] Zie hoofdstuk 2.

Ook in de Van Nijmegens *Dialogus* wordt Karel van Gelre gerelateerd aan Karel de Grote. Wanneer op een gegeven moment de Karolinger Pippijn III ter sprake komt, schrijft de auteur:

> "En deze Pippijn, die koning van Francia was geworden, was de vader van de zeer roemrijke keizer Karel de Grote, van wie vele glorieuze en zeer illustere hertogen afstammen, en wel het meest (!) de huidige hertog van Gelre, Karel."[212]

Als bewijs hiervan bevindt zich in de *Dialogus* een geslachtstabel, beginnend met Karloman, de vader van de Karolingen, en eindigend met Karel van Gelre.[213]

1.9 De Gelderse kroniek van Willem van Berchen

De genealogieën en rechtsvertogen die in de omgeving van de Egmondse hertogen werden opgetekend onthullen een sterk ontwikkeld dynastiek zelfbewustzijn. De Egmondse en Arkelse families worden verbeeld als vooraanstaande, vorstelijke geslachten, die via allerlei zijwegen verwant waren aan andere illustere dynastieën. Verder maken ze duidelijk dat Gelre en Gulik toekwamen aan de Egmondse dynastie: zij had daar niet alleen formeel recht op, maar het bezit van deze hertogdommen was ook in overeenstemming met haar status. De oude, inheemse Gelderse dynastie komt in deze stukken slechts indirect ter sprake, namelijk voor zover de verwantschapslijnen tussen de Egmondse en Gelderse families zichtbaar gemaakt moesten worden om de aanspraken van de Egmonds te onderbouwen.

Eerder in dit hoofdstuk zijn we de dominicaner monnik Hendrik van Herford uit Minden tegengekomen, die in zijn wereldkroniek uit circa 1350 de Gelderse dynastie voorstelde als een reeks van opeenvolgende voogden, graven en hertogen. De grafelijke titel zou lang geleden zijn toegekomen aan de Gelderse voogd via een huwelijk met de erfdochter van de graaf van Zutphen. De oorsprong van de Gelderse dynastie was in Van Herfords visie nederig, maar in de loop der tijd steeg zij in aanzien, en uiteindelijk werd ze zelfs met de hertogelijke waardigheid bekleed. Reinald II (1326-1343) benadrukte daarentegen de voorname, zelfs koninklijke afkomst van zijn dynastie. Later beklemtoonden ook de leden van de Egmondse familie in de vijftiende en zestiende eeuw hun vorstelijk afstamming. Hendrik van Herfords geschiedbeeld, waarin voogden, graven en hertogen elkaar opvolgden, werd door de Gelderse hertogen genegeerd, of men was er eenvoudigweg niet van op de hoogte. De auteur van de in opdracht van hertog Arnold vervaardigde 'Linea generacionis' uit 1424 merkt op dat over de vroege geschiedenis van Gelre niets bekend was.[214]

Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw werd Van Herfords geschiedbeeld door Gelderse geschiedschrijvers 'ontdekt' en toegeëigend, vooraleerst door de van oorsprong Nijmeegse priester Willem van Berchen. In zijn Gelderse kroniek verwijst hij expliciet naar Van Herford.[215] Ook volgens Van Berchen was het begin van de dynastie nederig. Zij zou zijn voortgekomen uit de het lokale geslacht Pont:

---

[212] "Hic Pippinus, rex Francie factus, gloriosissimi imperatoris Charoli pater erat, a quibus multi gloriosi illustrissimique moderni duces ex cronicis inveniuntur descendisse, et maxime ab eisdem descendit modernus dux Gelrie Charolus." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 24r.

[213] Dit titel van de genealogie is: 'Genealogia illustrissimi principis Caroli ducis Gelrie prout descendit a regibus Francie'. Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 4r – 4v.

[214] GA, HA, inv.nr. 118.

[215] Van Berchen schrijft: "Modum autem per quem nobilis Suytphaniensis comitatus ad Gelrenses accessit principes, quidam solemnis cronographus Henricus de Hervordia ordinis predicatorum conventus Myndensis

> "Voor de uiteenzetting van ons eigenlijke thema over het edele vorstendom Gelre en zijn begin, voor zover daar over geschreven is, moeten we beseffen dat het vorstendom Gelre begint met de beroemde heren van Pont, die zich vroeger bij de stad Gelre ophielden. Het vorstendom had echter nog niet de naam die het nu heeft, maar werd slechts door voogden bestuurd. Nadat die heren echter in de loop der tijd hun zwakheid en traagheid achter zich hadden gelaten, en de oude naam van Pont hadden afgelegd, toen verwierven zij kracht, en verdienden zij om met de nieuwe naam Gelre genoemd te worden."[216]

Gelre werd in het begin door voogden bestuurd, pas later door graven, en nog later door hertogen.

Willem van Berchen was de eerste Gelderse geschiedschrijver die het begin en de vroege geschiedenis van de dynastie beschreef, en een min of meer samenhangend beeld van de Gelderse geschiedenis neerzette. Hij was van geboorte Nijmegenaar, had in de jaren 1430 aan de universiteit van Keulen gestudeerd en vervolgens de priesterwijding ontvangen. In de jaren 1460 en 1470 was hij rector van het hoofdaltaar van de Nijmeegse Stevenskerk, en daarnaast werkzaam als pastoor van de parochiekerk van Niel, ten oosten van Nijmegen. Verder treffen we hem vanaf 1475 in de bronnen aan als pastoor van Cuijk. Vermoedelijk overleed Van Berchen in of iets na 1481.[217] Tijdens zijn leven heeft de priester een groot aantal geschiedwerken geschreven. De *Cronica brevis dominorum Egmondensium* en *De dominis de Arkel* kwamen reeds ter sprake.[218] Het belangrijkste werk van zijn hand is de titelloze Gelderse kroniek. Hiervan zijn twee versies overgeleverd. De eerste voltooide hij vermoedelijk omstreeks 1465, de tweede zette hij voort tot 1481.[219] Van Berchen bedreef zijn geschiedkundige werkzaamheden niet in opdracht van het Gelderse hof, maar uit particuliere aandrang. Wel noemt hij Jan van Groesbeek, heer van Heumen en Malden, als zijn weldoener, die hem bovendien toestond gebruik te maken van zijn archief.[220]

De Nijmeegse priester schreef zijn grote kroniek naar eigen zeggen om de herinnering aan de Gelderse dynastie levend te houden. Dit was zijn godsdienstige plicht, want in zijn algemeenheid gold dat de herinnering aan de rechtvaardigen niet verloren mocht gaan, niet bij God, en niet bij de mensen. De herinnering moest bovendien worden gecultiveerd vanuit de

---

lucide promit in hec verba: 'Quondam nobilis advocatus Gelrensis primo dictus fuit *de edelwaicht*. Sed ducens in uxorem unicam filiam comitis Zuytphaniensis et infeodatus per episcopum Traiectensem comes est dictus, et tandem factus est dux in Franckfordia.' Hec Henricus de Herfoirdia." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 165; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 228. Vgl. daarentegen de 'Linea generacionis' uit 1423, waarin de auteur over Gelre en Gulik opmerkt: "...neque apparet (...) qualiter a principio in feudum sunt concessi, qua de illo non est memoria hominum propter vetustatem temporis." GA, HA, inv.nr. 118.

[216] "Insuper pro principalis nostri propositi deductione, de nobili principatu Gelrie et eius origine, prout scriptum invenitur, est advertendum, quod principatus Gelrie ab inclitis dominis de Pont nuncupatis, prope civitatem Gelrie quondam commorantibus, suum traxit initium. Nec tanti nominis erat sicut nunc est, sed duntaxat a prefectis regebatur. Et sicut ipsi domini successu temporis segnitiem ignaviamque deponentes, vetustum nomen de Pont exuerunt, ita strennuitatem assumentes nomine novo Gelrie appelari meruerunt." Van Berchen, *De nobili principatu*, 18-19.

[217] Begheyn, 'Willem van Berchen'; Kuys, 'Willem van Berchen'; Kuys, 'Onderwijs en wetenschap', 193 e.v.

[218] Een overzicht van werken die mogelijk door Van Berchen zijn geschreven: Delahaye, 'Werken van Willem van Berchen'. Zie ook: Blöte, 'Brabantsche en andere kronieken'.

[219] Over de datering: Begheyn, 'Willem van Berchen'. Zie ook: Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 42, noot 72.

[220] Van Berchen besteedt in zijn kroniek verder nauwelijks aandacht aan de familie Van Groesbeek. Wel schrijft hij dat de heren van Groesbeek vanaf de elfde eeuw waldgraaf van het Rijkswald waren geweest. (*De nobili principatu*, 25-26) Het waldgraafschap was vanouds een rijksleen, dat tenminste vanaf de dertiende eeuw in handen was van de heren van Groesbeek. Van Berchen schrijft echter dat hij in een oorkonde heeft gelezen dat keizer Hendrik III (1039-1056) de zorg over het Rijkswald aan de familie Van Groesbeek had overgedragen. In de tweede helft van de veertiende eeuw eigende de Gelderse hertog zich de waldgrafelijke rechten toe en verloren de heren van Groesbeek het waldgraafsambt. Roes, 'De waldgraaf'.

liefde voor het land. De bloei van de *domus Gelrie*, het 'vaderland' Gelre, was namelijk onlosmakelijk verbonden met het wel en wee van de dynastie. Ten slotte diende de herinnering een politiek doel: de oude voogden, graven en hertogen herinnerden de bestaande hertog eraan hoe hij het land en zijn bevolking moest regeren.[221]

Volgens Willem van Berchen lag de oorsprong van Gelre in een ver verleden. In vroeger tijden leefde in de moerassen, op de plaats waar later de burcht en stad Gelre zouden verrijzen, een kwaadaardig beest dat "Gelre, Gelre!" riep. Zowel mens als dier hadden van hem te vrezen. De bewoners van dit gebied zouden zijn weggetrokken indien niet door Gods genade de redding nabij was. In de buurt van het moeras bevond zich namelijk de heerlijkheid Pont, en de twee zonen van de heer van Pont besloten, nadat zij hun vader hierover hadden geraadpleegd, om tegen het beest ten strijde te trekken. ’s-Nachts overvielen zij het beest en doodden het, in naam van God. De bewoners van de streek kozen daarop de twee broers tot vorsten (*principes*) en noemden hen ‘voogden van Gelre’ (*prefecti Gelrie*). Vervolgens bouwden de broers op de plaats waar zij het beest hadden verslagen een burcht, die zij ‘Gelre’ noemden naar de roep van het beest. Hiernaar was het hertogdom Gelre vernoemd.[222]

De mededelingen over de oorsprong van de Zutphense dynastie zijn prozaïscher en meer terloops. Vóór de oprichting van de Zutphense burcht waren er de ‘graven van Zelm’, aldus de kroniek; daaruit zouden de graven van Zutphen zijn voortgekomen. Zelm was een burcht, gelegen in de Duffelt, ten oosten van Nijmegen. Het kasteel, zo schrijft Van Berchen, was gebouwd door graaf Balderik, die het vervolgens weer afbrak en daarvoor in de plaats het klooster Zyfflich oprichtte, dat nu onder Kleef viel. In een ‘zeer oud’ misboek van de kerk van Mehr, in de buurt Zyfflich, had de kroniekschrijver met eigen ogen aantekeningen gelezen ter memorie van Balderiks nakomelingen, namelijk van graaf Dirk van Zelm en diens broers Alard en Gerard.[223] Verder lezen we dat een zekere ‘graaf Wichman van Zutphen’ in de tiende eeuw in zijn graafschap Hamaland het klooster Elten stichtte, bij Lobith. Daar lag hij ook begraven.[224] Een van Wichmans dochters trouwde volgens Van Berchen met een lid van de Gelderse familie, die daarmee het graafschap Zutphen in handen kreeg, althans: wat daarvan over was. Eerder was namelijk de Zutphense erfenis toegevallen aan een andere dochter van Wichman, Ermgard genaamd; zij had de bezittingen Aspel, Rees en Süchteln aan de kerk geschonken. Teleurgesteld klaagt Van Berchen dat Ermgard daarmee haar erfgenamen, de graven van Gelre die uit haar zus voortsproten, voor eeuwig had onterfd.[225]

---

[221] Van Berchen, *De nobili principatu*, 1-2.
[222] Van Berchen, *De nobili principatu*, 19.
[223] Van Berchen, *De nobili principatu*, 17. Over Zelm, Zyfflich en Balderik het volgende. Graven van Zelm zijn er als zodanig nooit geweest. Wel was er het kasteel Zelm, dat inderdaad in het bezit was van Balderik, die bovendien het klooster Zyfflich stichtte en daar ook begraven lag. Balderik leefde aan het begin van de elfde eeuw; hij was prefect in het in het gebied van de Rijn en IJssel, en oefende grafelijk gezag uit in Salland, Drente, en de Liemers. Hij was getrouwd met Adela. Men gaat er van uit dat Balderik kinderloos gestorven is. Kos, ‘Machtsstrijd in Hamaland’; Wirtz, ‘Geschichte des Hamalandes’.
[224] Van Berchen, *De Gelderse kroniek*, 165-166; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 228-229. Wichman was in werkelijkheid de schoonvader van de eerdergenoemde Balderik. In 963 stichtte Wichman de kerk van Elten. Wichman beheerde onder andere een graafschap dat sommige onderzoekers beschouwen als een voorloper van het latere graafschap Zutphen. Na zijn dood zou dit graafschap terug zijn gevallen aan de Duitse koning, om vervolgens via allerlei omwegen in het midden van de elfde eeuw in handen van de Zutphense dynastie te belanden. Zie de in noot 86 genoemde literatuur.
[225] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 166; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 229. Wichman heeft nooit een dochter gehad die Ermgard heette; zijn dochters waren Adela (getrouwd met Balderik) en Liutgard. Geen van hen is getrouwd met een lid van de Gelderse familie, die toen nog niet als zodanig bestond. Van Berchen lijkt hier drie zaken door elkaar te halen. Ten eerste de strijd tussen Adela en Liutgard om de erfenis van hun vader Wichman. Na de stichting van Elten begiftigde graaf Wichman het klooster met een groot aantal goederen en stelde zijn dochter Liutgard aan als abdis. Later ontstond er een conflict tussen de andere dochter Adela en haar man Balderik enerzijds, en het klooster Elten anderzijds: Adela voelde zich namelijk door de schenkingen aan

De vereniging van Gelre en Zutphen vond volgens Van Berchen plaats vóór het jaar 1008. Hij had immers in de leenboeken van het bisdom Utrecht gelezen dat reeds in dat jaar de graaf van Gelre het graafschap Zutphen van de bisschop in leen hield.[226]

De oude graven van Zutphen spelen in de kroniek slechts een ondergeschikte rol. De werkelijke stamvaders van de latere graven van Gelre en Zutphen waren immers de zonen van de heer van Pont, voogden van Gelre. Hun namen waren Van Berchen echter niet bekend, en ook over hun directe nakomelingen was hij naar eigen zeggen weinig tot niets tegengekomen in andere kronieken. De geschiedenis van de dynastie hulde zich in stilzwijgen, totdat ene Megengos, in wie Van Berchen een oude graaf van Gelre herkende, rond het jaar 1000 het toneel betrad. In de kroniek lopen we vervolgens nog diverse andere 'graven van Gelre' tegen het lijf die geleefd zouden hebben vóór onze eigen Gerard I de Lange († 1129), namelijk: Otto I (volgens de nummering van Van Berchen), Gerlach, Otto II en Hendrik.

Deze welhaast mythische figuren, die in werkelijkheid nooit graaf van Gelre zijn geweest, en de mededelingen over hen in de kroniek zijn hieronder schematisch weergegeven:

- Megengos, graaf van Gelre. Megengos leefde ten tijde van de keizers Otto III en Hendrik II, dus rond het jaar 1000. Hij was getrouwd met Gerbirg. Samen richtten zij de abdij Vilich op, bij Bonn, waarvan hun dochter, de heilige Adelheid, abdis werd. Na hun dood werden Megengos en Gerbirg in Vilich begraven. Megengos had geen zonen. Vermoedelijk werd hij opgevolgd door Otto I, die door de keizer tot graaf van Gelre en Zutphen werd gemaakt, aldus Van Berchen.[227]
- Otto I, graaf van Gelre en Zutphen. Uit een oorkonde maakte Van Berchen op dat deze Otto in 1050 aanwezig was bij een vergadering van rijksvorsten. Hierin stond hij vermeld als "magnus dux Otto de Zutphen". De naam Otto en de titel *dux* deden de auteur vermoeden dat hij via zijn vader afstamde van de Ottoonse keizers en Saksische hertogen. Via zijn moeder zou hij afstammen van de Gelderse en Zutphense graven.[228]

---

het klooster van haar erfdeel beroofd. Ten tweede de mededelingen uit een veertiende-eeuwse heiligenleven van Ermgard. Van Berchen schrijft dat Ermgard, de zogenaamde dochter van Wichman, de bezittingen Aspel en Rees aan de Keulse Petruskerk schonk, en Süchteln aan het Keulse klooster Pantaleon. Hieruit kunnen we opmaken dat hij zijn informatie voor een deel haalde uit de veertiende-eeuwse *vita* van de Nederrijnse heilige Ermgard: hierin wordt medegedeeld dat Sint-Ermgard Aspel, Rees en Süchteln aan de Petruskerk en het klooster Pantaleon schonk. De Ermgard uit het heiligenleven heeft echter nooit bestaan, maar is een samenvoegsel van verschillende historische Ermgards en Ermentruds, die verder ieder voor zich niets te maken hebben met graaf Wichman of met de dynastie van Gelre of Zutphen. Ten derde de dochter van graaf Otto de Rijke van Zutphen († 1113). Er heeft daadwerkelijk een Ermgard van Zutphen geleefd; zij was de dochter van graaf Otto de Rijke van Zutphen. Niet een zus van haar, maar zijzelf trouwde met een lid van de Gelderse familie, namelijk met graaf Gerard II van Gelre (1129-1133). Deze Ermgard heeft niets te maken met de Ermgard uit het heiligenleven. Wel is het zo, dat Ermgard van Zutphen vanaf de tijd dat Willem van Berchen zijn kroniek schreef ook door anderen verward werd met de heilige Ermgard. Of beter: het aantal historische Ermgards en Ermentruds waaruit de heilige Ermgard was samengesteld werd nog groter. Het vroegste voorbeeld daarvan is een afschrift van een oorkonde uit circa 1464, waarin wordt gesproken van "sanctam Irmgardam, comitissam Sutphaniensem". Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland'; Verdonk, *Ermentrud*; Norrenberg, *Die hl. Irmgardis*.

[226] Van Berchen, *De nobili principatu*, 19. De kroniekschrijver baseert zich hier op het zogenaamde *Memoriale Adelboldi*: een dertiende-eeuwse vervalsing van een oorkonde die zou dateren uit de tijd van de Utrechtse bisschop Adelbold II (1010-1027). Hierin staan de vazallen van de bisschop met hun lenen opgesomd. Muller, *OSU* I, nr. 174.

[227] Van Berchen, *De nobili principatu*, 20-23. De auteur heeft zich gebaseerd op het rond 1050 opgetekende heiligenleven van Adelheid, de dochter van Megengos. Dat Megengos ooit graaf van Gelre zou zijn geweest zal Van Berchen hebben afgeleid uit de passage dat Megengos overleed "in loco qui dicitur Gellere". Achter, *Die Stiftskirche*.

[228] De oorkonde waar de auteur naar verwijst is medegedeeld in Sloet, *OGGZ* I, nr. 202. De oorkonde dateert niet uit 1050, maar uit 1101. Hierin treffen we inderdaad "Otto de Sutphem" als getuige aan; de woorden "magnus dux" slaan echter niet op Otto, maar op hertog Magnus van Saksen, die vóór hem als getuige staat vermeld. De Otto uit de oorkonde is graaf Otto de Rijke van Zutphen († 1113), de schoonvader van de Gelderse graaf Gerard

- Gerlach, graaf van Gelre en Zutphen ten tijde van de keizers Hendrik III en Hendrik IV, dus rond het midden en de tweede helft van de elfde eeuw. In 'Utrechtse kronieken' had Van Berchen gelezen dat Gerlach, naast graaf van Gelre en Zutphen, ook wel 'graaf van Zelm' werd genoemd, als verwijzing naar de oude titel van de Zutphense graven. Gerlach sneuvelde in 1076 bij IJsselmonde, toen hij de bisschop van Utrecht bijstond tegen de graven van Holland en Vlaanderen.[229]
- Otto II, graaf van Gelre en Zutphen, gestorven in 1107. Men denkt, schrijft Van Berchen, dat hij de zoon was van Gerlach.[230]
- Hendrik, graaf van Gelre en Zutphen. Nadat hij zijn vader aan de kant had gezet begon hij in 1107 met regeren. Zijn informatie over Hendrik haalde Van Berchen onder andere uit een thans verloren gegane kroniek uit het klooster Mariënweerd, gelegen in de Tielerwaard.[231]

De volgende graaf die we in de kroniek tegenkomen is Gerard I. Ook over Gerard had Van Berchen zich laten informeren door de kroniek uit Mariënweerd. Deze graaf was getrouwd geweest met Ermgard, en werd uiteindelijk opgevolgd door zijn zoon Hendrik II.[232] Deze Gerard en Hendrik zijn de eersten die we kunnen koppelen aan figuren die daadwerkelijk graaf van Gelre zijn geweest. Gerard kan worden vereenzelvigd met de Gelderse graven Gerard I († 1129) en Gerard II (1129-1133). Gerard II was inderdaad getrouwd geweest met Ermgard, en opgevolgd door zijn zoon Hendrik (1133-1182). Na deze Hendrik volgen in de kroniek de graven en hertogen van Gelre zoals wij die kennen, tot en met de Egmondse dynastie.

Het wapen van het oude Gelderse geslacht was volgens Van Berchen een gouden mispelbloem in een blauw veld.[233] Graaf Otto II (IV, volgens Van Berchen; 1229-1271) veranderde het wapen: hij nam namelijk het wapen van de graven van Nassau over, waar hij

---

II (1129-1133). Zoals eerder aangegeven, had Willem van Berchen in de Utrechtse leenboeken gelezen, dat Gelre en Zutphen al tenmniste vanaf 1008 met elkaar verenigd waren. Op grond hiervan zal hij, ten onrechte, hebben gemeend dat Otto niet alleen graaf van Zutphen, maar ook graaf van Gelre was.

[229] Van Berchen, *De nobili principatu*, 29; Van Berchen, *De Gelderse kroniek*, 167-168; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 230. Uit welke 'Utrechtse kronieken' Van Berchen heeft geput weten we niet. Mogelijk gaat het om een verloren gegane kroniek uit het klooster Mariënweerd waar Van Berchen diverse malen naar verwijst. (zie hieronder) Het is ook mogelijk dat hij doelt op de *Tielse kroniek* uit het midden van de vijftiende eeuw, waar deze Gerlach echter niet graaf van Zelm, maar graaf van Zutphen wordt genoemd. In de veertiende-eeuwse *Chronographia* van Johannes de Beke wordt ook geproken over een "Garlacus comes", maar deze wordt niet in verband gebracht met Gelre, Zutphen of Zelm. Ditzelfde geldt voor de middelnederlandse bewerkingen van de *Chronographia*. In de veertiende-eeuwse *Catalogus episcoporum ultrajectinorum* wordt Gerlach al helemaal niet genoemd.

[230] Van Berchen, *De nobili principatu*, 30. Deze Otto II komt al voor in de *Tielse kroniek*, 54, en net als de door Van Berchen genoemde Otto I kan hij geïdentificeerd worden met de in noot 228 genoemde historische graaf Otto de Rijke van Zutphen. Zie ook: Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 43, noot 83.

[231] Van Berchen, *De Gelderse kroniek*, 168; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 230. Deze Hendrik wordt slechts in één van de twee overgeleverde handschriften van de kroniek genoemd, namelijk in het zogenaamde Hamburgse handschrift. Deze Hendrik kan vereenzelvigd worden met de historische graaf Hendrik van Zutphen, de zoon van graaf Otto de Rijke van Zutphen. Al tijdens het leven van zijn vader, in 1107, noemde deze Hendrik zich graaf van Zutphen. In de *Tielse kroniek*, 54 wordt Hendrik eveneens als opvolger van de zogenaamd in 1107 gestorven Otto genoemd. In zijn Gelderse kroniek refereert Van Berchen diverse malen aan een kroniek of kronieken uit het klooster Mariënweerd. (zie: Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 168-170; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 231-233) We weten niet om wat voor kroniek(en) het hier gaat. Eenmaal spreekt Van Berchen over "cronicis Brabancie, Flandrie et quedam alia auctentica in monasterio Insule Beate Marie (...) reservata". Elders spreekt hij echter over de "pretacta cronica apud monasterium Insule Beate Marie reservata". Het lijkt erop dat het om één geschiedwerk gaat over meerdere landen, gelegen aan de Rijn, Maas en Schelde. Zie ook: Van Bavel, *Goederenverwerving*, 160.

[232] Van Berchen, *De Gelderse kroniek*, 169-170; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 233; Van Berchen, *De nobili principatu*, 30-32.

[233] Van Berchen, *De nobili principatu*, 20.

via zijn vader van zou afstammen, aldus de kroniek. Dit wapen was een gouden leeuw in een blauw veld met blokjes. Nadat Reinald II in 1339 tot hertog was verheven, veranderde het wapen voor de tweede maal: nu was het een leeuw met een gespleten staart en een kroon, in een blauw veld zonder blokjes. "Tot op heden", besluit Van Berchen, "is dit het wapen van het hertogdom Gelre."[234]

De kroniek van Willem van Berchen is van grote betekenis geweest voor het ontstaan van een Gelderse historiografische traditie. Ze drukte een onmiskenbaar stempel op de geschiedwerken die in haar kielzog vanaf het einde van de vijftiende eeuw tot stand kwamen. De auteur schiep een beeld van het Gelderse huis dat eeuwenlang dominant zou blijven. Deze dynastie stamde niet af van de Trojanen, koning Radbod, Karel de Grote of Lodewijk de Heilige, maar van de inheemse zonen van de heer van Pont, die door de bevolking zelf tot vorsten waren gekozen. Van Berchen hechtte belang aan continuïteit. Vanaf de zonen van de heer van Pont tot en met de hertogen uit het Egmondse huis liep een ononderbroken dynastieke lijn; het lot van deze dynastie en het lot van het land waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. De aloude symbolen van deze dynastie en het land waren de mispelbloem en de leeuw.

Willem van Berchen schiep dit beeld haast vanuit het niets, zo lijkt het. Toch waren er reeds bestaande voorstellingen en geschiedwerken waar hij gebruik van kon maken. Het idee dat de Gelderse landsheren aanvankelijk voogden waren had hij ontleend aan de wereldkroniek van Hendrik van Herford. De min of meer fictieve graven Gerlach, Otto (I en II, volgens Van Berchens nummering) en Hendrik, komen we ruim twintig jaar eerder, rond 1450, tegen in de *Tielse kroniek*. In deze kroniek treffen we ook al de voorstelling aan dat graaf Otto II (huidige nummering; 1229-1271) verwant zou zijn aan de graven van Nassau. Otto's grootmoeder van vaderskant, Richardis van Scheyern-Wittelsbach, wordt in de *Tielse kroniek* namelijk abusievelijk Richardis van Nassau genoemd.[235] Ten slotte meende Van Berchen dat zijn graaf Otto I (Van Berchens nummering) uit een keizerlijk geslacht afkomstig was. Het idee van de keizerlijke afstamming borduurde voort op het bestaande idee dat de Gelderse dynastie van koninklijke bloede was. De palts die in Zutphen zou hebben gestaan had wellicht voeding gegeven aan deze gedachte, die vervolgens via mondelinge tradities in de kroniek terecht zou zijn gekomen. Dit alles neemt echter niet weg dat Van Berchen aan de bestaande beelden en voorstellingen een geheel eigen invulling gaf.

Onduidelijk blijft hoe Willem van Berchen aan zijn voorstelling kwam dat de heren van Pont de stamvaders waren van het Gelderse huis. Pont was in de tijd van Van Berchen een gerechtsdistrict grenzend aan het stadje Gelre. Beide vielen onder het zogenaamde Ambt Gelre. Pont en de stad waren bestuurlijk met elkaar verbonden: de richter van Pont was dezelfde als de richter van de stad, en de schepenen van Pont bezegelden hun stukken met het zegel van de stad. Volgens Stefan Frankewitz maakte het laatmiddeleeuwse Pont oorspronkelijk deel uit van een allodiale heerlijkheid waarop de Gelderse graven destijds de burcht Gelre hadden gebouwd. Deze burcht was nu onderdeel van de gelijknamige stad.[236] Mogelijk heeft Van Berchen op basis van de historische en bestuurlijke verhoudingen tussen Pont, de burcht en de stad geconcludeerd dat de Gelderse landsheren afkomstig waren van de heren van Pont.

Ook de oorsprong van het verhaal over het Gelderse beest is onbekend. Van Berchen noemt het een *animal pestiferum*. In de rond 1473 geschreven *Topographia simul et chronographia terre Gelrensis* van de Erkelenzer geschiedschrijver Johannes de Speculo wordt niet gesproken van een *animal pestiferum*, maar van een *draco pestifer*. 'Draak' en

[234] "... pro armis ducatus Gelrie usque in presens usi sunt." Van Berchen, *De nobili principatu*, 20.
[235] *Tielse kroniek*, 77. Overigens noemt Van Berchen de *Tielse kroniek* niet als bron.
[236] Frankewitz, *Geldrischen Ämter*, 125-129.

‘beest’ lijken inwisselbare begrippen. Mogelijk heeft Van Berchen gebruik gemaakt van een bestaande lokale verhaaltraditie, volgens welke in de moerassen bij Gelre een draak had geleefd. Verhalen over draken en dergelijke ondieren die werden verslagen door ridders, heiligen of andere helden waren wijdverbreid in Europa. Ze representeerden de overwinning op de ongecultiveerde natuur en op het kwaad. De draak was een beest dat in verband werd gebracht met plaatsen die nog niet in cultuur waren gebracht, in het bijzonder met bergachtig gebied, bossen en vooral moerassen, zoals bijvoorbeeld het moerassige gebied rond de stad Gelre. Niet alleen Gelre, maar ook andere topografische namen werden verklaard met verhalen over ondieren. Men denke bijvoorbeeld aan Worms en Drachenfels. De naam van de stad Klagenfurt zou zijn ontstaan door het klagen van de bewoners over een draak die daar huishield.[237]

1.10 Verbeelde continuïteit
Voogden, graven en hertogen

Willem van Berchen is in zijn Gelderse kroniek terughoudend te werk gegaan. Wat hij niet in oorkonden of andere kronieken kon terugvinden liet hij doorgaans achterwege. Zijn mededelingen over de vroege Gelderse geschiedenis liet hij gepaard gaan met zinsneden als "wie hem opvolgde is niet helder", "men beschouwt hem als opvolger", "men vermoedt ", "men denkt", enzovoorts. Het gevolg van deze werkwijze was dat zijn kroniek geen doorlopende stamboom van de Gelderse vorsten, vanaf het doden van de draak tot aan de vijftiende eeuw, presenteert. Tot aan graaf Gerard I († 1129) bevat zijn genealogie vele hiaten en onzekerheden.

Niet veel later, in 1480, verscheen er echter een kroniek, nota bene in druk, veel korter en veel minder ambitieus dan Van Berchens werk, die wél een doorlopende genealogie van voogden, graven en hertogen aan de lezer voorschotelde. Het gaat hier om *Dit is dat beghinne ende oerspronck des lants van Ghelre ende cronijcken van den princen van Ghelre*. Dit werkje is, samen met verschillende andere kroniekjes, afgedrukt achter de Nederlandse vertaling van de *Fasciculus temporum*, een wereldkroniek van de vijftiende-eeuwse kartuizer monnik Werner Rolevinck. Deze Nederlandse vertaling, met de diverse kleine kroniekjes daarachter, is uitgegeven door de Utrechtse drukker Jan Veldener. Het is niet bekend wie de auteur is van het Gelders kroniekje *Dit is dat beghinne* (Rolevinck noch Veldener komen hiervoor in aanmerking), zoals het ook onbekend is waar de auteur zich op heeft gebaseerd.[238] Wel is zeker dat dit *Dit is dat beghinne*, samen met de kroniek van Willem van Berchen, van grote invloed is geweest op de Gelderse geschiedschrijving.

Terwijl van Berchen het verhaal van de draak ergens in een vaag, ver verleden plaatst, stelt *Dit is dat beghinne* vast dat het beest geveld werd ten tijde van keizer Karel de Kale, om precies te zijn: in het jaar 878. Ook de twee broers, de zonen van de heer van Pont, worden van namen voorzien: ze heetten van nu af aan Wichard en Lupold. De oudste van dit duo, Wichard, was volgens de auteur de stamvader van een gesloten reeks van voogden, graven en hertogen. Deze voogden en de eerste graven zijn in figuur 5 schematisch weergegeven; we hebben ze afgezet tegen de oude graven die we in Van Berchens kroniek zijn tegengekomen.

[237] Lecouteux, *Démons et génies*; Röhrich, Drachen – gestern und heute’.
[238] Meij, 'De Gelderse bloem', 17.

Figuur 5. De oude voogden en graven volgens Willem van Berchen en Dit is dat beghinne (Veldener/Gelre)

Willem van Berchen	***Dit is dat beghinne* (Veldener/Gelre)**
2 zonen van de heer van Pont	Wichard, voogd van Gelre († 910)
onbekend	Gerlach, idem († 937)
	Godfried, idem († 958)
	Wichard II, idem († 973)
Megengos, graaf van Gelre (ca. 1000)	Megengos, idem († 1011)
Otto I, graaf van Gelre en Zutphen (ca. 1050)	Wicking, idem († 1035)
Gerlach, idem († 1076)	Wichard III, idem († 1061)
Otto II, idem († 1107)	Otto van Nassau, graaf van Gelre en Zutphen († 1107)
Hendrik, idem (na 1107)	
Gerard I, idem († 1131)	Gerard I, idem († 1131)
Hendrik, idem († 1162)	Hendrik, idem († 1162)

In het anonieme kroniekje worden de voogden en eerste graven gepresenteerd als een genealogisch continuüm van vaders, zonen, kleinzonen, enzovoorts, waarbij vaak ook de echtgenoten worden genoemd. Willem van Berchen geeft daarentegen slechts losse namen. De meeste jaartallen die ik in het schema heb opgenomen zijn niet als zodanig terug te vinden in de twee kronieken; ze zijn gebaseerd op vermeldingen van de aantallen regeringsjaren, of van de keizers in wier tijd de betreffende voogden en graven geregeerd zouden hebben.

De genealogie uit *Dit is dat beghinne* verklaart hoe Gelre een graafschap was geworden, en hoe de dynastie in het bezit van Zutphen was gekomen. De zevende en laatste voogd van Gelre, Wichard III, stierf volgens de auteur zonder mannelijk nageslacht. Maar hij had wel een dochter, Adelheid, die getrouwd was met graaf Otto van Nassau.[239] Hij wordt omschreven als een machtige vorst uit Duitsland, met keizerlijk, Oostenrijks en Zwabisch bloed in de aderen. Deze Otto van Nassau zorgde ervoor dat de keizer van de voogdij Gelre en de heerlijkheid Pont een graafschap maakte. Hijzelf en zijn nakomelingen kregen dit graafschap van de keizer in leen. Toen zijn vrouw Adelheid overleed hertrouwde deze Otto met Sophia, de dochter van graaf Wickam van Zutphen. Na een serie sterfgevallen kreeg Otto van Nassau ook het graafschap Zutphen in bezit. In 1107 stierf Otto. Zijn zoon Gerard (onze Gerard I de Lange) erfde van hem de graafschappen Gelre en Zutphen.

Het lijkt geen toeval dat Van Berchens kroniek en *Dit is dat beghinne* zijn ontstaan in een periode van dynastieke crisis. Hertog Arnold was in 1465 gevangen genomen en opgevolgd door zijn zoon Adolf. Hertog Adolf werd in 1471 gevangen genomen door Karel de Stoute van Bourgondië, die twee jaar later Gelre met geweld in bezit nam. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 stierf ook de zojuist uit gevangenschap ontslagen Adolf. Adolfs zoon en beoogd opvolger, Karel van Gelre, werd gevangen gehouden door Maximiliaan van Oostenrijk, zonder uitzicht op terugkeer naar Gelre. Kortom: het was een tijd van verwarring en onzekerheid, een tijd waarin het hertogdom jarenlang (tussen 1471 en 1473, en tussen 1477 en 1492) geen hertog had. De Gelderse historiografie, waarvan de twee genoemde kronieken het beginpunt vormen, lijkt te zijn voortgekomen uit een behoefte om orde en zingeving te creëren in een tijd waarin het bestaan van de dynastie en van het land als zelfstandige politieke gemeenschap op het spel stonden. De autochtone dynastie, voortgekomen uit het geslacht Pont, fungeert in deze werken als symbool van de eenheid en onafhankelijkheid van Gelre.

Op hun beurt voedden de twee kronieken de belangstelling voor het Gelderse verleden. De drakenlegende en de voogden, graven en hertogen waren in het leven geroepen; ze gingen

[239] Deze zogenaamde Otto van Nassau kan vereenzelvigd worden met de eerder genoemde, in 1113 overleden graaf Otto de Rijke van Zutphen.

nu een eigen leven leiden. Van *Dit is dat beghinne* verschenen in het laatste kwart van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw diverse handgeschreven bewerkingen in het Middelnederlands, Latijn en Duits.[240] Ook van Van Berchens kroniek werden diverse afschriften gemaakt. In een daarvan, uit circa 1500, heeft de afschrijver de genealogie uit *Dit is dat beghinne* tussengevoegd.[241] Daarnaast zijn er uittreksels overgeleverd van de kroniek, daterend uit dezelfde periode.[242] In het stadje Erkelenz stelde de schepen Johannes de Speculo rond 1473 een korte geschiedenis van Gelre en Erkelenz samen, waarin de drakenlegende en diverse figuren uit Van Berchens kroniek prominent op de voorgrond treden.[243] Johannes Cluys, mogelijk een cellebroeder, afkomstig uit Gelre, schreef in 1515 het kroniekje *De Gelrie ac Zutphanie comitum, Gelrieque et Julie deinde ducum origine*, waarin we letterlijke citaten uit het werk van Van Berchen en Johannes de Speculo tegenkomen.[244] Van Berchen zelf maakte rond 1480 nog een *Cronica brevis illustrium ac magnificorum principum* waarin hij de genealogie uit *Dit is dat beghinne* in enigszins gewijzigde vorm overnam, en waarvan

---

[240] Het gaat hier om de volgende kronieken: 1) *Dit is dat beginsel ende oersprong des lantz van Gelre ende cronycken van de prince van Gelre*, dat mogelijk zelfs eerder geschreven is dan het in 1480 gedrukte *Dit is dat beghinne*. Het is in ieder geval geschreven ná 1477. 2) *Summata cronica terre Gelrensis*, geschreven in het Latijn. Ook dit kroniekje is geschreven ná 1477, en is dus mogelijk ouder dan *Dit is dat beghinne*. 3) *Cronica de Gelria*, geschreven in het Latijn, ná 1485. 4) *Familia comitum Gellrie nunc vero ducum et comitum Zutphanie*, geschreven in het Duits, ná 1492..

[241] Deze invoeging bevindt zich in: Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 164-165; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 227-228. Er bestaat een zogenaamd Nijmeegs en Hamburgs handschrift van de kroniek. Beide zijn afschriften. Van Van Berchens kroniek bestaat geen autograaf. Zie de inleiding in: Van Berchen, *Gelderse kroniek*.

[242] Het gaat hier om een Middelnederlands en een Latijns kroniekje, die sterk met elkaar overeenkomen: *Die Ghelresche heren* en de door Johannes Cluys geschreven *Tractatulus de ducatus Gelrie origine atque ejusdem ducum Julieque genealogia*.

[243] Speculo, *Topographia simul et chronographia*. Over de datering van dit werkje het volgende. De *Topographia* is overgeleverd in twee afschiften. Het eerste bevindt zich in het stadsarchief van Erkelenz (Handschriften, f. 110v-111r); dit afschrift van Matthias Baux dateert uit het midden van de zestiende eeuw, en bevat verder geen informatie over wanneer de *Topographia* geschreven is. Het tweede afschrift bevindt zich in de Archives Nationales te Parijs (J997, inv.nr. 30, 1e deel, f. 1r-9r). Daar treffen we de *Topographia* in verspreide brokstukken aan in een kroniek van Johannes Cluys uit 1515. Johannes Cluys schrijft daarin over de *Topographia*: "Subscripta metra supra consulatus domum Ercklensis civitas habentur exarata a quodam nobili phizico ac ... magistro digesta ibidem intraneo Joannes de Speculo dicto, duce Karoli Burgundie tempore, Gelriensem qui tunc invasit et obtinuit ducatum anno 1473. (f. 1r.) Klopt de informatie van Johannes Cluys, dan is het werkje dus geschreven in, of vlak na 1473.

[244] Zie bijv. f. 5r-5v. Johannes Cluys maakte overigens ook nog gebruik van de kroniek(en) van een zekere 'magister Hugo'. Tweemaal verwijst Cluys naar deze Hugo. De eerste keer haalt hij hem aan in verband met de beschrijving van de Hekerense en Bronkhorstse twisten. ("De origine ipsius parcialitatis, sic refert magister Hugo", f. 5v.) De tweede maal haalt hij Hugo aan na een passage over de genealogie van de graven en hertogen van Berg. De passage besluit hij met: "Hec Hugo." Deze Hugo is bekend als een van de afschrijvers (of auteurs?) van de *Cronica comitum et principum*, een kroniek over de vorsten van Kleef, Mark, Gelre, Gulik, Berg, en de aartsbisschoppen van Keulen, geschreven na 1499. Johannes Cluys' beschrijving van de Hekerense en Bronkhorstse twisten zou inderdaad op deze kroniek gebaseerd kunnen zijn. (zie *Cronica comitum et principum*, 244-245) De genealogie van de graven en hertogen van Berg moet op een ander werk gebaseerd zijn. De *Cronica comitum et principum* gaat immers niet verder dan het einde van de vijftiende eeuw, terwijl Cluys' genealogie tot de jaren 1470 reikt. Over Johannes Cluys zelf het volgende. De auteur besluit zijn kroniek met de woorden: "Scriptum 1515 per me fratrem Johannem Cluys in festo translationis patris nostri Augustini post reditum ducis nostri Karoli de Francia." (f. 9r) Hertog Karel van Gelre noemt hij 'dux noster'; hij was dus waarschijnlijk een Geldersman. De kerkvader Augustinus noemt hij 'pater noster'; dit zou erop kunnen duiden dat hij lid was van een kapittel of klooster dat Augustinus als patroon had, en/of de regel van Augustinus aanhing. De naam 'Cluys' zou kunnen verwijzen naar de cellebroeders, die inderdaad de regel van Augustinus aanhingen. Mogelijk was Johannes Cluys dus een cellebroeder. In Gelre bevonden zich een paar kloosters van de cellebroeders, namelijk in Nijmegen, Tiel en Venlo, maar het is ook goed mogelijk dat hij zich in een klooster buiten Gelre bevond, bijvoorbeeld in Brabant, waar de kroniek opmerkelijk veel informatie over geeft.

wederom diverse afschriften zijn gemaakt.[245] Rond 1500 schreef een anonieme auteur een ambitieus geschiedwerk over Gelre (*Historia Gelriae*) waarbij hij gebruik maakte van zowel de kroniek van Van Berchen als *Dit is dat beghinne*.

Een van de afschriften van Van Berchens *Cronica brevis*, geschreven aan het einde van de vijftiende eeuw, bevindt zich in het Gelders hertogelijk archief.[246] Blijkbaar vond het geschiedbeeld met de opeenvolgende reeks van voogden, graven en hertogen ook weerklank aan het hof. Ten tijde van hertog Karel van Gelre (1492-1538), toen men toch al druk doende was met het maken van allerlei soorten stambomen, hebben functionarissen aan het hof op basis van de *Cronica brevis* diverse genealogieën samengesteld van de voogden, graven en hertogen.[247] In een van deze stambomen wordt de dynastie voorgesteld als een keurige reeks van acht voogden, acht graven, en acht hertogen ("octo prefecti, octo comites, octo duces"). Karel van Gelre fungeert daarin als de achtste hertog, alsof de dynastie met hem haar finale apotheose bereikt had.[248] Een voorzet hiertoe was al gegeven door Willem Berchens *Cronica brevis*. Dit kroniekje bevat namelijk drie paragraafjes met de volgende titels: 'Prefecti Gelrie octo', 'Comites Gelrie octo' en 'Duces Gelrie'. De kroniek eindigt met hertog Adolf (1465-1473), die "dux Gelrie septimus" wordt genoemd. Van Berchen zinspeelde er blijkbaar op dat Adolfs zoon Karel van Gelre, die toen (rond 1480) nog minderjarig was en in gevangenschap verkeerde, eens naar Gelre zou terugkeren en als achtste hertog het in onmacht verkerende hertogdom in zijn oude staat zou terugbrengen.

De belangstelling voor de draak en de reeks van voogden, graven en hertogen kreeg aan het einde van de jaren 1540 een nieuwe impuls dankzij de in Nijmegen gedrukte kroniek *Dit is den oerspronck der voechten, graeven ende hertogen*. De onbekende auteur heeft zijn stamboom van de dynastie gebaseerd op het vijftiende-eeuwse *Dit is dat beghinne*. Hij heeft daar echter nog diverse namen van echtgenoten aan toegevoegd. Mogelijk was dit werkje, verluchtigd met de Gelderse draak en met familiewapens, bestemd voor het onderwijs.[249] In ieder geval vond het zijn weg onder de bevolking, want tien jaar later verscheen een tweede druk.[250] Matthias Baux, de secretaris van het stadje Erkelenz, schreef rond het midden van de zestiende eeuw een kroniek van Gelre waarbij hij dankbaar gebruik maakte van *Dit is den oerspronck*, en geregeld zelfs hele passages overnam.[251] Gedurende dezelfde periode heeft iemand uit de stad Goch een kroniek samengesteld die in grote mate overeenkomt met *Dit is den oerspronck*.[252] De Arnhemse auteur Henricus Aquilius heeft voor zijn in 1566 gedrukte *Compendium chronici Geldrici* eveneens dit werkje als bron gebruikt. Van Aquilius' kroniek verscheen een jaar later al een herdruk.

---

[245] Een autograaf is niet overgeleverd, wel drie afschriften uit de vijftiende en zestiende eeuw. Zie: www.narrative-sources.be, NL0519. Sommigen betwijfelen of Willem van Berchen daadwerkelijk de auteur is van de *Cronica brevis*, omdat de genealogie hierin afwijkt van de genealogie in Van Berchens kroniek van Gelre. Daartegenover staat dat boven de afschriften Willem van Berchen expliciet als auteur wordt genoemd.
[246] GA, HA, voorl. inv.nr. 120.
[247] Dat deze genealogiën zijn gebaseerd op de *Cronica brevis* kan worden afgeleid uit het feit dat de jaartallen en regeringsjaren die hierin worden genoemd exact overeenkomen met die in de *Cronica brevis*. Boven een van de stambomen staat bovendien: "Wilhelmus de Berchem". Het gaat hier om vier stambomen die zich bevinden in: GA, HA, inv.nr. 122. Zij zijn geschreven in verschillende handen en dateren alle van ná 1492.
[248] Zie ook een stuk met genealogische gegevens uit de tijd van Karel van Gelre dat is afgedrukt in: Van Hasselt, *Geldersche oudheden*, 1-2. Hierin staat dat er in het verleden acht voogden en acht graven zijn geweest.
[249] Begheyn, *Gheprint te Nymeghen*, 29.
[250] *Dit is den oirspronck der voechden* (Rees). Deze uitgave is gedrukt ná 1559 (het laatst vermelde feit is het huwelijk tussen Philips II en Elisabeth), en vóór 1568 (Don Carlos wordt nog voorgesteld als de troonopvolger van Philips II).Vermoedelijk is deze kroniek in Rees gedrukt. Valkema Blouw en Schuytvlot, *Typographia Batava* I, 437.
[251] Baux, *Dit is der oerspronck*.
[252] *Dem oirsprunck der vaichten* (Goch).

Het is opmerkelijk dat uitgerekend rond het midden van de zestiende eeuw, met het verschijnen van *Dit is den oerspronck*, de Gelderse geschiedschrijving zich in hernieuwde aandacht mocht verheugen. Wederom gaat het hier om een periode van politieke veranderingen en onzekerheid. In 1543 had keizer Karel V Gelre veroverd, en was er een definitief einde gekomen aan Gelre als zelfstandig hertogdom onder een eigen dynastie. De kronieken met hun genealogieën creëerden het idee van continuïteit, van zelfstandigheid en eigenheid. De Gelderse dynastie bestond niet meer, maar het idee van de reeks voogden, graven en hertogen was, voor de auteurs althans, onlosmakelijk deel uit gaan maken van het Gelderse zelfbeeld, van het Gelderse identiteitsbesef.

1.11 De dynastie
Continuïteit, bloedverwantschap en status

De identiteit van de Gelderse dynastie, en ongetwijfeld ook van andere dynastieën, bestond uit het idee van continuïteit en bloedverwantschap. De aloude naam Gelre en het daarbij horende wapen, die beide van vader op zoon werden overgeërfd, symboliseerden deze continuïteit. De graven en hertogen zagen zichzelf als een schakel in een continue reeks van voorgangers en toekomstige opvolgers. Handelend vanuit dit idee trachtten zij erfopvolging in de vrouwelijke lijn mogelijk te maken, en lieten de Egmondse hertogen in de vijftiende eeuw stambomen en rechtsvertogen samenstellen om aan te tonen dat zij de naaste bloedverwanten waren van de oude Gelderse dynastie.

Een ander aspect van de identiteit van de dynastie was haar status. Deze werd bepaald door haar glorieuze verleden en hoogwaardige afstamming, die afstraalde op de regerende graaf of hertog. Reinald I (1271-1326) en zijn zoon Reinald II (1326-1343) hebben beiden gewezen op hun edele, zelfs koninklijke afkomst. De periode waarin het Egmondse huis regeerde is in dit opzicht problematisch. De hertogen Arnold, Adolf en Karel hadden als het ware meerdere dynastieke identiteiten: een Gelderse, een Egmondse en een Arkelse. Zij trachtten aan te tonen dat zij de voortzetters waren van de Gelderse dynastie, maar voelden zich tegelijk geroepen om hun Egmondse en Arkelse afkomst aanzien te verschaffen met behulp van allerlei stambomen. Zij zouden afstammen van koning Radbod, van de Trojanen, van Karel de Grote, enzovoorts, echter niet via de Gelderse dynastie, maar via hun Egmondse en Arkelse voorouders.

De dynastie, met de daaraan gekoppelde ideeën over continuïteit, bloedverwantschap, afkomst en aanzien, speelden ook een rol in het denken en doen van de politieke elites in Gelre, en van geschiedschrijvers die buiten het hof werkzaam waren. Bij opvolgingskwesties, zoals die zich in 1371, 1423 en 1538 voordeden, lieten de steden en ridders zich bij hun politieke stellingnamen onder andere leiden door de bloedverwantschap van de opvolgingskandidaten met de Gelderse dynastie, om zo het idee van continuïteit levend te houden.[253] De politieke elites hadden in de vijftiende eeuw, toen het Egmondse huis aan het bewind was, beslist niet het idee dat ze geregeerd werden door een vreemde dynastie. Integendeel: in een brief uit 1430 noemen de steden hertog Arnold "onsen genedigen erffgeboren heeren en alre neeste sibbe bloit des lants van Gelre".[254] Geschiedschrijvers benadrukten vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw het inheemse karakter van het Gelderse huis. De stamvaders van dit huis waren geen illustere figuren uit een ver land, maar de lokale, inheemse heren van Pont. De herkomst was nederig, maar tegelijk heroïsch,

[253] Zie hoofdstuk 4.
[254] Geciteerd in: Alberts, *De Staten*, 265, n. 1.

aangezien de twee zonen van de heer van Pont de bewoners uit hun omgeving bevrijd hadden van een monsterachtig wezen. Bovendien was er in de elfde eeuw keizerlijk bloed in deze dynastie geslopen. De drakenlegende en het idee van de opeenvolgende voogden, graven en hertogen werd in de zestiende eeuw bepalend voor het beeld, voor de continuïteit en het aanzien van Gelre, ook nadat de dynastie in het midden van de zestiende eeuw definitief van het toneel verdween.[255]

[255] Zie hoofdstuk 6.

Hoofdstuk 2
Memorie en materiële cultuur

2.1 Continuïteit

Een essentieel onderdeel van de dynastieke identiteit was het idee van continuïteit. De legitimiteit van het gezag van de regerende graaf of hertog was gelegen in het feit dat hij deel uitmaakte van een genealogische keten van voorgangers en opvolgers. De voortgang werd zichtbaar gemaakt met een familienaam, een familiewapen, en genealogieën. Een uitgesproken zichtbaar en tastbaar element uit het vertoog over dynastieke continuïteit waren de begraafplaatsen in kerken en kloosters van overleden voorgangers van de regerende vorst. Deze graven waren geen levenloze objecten uit een voorbij verleden, maar onderdeel van een actieve herinneringscultuur, waarin verleden, heden en toekomst samenkwamen. Geestelijke instellingen fungeerden als bewaarplaatsen van herinnering; de grafmonumenten, memorieborden, inscripties en liturgieën met jaarlijks terugkerende feesten en herdenkingen en de daarmee samenhangende hang naar chronologie getuigen daarvan. Als zodanig vormden zij in West-Europa het genealogische geheugen voor aristocratische geslachten die vanaf de elfde en twaalfde eeuw een groeiend dynastiek bewustzijn ontwikkelden.[256] Tot de elfde eeuw had niet het individu, de familie, of de dynastie, maar de geloofsgemeenschap centraal gestaan in de memoriecultuur. Nu, met de opkomst van regionaal gewortelde dynastieën, was onder de aristocratie de aandacht verschoven in de richting van de overleden persoon en de dynastie waar hij deel van uitmaakte.

Stichters en begunstigers beschouwden kerken en kloosters niet zozeer als instellingen waarin private godsdienstoefening plaatsvond, maar veeleer als instellingen waarin publiekelijk voorbeden werden gedaan tot heil en ter nagedachtenis van de weldoeners en hun familie, en waarin zijzelf en hun voorgangers in herinnering werden gehouden. Zij maakten kerken en kloosters tot *lieux de mémoire* van hun familie en dynastie. Herinnering functioneerde daarbij zowel retrospectief als prospectief: de kerken en kloosters herinnerde de vorst aan het verleden: aan zijn eerbiedwaardige voorgangers, én aan de toekomst: aan de plicht die op hem rustte om de dynastieke traditie voort te zetten, en de daarmee verbonden heerschappij te vergroten.[257] In dit hoofdstuk zal worden nagegaan in hoeverre de Gelderse graven en hertogen geestelijke instellingen gebruikten om de herinnering aan hun voorgangers en henzelf, kortom: aan hun dynastie, levend te houden, en gebruikten als uitdrukking van hun ideeën over dynastieke continuïteit.

---

[256] Otto Gerhard Oexle merkt hieroverop: "Ohne Memoria gibt es keinen 'Adel' und deshalb auch keine Legitimation für adlige Herrschaft. Deshalb ist in den adligen 'Häusern' und 'Geschlechtern' die kulturelle Produktion von kommemorativen, die 'Kultur' der Gruppe konstituierenden und repräsentierenden Ritualen, Texten, Bildern und Denkmälern besonders vielfältig." Oexle, 'Memoria als Kultur', 38.

[257] Over herinnering, en herinneringscultuur zijn de afgelopen decennia talloze publicaties verschenen. Zie o.a.: Lauwers, *La mémoire*; Schmid en Wollasch (ed.), *Memoria*; Schmid, 'Zur Problematik'; Oexle, 'Memoria als Kultur'; Nora (ed.), *Lieux de mémoire* (hieruit in het bijzonder: Duby, 'Le lignage'); Guenée, *Histoire et culture historique*, 49-51.

2.2 Wassenberg en Zutphen

Gerard I de Lange († 1129) was de eerste in de geschiedenis die zich graaf van Gelre noemde, zo constateerden we eerder. Tot 1125 noemde hij zich afwisselend naar Gelre en naar het aan de Roer gelegen eigen goed Wassenberg. Nadien komt hij in de bronnen alleen nog voor als graaf van Gelre. Wassenberg had hij aan zijn dochter Judith geschonken, en via haar kwam het in bezit van de hertogen van Limburg. Door het verlies van Wassenberg verschoof de belangstelling van Gerards opvolgers naar het noordelijker gelegen Gelre.[258] Ondanks deze verschuiving was Wassenberg de plaats waarmee de herinnering aan de eerste Gelderse graaf het sterkst verbonden was. In 1118 maakte Gerard namelijk bekend dat hij op Wassenberg een kerk had gesticht met een daaraan verbonden kapittel, gewijd aan Maria en Sint-Joris.[259] Hij had de kerk gesticht omwille van het zielenheil van zichzelf, zijn vader en zijn overige voorouders. Als tegenprestatie voor de stichting en begiftiging zouden de aan de kerk verbonden kanunniken hem in hun gebeden gedenken. In het memorieboek van de kerk staan hij en zijn eerste vrouw Sophia vermeld op 16 oktober en 19 februari. Jaarlijks werden zij op deze data herdacht.[260] In de vijftiende en zestiende eeuw leefde Gerard nog altijd voort in de herinnering van de geschiedschrijvers, hoewel zij geen duidelijk beeld meer van hem voor ogen hadden. Sommigen schreven dat hij de kerk van Wassenberg stichtte, en dat hij daar begraven lag; anderen verwarden hem met zijn gelijknamige zoon die in Zutphen begraven zou liggen.[261]

Gerard de Lange stond niet bekend als een groot begunstiger van geestelijke instellingen.[262] Evenals de graven en hertogen die na hem kwamen, wenste hij niettemin om zowel tijdens zijn leven als na zijn dood samen met zijn voorouders herinnerd te worden in de eeuwigdurende gebeden van de geestelijken. Door begunstiging van kerken en kloosters voorkwamen Gerard I en zijn nakomelingen dat ze vergeten werden; tegelijk gaven ze daarmee uiting aan het idee van continuïteit.

Gerards zoon Gerard II (1129-1133) was getrouwd met de zus van de Zutphense graaf Hendrik. Deze Hendrik en zijn broer Dirk waren de laatste mannelijke telgen uit een geslacht dat sinds het midden van de elfde eeuw namens de bisschop van Utrecht een graafschap aan de IJssel beheerde, waarvan de nederzetting Zutphen het bestuurlijke centrum vormde, en dat later 'graafschap Zutphen' zou worden genoemd.[263] Binnen de nederzetting bevond zich een rond 1050 door de Utrechtse bisschop gestichte kapittelkerk, gewijd aan Petrus en later ook aan Walburgis. Mogelijk diende de Walburgiskerk als laatste rustplaats voor de Zutphense

---

[258] Flink, 'Zur Entstehung', 3-4; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 13. Doorgaans wordt aangenomen dat Gerard in 1107 Wassenberg als bruidschat meegaf aan zijn dochter Judith vanwege haar huwelijk met hertog Walram II van Limburg. Noch het jaartal 1107, noch dat Wassenberg als bruidschat aan Judith zou zijn meegegeven, vindt men echter in de bronnen terug. In de bron waarop men deze gedachten heeft gebaseerd, het *Chronicon Hanoniense* van Gislebertus Montensis (p. 105), lezen we slechts dat de hertog van Limburg trouwde met een dochter van de graaf van Gelre, "ex cuius parte ad eius haeredes, dominos de Lemborch, pro parte suorum allodiorum, castrum Wassenberghe proprio devenit". Van een bruidschat is hier niet noodzakelijkerwijs sprake. De auteur schrijft slechts dat Wassenberg via Judith aan de hertogen van Wassenberg is toegevallen. Een jaartal noemt de auteur daarbij niet. Het idee dat Gerard in 1107 Wassenberg als bruidschat aan zijn dochter zou hebben meegegeven is bovendien strijdig met het gegeven dat deze Gerard zich tot 1125 naar Wassenberg bleef noemen en bovendien in 1118 een kerk op zijn goed Wassenberg stichtte. Klaversma, die op goede gronden meent dat het huwelijk tussen Judith en de hertog van Limburg vóór 1118 gesloten moet zijn, gaat er daarom vanuit dat Wassenberg pas later door Judith is geërfd. Klaversma, 'Wassenberg en de hertogen van Limburg'.

[259] Sloet, *OGGZ* I, nr. 232; Schuffels, *Sankt-Georgstift*, 9-10.

[260] Schuffels, *Sankt-Georgstift*, 57; Verdonk, *Gerard van Gelre*. Over het mogelijke graf van Gerard in Wassenberg: Verdonk, *Gerard van Gelre (vervolg)*, 8.

[261] Zie o.a.: Van Berchen, *De nobili principatu*, 133; *Dit is dat beghinne* (Veldener/Gelre) f 316v; *Historia Gelriae*, 19.

[262] Schiffer, *Grafen von Geldern*, 62-64.

[263] Voor literatuur, zie noot 86.

graven. Zeker is in ieder geval dat door de kanunniken gebeden werd voor het zielenheil van de leden van de gravenfamilie.[264] Gelderse kroniekschrijvers uit de late middeleeuwen meenden dat de kerk gesticht was door de Zutphense graaf Otto de Rijke († 1113). Deze Otto, die de kroniekschrijvers aanzagen voor een Gelderse graaf, lag volgens hen in deze kerk begraven.[265]

In 1127 stierf het Zutphense gravengeslacht in mannelijke lijn uit. De nederzetting en het daarbij horende graafschap vielen in principe als leen terug aan de bisschop van Utrecht. Het is onzeker of Gerard II van Gelre, als zwager van de laatste Zutphense graaf, de erfenis direct naar zich toe heeft weten te trekken. In ieder geval schonk hij rond 1130 samen met zijn zoon en met toestemming van zijn vrouw een kapel aan de Walburgiskerk, waarvoor de kanunniken memoriegebeden instelden ten behoeve van de hele familie.[266] Na de dood van Gerard schonk zijn vrouw in 1134 nog een kerk voor het zielenheil van haar vader en haar overleden man.[267] In het licht van deze schenkingen zou men kunnen denken dat Gerard II in de kerk van Zutphen begraven lag.

Laatmiddeleeuwse kroniekschrijvers zagen in de Gelderse graven Gerard I en Gerard II één figuur; sommigen schreven dat Gerard in Wassenberg begraven lag, anderen hielden het op Zutphen. Verder lezen we in een aantal geschiedwerken dat ook de in 1182 overleden Gerard (III) in de Walburgiskerk lag.[268] Deze Gerard (III) treedt in de bronnen een aantal malen op als graaf van Gelre naast zijn vader, graaf Hendrik. Omdat hij op jonge leeftijd overleed is hij nooit zelfstandig graaf van Gelre geweest, hoewel hij in veel kronieken wel als zodanig wordt opgevoerd.[269] Het is niet bekend of hij na zijn dood daadwerkelijk in Zutphen begraven werd. Mocht dit inderdaad het geval zijn geweest, dan was hij de laatste uit de Gelders-Zutphense dynastie die in de Walburgiskerk werd bijgezet.[270]

---

[264] De grootvader van Hendrik en Dirk, graaf Godschalk, had in het verleden tien hoeven aan het kapittel geschonken voor het zielenheil van diens overleden zoon Gebhard en de overige verwanten. De oorkonde waaruit we dit vernemen is een van de beruchte 'Zutphense falsa' uit het einde van de twaalfde eeuw, maar de passage over de tien hoeven gaat vermoedelijk terug op een echte oorkonde. Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1105.07.16 (na 1104.12.25).

[265] Zie de kronieken in 261.

[266] Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1133.12.31 (na 1129.10.16). De oorkonde is vervaardigd tussen 1129 en 1133. Volgens Bastemeijer en Groothedde is het onwaarschijnlijk dat Zutphen na de dood van de laatste graaf in 1127 in handen kwam van Gerard II. Omdat Gerard in onmin leefde met de Duitse koning Lotharius III van Saksen, zou deze laatste Zutphen niet aan Gerard hebben willen toevertrouwen. Pas na Lotharius' dood in 1137 zou Zutphen door koning Koenraad III van Hohenstaufen aan Gerards zoon Hendrik in leen zijn gegeven. (Bastemeijer en Groothedde, 'De Zutphense burcht', 49-50.) Eerder betoogden Bastemeijer en Groothedde echter dat het graafschap Zutphen na het uitsterven van het gravengeslacht als leen terugviel aan de bisschop van Utrecht, dus niet direct aan de Duitse koning. Degene die op dat moment de Utrechtse bisschopsstoel bekleedde was Andreas van Cuyk, een trouwe bondgenoot van Gerard II. Het is dus alleszins mogelijk dat de bisschop het aan hem vervallen graafschap Zutphen toespeelde aan Gerard II. De oorkonde met de schenking van de kapel aan het kapittel van Zutphen is overigens bezegeld door deze bisschop. Deze schenking van Gerard aan de kerk van Zutphen zou er op kunnen wijzen dat Zutphen destijds al in handen was van de Gelderse graaf.

[267] Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1134.02.02. Hoewel de oorkonde tot de Zutphense falsa behoort, gaat de schenking van de Lochemse kerk door Ermgard vermoedelijk terug op een echte oorkonde.

[268] O.a. in: Van Berchen,, *De nobili principatu*, 133; Cluys, *De Gelrie ac Zutphanie comitum*, f 2v; *Historia Gelriae*, 22; *Summata cronica*.

[269] Schiffer, *Grafen von Geldern*, 177-186.

[270] Mogelijk lagen dus in Zutphen begraven: Otto de Rijke van Zutphen († 1113), Gerard II van Gelre (1129-1133) en Gerard (III) van Gelre († 1182). In zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen wordt bovendien melding gemaakt van twee grafstenen in de Walburgiskerk die toebehoord zouden hebben aan de graven van Zutphen. Zier hierover: Bastemeijer, 'De dertiende-eeuwse bouwfase, 66. Overigens meent Bastemeijer (m.i. onterecht) dat graaf Otto I van Gelre (1182-1207) in Zutphen begraven lag. Hij draagt daarvoor een aantal argumenten aan. Het eerste wordt gevormd door een grafzerk die in de negentiende eeuw onder de vloer van de Walburgiskerk werd gevonden. Deze zou uit de tijd van Otto I dateren, en volgens Bastemeijer aan diens graf hebben toebehoord. De steen bevat echter geen inscriptie, en de figuur die er op staat afgebeeld is niet meer goed zichtbaar. We weten dus niet van wie deze steen is geweest. Bovendien gaat het volgens H. Tummers hier om

Hoewel de eerste Gelderse graaf waarschijnlijk in de kerk van Wassenberg begraven lag, bleef de betekenis van deze kerk voor de Gelderse dynastie beperkt. In het laatste kwart van de dertiende eeuw was Wassenberg kortstondig weer in Gelders bezit, maar uit niets blijkt dat de toenmalige graaf Reinald I hier enige dynastieke betekenis aan hechtte.[271] Diens zoon Reinald II (1326-1343) daarentegen bedeelde de kerk van Wassenberg in zijn testament met honderd pond, waarvoor de kanunniken hem en zijn voorouders in hun gebeden moesten gedenken.[272] Ook hun verre nazaat hertog Karel van Gelre (1492-1538) onderkende het dynastieke belang van Wassenberg. In de voor hem opgestelde *Dialogus inter Romanum et Gelrensem milites* van Dirk van Nijmegen wordt Karels oorlog tegen Willem van Gulik en Berg onder andere gerechtvaardigd met de opmerking dat deze Wassenberg bezet hield, "waar

---

een primitieve zerk, die eerder in verband moet worden gebracht met een lokaal figuur dan met een graaf. (Tummers, 'Begraafplaatsen en grafmonumenten', 57) Het tweede argument van Bastemeijer wordt gevormd door mededelingen in Gelderse kronieken uit het einde van de vijftiende eeuw. In sommige daarvan wordt beweerd dat ene Otto, graaf van Gelre en Zutphen, gestorven in 1107, begraven lag in de kerk van Zutphen. We noemen deze Otto uit de kronieken voor het gemak Otto1107. Deze Otto1107 wordt doorgaans (ook door ons) gehouden voor de historische, in 1113 gestorven graaf Otto de Rijke van Zutphen. De kroniekschrijvers hebben zich dan met de sterfdatum een aantal jaren vergist, wat niet zo vreemd is voor een figuur waar zo weinig over bekend was, en is. Zij meenden, volgens onze interpretatie, dat Otto1107, ofwel de historische Otto de Rijke, in de kerk van Zutphen lag. Bastemeijer identiceert deze Otto1107 echter niet met de twaalfde-eeuwse Otto de Rijke, maar met de in 1207 gestorven graaf Otto I van Gelre. De kroniekschrijvers zouden zich dan met de overlijdensdatum precies een eeuw hebben vergist, of een schrijffout hebben gemaakt. Kortom: volgens Bastemeijers interpretatie beweren de kroniekschrijvers niet dat de in 1113 overleden Otto de Rijke, maar de in 1207 overleden Otto I in Zutphen begraven lag. Dit valt echter, evenals het idee dat de gevonden grafzerk van deze Otto I zou zijn, nog te bezien. De vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers maken immers een duidelijk onderscheid tussen Otto1107, en de eveneens in hun kronieken genoemde graaf Otto I. Beide Otto's worden in de kronieken los van elkaar genoemd: over Otto1107 wordt vermeld dat hij in Zutphen begraven lag; over de in 1207 overleden Otto I wordt vermeld dat hij in Kamp begraven lag. Bovendien wordt over Otto1107 beweerd dat hij leefde ten tijde van de keizers Hendrik IV en Hendrik V: Otto de Rijke leefde inderdaad ten tijde van deze keizers, en Otto I niet. Verder wordt in de kronieken gesteld dat Otto1107 achtereenvolgens getrouwd was met Adelheid en Sophia, en dat zijn zoon de in de jaren jaren 1130 overleden graaf Gerard van Gelre was. Deze figuren kunnen we allemaal localiseren rond de historische persoon Otto de Rijke, niet rond graaf Otto I. De moeder van Otto de Rijke was Adelheid. De historische graaf Gerard II van Gelre († 1133) was weliswaar niet de zoon, maar wel de schoonzoon van Otto de Rijke. De vader van Gerard II was onder andere getrouwd geweest met Sophia. (Verdonk, 'Graaf Gerard', 61) Dat Otto1107 in de kronieken 'graaf van Gelre en Zutphen' wordt genoemd is geen reden om te veronderstellen dat het hier om om graaf Otto I van Gelre zou gaan, en niet om graaf Otto de Rijke van Zutphen. Gelderse kroniekschrijvers gingen er immers vanuit dat Gelre en Zutphen al in een zeer vroeg stadium met elkaar verenigd waren. Kwamen zij in een oorkonde een graaf van Zutphen tegen, dan noemden zij die in hun kronieken automatisch 'graaf van Gelre en Zutphen'. Een derde argument van Bastemeijer is dat de zoon en opvolger van Otto I, graaf Gerard IV (1207-1229), direct na de dood van zijn vader een schenking deed aan de Walburgiskerk om de herinnering aan zijn vader levend te houden. Dergelijke schenkingen werden echter ook wel gedaan zonder dat degene wiens zielenheil men op het oog had in de begunstigde kerk of abdij begraven lag. Wel laat deze schenking zien dat Otto I (of Gerard IV) op z'n minst 'iets' met de Zutphense kerk had. Een vierde argument van Bastemeijer is het feit dat dat Walburgiskerk in de eerste helft van de dertiende eeuw, onder graaf Gerard IV, ingrijpend werd verbouwd. De aanleiding van deze verbouwing zou de bijzetting van diens vader Otto I zijn geweest. Ervan uitgaande dat Gerard IV zelf de initiator was van de verbouwing, dan laat dit zien dat hij interesse had in de kerk, maar niet noodzakelijk dat zijn vader Otto I er begraven lag. Kortom: vooralsnog ga ik er vanuit dat Otto I in Kamp begraven lag, overeenkomstig de gegevens uit de kronieken. (zie paragraaf 2.3)

[271] Ik ken geen oorkonde van Reinald I met betrekking tot Wassenberg waarin gerefereerd wordt aan zijn voorvader die de kerk van Wassenberg gesticht had. Zie voor deze periode: Corsten, 'Wassenberg während der Stauferzeit' 26; G. Venner, 'Grafschaft Geldern', 279-282.

[272] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301.

Gerard, graaf van Gelre, een college van seculiere kanunniken had gesticht".[273] Niettemin liet buiten Gerard I geen enkele Gelderse landsheer zich hier begraven.

De Zutphense Walburgiskerk lijkt in de dertiende eeuw nog een zekere dynastieke betekenis te hebben gehad. Gerard IV (1207-1229) deed een schenking aan de kerk ter bevordering van het zielenheil van zijn vader Otto I (1182-1207); de kanunniken zouden hem op dezelfde wijze herdenken als gravin Ermgard, zijn betovergrootmoeder.[274] Honderd jaar later beloofden de kanunniken op verzoek van Reinald I (1271-1326), dat zij iedere maandag een zielmis zouden vieren voor de overledenen, en in het bijzonder voor het zielenheil van zijn voorouders.[275] Bovendien is de Walburgiskerk onder Gerard IV (1207-1229) ingrijpend verbouwd.[276]

2.3 Kamp

In de twaalfde eeuw lieten vorsten zich bij voorkeur in een benedictijner klooster begraven, of in een kapittelkerk. Vanaf het einde van die eeuw verkozen zij echter steeds vaker een cisterciënzer klooster als laatste rustplaats, aangetrokken door het sobere en strenge karakter van de orde.[277] De graven van Gelre en Zutphen maakten deel uit van deze ontwikkeling. In de twaalfde eeuw werden zij vermoedelijk nog begraven in de kapittelkerken van Wassenberg en Zutphen, maar vanaf de jaren 1180 tot aan het einde van de veertiende eeuw werden zij begraven in diverse cisterciënzer abdijen, aanvankelijk in het cisterciënzer klooster Kamp, gelegen even buiten Gelre in de buurt van Meurs.

Kamp was in 1122 gesticht door de aartsbisschop van Keulen, gesteund door Gerard I, met wie hij destijds politiek bevriend was.[278] De klein- en achterkleinzoon van Gerard I, de graven Hendrik (1133-1182) en Otto I (1182-1207) lieten zich vermoedelijk in Kamp begraven.[279] Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw onderhielden de graven nauwe banden met het klooster. Zo zou Hendrik diverse goederen aan de abdij hebben geschonken.[280] Zijn opvolgers Otto I, Gerard IV en Otto II bevrijdden in de dertiende eeuw verschillende van deze goederen van allerlei lasten. Omwille van zijn zielenheil deed Otto II bovendien een schenking aan het klooster.[281] Verder was de abt van Kamp de biechtvader van Margaretha van Brabant, de echtgenote van Gerard IV (1207-1229). In een van de verhalen van Caesarius van Heisterbach leest men hoe Margaretha tijdens een van haar bevallingen in zo'n hevige barensnood verkeerde dat haar biechtvader Arnoldus van Kamp erbij werd geroepen.[282] Mogelijk was de Kamper abt ook de biechtvader van Otto II. In een oorkonde uit 1271 wordt vermeld hoe onder anderen de abt aan het sterfbed van Otto II stond.[283]

---

[273] "... et opidum Wassenburgh, in quo Gerardus, comes Gelrie, erexit collegium canonicorum secularium." Van Nijmegen, *Dialogus*, f. 35v.
[274] Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1207.12.31 (na 1207.08.25).
[275] Van Doorninck, AGZ *1107-1415*, 387-389.
[276] Bastemeijer, 'De dertiende-eeuwse bouwfase', 68-83.
[277] Coomans, 'Moniales cisterciennes'.
[278] Dicks, *Die Abtei Camp*; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 41-48, 68-69.
[279] Dit vermoeden berust op mededelingen in vijftiende-eeuwse kronieken, waarvan de auteurs unaniem van mening waren dat Hendrik en Otto I in Kamp begraven lagen. Schiffer, *Grafen von Geldern*, 174, 306.
[280] Dicks, *Die Abtei Camp*, 99. Vgl. echter Schiffer, *Grafen von Geldern*, 174, noot 16.
[281] Dicks, *Die Abtei Camp*, 99, 138; Sloet, *OGGZ* I, nr. 528; Sloet, *OGGZ* II, nr. 662; Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding*, nr. 72.
[282] Van Heisterbach, *Mirakels historisch*, 291.
[283] Sloet, *OGGZ* II, nr. 927.

Na de dood van Otto I in 1207 liet geen enkele Gelderse graaf of hertog zich meer in Kamp begraven. Desondanks bleef de abdij een rol spelen in de dynastieke herinnering. In het testament van Reinald II uit 1335 kreeg Kamp een zeker geldbedrag toegekend, waarvoor de monniken hem en zijn voorouders in hun gebeden moesten gedenken. Verder bepaalde hij dat de graven van zijn voorouders daar dag en nacht verlicht moesten worden met twee lantaarns.[284] Ook Reinalds eerste vrouw Sophia van Berthout, en zijn dochter Mechteld bestemden in hun testamenten een geldbedrag voor "den grauwen moenken" in Kamp.[285] Ruim honderd jaar later verordonneerde hertog Arnold (1423-1465) dat niemand de bewoners van het stadje Gelre mocht verhinderen om gebruik te maken van de molen van Sassenraed die toebehoorde aan de abdij Kamp. De hertog bracht in herinnering dat zijn voorouders in de abdijkerk van Kamp begraven lagen, en dat zij de molen hadden geschonken om in de gebeden van de monniken herinnerd te worden.[286] In zijn laatste wilsbeschikking bedacht Arnold het klooster met twee mantels en vijftig rijnsgulden, waarvoor de abt en de priesters hem na zijn overlijden in hun gebeden zouden herdenken.[287]

De verbondenheid tussen het Gelderse huis en de cisterciënzerabdij kwam visueel tot uiting in de grafstenen van Hendrik en Otto I die daar gestaan zullen hebben. Bovendien bevonden zich in de refter van het klooster gebrandschilderde venster die voorzien waren van de wapens van de Gelderse graven. Het is niet bekend wanneer deze vensters zijn aangebracht. We weten slechts dat de inwoners van het ambt Gelre de vensters in 1532 lieten restaureren. Zij deden dit naar eigen zeggen op verzoek van de abt van Kamp en tot eer van hun hertog Karel (1492-1538).[288] Uit het gegeven dat het ambt Gelre de glasramen liet restaureren zou men kunnen afleiden dat het eertijds deze ramen geschonken had.

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw verwees Kamp niet meer alleen naar de oude Gelderse graven, maar ook naar de slag bij Straelen uit 1468, waarin hertog Adolf (1465-1471) het leger van Johan van Kleef een nederlaag had bezorgd. Adolfs voornaamste helden tijdens dit treffen waren Scheiffart van Born en Matthijs van Eyll. Volgens een anonieme getuige sloeg de hertog voor aanvang van de slag Scheiffart tot ridder en droeg hem de hertogelijke banier op. Nadat Scheiffart van Born door het hoofd was geschoten, droeg Adolf de banier op aan ridder Matthijs van Eyll. Ook Matthijs sneuvelde. Hij werd door beide benen geschoten, maar wist niettemin nog een kwartier lang met de banier in zijn handen rechtop te blijven staan alvorens dood neer te vallen.[289] In de tegen het einde van de vijftiende eeuw geschreven kloosterkroniek van Kamp staat aangetekend dat de twee gesneuvelde ridders naar Kamp werden vervoerd en daar in de abdij ten overstaan van de kloosterbevolking werden begraven.[290]

Het feit dat de twee Gelderse ridders in Kamp begraven werden, en het feit dat in de zestiende eeuw het ambt Gelre de restauratie van de glasramen bekostigde, suggereert dat het klooster niet alleen voor de vorst, maar ook voor bepaalde delen van de bevolking fungeerde als *lieu de mémoire*, als een tastbaar symbool waarin het Gelderse dynastieke heden en verleden samenviel. Dat Kamp een klooster was met een Gelders karakter blijkt ook wanneer men kijkt naar de overgeleverde lijst met novicen en monniken die in de tweede helft van de

---

[284] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301.
[285] GA, HA, Aanwinsten 1884, inv.nr. 1.3; GA, HA, Archief van de hertogin-pretendente Mechteld van Gelre, inv.nr. 7.
[286] Dicks, *Die Abtei Camp*, 389-390.
[287] Arnolds testament is gedrukt in: Nijsten, *Hof van Gelre*, 419-420. Overigens is van Arnold nog een ander testament overgeleverd uit het jaar van zijn overlijden. Zie hierover: Nijsten, *Hof van Gelre*, 176-178.
[288] Dicks, *Die Abtei Camp*, 245, noot 17.
[289] Het verslag is uitgegeven in: Vermeulen, 'De slag van Stralen', en door Van Veen, 'Bijdragen tot de geschiedenis 1467-1468'.
[290] Keussen, 'Chronicon monasterii Campensis', 329-330.

vijftiende eeuw in het klooster traden of daar stierven. Hoewel Kamp buiten Gelre lag, was een groot deel van de kloosterbevolking uit het hertogdom afkomstig, zoals uit Goch, Roermond, Doesburg, Nijmegen, Grave en uit de parochie Gelre.[291]

Ook de vijftiende- en zestiende-eeuwse kroniekschrijvers verbonden Kamp met de Gelderse dynastie. In zijn Gelderse kroniek schrijft Willem van Berchen dat graaf Hendrik na zijn dood in de kerk van Kamp aan de rechterzijde van het koor te ruste werd gelegd, later gevolgd door zijn zoon Otto I. Bij het graf van Hendrik en Otto I was volgens de kroniek een inscriptie aangebracht waarin de twee graven in verband werden gebracht met het geslacht Pont, waar we in het vorige hoofdstuk kennis mee hebben gemaakt. Het grafschrift verwees niet alleen naar de twee overleden graven, maar naar de gehele Gelderse dynastie:

> "Het vermaarde geslacht Gelre, ooit Pont geheten:
> Daarvan stammen graaf Hendrik en Otto af.
> Zij schitterden door hun deugdzame daden en voorname afkomst:
> Gelovigen met het hart, vijanden van de ondeugd.
> Neergeworpen in de dood, tot as vergaan, rusten zij hier
> In deze graftomben, waarvan het schitterende marmer hen omhult.
> In het jaar van Christus elfhonderdtweeënzestig
> Stierf Hendrik; Otto nu, zijn zoon,
> Voegt zich in het jaar twaalfhonderdentwee,
> Evenzo de dood stervend, bij zijn vader."[292]

Vermoedelijk is het grafschrift aangebracht in de jaren 1470; in deze periode ontstond het idee dat de Gelderse dynastie uit het geslacht van de heren van Pont was voortgesproten.[293] Het is onbekend wie het epitaaf heeft aangebracht. Wellicht had het ambt Gelre hiervoor gezorgd, dat later vermoedelijk ook verantwoordelijk was voor de glasramen in de refter.

Gerard IV, de zoon van Otto I, liet zich niet in Kamp begraven. Toch had hij een bijzondere band met de abdij, aldus Willem van Berchen. Gerard had immers aan het klooster een huis laten bouwen dat er volgens de kroniek nog altijd stond. Van Berchen had horen vertellen dat hij daar destijds, samen met een stel uitverkoren ridders, veertig dagen per jaar verblijf hield om de Heere te aanbidden. Gerard was dan ook een man die weliswaar in zijn

---

[291] Zie de lijst in: Keussen, 'Chronicon monasterii Campensis'.

[292] "Inclita de Ponte olim stirps dictaque Gelre, / De qua sunt orti comites Henricus et Otto / Tam gestu morum quam digno germine clari, / Religiosiores animo, hostes viciorum, / Qui nece prostrati hic pausant incinerati / Istis in tumulis, quos marmora candida claudunt. / Cristi milleno C sexaginta duobus / Henricus moritur; sed Otto filius eius / Annis millenis ducentis atque duobus / Consimili morte migrans patrem comitatur." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 171; Van Berchen, *Geldrsiche Chronik*, 234.

[293] Over de datering het volgende. Het idee dat de Gelderse dynastie was voortgekomen uit de familie Pont treffen we voor het eerst aan in Van Berchens eigen kroniek uit ca. 1465. Het gegeven dat dit afstammingsverhaal nog niet voorkomt in eerdere geschiedwerken doet vermoeden dat het grafschrift niet vóór 1465 is aangebracht. Verder zijn van de Gelderse kroniek twee van elkaar afwijkende afschriften bekend: het eerste loopt tot 1465 (het Nijmeegse afschrift), en het tweede tot 1481 (het Hamburgse afschrift). Nadat Van Berchen zijn kroniek rond 1465 voltooide, zou hij rond 1481 een tweede versie hebben vervaardigd. Het epitaaf komen we alleen tegen in het Hamburgse afschrift, d.w.z. in de tweede versie. Dit zou kunnen betekenen dat het grafschrift is aangebracht tussen de voltooiing van de eerste en de voltooiing van de tweede redactie. Ten slotte kunnen we nog wijzen op de onjuiste overlijdensjaren die in het epitaaf genoemd staan: 1162 i.p.v. 1182 (Hendrik) en 1202 i.p.v 1207 (Otto I); dit betekent in ieder geval dat het grafschrift niet zeer oud was. Bovendien was de auteur van de rond 1450 geschreven *Tielse kroniek* wél op de hoogte van de juiste overlijdensdatum van Otto I. (*Tielse kroniek*, 71; in andere kronieken van vóór 1465 wordt de overlijdensdatum van Otto I niet genoemd.) In Van Berchens kroniek wordt voor het eerst het onjuiste overlijdensjaar 1202 vermeld; daarna wordt in alle kronieken, en blijkbaar ook in het grafschrift, dit jaar overgenomen.

jonge jaren grote liefde voor het zwaard had gekoesterd, maar later, het verkeerde daarvan inziend, zich vooral wijdde aan God en diens kerk.[294]

2.4 Roermond

Vanaf de dertiende eeuw kreeg ook de Munsterabdij te Roermond de functie van dynastiek herinneringsoord. Bij de stichting van dit klooster was een belangrijke rol weggelegd voor Richardis van Scheyern-Wittelsbach, de weduwe van graaf Otto I. Richardis was een vrouw met een onbeheersbare religieuze aandrang. Na de dood van haar man in 1207 betrok zij een woning op een heuvel nabij de in een moeras gelegen kluizenaarsgemeenschap Bethlehem bij Doetinchem. Daar wijdde zij zich aan God en stimuleerde de bloei van de gemeenschap.[295] Tien jaar later gaf Richardis te kennen dat zij wilde toetreden tot de cisterciënzerorde. Dit vrome verlangen paste in de traditie van nauwe betrekkingen tussen de Gelderse dynastie en deze orde.[296]

Nu dan, tien jaar na de dood van haar man, was Richardis voornemens om daadwerkelijk de oude mens af te leggen en toe te treden tot de orde der cisterciënzers. In twee oorkonden lezen we hoe Richardis' zoon, graaf Gerard IV, bevangen werd door droefenis toen hij hoorde dat zijn moeder weg wilde vertrekken om buiten Gelre tot de bewuste orde toe te treden.[297] Om te voorkomen dat zijn moeder in den vreemde zou moeten vertoeven, besloot Gerard om voor haar in Roermond een cisterciënzerinnenklooster neer te zetten.[298] Aldus geschiedde. In 1218 stichtte hij in Roermond de Munsterabdij. Twee jaar later werd de abdij opgenomen in de cisterciënzerorde en door de aartsbisschop van Keulen ingewijd. Richardis was de eerste abdis. Op haar verzoek werd de abt van Kamp door de paus tot visitator benoemd.[299]

De Munsterabdij was een prestigieuze stichting. Hoewel eenvoud bij de cisterciënzers hoog stond aangeschreven, had de architectuur van het klooster een vorstelijk karakter. Thomas Coomans merkt hierover op: "La Munsterkerk de Roermond était moins une

---

[294] Van Berchen, *De nobili principatu*, 36. De geschiedwerken die hierna zijn verschenen voegen aan Van Berchens kroniek niets toe, behalve dat niet alleen graaf Hendrik, maar ook diens vrouw Margaretha van Brabant in Kamp begraven lag. Zie o.a.: Van Berchen, *De nobili principatu*, 133; *Dit is den oerspronck* (Nijmegen).

[295] Een verslag uit 1231 over de stichting van Bethlehem en over de rol van Richardis vindt men in: Harenberg, *OGZ* IV, nr. 1231.08.20 (na 1231.00.00). Zie verder: Moors, 'Richardis'; Moors, 'Facetten van de stadsgeschiedenis', 69-71.

[296] Deze nauwe betrekkingen blijken uit de besproken contacten tussen de graven en het klooster Kamp. Verder had graaf Otto I in 1193 reeds het voornemen om een cisterciënzerklooster te stichten, maar dit plan is niet gerealiseerd. Ook waren Otto I en zijn vrouw Richardis opgenomen in de gebedsgemeenschap van de cisterciënzerabdij Altenberg. De monniken van Altenberg noemden zij "dilectis confratribus nostris". Sloet, *OGGZ* I, nr. 367; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 303-304.

[297] "...cum venerabilis mater mea, Richardis nomine (...) extra fines proprios in partes extraneas proposuit declinare, unde non modica correptus tristicia..." Harenberg, *OGZ* II, nrs. 1224.06.16 en 1224.06.17B. Zie over deze oorkonden: Polak, 'Twee uitvaardigingen'.

[298] Over de werkelijke motieven van Gerard IV bestaat onenigheid. Volgens Peter Schiffer stichtte Gerard het klooster om zich te ontdoen van zijn moeder Richardis die hem voor de voeten zou hebben gelopen. (Schiffer, *Grafen von Geldern*, 397-398) Zou dit werkelijk zo zijn, dan kan men zich afvragen waarom Gerard zijn moeder niet naar het buitenland liet vertrekken. Volgens J. Linssen was de stichting bedoeld om de in 1214 door brand verwoeste stad Roermond er weer bovenop te helpen. (Linssen, 'Stichting van de stad Roermond', 59) J.J. van Moolenbroek en E.M.F. Koch benadrukken de religieuze motieven achter de stichting, zonder overigens andere motieven uit te sluiten. Van Moolenbroek, 'Stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters', 77-184; Koch, K*loosterpoort als sluitpost*, 37-40.

[299] Dillo, 'De stichting en wijding', 10-16; Dicks, *Die Abtei Camp*, 126.

abbatiale cistercienne qu'un grand monument funéraire desservi par une communauté de Cisterciennes d'origine aristocratique."[300] De abdij werd bovendien in de dertiende eeuw een succesvol bedevaartsoord, mede als gevolg van de aflaten die diverse pausen en bisschoppen aan bezoekers van het klooster verleenden.[301] Aflaten konden bijvoorbeeld worden verdiend wanneer men Roermond bezocht op de dag dat het beeld van Maria vanuit de kloosterkerk werd rondgedragen. Ten minste vanaf het einde van de dertiende eeuw vond deze processie jaarlijks plaats. In latere tijden was er daarnaast een jaarlijkse stadsprocessie, waarin eveneens het Mariabeeld vanuit de kloosterkerk werd meegedragen.[302]

De stichters van de Munsterabdij, Gerard IV en zijn vrouw Margaretha van Brabant († 1231), werden na hun dood begraven in de kloosterkerk. In het midden van die kerk verrees rond 1240 ter hunner nagedachtenis een praalgraf. Het monument bestaat uit een verhoogde tombe met daarop twee zerken die de beeltenis dragen van Gerard en Margaretha. Aan de buitenkant rusten de zerken op twaalf colonnetten. Daartussen zijn in de tweede helft van de veertiende eeuw, of mogelijk nog later, twaalf panelen aangebracht met daarop de wapens van Gelre. Om en om zien we een goudgeschilderd paneel met rode bloemen, die verwijzen naar het wapen dat de graven van Gelre tot aan de jaren 1230 voerden; en een blauwgeschilderd paneel met gouden, dubbelstaartige leeuwtjes, verwijzend naar het wapen dat de Gelderse hertogen vanaf 1339 voerden.[303] Bij het monument bevond zich een in marmer gebeiteld grafschrift.[304] Mogelijk waren het praalgraf en de kerk als één geheel ontworpen naar het voorbeeld van de Grafkerk in Jeruzalem. De vorstelijke pracht van het monument contrasteert in ieder geval sterk met de door de cisterciënzers gepredikte soberheid.[305]

Aan het begin van de zestiende eeuw is rond het dubbelgraf een houten hekwerk geplaatst. Hoewel dit hek niet meer bestaat, weten we dankzij een tekening uit 1803 hoe het eruitzag. Op elk van de vier hoekstijlen bevond zich een zittende leeuw met een wapenschild. Volgens de negentiende-eeuwse geschiedvorser W.A. van Spaen, die het hek nog met eigen ogen heeft kunnen aanschouwen, vertoonden de wapenschilden een leeuw in een veld met blokjes. De bovenste regels van het hek waren voorzien van heraldische lelies.[306] De leeuwen en lelies kunnen mogelijk in verband worden gebracht met het stadswapen van Roermond. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw vertoonde het Roermondse stadswapen een leeuw en een lelie.[307] Dit veronderstelt dat het hek geschonken zou zijn door de stad Roermond. Deze mogelijke schenking attendeert ons op de verbondenheid die men in de stad voelde met de Munsterabdij en de dynastie. Het idee dat de stad, het klooster en de dynastie historisch met elkaar verbonden waren vindt men terug in enkele geschiedwerken. De auteur

---

[300] Coomans, 'Moniales cisterciennes', 116.
[301] Van Moolenbroek, ‘stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters’, 193-194; Koch, *Kloosterpoort als sluitpost*, 39.
[302] Smeets, ‘De Munsterabdij’, 116-124.
[303] Mogelijk stonden oorspronkelijk de Gelderse en Brabantse wapens op de panelen. Gerard IV had namelijk bloemen in zijn wapen gevoerd, en de naast hem rustende Margaretha van Brabant een Brabantse leeuw (een gouden leeuw in een zwart veld). De Brabantse leeuw zou dan in de veertiende eeuw, of later, overgeschilderd zijn door het Gelderse hertogelijke wapen: de gouden, dubbelstaartige leeuw in een blauw veld.
[304] Het epitaaf luidt: “Anno domini MCCXXIX ipso die sancti Severi episcopi obiit Gerardus comes Gelrie et Zutphanie qui cum Margareta coniuge sua monasterium istud fundavit anno MCCXVIII. Ambo in hoc loco sepulti.” Hoewel het grafschrift slechts is overgeleverd via een zeventiende-eeuws afschrift, ga ik er vanuit dat dit afschrift de originele tekst is. Het stichtingsjaar van de Munsterabdij (1218) is correct weergegeven. Geschiedschrijvers vanaf de vijftiende eeuw stellen het stichtingsjaar daarentegen, in navolging van Willem van Berchen, op 1220. In de zeventiende en achttiende eeuw heeft men het epitaaf tweemaal gewijzigd. Zie hierover: Venner, G*rafmonumenten*, 42.
[305] Venner, *Grafmonumenten*, 29-36; Tummers, ‘De begraafplaatsen en grafmonumenten’.
[306] Venner, *Grafmonumenten*, 38-40; *De Gouden Eeuw van Gelre*, 177-178.
[307] Frankewitz en Venner, *Zegels der steden en dorpen*, 208-219.

van de *Cronijck van Gelre* schreef rond 1440 dat na de stichting van het klooster de stad Roermond gebouwd werd.[308] Matthias Baux merkte honderd jaar later in zijn kroniek op: "Und omme des cloesters wille wart namaels dae ein stat gemaecht, dat voirmals (...) ein dorp was."[309]

Het is niet bekend of graaf Gerard IV de Munsterabdij had voorbestemd als vorstelijk mausoleum. We kunnen slechts vaststellen dat geen enkele andere Gelderse graaf of hertog zich in Roermond heeft laten bijzetten. Toch zal de abdij, alleen al vanwege het opmerkelijke grafmonument, hebben gefunctioneerd als herinneringsplek van de Gelderse dynastie, zoals ook bijvoorbeeld blijkt uit het memorieboek van de abdij.[310] Hierin komen verschillende leden van de Gelderse dynastie voor, tot aan hertog Karel (1492-1538).[311] Het karakter van de Munsterabdij als dynastiek *lieu de mémoire* zien we bovendien terug in een lijst van graven en hertogen die in de jaren 1460 in het klooster is aangelegd.[312] Het handschrift bevat de overlijdensdata, en in sommige gevallen de geboortedata, van de graven en hertogen vanaf de stichter Gerard IV tot en met hertog Willem I (1371-1402). Ook de moeder van Gerard IV, Richardis, evenals een aantal andere gravinnen en hertoginnen, zijn vertegenwoordigd. Verder treft men in de lijst verschillende data van veldslagen aan die voor de Gelderse geschiedenis van belang waren, zoals de slag bij Woeringen (1288), bij Baesweiler (1371) en de slag bij Niftrik (1388). De lijst attendeert ons op het belang dat men in de Munsterabdij hechtte aan het levend houden van de herinnering aan de Gelderse dynastie.

De dynastieke betekenis van de Roermondse abdij blijkt verder uit diverse schenkingen van graven en hertogen. Tot verzoening van de zielen zijner ouders en voorgangers, bevestigde Otto II in 1230 het klooster in het bezit van de goederen die door zijn vader Gerard IV geschonken waren. Zijn nog altijd levende grootmoeder Richardis, de abdis van het klooster, had hem hiertoe aangespoord.[313] Ruim een halve eeuw later deed Reinald I (1271-1326) een schenking uit eerbied voor de heilige maagd en omwille van het zielenheil

---

[308] *Cronijck van Gelre*, 108.

[309] Baux, *Dit is der oerspronck*, 156.

[310] Het memorieboek is medegedeeld door Sivré: 'Het necrologium'. Het necrologium is in het midden van de zestiende eeuw aangelegd ter vervanging van een verloren gegaan ouder exemplaar; vervolgens heeft men dit nieuwe exemplaar bijgehouden tot aan het einde van de achttiende eeuw.

[311] De volgende leden van het Gelderse huis staan in het memorieboek geregistreerd: Richardis († 1231, de echtgenote van Otto I), Margaretha († 1231; de echtgenote van Gerard IV), Otto II (1229-1271), Willem I (1371-1402), Reinald IV (1402-1423), Arnold (1423-1473), zijn vrouw Catharina van Kleef, en zijn dochters Maria en Margaretha, Karel (1492-1538).

[312] GA, HA, Aanwinsten 1953, inv.nr. III.21. Het handschrift moet afkomstig zijn uit de Munsterabdij aangezien over de eerste abdis Richardis staat aangetekend: "...die (...) yerst abdisse hier was." De auteur van het handschrift behandelt de periode tussen 1229 (het sterfjaar van graaf Gerard IV) en 1397 (het sterfjaar van Maria van Gulik, de moeder van hertog Willem I). Op een later tijdstip heeft dezelfde auteur hier de sterfdatum van hertog Arnold aan toegevoegd: 1473, Sint-Mattheüsavond. Dat hier sprake is van een latere toevoeging, blijkt uit het feit dat de inkt hier anders van kleur is. Volgens een twintigste-eeuwse aantekening bij het stuk, komt de hand waarmee het is opgesteld ook voor in een cartularium van de Munsterabdij. Het jongst gedateerde stuk hierin stamt uit 1470. Een en ander doet vermoeden dat de lijst is opgesteld in de jaren 1460. Zoals gezegd, eindigt het handschrift met de dood van Maria van Gulik in 1397 (de latere toevoeging buiten beschouwing gelaten). De geboorte van haar zoon hertog Willem I wordt wel vermeld, maar zijn sterfjaar in 1402 niet meer. Op grond hiervan meen ik, dat de auteur zich heeft gebaseerd op een bron die dateert van vóór 1402. Verder meen ik dat de auteur van de rond 1440 vervaardigde *Cronijck van Gelre* eveneens gebruik heeft gemaakt van deze onbekende bron: tussen de *Cronijck* en het hier behandelde handschrift bestaan zoveel overeenkomsten, dat er geen sprake meer kan zijn van toeval. Omdat de *Cronijck* wel de gebeurtenissen uit de vijftiende eeuw behandelt, terwijl het handschrift ophoudt bij 1397, lijkt het onwaarschijnlijk dat de auteur van het handschrift de *Cronijck* als bron heeft gebruikt. Het handschrift en de *Cronijck* zijn beide geschreven in het Middelnederlands; de soms letterlijke overeenkomsten doen veronderstellen dat de gezamenlijke bron eveneens in het Middelnederlands geschreven was.

[313] Harenberg, *OGZ* II, nr. 1231.11.11 (na 1229.10.22).

van hemzelf en zijn ouders.[314] Zijn zoon Reinald II schonk de abdij tweehonderd pond, omdat zijn voorouders haar hadden gesticht en hij samen met hen herdacht wilde worden.[315] Ook in de testamenten van zijn eerste vrouw Sophia van Berthout en zijn dochter Mechteld wordt de Munsterabdij genoemd.[316] Hertog Willem I (1371-1402) had aan het klooster een kostbaar kleed nagelaten waarvan men een kap had laten maken. Zijn schoondochter Catharina van Harcourt schonk een groene zijden kazuifel, versierd met de wapens van haarzelf en van haar man Reinald IV (1402-1423).[317] In het testament van hertog Arnold (1423-1471) wordt een fluwelen mantel aan het klooster toegewezen, waarvoor men na zijn overlijden het Requiem zou zingen en dertig zielmissen houden.[318] In het necrologium staat deze Arnold, net als zijn kleinzoon Karel, vermeld als een 'buitengewoon begunstiger'.[319]

In bijna alle Gelderse kronieken uit de vijftiende en zestiende eeuw wordt de stichting van de Munsterabdij gememoreerd. In vele daarvan wordt Richardis, onterecht, als stichtster of medestichtster aangemerkt. Reeds in het memorieboek staat zij vermeld als "fundatrix monasterii nostri". Hoewel veel geschiedschrijvers opmerken dat Gerard IV in de Munsterabdij begraven lag, is Willem van Berchen de enige die melding maakt van het grafmonument. Hij schrijft dat graaf Gerard en zijn vrouw begraven lagen in een "mausoleo excelso" met daarop twee stenen afbeeldingen.[320] Richardis lag volgens hem begraven in het midden van het koor van de kloosterkerk.[321] In zijn kroniek wordt nog een vierde lid van de Gelderse dynastie opgevoerd dat in Roermond begraven lag, namelijk de Luikse bisschop Hendrik, een zoon van Gerard IV. Bisschop Hendrik was door de paus afgezet en geëxcommuniceerd omdat hij geen priesterwijding had ontvangen. Hendrik weigerde echter het bisschopsambt op te geven. Uiteindelijk stierf hij als geëxcommuniceerde, en werd begraven in het bos van Montfort. Later werd hem alsnog absolutie verleend, waarna hij volgens Van Berchen werd herbegraven in de Munsterabdij aan de voeten van zijn ouders.[322]

2.5 Gravendal

Rond het midden van de dertiende eeuw kwam op initiatief van de overbevolkt geraakte Munsterabdij een nieuw Gelders cisterciënzerinnenklooster van de grond, genaamd Gravendal of Nieuwklooster. Het nieuwe convent vestigde zich in het dal van de Niers bij Goch. Graaf Otto II (1229-1271), die nauw bij de stichting betrokken was, schonk daar zijn burcht Rott. In 1260 werd Gravendal officieel opgenomen in de orde van Cîteaux. Net als de Munsterabdij

[314] Polak, *OGZ* III, 1287.02.01.
[315] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301.
[316] GA, HA, Aanwinsten 1884, inv.nr. 1.3; GA, HA, Archief van de hertogin-pretendente Mechteld van Gelre, inv.nr. 7.
[317] Sivré, 'Het necrologium', 189, 227.
[318] Nijsten, *Hof van Gelre*, 419-420. In het testament staat dat een mantel aan de Munsterabdij zal worden geschonken, met daaronder de woorden: "Et facuit ut in Valle comitis". Met *Vallis comitis* wordt het klooster Gravendal of Nieuwklooster bedoeld, dat eerder in het testament staat vermeld. Bij dit klooster Gravendal staan de bepalingen over het Requiem en de zielmissen.
[319] Sivré, 'Het necrologium', 192, 229.
[320] Van Berchen, *De nobili principatu*, 61.
[321] Van Berchen, *De nobili principatu*, 53.
[322] Van Berchen, *De nobili principatu*, 76-77.

werd het onder de supervisie van de abt van Kamp geplaatst. Het nieuwe klooster bloeide op en overvleugelde weldra de Roermondse abdij.[323]

De *dotatio*, het stichtingsgoed waarvan Otto II de nieuwe abdij voorzag, was uitzonderlijk qua omvang. Dit wijst ons, zoals ook de naam Gravendal ook al doet, op de hechte betrokkenheid van de graaf bij het klooster.[324] Zijn in 1251 overleden eerste echtgenote Margaretha van Kleef liet hij bijzetten in het koor van de kloosterkerk.[325] Een jaar later schonk hij de abdij enige jaarrenten tot genezing van de zielen van zichzelf, zijn ouders en zijn overleden vrouw.[326] De graaf en zijn tweede vrouw Philippa van Dammartin werden na hun dood eveneens in het koor van de kloosterkerk begraven. Op de plek waar zij te ruste waren gelegd verrees in het laatste kwart van de dertiende eeuw een indrukwekkend praalgraf. Het gedeelte van het monument dat nog voorhanden is bestaat uit een grondplaat waarop zes leeuwen rusten die een dekplaat dragen. Dankzij twee tekeningen uit circa 1800 weten we dat op de dekplaat oorspronkelijk een figuur lag die de graaf voorstelde. De maker van het grafbeeld had Otto II in een ridderlijke houding weergegeven, met in de ene hand een zwaard en in de andere diens wapenschild, voorstellende een leeuw in een veld met blokken.[327] De inscriptie aan de zijkanten van het graf dateert uit later tijd, vermoedelijk uit de achttiende eeuw. In Gelderse geschiedwerken wordt aan het grafmonument geen aandacht besteed, behalve wederom in de kroniek van Willem van Berchen, die opmerkt dat boven het graf op schitterende wijze de beeltenis van Otto was aangebracht.[328]

Otto's zoon en opvolger Reinald I (1271-1326) kende Gravendal aanvankelijk een bijzondere rol toe in de dynastieke herinneringscultuur. Zijn in 1283 overleden echtgenote Ermgard van Limburg liet hij begraven in de kloosterkerk. In 1301 bepaalde hij dat vanwege de schenking van een molen "iedere dag op het hiertoe te bestemmen altaar [in Gravendal] een mis zal worden gevierd voor de doden, voor onze ziel, voor de zielen van onze vader en onze moeder vrouwe Philippa, en van onze echtgenoten vrouwe Ermgard en vrouwe Margaretha, gravinnen van Gelre, en van onze erfgenamen, onze zusters en ook van al onze voorouders tot in eeuwigheid".[329]

Later verschoof de aandacht van Reinald I echter in een andere richting. In een testament uit 1309 gaf Reinald te kennen dat hij niet in Gravendal begraven wilde worden, maar in het nog op te richten Hattemse hospitaal *Insula Dei*.[330] Meegesleept door grootse plannen om Gelre in geestelijk en bestuurlijk opzicht te vernieuwen, had hij al in 1298 besloten tot de oprichting van dit hospitaal, dat zou moeten fungeren als bestuurlijk en geestelijk centrum van Gelre, ja zelfs van het hele Duitse Rijk. Later veranderde hij wederom

---

[323] Dijkhof, 'Ontstaan van de abdij Gravendal'. Vgl. ook.: Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, 12-17, 38; Disselbeck-Tewes, *Frauen in der Kirche*, 6-18; Koch, *Kloosterpoort als sluitpost*, 45; Hilger, 'Graefenthal oder Neukloster', 3-5.

[324] Disselbeck-Tewes, *Frauen in der Kirche*, 7-8, 15, 16-17.

[325] Alle gegevens over wie er in Gravendal begraven lagen en op welke plaats zij in de kloosterkerk lagen zijn gebaseerd op vijftiende-eeuwse bronnen, namelijk Willem van Berchens Gelderse kroniek en de kroniek *Dit is dat beghinne ende oerspronck* (Veldener/Gelre). Dit zijn de oudste bronnen waarin men deze gegevens kan terugvinden. Zie ook: Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, 22-24. Scholten baseert zich voornamelijk op achttiende-eeuwse bronnen.

[326] Dijkhof, *OGZ* V, nr. 1252.03.31 (na 1252.03.00).

[327] Venner, *Grafmonumenten*, 15-20; Tummers, 'Begraafplaatsen', 58-59; *Gouden Eeuw van Gelre*, 176-177.

[328] Van Berchen, *De nobili principatu*, 77.

[329] "...quod diebus singulis una missa pro defunctis pro anima nostra et pro animabus patris nostri (...) et matris nostre domine Phylippe et uxorum nostrarum domine Yrmegardis et domine Margarete, comitissarum Gelrensium, et heredum nostrorum et sororum nostrarum atque etiam omnium progenitorum nostrorum imperpetuum in altari, quod ad hoc deputabitur, celebretur." Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, nr. 82.

[330] Het testament is medegedeeld door B.J.L. de Geer: 'Laatste wilsbeschikking van Reinald'.

van gedachten: in een oorkonde uit 1313 lezen we dat de graaf het door hem opgerichte franciscanenklooster te Roermond als laatste rustplaats verkoos.[331]

Van dit alles kwam niets terecht. Uit onvrede over de vele domeinverpandingen die onder zijn bewind plaatsvonden, kwam in 1316 een deel van de grafelijke familie, samen met een deel van de steden en ridders, tegen hem in opstand, resulterend in de gevangenneming van Reinald door zijn gelijknamige zoon. De graaf zou zijn verdere leven in gevangenschap slijten in het kasteel Montfort.[332] Zijn wens om bij de franciscanen te Roermond begraven te worden werd na zijn dood in 1326 niet gehonoreerd. De nabestaanden legden hem ter ruste bij de graven van zijn ouders en zijn eerste echtgenote, in het koor van de kloosterkerk te Gravendal. Reinalds tweede vrouw, Margaretha van Vlaanderen, overleed in 1331; ook zij werd in het koor van de abdijkerk bijgezet.

In de veertiende eeuw groeide Gravendal uit tot een dynastiek mausoleum waar een reeks van graven, gravinnen, hertogen en hertoginnen begraven lagen. Figuur 6 geeft een overzicht van de leden van de dynastie die in Gravendal begraven lagen. Reinald II (1326-1343), die zich geregeld in Gravendal ophield,[333] onderstreepte de dynastieke betekenis van de abdij in een schenkingsoorkonde waarin hij spreekt over de "sunderlinge gunste dy onse vorvaren ende wi gehadt hebben ende noch hebben totten abdissen ende convent van Greevendale".[334] Zijn dochter Isabella liet hij abdis van Gravendal maken.[335] Hoewel Reinalds eerste echtgenote Sophia via haar testament had aangegeven dat ze in het franciscanenklooster te Mechelen begraven wilde worden,[336] werd ze na haar dood in 1329 bijgezet in de Mariakapel van de kerk van Gravendal. Ook Reinald II zelf en zijn in 1371 overleden opvolgers Reinald III en Eduard werden in de Mariakapel bijgezet. Mechteld, de dochter van Reinald II, had eerder in haar testament te kennen gegeven dat zij in Gravendal bij haar ouders begraven wilde worden wanneer zij in Gelre zou sterven; indien zij buiten Gelre zou sterven, wenste ze in het franciscanenklooster van Mechelen te worden bijgezet, de plaats waar haar moeder vandaan kwam.[337]

---

[331] Pontanus, *Historiae Gelricae*, 190-191. Zie verder: Moors, 'Frenetieke activiteit'; Schneider, 'Die Kreuzzugsidee'.
[332] Moors, 'Reinoud I'.
[333] Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof', 224; Alberts, *Graven en hertogen*, 49-50, 52-53.
[334] Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, nr. 145.
[335] Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, 257.
[336] GA, HA, Aanwinsten 1884, inv.nr. 1.3.
[337] GA, HA, Archief van de hertogin-pretendente Mechteld van Gelre, inv.nr. 7. Het is niet duidelijk waar zij uiteindelijk zou worden begraven. De geschiedschrijvers Willem van Berchen en Matthias Baux zijn de enigen die hierover schrijven, waarbij in aanmerking moet worden genomen dat Baux zich hier waarschijnlijk heeft gebaseerd op Van Berchen. In hun kronieken lezen we dat Mechteld begraven lag in het klooster Mariëndaal bij Arnhem. (Van Berchen, *De nobili principatu*, 87; Baux, *Dit is der oerspronck*, 162) Mariëndaal, een klooster van augustijner kanunniken, werd echter pas in 1392 door Wijnant van Arnhem en Arnold vanden Gruuthusen gesticht, meer dan tien jaar na de dood van Mechteld. (*Frensweger handschrift*, 144.) Dit zou betekenen dat Mechtelds lichaam in of na 1392 is herbegraven.

Figuur 6: Gelderse graven en hertogen met hun echtegenoten die in Gravendal begraven werden (de in cursief weergegeven personen werden elders begraven)

Otto II († 1271)	∞	1. Margaretha van Kleef († 1251) 2. Philippa van Dammartin († 1277/1281)
Reinald I († 1326)	∞	1. Ermgard van Limburg († 1283) 2. Margaretha van Vlaanderen († 1331)
Reinald II († 1343)	∞	1. Sophia van Berthout († 1329) 2. *Eleonora van Engeland († 1355)*[338]
Reinald III († 1371)	∞	*Maria van Brabant († 1399)*[339]
Eduard († 1371)		

Reinald III en Eduard waren de laatste hertogen die in Gravendal werden bijgezet. Bovendien waren zij de laatste mannelijke telgen van de Gelderse dynastie; met hen stierf de dynastie in mannelijke lijn uit. Het Gelderse wapen en het daarbij horende helmteken lagen met hen begraven in Gravendal. Matthias Baux schreef hierover in de zestiende eeuw: "[Reinald III] en liet geine lijfserven na ime, und wart mit ime begraven schilt und helm des stams van Gelre. Hy is begraven to Grevendale im cloister by syne vurvadere."[340] Gravendal, waar zoveel graven en gravinnen, hertogen en hertoginnen, begraven lagen, was de plaats bij uitstek die herinneringen opriep aan de uitgestorven dynastie en de met haar verbonden symbolen.[341]

Op de plaatsen waar de overleden landsheren en hun echtgenoten lagen waren korte inscripties aangebracht. Deze grafschriften zijn overgeleverd via een kroniekje, opgesteld in het stadje Goch, uit het midden van de zestiende eeuw.[342] Bij het graf van Otto II stond: "In het jaar des Heeren 1271 op de vierde *idus* van januari stierf Otto, graaf van Gelre, stichter van dit klooster."[343] En bij het graf van zijn schoondochter: "In het jaar des Heeren 1321 stierf Margaretha van Vlaanderen, gravin van Gelre, de tweede vrouw van graaf Reinald en moeder van heer Reinald, de eerste hertog van Gelre."[344] Wie langs de graven liep kon zich een beeld

[338] Begraven in het franciscanerklooster te Deventer. Tummers, 'Begraafplaatsen en grafmonumenten', 59.
[339] Begraven bij haar vader in het franciscanerklooster te Brussel. Tummers, 'Begraafplaatsen en grafmonumenten', 59.
[340] Baux, *Dit is der oerspronck*, 172.
[341] Zie ook: Coomans, 'Moniales cisterciennes', 117-118.
[342] *Dem oirsprunck der vaichten* (Goch), 28-29. De epitafen van de volgende personen zijn opgenomen: Otto II en zijn vrouwen Margaretha en Philippa; Reinald I en zijn vrouwen Ermgard en Margaretha; abdis Isabella, dochter van Reinald II; Reinald III en Eduard. Het is niet duidelijk op welke tijdstippen de verschillende inscripties zijn gemaakt. Duidelijk is wel, dat de inscriptie bij het graf van de rond 1280 overleden tweede vrouw van Otto II op zijn vroegst pas in de loop van de veertiende eeuw kan zijn aangebracht. De maker van dit grafschrift had namelijk een onjuist beeld van haar identiteit. Hij duidde haar aan als 'Philippa van St-Paul'; in werkelijkheid was zij Philippa van Dammartin, dochter van de graaf van Ponthieu. Scholten heeft in zijn studie over Gravendal inscripties opgenomen die hij aantrof in achttiende-eeuwse bronnen. (Scholten, *Cistercienserinnen-Kloster*, 22-25) De grafschriften die hij daarin aantrof wijken af van de grafschriften die zijn opgenomen in het zestiende-eeuwse Gochs kroniekje. Blijkbaar zijn in de tussentijd de oude grafschriften vervangen door nieuwe. De inscriptie die we aantreffen op de rond 1800 gemaakte tekening van het graf van Otto II wijkt op haar beurt af van zowel het grafschrift van Otto II in het Gochs kroniekje als van het betreffende grafschrift in Scholten. Blijkbaar heeft men in de loop van de achttiende eeuw bij dit monument wederom een nieuw grafschrift aangebracht.
[343] "Anno Domini MCCLXXI quarto Idus Januarij obijt Otto comes Gelriensis, fundator istius claustri."
[344] "Anno Domini MCCCXXI obijt Margareta de Fflandria comitissa Gelriensis, uxor secunda comitis Renaldi et mater domini Renaldi, primi ducis Gelriensis."

vormen van de genealogie van Gelderse graven, gravinnen, hertogen en hertoginnen. De auteur van het *Gochs kroniekje* verwerkte ze op zijn beurt in zijn eigen genealogisch vertoog.

In de Mariakapel van de kloosterkerk hing aan de wand een uitgebreider grafschrift. Dit was ter herinnering aan Reinald II (1326-1343). Het grafschrift is niet opgenomen in het Gochs kroniekje, maar overgeleverd via het werk van Willem van Berchen:

> "Gelre, beween uw bloem en sieraad, dat hij gestorven is:
> De zeer edele Reinald, rechtvaardig vorst,
> Van ridderlijke waarde, een liefhebber van het recht,
> Een verdediger van de *patria*, geschikter dan wie dan ook.
> Mild was hij, verheven, en niet hebzuchtig,
> Illuster, kundig, goed, met wapens verdreef hij tweedracht.
> Oprichter en begunstiger van het klooster Monnikhuizen.
> Zo'n rentmeester was hij, een vrijgevig vriend van de armen.
> Hij was geliefd en werd gemaakt tot eerste hertog van Gelre.
> Ik bid dat hij, die aan de dood is overgegeven, gelukzalig mag zijn in de hemel.
> Gestorven op de dag na Gereon, duizend, driehonderd, veertig en drie."[345]

De tekst is vermoedelijk op initiatief van een van Reinalds opvolgers gemaakt aan het einde van de veertiende of in de eerste helft van de vijftiende eeuw.[346] De maker van het grafschrift verbeeldde Reinald II, de eerste hertog van Gelre, als een vaderfiguur, een ideale vorst die eenheid bewerkstelligde en deze eenheid, samengevat onder de noemer *patria*, beter in staat was te verdedigen dan wie dan ook. Het epitaaf herinnerde zodoende niet alleen aan Reinald II, maar verwees bovendien naar het idee dat de vorst, de dynastie en het land bij elkaar hoorden.

Gravendal was een plaats waar ook de herinnering aan verschillende Gelderse ridders levend werd gehouden. Aristocratische families brachten hun gevoel van verbondenheid met deze dynastieke *lieu de mémoire* tot uitdrukking door schenkingen en in een aantal gevallen door zich daar te laten begraven. Zo schonken Dirk van Vlodrop, voormalig hofmaarschalk en raad van Reinald IV, en zijn vrouw Johanna van Groesbeek in 1425 enige tienden.[347] Hieraan was de voorwaarde verbonden dat het convent viermaal per jaar de begunstigers en hun familie zouden gedenken met een vigilie en een zielmis op het altaar van Maria. Voorts bepaalt de schenkingsoorkonde dat Dirk en Johanna na hun dood voor dit altaar begraven zouden worden. Dirk van Vlodrop stierf in 1436; zijn vrouw overleed twee jaar later. Hun graf voor het Maria-altaar ging vervolgens een rol spelen in de memoriecultuur te Gravendal, zo blijkt uit het zestiende-eeuwse *directorium* van de abdij. Volgens dit handschrift zetten de nonnen zich op Allerzielendag voor het praalgraf van Otto II en voor het graf van Dirk en Johanna;

---

[345] "Gelra, fle florem cecidisse tuumque decorem, / Iustum rectorem, sic millicieque valorem, / Legis amatorem, Reynaldum nobiliorem, / Ac defensorem patrie cunctis probiorem. / Dapsilis, excellens, probus, armis iurgia pellens, / Illustris, gnarus fuit hic, simul haud quoque avarus. / Claustri fundator de Monechuys atque parator. / Sic dispensator, inopum quoque largus amator, / Primus dux gratus Gelrie fuit iste creatus. / Morti donatus celo sit, queso, beatus. / Post Gereon pariter M, C ter, X quater, I ter." Berchen, *De nobili principatus*, 101.

[346] Deze gedachte ontleen ik aan het feit dat Reinald II wordt genoemd als stichter van het kartuizerklooster Monnikhuizen. De hertogen Willem I (1371-1402) en Reinald IV (1402-1423) lieten zich in Monnikhuizen begraven. Hertog Arnold (1423-1471) werd niet in Monnikhuizen begraven, maar koesterde wel zeer warme gevoelens voor dit klooster. Het lijkt dan ook aannemelijk dat onder een van deze hertogen het epitaaf voor Reinald II in Gravendal is geplaatst.

[347] Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, nr. 276. Over Dirk van Vlodrop, zie de lijst met hofmaarschalken in Nijsten, *Het hof van Gelre*, 374.

daarna begaven zij zich naar het kapittelhuis om daar de gebeden voor de gestorvenen, de *commendatio*, te lezen.[348]

De verbondenheid tussen de Gelderse dynastie, Gravendal en diverse aristocratische families kwam visueel tot uiting in de wapenemblemen die zich in de noordelijke kruisgang van de abdij bevonden. Dankzij het feit dat dit deel van het klooster nog overeind staat, weten we van hun bestaan. De betreffende kruisgang is gebouwd onder hertog Reinald IV (1402-1423). Op de sluitstenen van het kruisribgewelf heeft men toen de wapens aangebracht van de hertog en van diverse families, waaronder het hierboven genoemde geslacht Van Vlodrop.[349] De aanleiding voor het aanbrengen van de wapens is onbekend. Mogelijk hebben de families financieel bijgedragen aan de bouw van de kruisgang.

Na 1371 lieten de hertogen zich niet meer in Gravendal bijzetten. Zij bleven zich echter bewust van de historische verbondenheid tussen het klooster en de dynastie. Zo schonk Willem I in 1382 een hof aan Gravendal vanwege de bijzondere genegenheid die hij naar eigen zeggen sinds lange tijd voor de abdij koesterde.[350] Arnold (1423-1473) bedacht Gravendal in zijn testament met een fluwelen mantel om daar een kazuifel van te maken.[351] Na de dood van Arnold werd Gravendal veroverd door de hertog van Kleef; de abdij ging voorgoed voor Gelre verloren.[352] Toch bleef de herinnering aan de Gelderse dynastie voortleven. Hertog Karel (1492-1538) bepaalde dat in de abdij op iedere zaterdag een gezongen mis gehouden moest worden voor het zielenheil van zichzelf, zijn echtgenote en zijn voorvaderen.[353]

2.6 De stichting van Monnikhuizen

De orde van Cîteaux had in de twaalfde en dertiende eeuw een tijd van bloei doorgemaakt, ook in Gelre. De Gelderse landsheren begunstigden Kamp, de Munsterabdij en Gravendal; in ruil daarvoor hielden de cisterciënzers en cisterciënzerinnen de herinnering aan de overleden graven en hertogen levend. In de veertiende eeuw liep het aantal nieuwe cisterciënzer stichtingen in West-Europa echter terug. Daarentegen groeide de belangstelling voor de orde der kartuizers. De populariteit van deze strenge orde past in de behoefte aan soberheid en zuiverheid in de religieuze praktijk die zich vanaf de veertiende eeuw in toenemende mate deed gelden. Het eerste kartuizerklooster op Gelderse bodem was het in 1342 door Reinald II gestichte Monnikhuizen.[354] Wellicht hierdoor geïnspireerd, stichtte ridder Werner van

---

[348] Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, 49.
[349] In de kruisgang treffen we de wapenemblemen aan van de volgende families: Gelre, Arendaal, Straeten, Redinchaven, Vlodrop, Rossum, Doornik, Tengnagel en mogelijk Alpen. (Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, 21-22) Op architectonische en stilistische gronden dateert Hans Peter Hilger de kruisgang en de sluitstenen op circa 1400. (Hilger, 'Graefenthal', 31) Het Gelderse wapen in de kruisgang kan men in relatie brengen met Reinald IV. In het wapen bevindt zich links de leeuw van Gulik; rechts bevindt zich de Gelderse, dubbelstaartige leeuw. Gulik is in dit wapenschild dus voorrang gegeven. Sinds 1371 noemden de Gelderse hertogen zich 'hertog van Gelre en Gulik'. De enige van hen die zowel in zijn wapen als in zijn titulatuur Gulik voorang gaf boven Gelre was Reinald IV. Beltjes, 'Het wapen van de souvereine provincie', 42.
[350] Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster*, nr. 237.
[351] Nijsten, *Hof van Gelre*, 419-420.
[352] Hilger, 'Graefenthal', 5.
[353] GA, HA, inv.nr. 2.
[354] Scholtens, 'Priors van het kartuizerklooster'; De Backer, 'De kartuize Monichusen'.

Swalmen, voormalig raadsman van Reinald III, in 1376 het kartuizerklooster Bethlehem in Roermond.[355]

Monnikhuizen had zijn ontstaan te danken aan de in 1328 overleden moeder van Reinald II: Margaretha van Vlaanderen. In haar laatste wilsbeschikking had zij de wens opgenomen tot de stichting van een Gelders kartuizerklooster.[356] Hendrik van Kalkar, die in de jaren 1370 enige tijd prior van Monnikhuizen was geweest, beschrijft in zijn geschiedwerk van de orde hoe God zelf in een voorgezicht de plaats aanwees waar Margaretha's godzalige wens gestalte moest krijgen:

> "Bij Arnhem op de Veluwe is een aanzienlijk klooster, genaamd Monnikhuizen. Toen de hertog van Gelre [Reinald II], heer van dat land, dit wilde stichten, reed hij van hier naar daar, maar kon geen plaats vinden die hem beviel of geschikt leek. Uiteindelijk kwam een arme man van zeventig op hem af, en sprak: 'Heer, ik weet voor u een plek die door God is voorbestemd.' Terwijl de hertog van zijn paard stapte, ging de man verder: 'Vele jaren heb ik hier levendig samenzang gehoord, schitterende lichten gezien en wonderlijke feestelijkheden zien plaatsvinden.' Dit horende, stapte de godsdienstige abt van de premonstratenzerabdij Mariënweerd, die ook aanwezig was, terstond van zijn paard; en toen de man klaar was met spreken, hoorde de abt op zijn knieën de grond onder hem zeggen: 'Hier is mijn woning.'"[357]

Op deze heilige grond op de Veluwe stichtte Reinald II in 1342 Monnikhuizen. Hier zouden hij, zijn moeder en zijn vrouw Eleonora van Engeland voor altijd en eeuwig in de gebeden van de monniken worden herdacht.[358]

Een eeuw later gaf de auteur van de *Annales Tielenses* een andere, nieuwe interpretatie van de stichting. Hij had horen vertellen dat Reinald II destijds het klooster stichtte "vanwege zijn zielenheil en vanwege het ondraaglijke bloedbad dat hij had aangericht onder de Luikenaren en Friezen".[359] Met dit laatste doelde de auteur op respectievelijk de slag bij Hasselt uit 1328 en de slag bij Vollenhove uit 1336.[360] Het beeld van Reinald als boeteling werd overgenomen door de schrijver van de rond 1450 voltooide *Tielse kroniek*.[361] Ook

---

[355] Scholtens, 'Het Roermondse kartuizerconvent'.

[356] Het testament van Margaretha van Vlaanderen is niet meer voorhanden. In het testament van Reinald II uit 1335 wordt echter gerefereerd aan Margaretha's laatste wil. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301) In haar geboorteland Vlaanderen waren al in het begin van de veertiende eeuw meerdere kartuizerkloosters gesticht. Mogelijk heeft dit bij Margeretha de wens doen ontstaan om er in Gelre een neer te zetten. Over Vlaanderen, zie: De Grauwe, *Historia cartusiana Belgica*.

[357] "Est eciam prope Arnhem in Velua domus honesta, Monichusen dicta. Quam, cum dux Ghelrie, dominus terre, vellet inchoare, equitans hincinde de loco ad locum, placentem sibi non invenit aut satis aptum. Cui tandem occurrens pauper quidam fere septuagenarius dixit: 'Domine, scio locum vobis a Deo preordinatum.' Quo dum devenisset dixit: 'Hic multis annis audivi concentus celebres, ardencia vidi luminaria, et mira fieri festa.' Hoc audiens, devotus pater abbas de Marienwerd premonstratensis, ibi presens, continuo descendit de equo; et oracione facta super terram in genibus audivit dicentem: 'Hic est locus meus.'" Van Kalkar, *Tractaat Ortus et decursus*, 109-110.

[358] De stichtingsoorkonde is opgenomen in: Lindeborn, *Historia sive notitia*, 179. Overigens is het stichtingsjaar 1342 opmerkelijk: in deze tijd lijkt Reinald II bevangen te zijn door angst voor de dood en door zorgen om zijn zielenheil. Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof', 243-244; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, XLVI-XLVII.

[359] "... ob salutem anime sue et ob intollerabilem stragem quam commisit in Leodiensibus et Frisonibus, prout dicitur." *Annales Tielenses*, 27. Het is onbekend waar de anonieme auteur deze informatie vandaan had. Veel van zijn gegevens had hij onttrokken aan de *Chronographia* van Johannes de Beke of aan de Nederlandse bewerkingen daarvan. In de Nederlandse bewerkingen worden de gebeurtenissen waaraan de auteur van de *Annales Tielenses* refereert wel genoemd, maar niet in verband gebracht met de stichting van Monnikhuizen. De Beke, *Croniken van den Stichte*, 180, 182.

[360] In 1328 had de Gelderse graaf, samen met de bisschop van Luik, een zware nederlaag toegebracht aan Luikse opstandelingen die Gelre waren binnengedrongen. De slag bij Vollenhove houdt verband met de pogingen van Reinald om greep te krijgen op het Oversticht.

[361] *Tielse kroniek*, 111.

Willem van Berchen legde een verband tussen de nederlaag die Reinald de Luikenaren had toegebracht en de stichting van Monnikhuizen; het beeld van een door gewetensnood geplaagde zondaar ruilde hij echter in voor dat van een victorieuze en dankbare overwinnaar. De zege op de Luikenaren, zo schrijft hij, kon slechts worden toegeschreven aan goddelijk ingrijpen. De hertog besefte dit maar al te goed; als blijk van dank, en ter verheerlijking van Gods Naam stichtte hij Monnikhuizen.[362] Deze visie komen we ook tegen in de rond 1500 opgetekende *Historia Gelriae*. De auteur vergelijkt daarin Reinald II met Judas de Makkabeeër, die na zijn overwinning op Gorgias van Idumea tweeduizend drachmen zilver naar Jeruzalem stuurde om offerande te doen voor de zonden van zijn gesneuvelde Joodse mannen:

> "Ja, omdat de verstandige Reinald II voor deze overwinningen dank verschuldigd is aan de Allerhoogste, sticht onze graaf een aantal kloosters, zoals het kartuizerklooster Monnikhuizen, twee franciscanenkloosters en een karmelietenklooster; zo handelt hij in dezelfde geest als Judas de Makkabeeër, toen deze na de strijd een grote som geld naar Jeruzalem stuurde als offer voor de zonden der gesneuvelden."[363]

Willem van Berchen en de auteur van de *Historia* stelden Reinald II voor als een door God uitverkoren vorst. Het klooster Monnikhuizen was voor hen een tastbare herinnering aan deze vorst, aan diens krijgslust en dankbaarheid jegens God.

Reinald II stierf in 1343. In overeenstemming met de dynastieke traditie werd hij bijgezet in Gravendal. De verhoudingen tussen zijn opvolger Reinald III (1342-1371) en het klooster Monnikhuizen waren aanvankelijk slecht. De achtergrond hiervan wordt gevormd door het conflict tussen keizer Lodewijk IV en de paus. Toen de laatste in 1346 Karel van Luxemburg als tegenkoning naar voren had geschoven, bleef Reinald III trouw aan Lodewijk, terwijl de prior van Monnikhuizen de pauselijke kandidaat steunde. Op aandringen van de paus besloot de prior om alle godsdienstige plechtigheden in het klooster te staken, dus ook de gebeden voor het zielenheil van de hertogelijke familie. Toen keizer Lodewijk een jaar later overleed, en Reinald zich uiteindelijk achter de pauselijke kandidaat had geschaard, weigerde de prior van Monnikhuizen om de plechtigheden te hervatten. De hertog was hierover zo ontstemd dat hij dreigde met de verwoesting van het klooster. Zover kwam het niet. In 1350 was er een nieuwe prior die de goede relatie met de stichterfamilie wist te herstellen. In een brief aan de paus schreef hij dat de steun van de Gelderse hertog aan Lodewijk IV nooit veel had voorgesteld. Bovendien was men in geen enkele andere kerk in Gelre overgegaan tot schorsing van de godsdienstige vieringen. Zodoende kreeg hij van de paus toestemming om de vieringen in Monnikhuizen te hervatten.[364]

---

[362] Van Berchen, *De nobili principatu*, 90, 98.

[363] "Verum quia sapientis est principis gratiam de acceptis victoriis habere Altissimo, et noster comes aliquot monasteria, ut Monichuijsen carthusiensium (...) ac duo minoritarum (...) et carmelitarum (...) condit, eodem instinctus spiritu quo et Judas ille Machabeus, dum tantam nummorum summam Hierosolimam commisso prelio mitteret offerri eam pro peccatis occisorum." *Historia Gelriae*, 40.

[364] De suppliek aan paus Clemens VI met antwoord is afgedrukt in: Scholtens, 'Priors van het kartuizerklooster', 79-80. Hierin doet de prior het voorkomen alsof de schorsing van de godsdienstige plechtigheden te maken had met het feit dat Reinald II zich in 1339 door Lodewijk IV, "tanquam vero imperatore", tot hertog had laten verheffen. Dit lijkt echter niet de directe aanleiding te zijn geweest. De prior geeft immers zelf aan dat de schorsing pas drie jaar na de dood van Reinald II, dus circa 1346, werd ingesteld. Dit is ook het jaar dat Karel van Luxemburg door de paus naar voren werd geschoven als tegenkoning. De houding van Reinald III tegenover Karel lijkt dan ook de daadwerkelijke aanleiding voor de schorsing te zijn geweest. Over het standpunt van Reinald III in de kwestie rond het Duitse koningschap, zie: Janssen, 'Karl IV. und die Lande an Niederrhein', 212.

In de jaren die daarop volgden had de kloostergemeenschap te lijden onder de binnenlandse oorlog die in 1350 was uitgebroken tussen Reinald III en zijn broer Eduard. In 1355 bepaalde het Generaal Kapittel van de orde dat het convent naar veiliger oorden mocht vertrekken.[365] De oorlog eindigde in 1361 met de gevangenneming van Reinald III door Eduard, die tot zijn dood in 1371 als hertog optrad. De Monnikhuizer prior Hendrik van Kalkar merkt in een van zijn brieven op dat Eduard onder de indruk was geweest van de ernst en devotie die binnen de kloostermuren heersten. Op een paasdag, zo schrijft hij, was Eduard aanwezig bij een mis in de kloosterkerk. Verwonderd over het feit dat de monniken zich niet door zijn komst lieten afleiden, vertelde de hertog aan zijn metgezellen dat hij vanwege deze ernst een beschermer en vriend van het klooster wenste te zijn.[366]

Desondanks moeten we ons geen al te grote voorstelling maken van Eduards vriendschap; er zijn geen bronnen bekend waarin hij daadwerkelijk naar voren treedt als een groot begunstiger. Hij liet zich na zijn dood in 1371 niet in Monnikhuizen begraven. Evenals zijn broer Reinald III, die in hetzelfde jaar overleed, werd hij bij zijn voorvaderen in Gravendal ter ruste gelegd. De twee broers werden opgevolgd door hun neef Willem van Gulik, de oudste zoon van de hertog van Gulik. Onder Willem kreeg Monnikhuizen uiteindelijk de status van hertogelijk mausoleum.

2.7 Monnikhuizen als dynastiek herinneringsoord

De keuze van hertog Willem I (1371-1402) voor een kartuizerklooster als laatste rustplaats was in overeenstemming met de toen heersende, door de Bourgondische hertogen gedicteerde mode. Onder Philips de Stoute van Bourgondië werd tussen 1383 en 1388 het kartuizerklooster Champmol bij Dijon gebouwd, een prestigieus vorstelijk mausoleum waar verschillende beeldhouwers uit de Nederlanden (mogelijk ook uit Gelre) bij betrokken waren. Champmol trok internationaal de aandacht. Ook de Gelderse hertog Willem I zal geïmponeerd zijn geweest door de Bourgondische funeraire cultuur. Onder invloed van dit vertoon engageerde de Gelderse dynastie zich, evenals bijvoorbeeld de vorstenhuizen in Kleef en Holland, sterker dan voorheen met de kartuizerorde.[367]

In 1399, een dag voordat hij naar Pruisen vertrok om de Duitse Orde te dienen, maakte Willem I zijn testament op. Hierin reserveerde de hertog een aanzienlijk bedrag voor de oprichting van een kartuizerklooster in zijn geboorteland Gulik. Hij had hiertoe besloten uit dankbaarheid tegenover God, en uit zorg voor de zielen van zichzelf, zijn ouders en nakomelingen. Verder zegde hij het kartuizerklooster te Roermond een zeker geldbedrag toe.[368] Het is onbekend wat Willem met het in Gulik op te richten klooster precies voor ogen

---

[365] Scholtens, 'Priors van het kartuizerklooster', 15-16. Over de periode dat Monnikhuizen leegstond, zie ook de opmerking van Hendrik van Kalkar in zijn geschiedwerk over de kartuizer orde: "Domus [Monnikhuizen] igitur ibidem plene edificata et reddituata, postea, procurante Sathana, aliquamdiu sine cartusiensibus stetit vacua." Van Kalkar, *Tractaat Ortus et decursus*, 110.

[366] Brief van Hendrik van Kalkar uit 1407/1408 aan een monnik uit Koblenz: Von Kalkar, *Korrespondenz*, 167-168. Hendrik van Kalkar noemt niet de naam van de Gelderse hertog, maar het is duidelijk dat het hier om Eduard gaat . Hij schrijft immers in zijn brief dat de gebeurtenis plaatsvond "ante modicum tempus ibidem prioratus mei". Hendrik van Kalkar werd in 1368 prior van Monnikhuizen, terwijl Eduard in 1361 hertog van Gelre werd.

[367] Nijsten, *In the shadow*, 280-281; Hilger, 'Kleve und Burgund', 220-226; Vaughan, *Philip the Bold*, 202-204.

[368] Lacomblet, *Urkundenbuch* III, nr. 1068. Op 23 september 1399 vertrok Willem I vanuit Arnhem naar Pruisen. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, XCIV) Het testament is opgesteld op 22 september 1399.

stond. Wilde hij in Gulik een dynastiek mausoleum oprichten? In het testament wordt hier in ieder geval niet over gesproken. Van dit klooster is niets terecht gekomen.[369]

Toen de hertog een jaar later, in 1400 van Pruisen terugkeerde naar Gelre, lag zijn echtgenote Catharina van Beieren op sterven. In haar laatste wilsbeschikking bepaalde de hertogin dat zij na haar dood bij voorkeur begraven wilde worden bij de dominicanen in Nijmegen. Willem had daarentegen een voorkeur voor Monnikhuizen vanwege de devotie die daar heerste. De beslissing waar zij uiteindelijk ter ruste zou worden gelegd, in Nijmegen of in Monnikhuizen, legde de vorstin 'uit eigen vrije wil' in handen van haar echtgenoot. In ieder geval schonk Catharina aan de kerk waar zij begraven zou worden een jaarlijks bedrag van twintig oude schilden, waartegen de ontvangers gehouden waren om eeuwigdurend iedere dag een mis te vieren voor haar zielenheil, en voor het welzijn van de zielen van haar ouders en van alle overleden hertogen en hertoginnen, graven en gravinnen van Gelre en Gulik. Daarnaast schonk zij een kostbaar kleed, een *pannum aureum*, om over haar graf te leggen.[370] Na haar dood in 1400 werd Catharina begraven in Monnikhuizen, overeenkomstig de wens van haar echtgenoot.[371]

In 1402 maakte Willem voor de tweede maal zijn testament op. In hetzelfde jaar zou hij overlijden. Na zijn dood wilde de hertog bij de kartuizers te Monnikhuizen begraven worden:

> "Ja, wanneer onze geest verlost zal zijn uit deze kerker van vlees, bevelen we haar aan de almachtige God, onze goede en barmhartige Schepper, en wij wensen dat ons lichaam begraven zal worden bij de kartuizers in het klooster Monnikhuizen bij Arnhem op de Veluwe. Daarbij verzoeken wij, en bevelen wij ernstig dat onze dood en uitvaart niet gepaard zal gaan met overdreven pracht en praal; dit zal niet worden toegestaan."[372]

De verzekering dat de uitvaart sober zou worden gehouden, wijst er mogelijk op dat de kartuizers hun bedenkingen hadden bij de hele gang van zaken, en vreesden voor verstoring van de rust en devotie die binnen de kloostermuren dienden te heersen.[373] Desondanks stemde het klooster toe. Voor de prior van Monnikhuizen was zelfs een belangrijke rol weggelegd bij de uitvoering van Willems testament.[374] Het klooster kreeg jaarlijks een bedrag van honderd oude schilden uit de erfenis toegewezen in ruil voor de herdenking van de zielen van Willems moeder en echtgenote. Verder legateerde de hertog een gouddoorweven en een zijden kleed om daarmee tijdens feestdagen zijn graf te versieren. Over de graftomben van Willem I en Catharina van Beieren in Monnikhuizen is niets bekend, behalve dat ze rond 1404 in Brugge waren vervaardigd. Dit laatste wijst ons nogmaals op de uitstraling van de Bourgondische cultuur naar Gelre.[375]

---

[369] Aan het einde van de vijftiende eeuw werd in Gulik voor het eerst een kartuizerklooster gesticht. Deze stichting hield geen verband met het testament van hertog Willem. Goder, *Die Kartause zum Vogelsang*, 289.
[370] Pontanus, *Historiae Gelricae*, 341-344. Over de begunstiging door Willem I en Catharina van Beieren van het dominicanenklooster te Nijmegen: Verkerk, 'Nijmegen en de dominicanen', 58-59.
[371] Over de begrafenisplechtigheid, zie: Nijsten, *In the shadow*, 372-373.
[372] "Et primo quidem Deo omnipotenti, Creatori nostro, benefico ac misericordi spiritum nostrum, quandocunque is ex hoc corporis ergastulo erit discessurus, commendamus, sepeliendo vero eidem corpori nostro locum elegimus apud carthusianos in coenobio Monichusiensi prope Arnhemum in Velavia, obsecrantes ac serio mandantes, obstantesque, ne qua pompa aut nimius apparatus fiat, fierique permittatur tempore obitus atque exequiarum nostrarum." Pontanus, *Historiae Gelricae*, 350-354.
[373] Decoratieve en kostbare voorwerpen waren in principe verboden binnen de kloostergebouwen van kartuizers. In de praktijk hield men zich hier niet altijd aan. Vgl. Zuidema, 'Weerspiegeling van twee leefwerelden'. Zie ook het aankomende proefschrift van Liesbeth Zuidema.
[374] In de oorkonde wordt bepaald dat de executeurs van het testament raad moesten zoeken bij de Monnikhuizer prior Gijsbert van Eymeren wanneer zich problemen zouden voordoen.
[375] Nijsten, *In the shadow*, 281.

Willem I werd opgevolgd door zijn broer Reinald IV. Er zijn geen bronnen waarin deze hertog naar voren komt als een fanatiek begunstiger van Monnikhuizen. Niettemin zal het klooster voor hem een bijzondere betekenis hebben gehad, als de plaats waarmee de herinnering aan zijn broer en voorganger verbonden was. Zo bevestigde hij in 1402 alle privileges die zijn broer aan het klooster had verleend "omme troist onss lieven gemynden broiders ziele hertogen Willems, des syn licham yn dien gaidshuyss rastet, dat Got sich aver syn lieve ziele ende aver onss wille erbarmen".[376] In 1418 verklaarde de hertog dat hij het convent en de goederen van Monnikhuizen in zijn bescherming nam.[377]

Vijf jaar later, in 1423 overleed Reinald IV. Hij stierf bij het dorpje Terlet op de Veluwe toen hij onderweg was van Hattem naar zijn kasteel Rozendaal.[378] Ter herinnering aan de dood van deze laatste hertog uit de Gulikse dynastie stond in de zestiende eeuw, en wellicht ook al eerder, bij Terlet een kruis.[379] Reinald werd bij zijn broer in Monnikhuizen ter ruste gelegd. Over zijn graf is niets bekend. Voor Reinalds weduwe Maria van Harcourt was nog een bijrol weggelegd in de opvolgingsstrijd die na de dood van haar man losbarstte. Hertog Adolf van Berg, afkomstig van een jongere tak van de Gulikse dynastie, eiste in 1423 de hertogdommen Gelre en Gulik voor zich op. Om zijn aanspraken kracht bij te zetten liet hij zijn zoon Robert trouwen met de weduwe van Reinald IV.[380] Gedesillusioneerd door het feit dat de Gelderse steden en ridders de aanspraken van haar nieuwe schoonvader niet wilden erkennen, trok Maria zich terug in Gulik. Na haar overlijden werd ze bijgezet in de kerk van Nideggen, waar verschillende leden van de oude Gulikse dynastie begraven lagen.[381]

2.8 Monnikhuizen, Grave, Doornik en Arnhem

Monnikhuizen herinnerde aan de oude Gelderse dynastie, belichaamd door de stichter Reinald II, en aan de hertogen Willem I en Reinald IV uit de Gulikse familie. Na het uitsterven van de Gulikse dynastie kwam in Gelre het huis van Egmond aan het bewind. De Egmondse hertogen Arnold (1423-1465) en Karel (1492-1538) waren zich bewust van de dynastieke betekenis van Monnikhuizen. Door de begunstiging van het klooster benadrukten zij de dynastieke continuïteit, en presenteerden zij zich als legitieme erfgenamen van Gelre en Gulik.[382]

Arnold, de eerste uit de reeks van Egmondse hertogen, stierf in 1473, na een tumultueus verlopen decennium, eenzaam en verlaten in zijn burcht te Grave. Zijn gezag in Gelre was hij tijdens zijn lange regeerperiode vrijwel volledig kwijtgeraakt. Bij de kartuizers genoot hij desondanks aanzien; daar gold hij als een godsdienstig, nederig en welwillend

---

[376] Van Doorninck, *AGZ 1400-1404*, 131-132.
[377] Een regest van de oorkonde bevindt zich in: De Backer, 'Kartuize Monichusen', 127-128.
[378] Aldus vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers: *Tielse kroniek*, 153; De Beke, *Croniken*, 358.
[379] Van Veen, 'Dood van hertog Reinald'.
[380] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, XXXIX; Preuss, 'Politische Heiraten'.
[381] Het vertrek van Maria van Harcourt naar Gulik en haar begrafenis in Nideggen worden vermeld in Van Berchen: *Gelderse kroniek*, 50, 69; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 94, 117. Over de kerk van Nideggen als begraafplaats van verschillende Gulikse graven: Hilger, 'Grabdenkmäler der Häuser Jülich', 195.
[382] Twee in opdracht van hertog Arnold vervaardigde stambomen wijzen ons op het belang dat Arnold hechtte aan zijn verwantschap met zowel de Gelderse als Gulikse dynastie. In het vorige hoofdstuk zijn deze stambomen reeds ter sprake gekomen. De een vangt aan met Reinald II en heeft als titel: 'Linea generacionis magnifici principis domini ducis Gelrensis et Juliacensis'. (GA, HA, inv.nr. 118) De ander begint met hertog Willem van Gulik, de vader van Willem I en Reinald IV; aan het einde van deze stamboom staat: "... Arnoldum ducem Gelrensis modernum qui asserit et constanter affirmat *ambos* ducatus Gelrensis et Juliacensis sibi delatos ex successione ad se pertinere." (GA, HA, inv.nr. 119)

vorst. Het Generaal Kapittel der kartuizers schreef na zijn overlijden: "De illustere vorst heer Arnold hertog van Gelre is overleden; hij was een groot begunstiger van de orde en schonk haar vele goederen, en via deze orde begunstigde hij het gehele monnikendom volkomen."[383]

Inderdaad was Arnold de kartuizers welgezind; daarvan getuigt zijn laatste wilsbeschikking.[384] Tot driemaal toe verklaarde hij daarin dat hij de kartuizerorde liefhad. Als blijk daarvan legateerde hij het moederklooster bij Grenoble een bedrag van honderd rijnsgulden. Aan Monnikhuizen schonk hij duizend rijnsgulden om de kerk uit te breiden. Voorts bedacht hij het klooster met het vier delen tellende *De vita Jesu* van Ludolf van Saksen: een binnen de kring der moderne devoten veel gelezen werk.[385] Ten slotte kreeg het klooster een fluwelen overkleed om daarvan een vest en een kazuifel te laten maken met daarop Arnolds wapen. Ook het kartuizerklooster Insula Reginae Caeli in het hertogdom Kleef bij Wesel kreeg een overkleed; ook hiervan moest een kazuifel worden gemaakt met het wapen van de hertog. In dit klooster lagen namelijk Arnolds schoonouders begraven: hertog Adolf I van Kleef en Maria van Bourgondië. Later, in 1476 zou ook Arnolds weduwe, Catharina van Kleef, hier worden bijgezet.[386]

Arnolds liefde voor de kartuizerorde, en in het bijzonder voor Monnikhuizen, hing samen met zijn religieuze karakter en zijn gevoeligheid voor de wijze waarop men in kringen van kartuizers en moderne devoten aan het christendom gestalte gaf. De hertog verbleef regelmatig in Monnikhuizen en zou er zelfs een eigen cel hebben gehad.[387] Van zijn devotie getuigt een rijk versierd gebedenboek, waarvan men aanneemt dat Arnold de bezitter was. Het brevier, dat gedeeltelijk was opgezet voor gebruik binnen de kartuizerorde, lijkt door Arnold te zijn gebruikt op momenten dat hij zich in Monnikhuizen terugtrok.[388] Zijn liefde voor de kartuizers kwam echter niet alleen voort uit godsdienstige gezindheid; dynastieke overwegingen speelden ook een rol. Door zijn begunstiging van Monnikhuizen toonde Arnold zich een legitieme erfgenaam van de hertogen uit de Gulikse dynastie. In een oorkonde uit 1433 zegde Arnold aan het klooster een jaarlijkse rente toe omdat "onse zalige oem hertoch Wilhem ende vrouwe Katryn (...) in onsen cloister tot Monichusen begraven liggen".[389] Het bedrag was bedoeld voor de memorie van zowel Arnold en zijn vrouw Catharina van Kleef, als van Willem I, Catharina van Beieren en de overige voorouders. Een jaar later kregen Arnold en zijn echtgenote hun eerste zoon, Willem, die echter al op jonge leeftijd stierf. Volgens de auteur van de *Historia Gelriae* werd het jongetje begraven "bij zijn voorvaderen in Monnikhuizen".[390]

Nochtans werd hertog Arnold zelf na zijn dood in 1473 niet in Monnikhuizen begraven. De laatste tien jaar van zijn leven waren niet bijzonder gelukkig geweest. Nadat diverse steden en leden van de ridderschap onder leiding van zijn zoon Adolf tegen hem in opstand waren gekomen, was hij in 1465 door Adolf gevangen genomen en opgesloten in het kasteel van Buren. Onder druk van hertog Karel de Stoute liet Adolf zijn vader in 1471 weer vrij. Na Arnolds bevrijding was men echter nergens meer in Gelre bereid om zijn gezag als hertog te erkennen, behalve in het trouwe stadje Grave aan Maas. Hier wenste de hertog nu

---

[383] "Obiit illustrissimus princeps et dominus Arnoldus dux Gelriae, fautor ordinis et multa bona fecit ordini, habens per totum ordinem plenum monachatum." Geciteerd in: Scholtens, 'Priors van het kartuizerklooster', 60.
[384] Nijsten, *Hof van Gelre*, 419-420. Zie ook de karakterisering van Arnold in de *Historia Gelriae*, 114: "…religiosorum amator praecipuus imprimis Carthusiensium."
[385] Nijsten, *In the shadow*, 245.
[386] Scholten, 'Karthäuserkloster Insula Regina Caeli'.
[387] Nijsten, *In the shadow*, 244-246, 381; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, LXXIX.
[388] Nijsten, *In the shadow*, 227-228; Dückers, 'Boeken voor privé-devotie', 388-389; Keller, *Zwei Stundenbücher*.
[389] Van Hasselt, *Arnhemsche oudheden* I, 60-61.
[390] "... Guilielmum, qui juvenis mortuus est, apud patres in Monichuisen sepultus." *Historiae Gelriae*, 108. De *Historiae Gelriae* is de enige bron waarin wordt gesproken van Willems begrafenis in Monnikhuizen.

begraven te worden, en wel in de kapittelkerk van Sint-Elisabeth. Arnold had altijd al een bijzondere band gehad met Grave. Hier stond de kerk waar hij twintig jaar eerder, na terugkomst van zijn bedevaart naar Rome en Palestina, plechtig was onthaald, en waar de kanunniken voor hem en voor God het *Te Deum laudamus* hadden gezongen.[391] In zijn testament legateerde Arnold aan de kerk een lang overkleed, een kort overkleed en een kapmantel, allemaal van zwart fluweel. De bedoeling was dat de kanunniken hiervan een kazuifel en twee dienstkleden zouden laten maken om deze te dragen tijdens zijn uitvaart. In ruil hiervoor zouden na Arnolds dood dertig zielmissen worden gelezen door een aan te wijzen priester, en dertig zielmissen door iedere kanunnik persoonlijk.[392] In 1473 stierf de hertog; hij werd bijgezet in de Elisabethskerk van Grave.[393]

Arnold werd opgevolgd door de Bourgondische hertog Karel de Stoute, aan wie hij het hertogdom Gelre had verpand; zijn zoon Adolf werd door Karel gevangen gehouden. Omdat een groot deel van de steden en de ridderschap het gezag van de Bourgondische hertog niet accepteerde, zag deze zich genoodzaakt om Gelre met geweld in te nemen. Arnolds broer Willem van Egmond, die zich achter Karel de Stoute had geschaard, werd na de verovering door Bourgondië aangesteld als stadhouder van Gelre. In 1483 overleed deze Willem van Egmond. Hij werd naast Arnold begraven in de Elisabethskerk van Grave. Het stadje Grave was inmiddels van het hertogdom losgemaakt en bij Brabant gevoegd.[394] In de zestiende eeuw richtten Willems nazaten in de kerk een grafmonument op ter nagedachtenis van Arnold en Willem. Thans is de tombe geheel verdwenen, maar dankzij oude beschrijvingen is er het een en ander over bekend.[395] Het monument bestond uit een grondplaat met daarboven een dekplaat; de dekplaat rustte op peilers die versierd waren met reliëfs, voorstellende historische figuren of bijzonderheden uit het leven van hertog Arnold. Op de deksteen waren Arnold en Willem afgebeeld. Aan hun voeten lag de Gelderse leeuw. Bij het praalgraf was een grafschrift aangebracht waarin Willem werd herdacht en de lof werd gezongen over de Egmondse dynastie en haar illustere afkomst.[396]

Sinds de gevangenneming van Arnold door Adolf in 1465, en sinds de Bourgondisch-Habsburgse overheersing in Gelre van 1473 tot 1492, was de familie van Egmond verdeeld in twee partijen, die men voor het gemak de pro- en anti-Bourgondische partij zou kunnen noemen. Tot de laatste behoorden Adolf, hoewel zijn positie ambivalent was, en Karel, kind en kleinkind van hertog Arnold; zij wezen de aanspraken van het Bourgondisch huis op Gelre af. Willem van Egmond en zijn nazaten behoorden tot het Bourgondisch kamp. Voor hen was Grave een plaats van dynastieke herinnering: de Elisabethskerk herinnerde hen aan het onrecht dat Arnold en Willem was aangedaan door Adolf en de Gelderse onderzaten. Op het genoemde memoriebord stond over Willem geschreven:

> "Druck, verdriet und menich schade,
> Heeft hy achthien jaer lanck gheleden.
> Sy waren hem te nae, die hem dat deden."

---

[391] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 92; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 144.
[392] Nijsten, *Hof van Gelre*, 419-420. Aan het kasteel van Grave was ook een kapittel verbonden. Aan deze "canoniken opten huse" legateerde Arnold een overkleed en een kapmantel, beide van groen fluwel, om daarvan een kazuifel en twee dienstkleden te maken. Ook hieraan waren de nodige verplichtingen verbonden.
[393] Volgens een zestiende-eeuwse kroniek van het Geertruiklooster in Den Bosch lag Arnolds hart begraven in dit Geertruikloosterklooster. Arnold zou tijdens zijn leven het convent regelmatig hebben bezocht en tijdens zijn gevangenschap steun hebben gerkregen van de kanunnikessen. Nijsten, 'Gelre en 's-Hertogenbosch', 37-38.
[394] Van der Ree-Scholtens, *Grensgebieden*, 284.
[395] Van Schilfgaarde, 'Het grafmonument'.
[396] Het grafschrift is afgedrukt in: Schilfgaarde, 'Het grafmonument', 7-8.

De zoon van Adolf, hertog Karel (1492-1538) toonde echter geen interesse voor de laatste rustplaats van Arnold en Willem, zijn grootvader en oudoom. Nooit heeft hij de Elisabethskerk op enigerlei wijze begunstigd. Typerend is ook de houding van de Nijmeegse, anti-Bourgondische geschiedschrijver Willem van Berchen: hertog Arnold is de enige landsheer in zijn kroniek waarvan hij de begraafplaats niet noemt.[397]

Hertog Adolf regeerde slechts kort: van 1465, toen hij zijn vader gevangen nam, tot 1471, toen hij zelf door Karel de Stoute gevangen genomen werd. Het is niet duidelijk in hoeverre hij aan Monnikhuizen dynastieke betekenis hechtte.[398] Waarschijnlijk voelde hij zich vooral verbonden met de aan Stephanus gewijde parochiekerk van Nijmegen, de stad die hem het meest krachtig had gesteund in de strijd tegen zijn vader. De franciscaner volksprediker Jan Brugman, die zich geregeld in Gelre ophield, schreef in 1469 een brief aan Catharina van Bourbon, Adolfs echtgenote. Hierin vroeg Brugman aan Catharina of zij bij haar man wilde aandringen om de Stevenskerk te laten verheffen tot kapittelkerk. Hij wees erop dat de Gelderse dynastie in het verleden altijd milddadig was geweest tegenover kerken en kloosters. Verder, zo redeneerde hij, zou de verheffing van de kerk in overeenstemming zijn met Adolfs eervolle positie binnen de dynastie: hij was immers de zevende, en dus de voornaamste, hertog binnen de dynastie; Nijmegen was op zijn beurt de voornaamste stad van Gelre. Bovendien moest men bij dit alles overwegen, dat de stad hem altijd zeer trouw was geweest.[399]

De aangename woorden van Brugman vielen in goede aarde. Nog in hetzelfde jaar maakte Catharina van Bourbon op haar sterfbed bekend dat zij van de Stevenskerk een kapittelkerk wilde laten maken, en dat zij daar begraven wilde worden.[400] Hertog Adolf beloofde dit alles te zullen volbrengen. Een aantal dagen later verliet Catharina het land der levenden, en werd begraven in het koor van de Stevenskerk.[401] In 1475 werd de Nijmeegse kerk inderdaad verheven tot kapittelkerk.[402]

Veertig jaren later bepaalde hertog Karel van Gelre dat het Nijmeegse kapittel gehouden was om vier maal per jaar zijn ouders Adolf en Catharina te gedenken met missen, vigiliën en commendatiën.[403] In dezelfde periode liet Karel een opvallend grafmonument voor zijn moeder oprichten dat zich nog altijd in de Stevenskerk bevindt.[404] Het monument bestaat uit een verhoogde tombe met daarop vier koperen platen; hierop is de figuur van de hertogin gegraveerd met de wapens van Gelre en Bourbon. De zijkanten van de tombe zijn verdeeld in zestien vakken die eveneens bedekt zijn met koperen platen. Op de platen aan de beide lange zijden zijn twaalf apostelen gegraveerd. Op de platen aan de smalle zijden vertonen zich vier

---

[397] Van Berchen schrijft alleen dat Arnold de laatste jaren van zijn leven bedroefd doorbracht in Grave en daar uiteindelijk ook stierf. Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 127; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 184-185.
[398] Bekend is slechts dat in 1473, ten tijde van zijn gevangenschap, de procurator van Monnikhuizen optrad als bemiddelaar tussen hem en zijn tegenstrever Willem van Egmond. Scholtens, 'Priors van het kartuizerklooster', 60.
[399] Van den Hombergh, 'Brugman en de brief'.
[400] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 477.
[401] Van Hasselt, *Geldersche oudheden*, 275-278.
[402] In 1470 diende hertog Adolf samen met de stad Nijmegen een verzoek in bij paus Paulus II ter inwilliging van de laatste wilsbeschikking van Catharina. Het smeekschrift werd niet gehonoreerd. In 1472, toen Adolf al in Bourgondische gevangenschap verkeerde, diende de Nijmeegse pastoor Johannes Vijgh nogmaals een verzoek in om de kerk tot kapittelkerk om te vormen. Deze laatste suppliek werd wel gehonoreerd. De Veer, 'De verheffing'; Spengler-Reffgen, 'Kapittels in het hertogdom'; Maris, 'De vorming van kapittelen', 168-171.
[403] Van Hasselt, *Geldersche oudheden*, 279-281; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,2, nr. 778.
[404] Volgens Harry Tummers dateert het monument van na 1492 en van voor 1512. Tummers, 'Laatmiddeleeuwse grafsculptuur', 245. Zie verder: Nijsten, *In the shadow*, 283-285; Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, 72-73; Muschart, 'Grafzerken en grafmonumenten', 312-318; Van Schilfgaarde, 'De voorouders van Catharina van Bourbon'.

treurende bedelmonniken. Bovendien is bij iedere apostel en iedere bedelmonnik een wapen van een voorouder van Catharina gegraveerd, zoals het wapen van Frankrijk, Bourgondië en Bohemen.[405] Karel van Gelre was, zo bleek al in het vorige hoofdstuk, bijzonder geïnteresseerd in zijn voorgeslacht. Omdat Catharina afstamde van de Franse koning, en indirect van Karel de Grote, stelde de hertog met name veel belang in haar genealogie. Het Nijmeegse graf bracht zo niet alleen Karels grootmoeder in herinnering, maar verwees tegelijk naar Karels verheven afstamming.

De plotselinge dood van Karel de Stoute in 1477 betekende voor Adolf het einde van zes jaar Bourgondische gevangenschap. Adolf was niet direct naar Gelre teruggekeerd. Eerst wilde hij Maria van Bourgondië, de erfgename van Karel de Stoute, terzijde staan tegen de Franse koning die de dood van de Bourgondische hertog had aangegrepen om Vlaanderen binnen te vallen. Adolf sneuvelde toen hij aan het hoofd van een Vlaams leger de stad Doornik trachtte te heroveren. Een onbekende inwoner van Doornik schreef hierover het gedicht *Complaincte de Tournay*, waarin de dood van Adolf wordt betreurd en zijn begrafenis in de kathedraal van Doornik beschreven.[406] In Gelre zelf, waar hij na de Bourgondische overheersing werd beschouwd als de belichaming van de onafhankelijkheid, werd Adolf op symbolische wijze begraven. Ter zijner nagedachtenis organiseerde het stadsbestuur van Zutphen een uitvaartplechtigheid met kaarsen en rouwkleding. In de kerk van Zutphen was een graf gemaakt, geflankeerd door schilden met daarop de wapens van hertog Adolf.[407] De anonieme auteur van een rond deze tijd geschreven Gelderse kroniek riep de lezers op om te bidden voor Adolfs ziel.[408]

Hertog Karel van Gelre (1492-1538) was zich, evenals zijn grootvader Arnold, goed bewust van de dynastieke betekenis van het kartuizerklooster Monnikhuizen. In een oorkonde uit 1493 benadrukt Karel dat er altijd een bijzondere band was geweest tussen het klooster en zijn voorvaderen. Hij herinnert aan de oprichting van het klooster door Reinald II, en aan de begunstiging door Reinald III, Eduard, Willem I, Reinald IV, Arnold en Adolf. In navolging van hen bevestigde Karel de vrijheden en privileges van Monnikhuizen omwille van de zaligheid van de zielen zijner voorvaderen en "oick mede om ons selffs wailfairt ain zyel ind ain lijff".[409]

Vlak voor zijn dood in 1538 liet Karel zijn testament opmaken. Hij wilde in Monnikhuizen begraven worden; daar zou tot in eeuwigheid voor hem en zijn voorvaderen worden gebeden.[410] De gildenmeesters, schutters en burgers van Arnhem hadden echter andere plannen. Na Karels dood verzochten zij de Landdag om de overledene in hun eigen Eusebiuskerk te mogen begraven; de hertog had zich immers tijdens zijn leven in Arnhem altijd bijzonder thuis gevoeld.[411] Het verzoek werd deels ingewilligd: het lichaam zou worden

---

[405] Deze wapens lijken later, in 1526 te zijn aangebracht. Uit 1526 dateert immers een rekening waarin wordt vermeld dat hertog Karel de wapens van zijn moeder op het monument heeft laten aanbrengen. Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, 73.
[406] Het gedicht is medegedeeld door J.S. van Veen: 'Klacht over het sneuvelen van hertog Adolf'. Zie verder over het graf van Adolf in de kerk van Doornik: Van Schilfgaarde, 'Gegevens over de plundering'.
[407] Nijsten, *In the shadow*, 375.
[408] *Dit is dat beginsel*, 3-18.
[409] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 80.
[410] Het testament is afgedrukt in: Van Schilfgaarde: 'Het testament'.
[411] Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw was Arnhem uitgegroeid tot de voornaamste residentie van de landsheer. (Nijsten, 'De ontwikkeling van residenties', 125-130) Karel was de Eusebiuskerk inderdaad gunstig gezind geweest. In de jaren 1518, 1522 en 1527 schonk hij bijvoorbeeld diverse glasramen. Het glas dat hij in 1518 schonk stelde de inzegening voor van zijn huwelijk met Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk*, 123.

begraven in de Eusebiuskerk, terwijl de ingewanden zouden worden bijgezet in Monnikhuizen; Karels hart kreeg ten slotte een plaats in de franciscanenkerk van Arnhem.[412]

Binnen vijf jaar na Karels heengaan verrees in het koor van de Eusebiuskerk een pompeus graf.[413] Het is onbekend wie tot de bouw van dit monument opdracht heeft gegeven. In aanmerking hiervoor komen Karels opvolger hertog Willem II, de Gelderse Landdag en de hertogin-weduwe Elizabeth van Brunswijk-Lüneburg.[414] Het graf, dat zich nog altijd in de Eusebiuskerk bevindt, bestaat uit een tombe van zwart marmer met daarop een witmarmeren beeld van Karel in wapenuitrusting. Rond dit beeld bevinden zich zes leeuwen die acht wapenschilden vasthouden. Deze wapens symboliseren Karels acht overgrootouders.[415] Langs de zijkanten van de tombe zien we zestien witmarmeren panelen. Op de panelen aan de lange zijden zijn de twaalf apostelen weergegeven. Aan de korte zijden staan de heilige familie, Sint-Christoffel en Sint-Elisabeth afgebeeld, en een figuur die afwisselend voor de heilige Maarten, Karel de Grote of Eusebius wordt gehouden. Opmerkelijk is dat deze laatste figuur dezelfde gelaatstrekken vertoont als die van de beeltenis van de hertog op de tombe. Het is dan ook verleidelijk om de figuur te identificeren met Karel de Grote, de naamgenoot van de overleden hertog, des te meer omdat daarnaast de heilige Elisabeth is afgebeeld, de naamgenote van Karels vrouw. Bovendien liet de hertog zich tijdens zijn leven voorstaan op zijn afstamming van Karel de Grote.[416]

Het graf in de Eusebiuskerk was oorspronkelijk omgeven door voorwerpen die de herinnering aan de hertog levend hielden: Karels harnas, een wapenkast, een wandmonument met een voorstelling van de opstanding van Christus en een grafschrift.[417] Hiervan is alleen het harnas nog voorhanden. Aan de pilaar onmiddellijk links van de tombe bevond zich op een voetstuk een houten beeld van een knielende Karel die vanuit het koor de kerk in keek; dit beeld droeg het harnas. Aan een pijler rechts van het graf was de wapenkast bevestigd met daarin het hertogelijke wapen, het borstgedeelte van Karels wapenrok, een degen en een vaan in de kleuren van het wapen van Egmond. Het wandmonument en het grafschrift bevonden zich tegen de koormuur. In het protserige grafschrift werd Karel herdacht als een vrome, maar tragische held:

> "De illustere vorst Karel, uitzonderlijk verheven, hertog van Gelre en Gulik, graaf van Zutphen, heer van Friesland, Groningen, Coevorden en Drente, geboren om als een tweede Hercules de ellende te boven te komen, gedurende zijn hele leven heen en weer geslingerd in allerlei woelingen, toonde onder alle lotswisselingen een onoverwinnelijke kracht van geest. Ja, met een vastberadenheid die een christelijk karakter eigen is bevestigde hij als een godgewijd en vroom anker de bezoedelde christelijke kerk van Germania Inferioris tegen het verdorven redetwisten. Na oneindig veel schitterende daden ontsliep hij uiteindelijk in Christus, afgemat van geest door het te grote leed, in het jaar 1538, de laatste dag van juni om elf uur 's-nachts. Hij leefde 70 jaren, 7 maanden, 21 dagen en 14 uren."[418]

---

[412] Portheine, *Het praalgraf*, 5-6.
[413] Voor een beschrijving, zie: Portheine, *Het praalgraf*, 16-30; Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk*, 170-171.
[414] Degene die het albast had geleverd voor de oprichting van de tombe beklaagde zich in 1550 bij de hertogin-weduwe, omdat hij nog steeds geen betaling had ontvangen. Hij had destijds achtereenvolgens Willem II en de Gelderse Landdag verzocht om te betalen, maar zonder resultaat. Portheine, *Het praalgraf* , 16-17.
[415] Van vaderszijde: Gelre, Kleef, Arkel, Bourgondië. Van moederszijde: Bourbon, Bourgondië, Berri, Beieren.
[416] Zie hoofdstuk 1.
[417] Voor een uitgebreide beschrijving: Portheine, *Het praalgraf*, 33-53; Schulte, *De Grote- of Eusebiuskerk*, 171-173.
[418] "Admirabilis magnificentiae princeps illustrissimus Carolus Dux Gueldriae et Juliae, comes Zutphaniae, Frisiorum, Groningi, Cofordiae, Tencterorumque dominus ad aerumnas superandas ut alter Hercules natus et vario rerum turbine tota vita iactatus, ad omnes fortunae casus invictum animi robur praestabat. Christianam Inferioris Germaniae ecclesiam pravis opinionum simultatibus polutam pectoris vere christiani constantia

Naast het grafschrift in de Eusebiuskerk zijn nog twee andere epitafen bekend; ook hierin wordt Karel herinnerd als een rusteloos en oorlogszuchtig vorst. Het eerste zal zich in de Arnhemse franciscanenkerk hebben bevonden waar zijn hart begraven lag:

> "Het hart wordt door steen omsloten, dat alle gevaren van de wereld
> Onverschrokken heeft geminacht; de zeer vrome ziel houdt stand.
> U bent uit de dood herleefd, hertog Karel, allergrootste held.
> De waarachtige, overwinnende glorie staat u te wachten."[419]

Het tweede epitaaf bevond zich waarschijnlijk in Monnikhuizen, waar de overige ingewanden van de hertog begraven lagen:

> "Vrede wekte uw weerzin, en een kalm bestaan uw afkeer.
> Hier ligt u, Karel: rust nu."[420]

Monnikhuizen, de Arnhemse franciscanenkerk, maar vooral de Eusebiuskerk herinnerden in woord en in beeld aan de laatste hertog uit de Egmondse dynastie, aan zijn verheven afkomst, zijn christelijke karakter en aan zijn moeizaam, rusteloos en krijgslustig leven. Maar ze verwezen naar meer dan alleen de hertog. De graftombe met Karel in wapenuitrusting, het harnas, het wapenbord en de epitafen brachten ook de vele lotswisselingen in herinnering die het land en de bevolking van Gelre sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw hadden doorstaan: de Bourgondisch-Habsburgse bezetting, de strijd voor onafhankelijkheid, de eindeloze oorlogen. Het feit dat Arnhem zich het lichaam van de overleden Karel toe-eigende en hem, zijn laatste wilsbeschikking terzijde schuivend, bijzette in haar parochiekerk, geeft aan hoe sterk de stad de beeldvorming rond de hertog ook op zichzelf betrok.

Bij de Arnhemse humanist Henricus Aquilius wekte de gedachte aan Karel en diens graf in de Eusebiuskerk een gevoel van trots op. In zijn *Compendium chronici Geldrici* uit 1566 schrijft hij bewonderend over de geslepenheid en moed van de hertog, "die geen enkele vorst van *Germania Inferioris* de oorlog bespaarde".[421] De dood van Karel, de begrafenis in de Eusebiuskerk en het 'schitterende' praalgraf inspireerden Henricus Aquilius tot het maken van een grafschrift waarin eens te meer de ongebreidelde strijdlust van de hertog in herinnering werd gebracht.[422]

Ruim honderd jaar na de dood van de hertog zien we zijn praalgraf terug in de illustratie op de titelpagina van de *XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen*, geschreven door Arend van Slichtenhorst in opdracht van de Landdag. De afbeelding toont links Julius Civilis, de voorvechter van de vrijheid der Bataven, van wie de Geldersen zouden afstammen. Rechts staat Willem de Zwijger, eveneens als beschermheer van de vrijheid. Onderaan zien

---

quadam, veluti ancora sacra piisime stabiliebat. Post infinita praeclarissime gesta tandem mentis iniquo vulnere confectus obdormiebat in Christo. Anno MDXXXVIII Junii die ultima, noctis hora undecima. Vixit LXX annos, menses VII, dies XXI, horas XIIII." Geciteerd in: Portheine, *Het praalgraf*, 46.

[419] "Cor premitur saxo, quod cuncta pericula mundi / Intrepidum sprevit; mens pia summa tenet. / Morte revixisti, dux Charole, maximus heros. / Te semper victrix gloria vera manet." Het grafschrift is weergegeven in: Baux, *Dit is der oerspronck*, 185. Baux geeft niet aan waar hij het vandaan had, maar uit de eerste regel kan men afleiden dat het zich op de plaats moet hebben bevonden waar Karels hart begraven lag: de franciscanenkerk.

[420] "Te piquit pacis teduitque quietis in vita. / Hic jaces, Carole, iamque quiesce tibi." Ook dit grafschrift staat vermeld in de kroniek van Baux, *Dit is der oerspronck*, 184. Uit de inhoud blijkt dat het zich bevonden moet hebben op een van de drie plaatsen waar een deel van Karel begraven lag. Aangezien de vorige twee epitafen in verband kunnen worden gebracht met de Eusebiuskerk en de franciscanerkerk, veronderstel ik dat dit grafschrift afkomstig is uit Monnikhuizen.

[421] "... nullumque inferioris Germaniae principem a bellis reliquit immunem." Aquilius, *Compendium chronici Geldrici*, 48.

[422] Aquilius, *Compendium chronici*, 49, 53.

we het grafmonument van de voorvechter van de Gelderse onafhankelijkheid, Karel van Gelre, als symbool van de Gelderse eenheid en eigenheid binnen de nieuwe Republiek der Nederlanden.

2.9 Herinnering en continuïteit

Kerken en kloosters vormden het geheugen van de dynastie: daar werden de overleden graven en hertogen herdacht, daar bevonden zich de grafmonumenten, inscripties en memorieboeken met hun namen en overlijdensdata. Voor de Gelderse landsheren was de met deze religieuze instellingen verbonden herinneringscultuur van grote dynastieke betekenis: ze lieten zich begraven in kerken en kloosters, lieten grafmonumenten oprichten, stelden memoriediensten in, en begunstigden religieuze instellingen waar voorgangers begraven lagen. De herinnering aan de voorgangers gaf vorm aan het idee van continuïteit, aan het idee dat de identiteit van de dynastie bepaald werd door aaneenschakeling van door bloedverwantschap verbonden voorgangers en opvolgers. Door de instelling van memoriediensten voor overleden voorgangers, en door de begunstiging van kerken en kloosters waar voorgangers begraven lagen identificeerde een landsheer zich met zijn voorgangers en met de dynastie waar zij allen, doden en levenden, deel van uitmaakten.

Reeds bij Gerard I in 1118, die de kerk van Wassenberg stichtte waar hijzelf, zijn vader en overige voorouders in herinnering gehouden moesten worden, bestond er behoefte aan herdenking, aan continuïteit. Het is waar dat een overleden landsheer zich niet automatisch bij zijn voorgangers liet bijzetten. Gravendal, waar vijf Gelderse graven en hertogen ter ruste lagen, was het enige klooster dat daadwerkelijk fungeerde als dynastiek mausoleum. Maar het was wel gebruikelijk dat de landsheer de kerken en kloosters waar zijn voorgangers begraven lagen op bijzondere wijze begunstigde, en zodoende ervoor zorgde dat de gebeden ter hunner nagedachtenis zich continueerden. In oorkonden waarin religieuze instellingen worden begunstigd is steeds weer sprake van de, soms eeuwigdurende, herinnering aan de voorouders, of voorvaderen.

Voor de graven en hertogen waren religieuze instellingen van belang als dragers van het dynastieke geheugen en van de dynastieke identiteit. Niettemin bleef de betekenis van deze instellingen voor de Gelderse zelfbeeld beperkt. Noch in de Munsterabdij, noch in Gravendal, noch in Monnikhuizen heeft geschiedschrijving plaatsgevonden die als uitgangspunt kon dienen voor een Gelderse historiografische traditie. Gelderse geschiedschrijving ontstond in de vijftiende eeuw in de steden, niet in de kloosters. De auteurs noemden vaak wel de plaats waar een graaf of hertog begraven lag, maar meer ook niet; hooguit namen zij wat grafschriften op in hun werk. Alleen de Eusebiuskerk met het graf van hertog Karel lijkt onderdeel te zijn geweest van een breder identiteitsbesef, ten minste voor de Arnhemse burgerij.

DEEL II
LAND

De vorming van geografisch afgebakende landen, of territoria in de late middeleeuwen is van grote betekenis geweest voor het ontstaan van nieuwe politieke identiteiten. Vroegmiddeleeuwse identiteiten die gebaseerd waren op etniciteit en verwantschap kregen concurrentie van, of maakten zelfs plaats voor identiteiten op basis van territorialiteit, zodat men, in de woorden van de historisch geograaf Robert Dodgshon kan spreken van een "revolution in spatial order".[423] Dit nieuwe ruimtebesef veranderde de West-Europese samenleving diepgaand van karakter.

In de inleiding definieerden we het begrip land, of territorium als: een politieke gemeenschap waarvan de politieke structuur geografische bepaald is, of specifieker: als een verzameling van goederen, rechten en personen die door haar interne structuur een zelfstandige, geografische eenheid vormt. Territorialisering is het proces waarin goederen, rechten en personen clusteren tot een territorium. De structuur die het Gelderse territorium bijeenhield was vierledig. Ze bestond uit: 1) een dynastie; 2) een fysiek landschap (domeinen, steden, rivieren, enzovoorts); 3) een sociaal-politiek netwerk van lokale elites, en 4) een gevoel verbondenheid van deze elites met de dynastie, met elkaar en met het fysieke landschap (in het Duits: *Landesbewusstsein*). In dit deel richten we onze aandacht op de punten 2 en 3: op de fysieke en sociaal-politieke structuur van de Gelderse politieke gemeenschap.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan de fysieke structuur van het territorium. We zullen daarin het proces van territorialisering beschrijven vanuit een top-downperspectief. Aan de basis van het ontstaan van de laatmiddeleeuwse territoria stond de groeiende stroom van inkomsten die lokale heren vanaf de twaalfde en dertiende eeuw naar zich toe wisten te trekken. Meer dan de keizer of koning wisten zij te profiteren van de demografische, economische en institutionele veranderingen die zich gedurende deze periode voltrokken: het ontstaan van geografisch afgebakende rechtseenheden, de groei van de bevolking, de ontginning van woeste gronden, de ontbinding van het hofstelsel, de intensivering van de handel, en het ontstaan van steden. Dankzij deze almaar groeiende stroom van inkomsten konden lokale heren zich opwerken tot zogenaamde landsheren: vorsten van territoria die gestructureerd waren rond een fysiek netwerk van domeinen, rivieren, woeste gronden, burchten, steden en gerechtsdistricten met hun respectievelijke stads- en landrechten.[424]

In hoofdstuk 4 besteden we aandacht aan de sociaal-politieke structuur van het land. Daarin hanteren we een bottom-upbenadering. We zullen laten zien dat niet alleen de Gelderse dynastie, maar ook lokale elites een essentiële rol speelden in het proces van territorialisering. De politieke gemeenschap Gelre ontstond namelijk niet alleen door de

---

[423] Dodghson schrijft in zijn boek *The European past*, 130: "The idea of space organised through kinship (...) gave way to a society organised, first and foremost, within a defined framework of territory. (...) Instead of space being organised through society, it was now a case of society being organised through space." Het feodalisme, door Dogshon breed opgevat, stond volgens hem aan de basis van deze revolutie: het betekende dat tribale verbanden plaatsmaakten voor verbanden die gebaseerd waren op de heerschappij over en het gebruik van grond.

[424] Vgl. de hoofdstukken 'Material foundations' en 'The reform of regional jurisdictions' in: Arnold, *Princes and territories*, 152-210, en het het deel 'La puissance de l'Etat' in: Guenée, *L'Occident*, 163-224. Zie ook: Janssen, 'Niederrheinischen Territorien'; Janssen, 'Niederrheinische Territorialbildung'; Droege, 'Finanziellen Grundlagen'. Specifiek voor Gelre: Van Schaïk, 'Taxation, public finances'; Martens van Sevenhoven, 'Eenige opmerkingen'; Müller, *Landeshoheit in Geldern*.

vorming van een dynastie, en door het optreden van opeenvolgende graven , maar ook doordat lokale elites op grond van gemeenschappelijke belangen gingen samenwerken, en zich gingen bemoeien met het beheer en het bestuur van de grafelijke bezittingen en inkomsten. Zo ontstonden netwerken van lokale elites, ook wel aangeduid als 'stedenbonden', 'standen', of 'staten', die de integratie van de afzonderlijke delen van de grafelijke bezittingen in de hand werkten. Binnen de samenleving vormden zij de zogenaamde *Trägergruppen*, de dragers van het territorium, de sociaal-politieke kracht achter het proces van territorialisering. Om de onderlinge afhankelijkheidsrelaties tussen de landsheer en de lokale elites, en tussen de lokale elites onderling aan te duiden gebruik ik het begrip netwerk. Het netwerk van lokale elites bestond in Gelre uit edelen, ministerialen en stadsbestuurders.[425]

[425] Vgl. Brunner, *Land und Herrschaft*, en het hoofdstuk 'État et société' in: Guenée, *L'Occident*, 227-286. Zie ook: Reynolds, *Kingdoms and communities*, 302 e.v. Voor Gelre, zie m.n.: Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*.

Hoofdstuk 3
De fysieke structuur
Goederen, rechten en inkomsten

3.1 Desintegratie en integratie
Neder-Lotharingen in de elfde en twaalfde eeuw

Op het moment dat Gerard Flamens, de verre voorvader van de Gelderse graven, aan het begin van de elfde eeuw ten tonele verscheen, stond het Rijk aan de vooravond van een reeks ontwikkelingen die het politieke landschap grondig zouden herzien. De vroegmiddeleeuwse bestuursstructuren begonnen in de tweede helft van de elfde eeuw uiteen te vallen, op te lossen of van karakter te veranderen. Oude eenheden van beheer, bestuur en rechtspraak versnipperden, verdwenen, of werden samengevoegd. Daarvoor in de plaats ontstonden geografisch afgebakende concentraties van goederen en rechten in handen van lokale aristocraten, waaruit in de twaalfde en dertiende eeuw de laatmiddeleeuwse territoria tevoorschijn zouden komen.

In de elfde eeuw was het Rijk opgedeeld in een aantal grote, bovenregionale hertogdommen. Het gebied dat later tot het graafschap Gelre zou gaan behoren maakte in de elfde eeuw onderdeel uit van het hertogdom Neder-Lotharingen, dat grofweg de huidige Benelux besloeg. De hertog, die in principe door de keizer werd aangesteld en ook weer door hem kon worden afgezet, vertegenwoordigde de aristocratie in de regio. Hij had als taak om de vrede tussen de aristocraten te bewaren, en, wanneer de keizer daar om vroeg, ze op te roepen voor militaire operaties. Om hun taken te kunnen uitoefenen beschikten de hertogen over domeinen, burchten en jurisdicties die her en der verspreid lagen in hun gezagsgebied.

Net als andere hertogdommen, bestond Neder-Lotharingen in de elfde eeuw uit een wirwar van door het Rijk ingestelde jurisdicties (graafschappen), van landsdelen (gouwen, of *pagi*), domeinen, burchten, kerkelijke immuniteiten, voogdijen, nauwelijks bevolkte woeste gronden, en wat dies meer zij. Op de moderne beschouwer komt dit alles nogal chaotisch over. Van geografisch begrensde rechtseenheden was geen sprake: binnen een zelfde gebied kon, afhankelijk van iemands positie, de een vallen onder de rechtsmacht van een domeinheer, de ander onder die van een klooster, een derde onder die van een graaf en een vierde rechtstreeks onder die van de keizer. Ook een graafschap was geen duidelijk afgebakende geografische eenheid. Benjamin Arnold schrijft hierover in zijn *Princes and territories*:

> "The county was not an area of land with demarcated boundaries but the exercise of certain powers over persons and places. These were often scattered across a wide region, and were intermingled with the rights of other counts quite apart from those of jurisdictions independent of comital authority, notably ecclesiastical immunities, advocacies, and forests."[426]

De graven voerden namens de koning of keizer juridische, financiële en militaire taken uit. Ten tijde van het Karolingische Rijk werden zij van hogerhand aangesteld. In de loop van de tiende en elfde eeuw werd hun functie echter hoe langer hoe meer beschouwd als een bezit in

[426] Arnold, *Princes and territories*, 114-115.

plaats van een ambt. Aristocratische families en kerkelijke instellingen gebruikten de grafelijke rechten om hun gezag op plaatselijk en regionaal niveau uit te breiden.

De politieke macht van de hertogen van Lotharingen, die in de eerste helft van de elfde eeuw nog aanzienlijk was, verdampte in de tweede helft. Hun positie werd van binnenuit uitgehold door de opkomst van lokaal gewortelde aristocratische families die zich steeds onafhankelijker gingen opstellen, en hoe langer hoe meer bestuurlijke en juridische taken naar zich toe trokken. Daar kwam nog bij dat het hertogdom als bestuursinstelling aan het einde van de elfde eeuw militair was uitgeput en gedesintegreerd als gevolg van de investituurstrijd en de daarmee gepaard gaande oorlogen. De investituurstrijd had immers niet alleen het Rijk verdeeld tussen keizers- en pausgezinde hertogen, maar ook de hertogdommen zelf, waarbinnen keizers- en pausgezinde aristocraten elkaar hadden bevochten. Neder-Lotharingen, toch al niet een van de meest stabiele hertogdommen, versnipperde aan het einde van de elfde eeuw volledig; feitelijk hield het op te bestaan. In de twaalfde eeuw noemden zowel de graven van Leuven als de graven van Limburg zich 'hertog van Lotharingen', maar hun gezag reikte niet verder dan hun eigen regionale machtsbases.

Terwijl de grote, bovenregionale hertogdommen uiteenvielen, vond in de twaalfde eeuw op regionaal niveau juist een proces van herschikking, integratie en opbouw plaats. De elfde-eeuwse baaierd van verspreid liggende jurisdicties veranderde in een steeds overzichtelijker landschap van regionale, geografisch begrensde politieke eenheden. Deze landen of territoria werden veelal graafschappen genoemd, maar hadden weinig tot niets van doen met de tiende- en elfde-eeuwse graafschappen. De oude grafelijke jurisdicties, zoals bijvoorbeeld Teisterbant, Betuwe, Hamaland en Toxandrië, maakten plaats voor, of werden geïntegreerd in deze nieuwe, regionale territoria of graafschappen, zoals Holland, Vlaanderen, Henegouwen, Kleef, Gulik, en Gelre.[427]

3.2 Patrimonium
Domeinen, voogdijen en graafschappen

De Gelderse dynastie ontstond in de elfde en twaalfde eeuw, zo zagen we in hoofdstuk 1. Vanaf 1125 noemde graaf Gerard I zich stelselmatig 'van Gelre'. Het gebruik van een vaste geslachtsnaam verwijst naar een dynastiek bewustzijn dat we ook elders in Europa vanaf die tijd aantreffen. Het ontstaan van het dynastieke denken hing samen met het idee dat de familiebezittingen een patrimonium vormden: een ondeelbare eenheid die niet mocht worden verdeeld over de verschillende erfgenamen, maar in haar geheel van vader op zoon moest worden overgedragen. De patrimonia waren de kiemcellen van de grotere territoriale verbanden die in West-Europa het politieke landschap van de late middeleeuwen bepaalden.

De oorsprong van het Gelderse patrimonium gaat terug tot de elfde eeuw. Gerard Flamens, een van de voorouders van Gerard de Lange, vluchtte rond 1020 uit Vlaanderen, waarna de keizer zich over hem ontfermde. Volgens de *Annales Rodenses* werd Gerard Flamens door de keizer "bij Wassenberg geplaatst", en kreeg hij zoveel land dat zijn nakomelingen vorst van de streek waren geworden.[428] Het is niet meer goed na te gaan welke goederen Gerard Flamens van de keizer in leen had gekregen. In ieder geval zal het ten zuidwesten van Roermond, aan de Roer gelegen allodium, of eigen goed Wassenberg hiertoe hebben behoord. De latere graaf Gerard de Lange gebruikte vanaf het laatste kwart van de

[427] Arnold, *Princes and territories*; Arnold, *Medieval Germany*, 55-57, 62 e.v.; Werner, 'Der Herzog von Lothringen'. Over de indeling van Neder-Lotharingen in de vroege middeleeuwen: Nonn, *Pagus und comitatus*.
[428] *Annales Rodenses*, 69.

elfde eeuw de naam van de burcht Wassenberg als geslachtsnaam. Bovendien stichtte hij er in 1118 een kapittelkerk. Doordat Gerard de Lange het allodium aan zijn dochter meegaf als huwelijksgift, raakte Wassenberg vervreemd van het Gelderse patrimonium.[429]

In 1096 noemde Gerard de Lange zich voor het eerst 'van Gelre', vermoedelijk naar de burcht Gelre, gelegen aan de Niers, ten westen van Moers. Deze burcht was gebouwd op een eigen goed van de graaf, genaamd Pont. Mogelijk had Gerard Flamens dit eigen goed destijds samen met Wassenberg van de keizer ontvangen. Pont lag in een gebied dat in de bronnen 'land van Gelre' wordt genoemd, en dat zich uitstrekte ten noorden en ten zuiden van Pont. Het land van Gelre viel onder het gezag van de aartsbisschop van Keulen. Uit dertiende-eeuwse bronnen vernemen we dat de graven van Gelre in dit gebied diverse hoven bezaten, en bovendien namens de aartsbisschop de voogdij over het land van Gelre uitoefende.[430] Het feit dat Gerard de Lange vanaf het einde van de elfde eeuw de naam 'Gelre' als geslachtsnaam gebruikte doet vermoeden dat hij reeds in die tijd vanuit de burcht de voogdij over Gelre uitoefende.

Tot het patrimonium van Gerard I behoorden dus goederen te Wassenberg en vermoedelijk goederen en voogdijrechten in het land van Gelre. Ten zuidwesten van het land van Gelre, bij Straelen, lagen de domeinen van het klooster Siegburg. Vanaf het begin van de twaalfde eeuw oefende Gerard namens het klooster de voogdijrechten uit over dit gebied. Ten zuiden van Roermond bezat de graaf vanaf 1087 nog de villa Echt.[431] De landgoederen langs de Roer, de Maas en de Niers waren het begin van wat later het zuidelijk deel van het Gelderse territorium zou worden, dat vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw werd aangeduid als het 'Overkwartier'.

Ten noorden van deze goederen en voogdijen bezaten Gerard I en zijn voorouders enkele graafschappen. Wat deze graafschappen precies inhielden weten we niet.[432] Het gaat om het graafschap Dodewaard in de Betuwe, een graafschap bij Renkum (tussen Arnhem en Wageningen) in Teisterbant, en een graafschap bij Elten in de Liemers, waartoe mogelijk ook Doesburg en Doetinchem behoorden. De graafschappen bij Renkum en Elten waren vermoedelijk Utrechtse lenen. Mogelijk bezat Gerard ook graafschappen bij Styrum (in de buurt van het huidige Duisburg) en Vreden (ten oosten van de huidige Achterhoek).[433]

---

[429] Zie hoofdstuk 1 en 2.

[430] Flink, 'Zur Entstehung', 2-3, 7-8; Frankewitz, *Geldrischen Ämter*, 79-80, 107-113; 135, 380; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 45.

[431] Frankewitz, G*eldrische Ämter*, 308; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 22-23, 64-65.

[432] Benjamin Arnold geeft drie betekenissen van het het begrip graafschap, waarvan er twee in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zijn behandeld. Vóór 1100 verwees het naar een verzameling van door de koning of keizer gedelegeerde rechten en bevoegdheden, met een daarbij horende rechtbank die functioneerde binnen een gebied waarvan de grenzen niet vastlagen. Ná 1100 kon het begrip verwijzen naar een territorium, of landsheerlijkheid. Daarnaast, en dit is de derde betekenis, kon het ná 1100 verwijzen naar wat in het Duits *Landgericht* wordt genoemd: een duidelijk begrensd gebied waarbinnen namens een hertog, graaf, bisschop, of wie dan ook recht gesproken werd. Dergelijke *Landgerichte* worden in de bronnen ook wel aangeduid als *terra*, of 'land'. Arnold, *Princes and territories*, 190-191.

[433] In een oorkonde uit 1052 lezen we: "...Ratincheim, Testerbant in comitatu Gerhardi comitis." Naar mijn idee moet dit gelezen worden als: "Renkum, gelegen in Teisterbant, in het graafschap van graaf Gerard." (*MGH*, *Dipl.* V, nr. 284) Omdat de voorouders van Gerard I vrijwel allemaal Gerard heetten, en Teisterbant binnen de machtssfeer van de latere Gelderse graven lag, wordt in de literatuur aangenomen dat de Gerard uit de oorkonde een voorouder van de Gelderse graven was. Deze zelfde redenering wordt toegepast in een oorkonde uit 1083, waarin sprake is van een graafschap bij Elten: "...abbaciam Altene (...) constructam iuxta Renum fluvium in pago Hamaland Gerardi comitatu sitam." (*MGH*, *Dipl* VI,2, nr. 351) In de literatuur worden ook de graafschappen bij Styrum en Vreden aan Gerard I of zijn voorouders toegeschreven, hoewel Syrum noch Vreden binnen het machtsbereik lag van de latere Gelderse graven. Schiffer, *Grafen von Geldern*, 18, 50-52; Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 49-50; Wirtz, 'Geschichte des Hamalandes'; Alberts, 'Doetinchem in de middeleeuwen', 38.

Bovendien had Gerard de Lange de voogdij over alle goederen van het Utrechtse Mariakapittel op de Veluwe en in het Midden-Nederlandse rivierengebied.[434]

In de twaalfde eeuw kregen de Gelderse graven steeds meer greep op het gebied langs de IJssel en de Nederrijn. Gerards opvolgers legden de basis voor wat later zou worden aangeduid als de 'Nederkwartieren': de Kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen. Tussen 1150 en 1250 verschoof de oriëntatie van de graven namelijk naar het gebied ten noorden van de Maas. Deze verschuiving hing samen met de machtsontplooiing van de hertogen van Brabant in het zuiden, en de verzwakking van het gezag van de bisschop van Utrecht in het noorden. Aan Brabant verloor Gelre in deze tijd onder andere de graafschappen Kempen en Rode, gelegen bij 's-Hertogenbosch.[435]

De voornaamste twaalfde-eeuwse aanwinsten waren ten eerste de goederen en rechten die de Gelderse dynastie van de graven van Zutphen overnam, ten tweede de Veluwe en ten derde een graafschap in Salland. Hoe de bezittingen van de Zutphense graven in handen kwamen van Gerard II van Gelre (1129-1133), of diens opvolger Hendrik (1133-1182) is nog altijd niet opgehelderd. De Zutphense erfenis omvatte vermoedelijk de nederzettingen Zutphen en het ten oosten daarvan gelegen Lochem met hun directe omgeving.[436] We gaan er vanuit dat de graven van Zutphen hun domeinen en rechten destijds in leen hadden gekregen van de bisschop van Utrecht.[437] Hun opvolgers, de graven van Gelre, zouden in de tweede helft van de twaalfde eeuw deze lenen hebben geüsurpeerd ten koste van de bisschop.

Ten behoeve van de Gelderse graven is in deze tijd een reeks oorkondevervalsingen geproduceerd; deze *falsa* moesten aantonen dat al in de elfde eeuw de oude Zutphense graven de domeinen en rechten niet namens de bisschop beheerden, maar in eigen bezit hadden. De Utrechtse bisschop heeft hier niets tegen kunnen uitrichten, zodat de goederen rond Zutphen en Lochem rond 1200 feitelijk eigendom van de Gelderse dynastie waren geworden.[438] Het belang dat de graven aan Zutphen hechtten blijkt uit het feit dat zij zich in enkele oorkonden 'graaf van Zutphen', of 'graaf van Gelre en Zutphen' noemden. Later, vanaf de jaren 1330, noemden zij zich consequent 'van Gelre en Zutphen'.[439]

Even ten zuiden van Zutphen kreeg de graaf in de tweede helft van de twaalfde eeuw Steenderen in leen van de Utrechtse bisschop. Ten westen van de IJssel was hij vanaf het laatste kwart van de twaalfde eeuw in het bezit van het land of graafschap van de Veluwe, en van een niet nader omschreven graafschap in Salland.[440] De Veluwe en het Sallandse graafschap had hij in leen gekregen van de hertog van Brabant, die het op zijn beurt in leen hield van de Utrechtse bisschop. Het graafschap in Salland ging in 1226 voor Gelre verloren.[441]

In het zuiden bleven de bezitsuitbreidingen in de twaalfde eeuw beperkt. De voornaamste aanwinst was de nederzetting Roermond met de daaromheen gelegen

---

[434] Schiffer, *Grafen von Geldern*, 55-56.
[435] Schiffer, *Entwicklung des Territoriums*, 10.
[436] Het is niet zeker of Lochem deel uitmaakte van de Zutphense bezittingen. Een oorkonde uit 1134 pleit mijns inziens voor het idee dat dit wel het geval was. Hierin wordt vermeld dat Ermgard, de dochter van graaf Otto van Zutphen, de kerk van Lochem met al haar inkomsten aan de kerk van Zutphen schonk. De oorkonde is weliswaar in de tweede helft van de twaalfde eeuw vervalst, maar het bericht over de schenking is vermoedelijk origineel. Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1134.02.02.
[437] Zie noot 86.
[438] Harenberg, 'Oorkondevervalsing'.
[439] Zie hoofdstuk 1.
[440] Doorgaans is in de bronnen sprake van *terra Velua* (o.a. Sloet, *OGGZ* I, nr. 489); een enkele maal is er sprake van *comitatus Velewe* (Sloet, *OGGZ* I, nr. 386). Het is niet duidelijk of de Veluwe van rond 1200 overeenkomt met de Veluwe uit de late middeleeuwen.
[441] Schiffer, *Grafen von Geldern*, 118-121, 126, 335-344, 375, 379; *Een verhaal over Groningen*, 9, 19, 41.

landgoederen. Deze zijn in de jaren 1180 in het bezit van Gelre gekomen. Het is niet bekend hoe de graaf van Gelre Roermond heeft bemachtigd.[442]

Dankzij de verwerving van domeinen, voogdijen en graafschappen was in de elfde en twaalfde eeuw een Gelders patrimonium ontstaan dat door de Gelderse graven van vader op zoon werd overgedragen. De bezittingen van de graven lagen verspreid langs de rivieren de Maas, Niers, Rijn en IJssel, van Echt en Roermond in het zuiden, tot de Veluwe en Salland in het noorden. Aan het einde van de twaalfde eeuw worden vaag de contouren zichtbaar van het laatmiddeleeuwse Gelre met zijn vier kwartieren: het Overkwartier van Roermond, het Kwartier van Nijmegen, het Kwartier van Zutphen en het Kwartier van Arnhem.

De verspreid liggende goederen en rechten vormden echter nog geen territoriale eenheid. Het is dan ook opmerkelijk dat in de eigentijdse beeldvorming de Gelderse bezittingen wel al als een begrensde eenheid werden voorgesteld. In de stadsbrief van Zutphen uit de jaren 1190 spreekt graaf Otto I over "de grenzen van mijn graafschap".[443] In 1196 worden de Gelderse bezittingen beschreven als "het gehele land van de graaf van Gelre".[444] Blijkbaar beschouwde de graaf zijn bezittingen rond 1200 reeds als een coherent geheel.[445] De beeldvorming liep als het ware vooruit op de werkelijkheid, en de vraag dringt zich op of de Gelderse graven bewust streefden naar de omvorming van hun patrimonium tot een territoriale eenheid. Pas laat in de dertiende eeuw zou uit de verspreid liggende goederen en rechten een min of meer gesloten Gelders territorium ontstaan.

---

[442] Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 233-234.

[443] "... infra terminos comitie mee..." Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1196.03.30 (na 1191.04.15).

[444] "... per totam terram comitis Gelriae..." Sloet, *OGGZ* I, nr. 387.

[445] Het is overigens opmerkelijk dat in de Zutphense stadsbrief sprake is van 'comitia mea', terwijl in andere stadsbrieven de woorden 'tota terra comitis Gelrensis' worden gebruikt. In de stadsbrieven wordt onder andere vermeld dat de burgers van de betreffende stad tolvrijheid genieten binnen de grenzen van 'comitia mea', respectievelijk 'tota terra comitis Gelrensis'. Het is mogelijk dat de woorden 'comitia mea' in de Zutphense stadsbrief geen betrekking hebben op het gehele gezagsgebied van de Gelderse graaf, maar specifiek op de nederzetting Zutphen en de directe omgeving. In een bron uit 1226 wordt dit gebied 'terra Sutphaniensi' genoemd. Maar aangezien de woorden 'comitia mea' in de Zutphense stadsbrief niet gespecificeerd worden met de geografische aanduiding 'Zutphen', ga ik er vanuit dat ze betrekking hebben op het gehele gezagsgebied van de graaf. Bovendien zou het merkwaardig zijn als de Zutphense burgers slechts tolvrijheid zouden genieten binnen in hun stad Zutphen en de directe omgeving, terwijl andere Gelderse steden tolvrijheden zouden genieten binnen het gehele territorium. In ieder geval mogen we de woorden 'comitia mea' niet verwarren met wat later het 'graafschap Zutphen' zou gaan heten. Hoewel het gezagsgebied van de graven uit verschillende landen bestond, zoals de Veluwe, Zutphen, Lochem, de Betuwe, Gelre, enzovoorts, werd ten tijde van de uitvaardiging van de stadsbrief nog geen onderscheid gemaakt tussen een specifiek Gelders, en een specifiek Zutphens deel van het gezagsgebied. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het bestaan van het ambt van Over-Rijn, dat zowel de Veluwe als Zutphen omvatte. Er bestond dus nog niet het idee dat Gelre en Zutphen aparte graafschappen waren. Dit idee is in de loop, of zelfs pas aan het einde van de dertiende eeuw ontstaan. Dat er vanaf de twaalfde eeuw graven van Gelre en Zutphen waren, betekent niet dat er toen ook al graafschappen van Gelre en Zutphen waren. Door het proces van territorialisering is men het gezagsgebied van de graven van Gelre en Zutphen in de loop van de dertiende eeuw gaan aanduiden als: 'graafschappen van Gelre en Zutphen'. Zie: De Vries, *Opkomst van Zutphen*, 21-24; Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 32-34; zie ook p...., en noot...

3.3 Woeste gronden, wegen en rivieren

Het twaalfde-eeuwse patrimonium was een verzameling van domeinen en overheidsrechten. Binnen de graafschappen en voogdijen bezaten de graven de hoge rechtspraak en de inkomsten die daaruit voortvloeiden. De domeinen waren in cultuur gebrachte landen die door horige lieden van de graaf werden bewerkt. Net als andere domeinheren bezaten de graven van Gelre binnen hun domeinen de lage jurisdictie. Ze werden bestuurd en beheerd vanuit centraal gelegen hoven door ministerialen: dienstmannen die persoonlijk van de graaf afhankelijk waren. De inkomsten uit de landgoederen kwamen via de hoven in handen van de graaf. Buiten de domeinen bevonden zich venen, moerassen, bossen en ander ongecultiveerd land. Deze woeste gronden waren in principe eigendom van de koning; zij behoorden tot de regalia, of koninklijke rechten. Dit gold ook voor de wegen en rivieren. Een belangrijke stap in het proces van territorialisering was de verwerving of usurpatie van deze regalia en de inkomsten daaruit in de vorm van tollen, grondcijnzen en novale tienden.

We weten niet wanneer de graven de rechten op de ongecultiveerde landen hebben verworven die gelegen waren rond hun domeinen en in hun graafschappen en voogdijen. Mogelijk waren reeds van oorsprong deze rechten aan hun graafschappen en voogdijen verbonden. Ten minste vanaf 1138 bezaten de graven de wildban in delen van het Rijkswald onder Nijmegen.[446] Op de Veluwe beschikten zij vanaf de jaren 1180 over de wildban.[447] In de jaren 1210 kreeg graaf Otto I van de Utrechtse bisschop het recht in leen om novale tienden te heffen op ontginningen in moerassen en bossen die binnen het rechtsgebied van de graaf gelegen waren. Niemand mocht hier ongecultiveerd land ontginnen zonder toestemming van de graaf.[448] Verder weten we dat de graaf aan het einde van de twaalfde eeuw zich meester heeft trachten te maken van de novale tienden op de woeste gronden bij Lochem.[449]

Meer duidelijkheid bestaat er over de vraag wanneer de graven de regalia over wegen en rivieren hebben weten te bemachtigen. Reeds voor 1200 bezaten zij tollen op de voornaamste rivieren in de regio: de Maas, de Waal, de Nederrijn en de IJssel. Vanaf circa 1160 hieven zij tol op de Nederrijn bij Driel en Rijnwijk, en op de Waal bij Zuilichem.[450] Niet veel later werd de Rijnwijkse tol stroomopwaarts verplaatst naar Arnhem.[451] Aan het begin van de dertiende eeuw zou deze tol met keizerlijke goedkeuring nog verder stroomopwaarts worden verplaatst naar Lobith.[452] Uit de stadsbrief van Zutphen uit het einde van de twaalfde eeuw kunnen we opmaken dat op de wegen naar Zutphen en op de IJssel tol werd geheven.[453] Vermoedelijk bezat de graaf sinds de verwerving van Roermond in de jaren 1180 ook het geleiderecht aldaar. Het geleiderecht hield in dat men geld mocht vragen voor de bescherming van personen en goederen die over het land of het water (in dit geval de Maas) passeerden.[454]

---

[446] Schiffer, *Grafen von Geldern*, 18.
[447] Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, 124 e.v.
[448] Sloet, *OGGZ* I, nr. 435.
[449] Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1059.07.16.
[450] In een oorkonde uit 1200 staat geschreven: "Item recipiet comes Gelriae tale telonium apud Drile de mercatoribus et gregibus armentorum et pecudum, quale de iure *ante quadraginta annos* ibidem recipiebatur." (Sloet, *OGGZ* I, nr. 397. In een oorkonde uit 1196 lezen we: "Burgenses vero de Tile [Tiel] stabunt eodem iure [recht op vrijstelling van tol] apud Sulenchem et Drile, *quo tempore (...) Henrici comitis Gelriae fuerunt*." Deze graaf Hendrik regeerde van 1133 tot 1182. Sloet, *OGGZ* I, nr. 387. Zie ook Sloet, *OGGZ* I, nr. 367. Over Rijnwijk: Flink, 'Zur Entstehung', 5; Pfeiffer, *Rheinische Transitzölle*, 274.
[451] Pfeiffer, *Rheinische Transitzölle*, 274-275.
[452] Alberts, *Der Rheinzoll Lobith*.
[453] Aan Zutphen werd tolvrijstelling toegezegd voor wagens en schepen die van de Zutphense markt terugvoeren met onverkochte goederen. Harenberg, *OGZ* VIII nr. 1196.03.30 (na 1191.04.15).
[454] Linssen, 'Stichting van de stad Roermond', 36; Pfeiffer, *Rheinische Transitzölle*, 314-315.

Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw hief de graaf wat verder stroomafwaarts tol op de Maas bij Kessel.[455]

We weten niet hoe de Gelderse graven in het bezit zijn gekomen van de rechten over woeste gronden, wegen en rivieren. Er zijn geen twaalfde-eeuwse oorkonden bekend waarin hen dergelijke regalia in beheer werden gegeven. Het lijkt er dan ook op dat deze regalia grotendeels eigenmachtig door de graven zijn toegeëigend. De machtspositie die zij in de elfde en twaalfde eeuw hadden opgebouwd had hen daartoe de mogelijkheid gegeven, samen met de teloorgang van het gezag van de keizer, de hertog en uiteindelijk ook de Utrechtse bisschop in het Nederrijngebied.[456] In een keizerlijke oorkonde uit 1231 wordt de verwerving van de koninklijke rechten door de Gelderse graven min of meer gelegitimeerd. De keizer beleende graaf Otto II hierin met "alles wat diens vader tijdens zijn leven tot aan zijn dood in bezit had, en ook alles wat hij zonder privilege had, als maar bekend is dat hij het rechtens van ons en het Rijk had".[457]

Door de uitbreiding van het grafelijk gezag over de woeste gronden, wegen en rivieren werden de verspreid liggende domeinen, graafschappen en voogdijen met elkaar verbonden waardoor ze een coherent geheel konden gaan vormen. Als eigenaar van het recht op de woeste gronden kon de graaf ongecultiveerd land uitgeven aan kolonisten en zo nieuwe nederzettingen aan zijn bezittingen toevoegen. Hoezeer de graaf bovendien de rivieren als een integraal onderdeel van zijn territorium opvatte blijkt in 1203, wanneer hij de monniken van Bedburg verzekert dat zij vrij konden reizen "door en over ons gehele land en water".[458]

De verwerving van de koninklijke rechten versterkte niet alleen de samenhang van de Gelderse bezittingen, maar bezorgde de graaf tevens nieuwe bronnen van inkomsten. Weldra zouden deze de oude inkomsten uit de domeinen en overheidsrechten overtreffen. Met name de tol bij Lobith droeg in de dertiende eeuw bij tot de versterking van de financiële positie van de graven.[459] De nieuwe inkomstenbronnen stelden hen in staat om hun bezittingen uit te breiden en te reorganiseren. Mede dankzij de nieuwe inkomsten konden de graven in de dertiende en veertiende eeuw nieuwe gebieden verwerven, lokale heren aan zich binden, burchten en steden stichten, en gesalarieerde functionarissen aanstellen die op lokaal niveau de grafelijke bezittingen bestuurden en beheerden.

3.4 Gebiedsuitbreiding in de dertiende en veertiende eeuw

In de dertiende en veertiende eeuw werd Gelre een territoriale eenheid, onder andere door de verwerving van nieuwe domeinen en jurisdicties die de bestaande gebiedsdelen met elkaar verbonden. Dit gebeurde met name door aankoop.[460] In het zuiden had de graaf rond 1200 zijn gezag reeds gevestigd in de streek van Gelre en Straelen aan de Niers, en verder zuidwaarts rond Echt en Roermond aan de Maas. Deze bezittingen lagen geïsoleerd ten opzichte van elkaar, en ten opzichte van de noordelijke bezittingen. In het noorden strekten de domeinen,

---

[455] Pfeiffer, *Rheinische Transitzölle*, 313. Voor een overzicht van de Gelderse tollen rond 1400: zie 'De Gelderse landsheerlijke riviertollen' in Weststrate, *In het kielzog*.
[456] Engels, 'Der Niederrhein und das Reich'.
[457] "... ea omnia que nominatus olim pater eius in vita sua et usque ad diem obitus sui (...) per privilegium, vel alias absque privilegio tenuit, dummodo juste a nobis et Imperio tenuisse noscatur." Muller, *OSU* II, nr. 825.
[458] "...per totam terram nostram et aquam..." Sloet, *OGGZ* I, nr. 404.
[459] Alberts, *Der Rheinzoll Lobith*. Volgens L.S. Meihuizen werden in het tolhuis te Lobith grote geldbedragen bewaard en uitgegeven. Meihuizen, *De rekening*, 152.
[460] Schiffer, *Entwicklung des Territoriums*, 11-12.

voogdijen en graafschappen zich rond 1200 uit langs de oevers van de Waal, de Nederrijn en de IJssel. Deze bezittingen lagen minder geïsoleerd ten opzichte van elkaar dan de zuidelijke gebiedsdelen, maar de samenhang werd nog sterker in de dertiende en veertiende eeuw door aanwinsten, met name in het Midden-Nederlandse rivierengebied.

De voornaamste dertiende-eeuwse aanwinsten in het zuiden waren de heerlijkheden Krickenbeck (1243) en Montfort (1277), en het graafschap Kessel (1279). Met de verwerving van deze gebiedsdelen kwamen de bezittingen bij Roermond en Gelre met elkaar in verbinding te staan. Daarnaast verkregen de graven domeinen en rechten rond het excentrisch gelegen Erkelenz, en oefenden daar de hoge rechtspraak uit als voogd van het Akense Mariakapittel. Ten noorden van Gelre, bij Goch, blijken de graven in de dertiende eeuw in het bezit te zijn van een groot aantal eigen goederen, en vanaf 1261 van de voogdijrechten aldaar. Nog verder naar het noorden kocht de graaf in 1227 de heerlijkheid Mook, gelegen aan de Maas, bij Cuijk. Verder waren de graven ten minste vanaf 1220 in het bezit van de heerlijkheid Venray, ten westen van de Maas, boven Kessel. In het zuiden vonden in de dertiende eeuw bovendien omvangrijke ontginningen plaats vanuit de oude domeinen. Dit gebeurde met name langs de Niers en aan de zuidelijke rand van het Rijkswald.

De voornaamste veertiende-eeuwse aanwinsten in het zuiden waren een aantal heerlijkheden tussen Gelre en Goch, die in de jaren 1330 aan het graafschap werden toegevoegd.[461] Het zuiden bleef echter los van het noorden staan. De in 1400 veroverde heerlijkheid Cuijk fungeerde in de vijftiende eeuw weliswaar als verbindingsschakel, maar ging in 1473 weer verloren, evenals het ten oosten van Cuijk gelegen Goch.[462]

De bezittingen in het zuiden waren in de dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw naar elkaar toegegroeid, maar een hechte eenheid zou het nooit worden. De grenzen van het territorium in het zuiden waren grillig. Daarbuiten lagen diverse exclaves. Binnen het territorium bevonden zich bovendien een groot aantal vrije heerlijkheden.[463] Toch werd het zuidelijke deel vanaf de veertiende eeuw opgevat als een afzonderlijke eenheid. In een oorkonde uit 1318 wordt het gebied 'het Overland' genoemd.[464] In 1328 kreeg het een eigen landrecht. In dit landrecht wordt het omschreven wordt als het "lant van der Nyersen upwaert aen beyden syden van der Masen", ofwel: het stroomopwaarts gelegen land van de Niers aan beide zijden van de Maas.[465] Later in de veertiende eeuw zou het worden aangeduid als het Overkwartier van Roermond.

De aanwinsten in het noorden die het meest in het oog springen waren de burcht en stad Nijmegen met de daarbij gelegen rijksgoederen. De graaf van Gelre ontving deze in 1247 als pandleen van de zojuist tot rooms-koning gekozen Willem II. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw werden deze goederen aangeduid als 'Rijk van Nijmegen'. Na de verpanding is de pandsom nog diverse malen verhoogd, waardoor de kans dat de goederen ooit zouden terugvallen aan het Rijk steeds kleiner werd. Aan het einde van de dertiende eeuw en in 1435 hebben de rooms-koningen nog pogingen ondernomen om het Rijk van Nijmegen terug te krijgen, maar zonder resultaat. Hoewel de stad Nijmegen zich liet voorstaan op haar

---

[461] Het gaat hier onder andere om de verwerving van de heerlijkheden Hamb (1330), Beerenbroek (1331) en Issum (1338).

[462] Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XI-XVI, XXVII; Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 57, 95-96; Frankewitz, G*eldrische Ämter*, passim; Alberts, 'Beziehungen von Erkelenz', 147-150. Over de dertiende-eeuwse ontginningen, en over de voogdijrechten in Goch: Schiffer, *Entwicklung des Territoriums*, 5-6, 14.

[463] Frankewitz, 'Adel und Territorium'; Maris, 'De lijst der bannerheerlijkheden'. Stefan Frankewitz wijst er overigens terecht op dat de talloze heerlijkheden in Gelre nader onderzocht zou moeten worden. Over hun ontstaan, functioneren en hun verhouding tot Gelre is nog weinig bekend.

[464] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.

[465] Dit landrecht gold voor het gebied vanaf Mook en verder naar het zuiden, met uitzondering van Montfort en Erkelenz. Janssen, de Limpens, *Rechtsbronnen*, 427-428.

rijksonmiddellijke karakter, was zij, samen met het Rijk van Nijmegen, al aan het begin van de veertiende eeuw feitelijk Gelders geworden.[466]

In territoriaal opzicht was de aanwinst van belang omdat het Rijk van Nijmegen de afstand tot de bezittingen in het zuiden kleiner maakte. Ditzelfde geldt voor de uitbreiding van het Gelderse gezag over de Duffelt en het Rijkswald ten zuiden en oosten van Nijmegen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn de Duffelt en grote delen van het Rijkswald echter weer verloren gegaan.[467] Ten westen van Nijmegen verwierven de graven en hertogen in de dertiende en veertiende eeuw een reeks domeinen, heerlijkheden en jurisdicties die hun greep op de Betuwe, Maas en Waal en de Bommeler- en Tielerwaarden verder vergrootte.[468] De voornaamste aanwinst was de tussen de Tielerwaard en Neder-Betuwe ingeklemde Brabantse enclave Tiel. De Gelderse hertog ontving Tiel in 1339 van de hertog van Brabant in ruil voor een aantal dorpen in het Land van Heusden.[469] In de vijftiende eeuw werd nog de heerlijkheid Buren tussen de Lek en de Linge veroverd en aan Gelre toegevoegd.[470]

De Veluwe was vermoedelijk al aan het begin van de dertiende eeuw een min of meer aaneengesloten bezit van de graaf. Het werd verder afgerond door de aankoop van een aantal domeinen, heerlijkheden en jurisdicties.[471] Bovendien vonden met name in de eerste helft van de veertiende eeuw op de Veluwe ontginningen plaats. Dankzij het bezit van de rechten op de woeste gronden kwamen de nieuw ontgonnen gebieden direct onder het gezag van de graven en hertogen.[472] Aan de rechteroever van de IJssel, in het latere Kwartier van Zutphen, breidde het grafelijk gezag zich in de dertiende eeuw richting het oosten uit. In de Liemers, ten oosten van de Betuwe, versterkte de graaf zijn positie door de verwerving van Emmerik in 1233 en de koop van een aantal domeinen in de buurt van Zevenaar en Duiven. Ten zuidoosten van Zutphen, en ten zuiden van Lochem ontving de graaf de dorpen Zelhem en Hengelo in leen van de bisschop van Munster, en nog verder oostwaarts verwierf hij het dorp Groenlo. Een eeuw later, in 1326 kreeg hij de heerlijkheid Bredevoort ten zuiden van Groenlo in pand van de Munsterse bisschop.[473]

Het noorden van Gelre had in de veertiende eeuw een meer aaneengesloten karakter dan het zuiden. Niettemin bevonden zich ook hier een groot aantal heerlijkheden die buiten het directe gezag van de graven en hertogen vielen, zoals Hedel in de Tielerwaard, Meinerswijk in de Betuwe, Malden en Heumen in het Rijk van Nijmegen, en aan de oostgrens de heerlijkheden Borculo, Wisch en Bergh.[474] De bezittingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied enerzijds, en de bezittingen ten noorden van de rivieren anderzijds werden door de graaf gezien als aparte delen. Zo komen we aan het einde van de dertiende eeuw een 'drost van Over-Rijn' tegen die namens de graaf de hoge rechtspraak uitoefende ten noorden

---

[466] Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen', 44-51.

[467] Het is niet duidelijk hoe en wanneer de Duffelt Gelders is geworden. In ieder geval moet dit vóór 1316 zijn gebeurd; in dat jaar is er voor het eerst sprake van een Gelderse ambtman van de Duffelt. Kuys, *De ambtman*, 304. In de jaren 1320 en 1330 wisten de graven hun greeep op het Rijkswald te versterken, onder andere door de aankoop van Kleefse rechten. Roes, 'De waldgraaf', 6-9

[468] Zo kwam de graaf in de dertiende eeuw in het bezit van het hof Gendt in de Betuwe, van een aantal goederen ten noorden van de Linge, en kocht hij in de jaren 1320 de heerlijkheden Ter Lede en Lienden, beide gelegen in de Betuwe. Sloet, *OGGZ* I, nr. 521; Sloet, *OGGZ* II, nr. 883; Muller, *OSU* III, nr. 1385; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 212, 224.

[469] Moorman van Kappen, 'Hoe Tiel Gelders werd'.

[470] Kuys, *De ambtman*, 28.

[471] In 1256 kocht de landsheer bijvoorbeeld een aantal hoven in de buurt van Wageningen en Velp, in 1333 kocht hij de heerlijkheid Hoevelaken en in 1342 de jurisdictie over de heerlijkheid Velp. Sloet, *OGGZ* II, nr. 780; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 276, 384.

[472] Wartena, 'Ontginningen'; Slicher van Bath, 'Studiën'.

[473] Kuys, *Drostambt en schoutambt*.

[474] Maris, 'Lijst van bannerheerlijkheden'.

van de Nederrijn, in de latere Kwartieren van Arnhem en Zutphen.[475] In 1359 werd een lijst opgesteld van het aantal ruiters dat de verschillende Gelderse gebiedsdelen moesten opleveren. Hierin wordt een driedeling aangebracht tussen het zuidelijke deel van het territorium, de landen in het Midden-Nederlandse rivierengebied, en het territorium ten noorden van de rivieren.[476]

De inkomsten uit tollen en andere regalia hadden de graven en hertogen in de dertiende en veertiende eeuw de mogelijkheid gegeven om nieuwe gebieden te verwerven. Dit gebeurde met name tussen circa 1230 en 1340. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw waren de grenzen van Gelre in grote lijnen afgerond. Toch bleef binnen het territorium en langs de grenzen een groot aantal vrije heerlijkheden bestaan. Met name vanaf het einde van de dertiende eeuw slaagden de graven en hertogen er echter in om steeds meer bezitters van deze heerlijkheden persoonlijk van zich afhankelijk te maken.

3.5 Lenen, open huizen en burchten

In 1231 verkocht graaf Herman van Virneburg zijn hof bij Thorn ten zuidwesten van Roermond aan graaf Otto II van Gelre. In de betreffende oorkonde verklaart Herman dat hij het hof vervolgens als leen had terugontvangen uit handen van de graaf, waarvoor hij hem trouw en hulde had bewezen. Herman beloofde de graaf voortaan trouw te dienen.[477] Herman van Thorn bleef de beschikking houden over zijn goederen, maar moest daarvoor wel de graaf van Gelre als leenheer erkennen. Op deze wijze werden sinds de jaren 1230 talloze lokale heren met hun goederen binnen de Gelderse invloedssfeer getrokken. Het leenwezen, dat veelal geassocieerd wordt met de hoge middeleeuwen, blijkt in Gelre juist vanaf de dertiende eeuw een belangrijk instrument te zijn geweest voor de graaf om zijn territorium uit te breiden en af te ronden.

In een oorkonde uit 1253 lezen we dat graaf Otto van Bentheim diverse goederen in de Tielerwaard en de Betuwe opdraagt aan Otto II van Gelre. De graaf van Bentheim zou deze goederen voortaan in leen houden van de graaf van Gelre, en hem dienen als een 'ligisch' leenman.[478] Dit laatste wil zeggen dat de graaf van Gelre in principe zijn voornaamste leenheer was, boven alle andere leenheren.[479] Dergelijke ligische leenverdragen werden vooral in de tweede helft van de dertiende eeuw gesloten. Zij waren van belang voor de vergroting van de greep van de graaf op het territorium; de graaf had namelijk het recht om gebruik te maken van de burchten van zijn ligische leenmannen.

Rond 1300 maakten de ligische leenverdragen plaats voor de zogenaamde open-huisverdragen. In een open-huisverdrag droeg een heer zijn burcht op aan de graaf, en kreeg het vervolgens terug in leen, met als voorwaarde dat hij de burcht voor de graaf zou openstellen, en dat de burcht in geval van oorlog gebruikt zou worden bij de verdediging van het land. Een groot aantal open-huis-verdragen werd gesloten in de eerste helft van de veertiende eeuw, maar ook daarna kwamen nog vele burchten via dit soort verdragen binnen

[475] Meihuizen, *De rekening*, 82-83 (tekst).
[476] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 89.
[477] Sloet, *OGGZ* I, nr. 550.
[478] Sloet, *OGGZ* II, nr. 753.
[479] In de oorkonde wordt hier een uitzondering gemaakt voor de aartsbisschop van Bremen en voor de bisschoppen van Utrecht, Munster en Osnabrück.

het machtsbereik van de Gelderse hertogen.[480] Een vroeg voorbeeld van een open-huisverdrag dateert uit 1297. In dat jaar maakte Gerard van Maurik bekend dat hij zijn burcht bij Maurik in de Betuwe als leen had overgedragen aan Reinald I van Gelre. Hij beloofde om Maurik te bewaren en te verdedigen tot nut en in naam van de graaf:

> "En indien de graaf of zijn erfgenamen dit kasteel nodig zouden hebben vanwege oorlogen, of ter verdediging van het een of ander, ongeacht wanneer of hoe vaak, dan mogen ze er vrijelijk over beschikken, net zo lang totdat de strijd of verdediging in hun voordeel is beslecht."[481]

Een ander voorbeeld van een open huis is de burcht Hemert in de Tielerwaard. In 1310 droeg Jan van Hemert zijn burcht op aan de graaf van Gelre en kreeg het als leen terug, met de voorwaarde dat hij de burcht op eigen kosten zou onderhouden en bewaren, en dat hij hem voor de graaf zou openen wanneer deze er gebruik van wilde maken.[482]

Het ligische leenwezen en vervolgens de open-huis-verdragen stelden de graven en hertogen in staat om de burchten van hun leenmanen te gebruiken en zo hun greep op het territorium te vergroten. Daarnaast beschikten zij over territoriale burchten die direct onder hun gezag vielen. Het overgrote deel van deze burchten was niet door henzelf gebouwd, maar gekocht of op een andere manier verworven, zoals het Valkhof in Nijmegen in 1247 en de burcht Montfort in het zuiden in 1277.[483]

De territoriale burchten treffen we vooral aan in de latere Kwartieren van Roermond en Nijmegen, langs de rivieren de Maas, Niers, Waal en Nederrijn.[484] De kastelen hadden een militaire functie, maar dienden ook als onderkomen voor de landsheer bij zijn rondreizen door Gelre. Als zodanig representeerden de burchten het gezag van de vorst over zijn territorium.[485] In de vijftiende eeuw nam het belang van de burcht als onderkomen van de vorst af. De vijftiende-eeuwse hertogen van Gelre reisden minder vaak dan hun voorgangers door het land. Aanvankelijk kozen zij met name de burcht Grave, in het Land van Cuijk, de burcht Rozendaal op de Veluwe en het hertogelijke hof in Arnhem als verblijfplaats. Later in de vijftiende eeuw groeide het hof in Arnhem uit tot de voornaamste hertogelijke residentie.[486]

Naast de militaire functie en de functie van onderkomen voor de rondreizende vorst fungeerden de burchten in sommige streken als lokale bestuurscentra. Vooral in het zuiden kon hij dienen als middelpunt van de lokale bestuursdistricten die in de loop van de dertiende eeuw werden ingericht.[487] Ook als centra van lokale bestuursdistricten waren de landsheerlijke burchten van belang voor de samenhang en integratie van het territorium.

---

[480] Over ligische leenverdragen en open-huis-verdragen: Henn, *Das ligische Lehnswesen*. Hierin treft men op p. 148-150 een (niet volledig) overzicht aan van ligische leenverdragen en open-huis-verdragen in Gelre. Zie verder: Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 52-53, 90-91; Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten*, 146-175; Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 126-128.

[481] "Et quandocumque et quotienscumque idem dominus meus comes praedictus aut sui heredes dicto castro indiguerit vel indiguerint, occasione seu ratione belli, guerrae, sive defensionis cuiuscumque (...), ab ipso domino comite vel suis heredibus tenendum et possidendum libere, quousque dictae dissentiones, guerrae vel defensiones ad suam voluntatem terminatae fuerint vel sopitae." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 51. In de oorkonde wordt aan het eind opgemerkt dat het hier gaat om een ligisch leenverband. Nadien komt men deze term niet of nauwelijks meer tegen.

[482] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 110.

[483] Voor een overzicht van de territoriale burchten: Frankewitz, 'Gelderse landsheerlijke burchten. Zie ook: Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten*, 112-143.

[484] Zie de kaarten met burchten in : Hantsche, *Geldern Atlas*, 55; kaart V.9 bij Schiffer, *Entwicklung des Territoriums*.

[485] Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof', 223-226; Nijsten, 'Ontwikkeling van residenties', 143-145.

[486] Nijsten, 'Ontwikkeling van residenties', 124-130, 137-140; Martens van Sevenhoven, 'Het hof van Gelre'.

[487] Frankewitz, 'Gelderse landsheerlijke burchten', 186-187.

De economische en politieke macht van de Gelderse graaf was in de dertiende eeuw zo groot geworden dat hij lokale heren als leenmannen aan zich wist te binden. Door gebruik te maken van het feodale stelsel kon hij de plaatselijke aristocratie met haar goederen integreren in het Gelderse territoriale verband. Via ligische leenverdragen en open-huis-verdragen kreeg hij bovendien de beschikking over de burchten van zijn leenmannen. Zo ontstond in de dertiende en veertiende eeuw een patroon van open huizen en territoriale burchten ten dienste van de graven en hertogen. Daarnaast ontstond in de dertiende en veertiende eeuw een patroon van door de vorst gestichte steden, wat eveneens de samenhang van de Gelderse bezittingen versterkte

3.6 Steden

De eerste nederzetting die van de Gelderse graaf stadsrechten kreeg was Zutphen. Dit gebeurde aan het eind van de twaalfde eeuw. Vóór die tijd was Zutphen reeds een versterkte nederzetting met een stedelijk karakter, waarvan de kern werd gevormd door een van oorsprong koninklijke palts (het zogenaamde 's-Gravenhof) en een van oorsprong bisschoppelijke kerk met kapittel. In de kapittelkerk lagen mogelijk één of meer leden van de Zutphense en Gelderse dynastie begraven. Het belang van nederzetting wordt onderstreept door het feit dat rond 1100 de graven van Zutphen, en in de jaren 1190 de graven van Gelre er munten sloegen.[488]

De stadsverheffing van Zutphen is vastgelegd in een tussen 1191 en 1196 opgemaakte oorkonde van graaf Otto I. Hij schonk de nederzetting "volledige vrijheid (...) opdat de stad dezelfde vrijheid zou genieten als de vrijere steden aan gene zijde der bergen tot aan de zee".[489] Met de zinsnede "aan gene zijde der bergen" wordt Italië bedoeld.[490] Enkele jaren daarvoor was Otto I tijdens een kruistocht door Italië getrokken; mogelijk hadden de steden hem daar geïnspireerd tot de stadsverheffing van Zutphen.[491] Wat hield de vrijheid die Zutphen kreeg precies in? De graaf beloofde de burgers onder andere geen nieuwe schattingen buiten hun wil op te leggen, en dat zij binnen Gelre vrijgesteld zouden zijn van eventuele nieuwe tollen. De inkomsten uit boeten zouden ter beschikking van de stad komen. Ter verbetering van de economische concurrentiepositie ten opzichte van het noordelijker gelegen Deventer kregen kooplieden die naar de markt van Zutphen kwamen bepaalde tolvrijstellingen. Verder zou de stad bestuurd worden door een college van twaalf schepenen onder voorzitterschap van een *villicus*, een grafelijke vertegenwoordiger.

Een van de motieven achter de stadsverheffing van Zutphen zal de versterking van het grafelijk gezag ten oosten van de IJssel zijn geweest. Zoals eerder opgemerkt waren de Gelderse graven mogelijk al in de eerste helft van de twaalfde eeuw in het bezit van Zutphen gekomen, en hadden zij in de loop van die eeuw zich de rechten toegeëigend die de Utrechtse bisschop daar als leenheer bezat. Met een reeks valse oorkonden hebben zij getracht om hun

---

[488] Harenberg, 'Zutphens oudste stadsbrief'; Van Schaïk, 'Zutphens geschiedenis'; Thoma, 'Muntslag'.
[489] Harenberg, *OGZ* VIII, 1196.03.30 (na 1191.04.15). Voor een Nederlandse vertaling van de oorkonde, zie: Harenberg, 'Zutphens oudse stadsbrief'. Zie ook: Verkerk, 'Het stadsprivilege'.
[490] De woorden "ex illa parte montium" kan men zowel vertalen als "aan gene zijde van de bergen" (Italië), als "aan deze zijde van de bergen" (het Duitse Rijk). Ed Harenberg laat in het midden welke vertaling de juiste is: voor beide valt volgens hem wat te zeggen. De eerste optie lijkt mij toch het meest voor de hand liggen. Harenberg geeft zelf aan dat indien de tweede optie juist zou zijn de schrijver in ieder geval een nogal misleidende formulering heeft gebruikt. Harenberg, 'Zutphens oudste stadsbrief', 26-27.
[491] Harenberg, 'Zutphens oudste stadsbrief', 26.

machtspositie langs de IJssel van een legitieme basis te voorzien. De Zutphense stadsbrief uit de jaren 1190 is weliswaar geen *falsum*, maar past wel in dezelfde politiek waarin de *falsa* tot stand kwamen. Met de stadsverheffing versterkte graaf Otto I zijn greep op het gebied langs de IJssel ten koste van Utrecht. Van eventuele rechten van de bisschop wordt in de stadsrechtoorkonde op geen enkele manier melding gemaakt. Bovendien kon de nieuwe stad dienen als militair steunpunt tegenover het ten noorden daarvan gelegen Deventer, dat aan de bisschop toebehoorde.[492]

De eerstvolgende plaats die de graaf tot stad verhief was Roermond. De verloren gegane stadsbrief is tussen 1224 en 1229 uitgevaardigd. Ook in dit geval lijkt consolidatie van een recent verworven gebied een belangrijk motief te zijn geweest achter de stadsverheffing. Roermond, dat in de jaren 1180 in het bezit van Gelre was gekomen, bestond uit een versterking, een parochiekerk, een handelsnederzetting met kapel en een aantal grafelijke hoven. In 1214 werd Roermond door rooms-koning Otto IV verwoest. Deze gebeurtenis was voor graaf Gerard IV vermoedelijk de aanleiding om zijn blik te richten op dit zuidelijk punt van zijn territorium. In ieder geval stichtte hij acht jaar na de gebeurtenis de prestigieuze Roermondse Munsterabdij. Tien jaar na de stichting van de abdij schonk hij de nederzetting stadsrechten, en versterkte zo het belang van Roermond als steunpunt van de Gelderse dynastie in het zuiden. De stad en de Munsterabdij representeerden het gezag van de graaf aldaar. Vanuit de stad kon de Maas en het omringende platteland worden gecontroleerd.[493]

Onder graaf Otto II (1229-1271) was er sprake van een ware golf aan stadsverheffingen. Onder zijn regering ontvingen circa dertien plaatsen stadsprivileges.[494] In veel gevallen lijkt wederom afronding en consolidatie van de bezittingen een drijvend motief te zijn geweest achter de privilegering. De stadsverheffingen vonden met name plaats in streken waar het grafelijk gezag zich recent had uitgebreid, of nog omstreden was. Een markant voorbeeld is de stadsverheffing van Emmerik in 1233. Voor 1233 werd in Emmerik, gelegen in de Liemers ten oosten van Lobith, gezag uitgeoefend door de bisschop van Utrecht en het zich aldaar bevindende kapittel van Sint-Maarten. De graaf van Gelre was voogd van dit kapittel. De kern van Emmerik bestond uit de kapittelkerk en de daaromheen gelegen immuniteit van het kapittel. Daarnaast was in de loop der tijd een handelsnederzetting ontstaan. De jaren voorafgaand aan de stadsverheffing waren de kooplieden uit de handelsnederzetting in conflict geraakt met het kapittel, mogelijk omdat zij zich hadden onttrokken aan diens jurisdictie en zelf de rechtspraak ter hand waren gaan nemen.

Als voogd van de kerk vervulde graaf Otto II de rol van vredestichter. In een overeenkomst tussen hem en de proost van het kapittel uit 1233 wordt een droevig beeld geschetst van de toestand waarin de kerk van Emmerik zich bevond. Zonder heel concreet te worden, schrijft de opsteller van de oorkonde dat sommigen misbruik maakten van de kerk en haar goederen, en dat de voogd, de graaf van Gelre, de kerk krachtiger moest verdedigen. Om dit mogelijk te maken stelde de proost zijn rechtsmacht in beheer van Otto II. De Gelderse

---

[492] Harenberg, 'Zutphens oudste stadsbrief', 24; Harenberg, 'Oorkondevervalsing'. Over de Gelders-Utrechtse oorlogen in de tweede helft van de twaalfde eeuw: Schiffer, *Grafen von Geldern*, 158-161, 164, 181-182, 267-270, 274-279.

[493] Flink en Thissen, 'Gelderse steden'; Harenberg, 'Twee dertiende-eeuwse oorkonden'; Venner, 'De overlevering van de privileges'; Linssen, 'Stichting van de stad Roermond'.

[494] Het gaat hier om de volgende plaatsen: Doetinchem (tussen 1229 en 1231), Harderwijk (1231), Elburg (vermoedelijk rond 1233), Emmerik (1233), Gendt (1233), Lochem (1233), Arnhem (1233), Doesburg (1237), mogelijk Nieuwstadt (rond 1242), Gelre (vermoedelijk in de jaren 1250), mogelijk Susteren (tussen 1260 en 1276), Wageningen (1263) en Goch (vóór 1272). Een overzicht van de stadsverheffingen vindt men in: Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 207, en in Cox, *Repertorium van de stadsrechten*. De gegevens over de stadsverheffingen van Gelre en Goch zijn gebaseerd op: Flink, 'Zur Entstehung', 15; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XXVII.

graaf zou de kerk met haar goederen en rechten beschermen, en de bewoners van Emmerik dwingen om eerbied te tonen voor de kanunniken. Dit alles kwamen zij overeen onder voorbehoud van de rechten van de Utrechtse bisschop. Twee jaar later kreeg Otto II deze rechten in leen van de bisschop, voor wie Emmerik al te zeer buiten zijn bereik was komen te liggen.

Dankzij het conflict tussen het kapittel en de kooplieden had Otto II aldus de feitelijke jurisdictie in Emmerik verworven. Mogelijk had hij met behulp van de ontevreden kooplieden het kapittel onder druk gezet om zijn rechtsmacht af te staan. Drie weken na de overeenkomst stelde de graaf zijn pas verworven jurisdictie veilig door de handelsnederzetting stadsrechten te verlenen.[495] Het gewicht van de nieuwe stad voor de territoriale politiek van de graaf blijkt onder andere uit de passage in de stadsbrief waarin het nieuwe schepencollege de taak kreeg om de stad te voorzien van grachten en muren. De integratie van Emmerik in het territorium krijgt gestalte in de volgende passage:

> "Indien een bedrieglijk, gewelddadig of onrechtvaardig iets of iemand de stad of de burgers van Emmerik treft of zou willen treffen, dan wordt dit onrecht door de richter in mijn naam gewroken, omdat het tegen mij is, met raad van de schepenen en burgers. Tot hulp van de richter wil ik dat *mijn gehele land* en mijn mensen ter beschikking staan en bereidwillig zijn."[496]

Spanningen zoals die in Emmerik tussen een opkomende nederzetting van koop- en handwerklieden enerzijds, en een plaatselijke heer anderzijds, kwamen ook elders voor. De oorzaak van deze spanningen lag in de verplichtingen die bewoners verschuldigd waren aan de domeinheer en in de domaniale rechtspraak die niet meer was toegesneden op de noden van de koop- en handwerklieden. De graaf van Gelre heeft meerdere malen gebruik van gemaakt van dergelijke spanningen, en door middel van stadsverheffingen zijn gezag weten uit te breiden ten koste van plaatselijke domeinheren.[497]

De ligging van de nieuwe steden wijst ons op de betekenis die zij hadden voor de territoriale politiek van Otto II. De door hem tot stad gemaakte plaatsen Nieuwstadt, Susteren, Emmerik, Doetinchem, Doesburg, Lochem, Gendt en Wageningen waren alle gelegen langs de toenmalige grenzen van het graafschap. Zo ontstond er, met name in het oosten, een patroon van steden die de grenzen van de grafelijke bezittingen afbakenden.[498] Bovendien versterkten de steden de cohesie van het territorium doordat zij een juridisch netwerk vormden rond het Zutphense en mogelijk ook het Roermondse stadsrecht. In de meeste door Otto II gestichte steden waren de stadsrechten namelijk afgeleid van het Zutphense stadsrecht, zodat er in de dertiende eeuw een familie van dochtersteden ontstond met Zutphen als moederstad. Wanneer een dochterstad een juridisch probleem had waar ze niet uitkwam ging zij 'ter hoofdvaart' naar de moederstad. Het stadsrecht van Roermond was niet van Zutphen afgeleid, maar stond op zichzelf. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw blijken de door de graven of hertogen gestichte steden ten zuiden van de Waal Roermond als moederstad te hebben, maar het is onzeker of deze situatie al in de dertiende eeuw bestond.[499]

---

[495] Ik volg hier de ideeën van W. de Vries. Vgl. ook Klaus Flink en Ulrike Spengler-Reffgen, die een meer actieve rol zien weggelegd voor de proost en het kapittel. De Vries, 'De opkomst'; Flink, 'Der Anteil'; Spengler-Reffgen, *Das Stift St. Martini*, 52-60, 81-82, 97-98.

[496] "Si quid etiam aliquis calumpnie vel violentie seu iniurie civitati vel civibus Embricensibus inferre voluerit vel intulerit, de consilio dictorum scabinorum cum civibus dictam iniuriam, quia meam, meo nomine iudex Embricensis ulciscetur, ad cuius subsidium totam terram meam et meos homines expositos esse volo et paratos." Sloet, *OGGZ* I, nr. 563.

[497] Rutte, *Stedenpolitiek*, 87-91. Specifiek voor Arnhem: Verkerk, 'Arnhem, van koningsgoed tot stad'.

[498] Rutte, *Stedenpolitiek*, 97-101.

[499] Cox, *Repertorium van de stadsrechten*; Venner, 'Hoofdgerecht Roermond', 62 e.v. Stefan Frankewitz onderscheidt een Zutphens en een Roermonds *Stadtrechtlandschaft*: alle steden ten zuiden van de Nederrijn

Voor sommige steden in Holland wordt aangenomen dat ze het product zijn van ontwikkelingen van onderop. De initiatieven tot de stadsverheffingen zouden afkomstig zijn geweest van de pre-stedelijke gemeenschappen die zelf hun wensen naar voren brachten en deze door de graaf in stadsrechtoorkonden lieten vastleggen. Van een bewust door de graaf gevoerde stadspolitiek zou in Holland geen sprake zijn geweest.[500] Bert Thissen heeft erop gewezen dat de stadsverheffingen in Gelre, en meer algemeen in het Nederrijngebied, wel degelijk een gevolg waren van een bewust door de landsheer gevoerde politiek.[501]

In 1271 werd graaf Otto II opgevolgd door zijn zoon Reinald I. In de door hem gevoerde stedenpolitiek kunnen we twee perioden onderscheiden. Tijdens de eerste helft van zijn regering werd het beleid van Otto II min of meer ongewijzigd voortgezet. Wel hadden de plaatsen die Reinald I privilegieerde veel minder een stedelijk karakter. Veel van deze plaatsen zouden ook nooit een echt stedelijk karakter krijgen. Bovendien richtte Reinald zich meer dan zijn vader op het zuiden. In de tweede helft van zijn regering, vanaf de jaren 1290, kwam Reinald I in de ban van eindtijd- en keizersprofetieën. In het teken van de naderende eindtijd heeft hij geprobeerd om onder andere door middel van stadsstichtingen het Gelderse territorium op een geheel nieuwe wijze vorm te geven.

De eerste nederzetting die Reinald I stadsrechten verleende, en waarvan een stadsrechtoorkonde is overgeleverd, was Groenlo. Dit gebeurde in 1277. In de oorkonde liet hij weten dat hij, vanwege zijn bijzondere liefde voor hen, de burgers van Groenlo dezelfde vrijheid had geschonken die de Zutphenaren genoten, behoudens een aantal uitzonderingen.[502] Groenlo was een Gelderse enclave in de heerlijkheid Borculo, ten oosten van Gelre. De stadsverheffing zal bedoeld zijn om de plaats sterker bij het graafschap te betrekken en mogelijk van daaruit het territorium uit te breiden. Waarschijnlijk verhief Reinald rond deze tijd ook Maasbommel, Krickenbeck en de zojuist verworven nederzettingen Montfort en Kessel tot stad. Maasbommel was gelegen in Maas en Waal, aan de grens met Brabant. De overige nieuwe steden lagen alle in het zuiden, waar Otto II reeds eerder Roermond, en vermoedelijk ook Gelre, Goch, Nieuwstadt en Susteren tot stad had gemaakt.[503] De

---

hadden volgens hem Roermond als moederstad; alle steden ten noorden daarvan hadden Zutphen als moederstad. Mijns inziens werd de grens tussen de twee juridische netwerken echter niet gevormd door de Nederrijn, maar door de Waal. Het stadje Gendt, ten noorden van de Waal, maar ten zuiden van de Nederrijn, had immers niet Roermond, maar Zutphen als moederstad. Tiel, eveneens gelegen tussen de Waal en Nederrijn, had in de vijftiende eeuw Arnhem, en dus indirect Zutphen als moederstad. Het even ten zuiden van de Waal gelegen Zaltbommel had daarentegen Roermond als moederstad. Frankewitz, 'Städte des geldrischen Oberquartiers', 24.

[500] Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland'.

[501] Thissen, 'Stadsrechtverlening'.

[502] Sloet, *OGGZ* II, nr. 991.

[503] Van geen enkele stad uit het zuidelijke deel van Gelre zijn dertiende-eeuwse stadsrechtoorkonden overgeleverd. Op grond hiervan meent Stefan Frankewitz dat ze allemaal pas in de veertiende eeuw zijn geprivilegeerd. (Frankewitz, 'Die Städte des geldrischen Oberquartiers') Toch is het vrijwel zeker dat Roermond in de jaren 1220 stadsprivileges heeft gekregen (zie noot 493). En vermoedelijk kregen ook de andere hier genoemde steden in de dertiende eeuw al stadsprivileges. Dit vermoeden is onder andere gebaseerd op een reeks oorkonden uit 1312, waarop we later in deze paragraaf nader in zullen gaan. In deze oorkonden vervangt Reinald I de privileges die hij en zijn voorgangers aan verschillende plaatsen geschonken hadden voor nieuwe privileges. Tussen de nederzettingen die aldus door Reinald werden geprivilegeerd bevinden zich plaatsen waarvan we zeker weten dat ze al in de dertiende eeuw stadsrechten hadden, zoals Harderwijk en Doesburg. Maar er bevinden zich ook plaatsen tussen waarvan we dat niet zeker weten, namelijk: Maasbommel en de in het zuiden gelegen plaatsen Kessel, Nieuwstadt, Montfort, Krickenbeck en Goch. De verwijzing naar oudere privileges in de oorkonden uit 1312 veronderstelt echter dat deze laatste plaatsen reeds in de dertiende eeuw stadsrechten hadden gekregen. Om een voorbeeld te geven citeer ik uit de oorkonde uit 1312 waarin de privileges van Montfort werden vervangen: "Nos Reynaldus comes Gelrensis (...) notum facimus, quod (...) omnes libertates per nos et antecessores nostros olim datas opido nostro Montfort revocamus." (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 139) De hierboven genoemde plaatsen Gelre en Susteren komen overigens niet in de reeks oorkonden uit 1312 voor (Susteren was toen niet meer in het bezit van Gelre). Gelre had echter al in de dertiende eeuw een

verwerving van de heerlijkheid Montfort en het graafschap Kessel in 1277 en 1279 door Reinald I, en de genoemde stadsverheffingen passen in de zuidwaarts gerichte politiek die de graaf gedurende de eerste helft van zijn regering voerde.[504]

De oorsprong van deze politiek was gelegen in het huwelijk dat hij in 1276 had gesloten met Ermgard, de erfdochter van het ten zuiden van Gelre gelegen hertogdom Limburg. Hiermee verplaatste Reinalds belangstelling zich naar het zuiden. Toen Ermgards vader in 1280 stierf maakte Reinald I aanspraak op de Limburgse erfenis. Sindsdien treffen we hem in oorkonden aan als 'graaf van Gelre en hertog van Limburg'. Naast Reinald maakte echter ook de hertog van Brabant aanspraak op het hertogdom. Daarmee was de Limburgse successieoorlog geboren. Zowel de graaf van Gelre als de hertog van Brabant verzamelden een groot aantal bondgenoten om zich heen. Uiteindelijk vond in 1288 bij het plaatsje Woeringen, even ten noorden van Keulen, de grote, beslissende veldslag plaats tussen de twee coalities. Deze befaamde slag bij Woeringen eindigde in mineur voor Gelre en zijn bondgenoten. Reinald werd gevangen genomen. Na bemiddeling van de Franse koning werd hij vrijgelaten, maar het hertogdom Limburg was voor hem definitief verloren. Bovendien had het debacle hem opgezadeld met een ondraaglijke schuldenlast. Om in deze schulden te voorzien zag Reinald zich genoodzaakt om heel Gelre aan de graaf van Vlaanderen te verpanden. Vijf jaar later kwam aan de verpanding een einde en kon Reinald weer vrij beschikken over zijn graafschap. Daarmee kon de uiterst merkwaardige tweede helft van zijn regering een aanvang nemen.[505]

Na de slag bij Woeringen was graaf Reinald I een ander mens geworden. Tijdens zijn gevangenschap, en tijdens de verpanding van Gelre raakte hij gegrepen door ideeën over een nieuw, laatste tijdperk dat op handen zou zijn: het tijdperk van de Heilige Geest.[506] Volgens dertiende-eeuwse eindtijdprofetieën bestond de geschiedenis vanaf de schepping tot aan de wederkomst van Christus uit drie tijdvakken: een van de Vader, een van de Zoon, en een van de Heilige Geest. Het aanstaande tijdperk van de Geest zou worden gekenmerkt door spirituele zuiverheid en apostolische armoede. Een bijzondere rol bij dit alles was weggelegd voor de bedelorden, die, in plaats van de kerk, als medium tussen God en de mens zouden fungeren. Dergelijke ideeën werden met name gepropageerd in kringen van radicale franciscanen, de zogenaamde spiritualen. In de loop van de dertiende eeuw vermengden de eindtijdverwachtingen zich met al langer bestaande keizersprofetieën en kruistochtidealen. De laatste keizer in de geschiedenis zou naar Jeruzalem trekken om van daaruit een universeel, christelijk rijk te stichten, de kerk te hervormen en zo het tijdperk van de Geest in te luiden.[507]

Zwanger van dergelijke gedachten, vatte Reinald I in de jaren 1290 het plan op om twee nieuwe steden, een hospitaal en een *societas* van theologen in het leven te roepen. Al deze zaken zouden in het teken staan van de heilige Drie-Eenheid. In 1290 kreeg Reinald van de rooms-koning toestemming om van de plaats Staverden op de Veluwe een stad te maken, waar hij iedereen naar zijn goeddunken mocht onderbrengen, behalve leenmannen van het Rijk. Acht jaar later, toen er een einde was gekomen aan de verpanding van Gelre, vaardigde

---

stadszegel. (Frankewitz, *Zegels der steden en dorpen*, 202) Susteren is een onzeker geval; het wordt echter in een oorkonde uit 1276 aangeduid als *oppidum*; in 1285 blijkt Susteren ommuurd te zijn. Voor de in het huidige Nederland gelegen steden, zie: Cox, *Repertorium van de stadsrechten*. Voor de steden Gelre en Goch, zie: Flink, 'Zur Entstehung' des Landes'.

[504] Venner, 'Grafschaft Geldern', 273-274.

[505] Corsten, 'Limburgische Erbfolgekrieg'; Van Peteghem, 'Schlacht von Worringen'; Venner, 'Grafschaft Geldern'.

[506] Ik volg hier de interpretatie die Paul Moors geeft van Reinalds tweede regeringsperiode: Moors, 'Frenetieke activiteit'; Moors, 'Reinoud I'. Voor een andere interpretatie, vgl.: Schneider, 'Die Kreuzzugsidee'.

[507] Over de spiritualen, eindtijdverwachtingen en keizersprofetieën in de dertiende eeuw, zie ook de klassieke studie van Norman Cohn: *Pursuit*, 108 e.v.

Reinald inderdaad een oorkonde uit waarin hij onder aanroeping van de Drie-Eenheid zijn nieuwe stad Staverden stichtte. De inwoners daarvan zouden met al hun goederen persoonlijk afhankelijk van de graaf zijn. Voor juridisch advies moesten de schepenen van Staverden niet naar Zutphen ter hoofde gaan, maar zich wenden tot de graaf zelf en zijn raad: "Wij en ons hof zullen hun hoofd zijn."[508] Verder was Staverden verplicht om de graaf te ondersteunen wanneer hij op kruistocht zou gaan.

Op dezelfde dag waarop hij Staverden tot stad verhief maakte de graaf Hattem tot stad; hij noemde haar 'Mons Dei'.[509] Een jaar later, in 1299 stichtte hij, wederom onder aanroeping van de Drie-Eenheid, binnen de stad Mons Dei een hospitaal, dat eveneens de naam 'Mons Dei' kreeg toegewezen. Het hospitaal was bedoeld voor de verzorging van de graaf en zijn gevolg, en van zieke leden van zijn *societas* van theologen. Deze *societas* was in 1298 of eerder door Reinald in het leven geroepen. Het hospitaal moest bovendien jaarlijks de tenten van de graaf meenemen wanneer hij en zijn *societas* op de dag na Drievuldigheidszondag zouden samenkomen op de Veluwe. Op deze bijeenkomsten zou het gezelschap een zielmis en een hoogmis bijwonen, en vervolgens een maaltijd nuttigen. Het hospitaal was, net als de stad Staverden, verplicht om Reinald te ondersteunen wanneer hij een kruistocht zou ondernemen. Hoewel de graaf en zijn land in 1306 onder de speciale bescherming van de paus werden geplaatst vanwege Reinalds voornemen om naar het Heilige Land te reizen, is het daar nooit daadwerkelijk van gekomen.

Het gasthuis en de stad Mons Dei zouden later worden omgedoopt in 'Insula Dei'. Reinald had er grootse plannen mee. In het begin van de veertiende eeuw heeft hij geprobeerd om johannieters en franciscanen naar de stad te lokken, en om het kapittel van Zutphen daarheen te verplaatsen. In zijn testament uit 1309 bepaalde de graaf dat hij na zijn dood in Insula Dei begraven wilde worden. Van dit alles is weinig tot niets terecht gekomen.

De keizerskroning van Hendrik VII in 1310 inspireerden de graaf tot plannen om Gelre door middel van een strak georganiseerd netwerk van steden om te vormen tot een ideaal territorium. Reinald was gefascineerd door het koningschap en het Rijk, door keizersprofetieën, en door de rol die hijzelf en Gelre binnen dit alles zouden kunnen vervullen. Een kroniekschrijver van Saint-Denis schreef laatdunkend: "Il tenoit le conté de Guelres pour I. des plus grans d' Alemaingne."[510] Eerder, in 1292, na de dood van rooms-koning Rudolf, had de graaf zich al bemoeid met de keuze van een nieuwe koning. Zijn bemoeienis was toen zo intensief dat hij op een gegeven moment zelf als kandidaat werd aangemerkt.

Aan de vooravond van het vertrek van Hendrik VII naar Italië om daar de keizerskroon in ontvangst te nemen, vaardigde de rooms-koning een oorkonde uit waarin werd bepaald dat alle stadsprivileges die door Reinald en zijn voorgangers zonder koninklijke toestemming waren verleend ongeldig waren. Nog diezelfde avond ontving Reinald van de koning het recht om de ongeldig geworden stadsrechten met koninklijke goedkeuring te herbevestigen. Waarschijnlijk waren deze brieven door de koning uitgevaardigd op verzoek van Reinald zelf, die met de uitvaardiging van nieuwe stadsprivileges zijn graafschap wilde herordenen.

Twee jaar later, in de zomer van 1312 werd Hendrik tot keizer gekroond. Nog datzelfde jaar schonk Reinald aan veertien steden stadsprivileges ter vervanging van de

---

[508] "Nos et nostra curtis in hoc ipsorum caput erimus principale." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 53.

[509] De stichtingsoorkonde van Mons Dei is niet overgeleverd. Volgens Moors waren Hattem en Mons Dei niet dezelfde stad. (Moors, 'Frenetieke activiteit', 44, 67-68, noot 26) Naar mijn idee waren Mons Dei en Hattem wel degelijk identiek. In een oorkonde uit 1299 is immers ondubbelzinnig sprake van "oppido nostro dicto Mons Dei, quod quondam Hathem exstitit appellatum". Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 65.

[510] Geciteerd in: Moors, 'Frenetieke activiteit', 43, 69.

oude.[511] Roermond werd daarbij tot *caput*, of hoofdstad gemaakt, en bovendien omgedoopt tot 'Insula Dei'. Alle steden die in 1312 nieuwe privileges kregen maakte hij tot dochtersteden van dit Insula Dei, ook de steden die voorheen Zutphen als moederstad hadden. Ook de steden Kessel en Wageningen kregen nieuwe namen. Het boven Roermond gelegen Kessel werd omgedoopt tot 'Insula Dei super Mosam': Eiland Gods op de Maas. Wageningen werd omgedoopt tot 'Insula Dei super Veluam': Eiland Gods op de Veluwe.

Hattem, dat na 1298 tot Mons Dei en later Insula Dei was omgedoopt, wordt in de betreffende oorkonde uit 1312 weer gewoon Hattem genoemd. Alleen de plaats waar het hospitaal had moeten komen wordt in de bronnen nog als Insula Dei aangeduid. Hiermee had Reinald I nog altijd meeslepende plannen, zo blijkt in 1314. Na de vroegtijdige dood van keizer Hendrik VII in dat jaar streden twee pretendenten om het koningschap, waarbij Reinald de kant koos van Frederik van Habsburg. In ruil voor Reinalds steun vaardigde deze Frederik een oorkonde uit met een reeks toezeggingen, onder andere ten aanzien van de Hattemse Insula Dei:

> "En, indien het uitkomt en het zo gedaan kan worden dat het niet in strijd is met ons recht, dan willen wij dat wij op deze plaats Insula Dei worden gekroond, en dat daar de kroon, de lans en de overige rijksinsignes bewaard worden."[512]

Deze toezegging geeft aan hoezeer Reinald nog altijd was gehecht aan de Hattemse Insula Dei en de nog altijd bestaande *societas* die aan deze plek verbonden was. Ook blijkt hieruit dat Reinald nog altijd een belangrijke rol voor Gelre in het Rijk zag weggelegd. Toen het in 1317 eenmaal zover was, liet Frederik zich echter niet in Hattem kronen; evenmin liet hij in Hattem de rijksinsignes bewaren..

In 1318 kwam er een einde aan Reinalds bewind. Enige jaren terug was de graaf wederom in geldnood gekomen en had delen van het territorium moeten verpanden. Dit had tot grote ontevredenheid geleid bij een deel van de grafelijke familie en van Gelderse ridders en steden. In 1318 werd Reinald gevangengenomen door zijn gelijknamige oudste zoon. Tot zijn dood in 1326 werd hij vastgehouden in de burcht Montfort. De door de graaf bevoorrechte stad Roermond/Insula Dei heeft zich het langst verzet tegen de machtsovername. In naam bleef Reinald I tot zijn dood graaf van Gelre, maar feitelijk regeerde vanaf 1318 zijn zoon Reinald II.

Het is lastig om het tweede deel van Reinalds regeringsperiode te duiden. We weten niet wat hij nu precies wilde bereiken. Waarom maakte hij in 1298 Staverden tot stad, en horen we er later niets meer over? Waarom koos hij Hattem uit voor zijn hospitaal Mons Dei/Insula Dei en de daaraan verbonden *societas*? Waarom koos hij Wageningen en Kessel uit om omgedoopt te worden tot respectievelijk Insula Dei super Veluam en Insula Dei super Mosam? Dergelijke vragen blijven onbeantwoord. Wilde Reinald hiermee zijn greep op de steden en het land versterken? Zijn plannen wijzen ons op de voorname plaats van de steden binnen de grafelijke territoriale politiek. De graaf werd echter met name gedreven religieuze en idealistische motieven. Zoals aangegeven, kunnen we zijn politiek plaatsen tegen de achtergrond van de eindtijdverwachtingen die de franciscaner spiritualen uitdroegen, en van de bestaande eschatologische denkbeelden omtrent het keizerschap. Paul Moors schrijft over hem: "Reinoud was in diepste wezen een ridder voor God en hij zag zijn rol in de heilsgeschiedenis aan de zijde van de keizer (...) die het Godrijk op aarde zou brengen."[513]

---

[511] De steden waarvan de stadsrechten werden vervangen waren: Hattem, Maasbommel, Kessel, Nieuwstadt, Montfort, Krickenbeck, Goch, Wageningen, Harderwijk, Doesburg, Elburg, Gendt, Doetinchem en Lochem. In 1315 werden ook de stadsrechten van Zaltbommel vervangen.

[512] "Et si commode et absque preiudicio iuris nostri fieri poterit, in eodem loco Insula Dei volumus coronari quodque ibidem corona et lancea cum imperialibus insignibus reponantur." *MGH*, *Const.* V, nr. 117.

[513] Moors, 'Frenetieke activiteit', 62.

Vermoedelijk zijn de stadsbrieven die Reinald I in 1312 had uitgevaardigd na diens afzetting weer ingenomen door zijn zoon Reinald II. De reorganisatie van het stedennetwerk werd daarmee ongedaan gemaakt en de oude situatie hersteld. Zutphen werd weer de moederstad voor de Gelderse steden ten noorden van de Waal. De opvolgers van Reinald I hebben geen breed opgezette stedenpolitiek meer gevoerd. Het netwerk van steden was aan het begin van de veertiende eeuw grotendeels afgerond. Na Reinalds afzetting zijn er nog slechts vijf plaatsen tot stad verheven: twee in de veertiende en drie in de vijftiende eeuw.[514] Reinald II (1326-1343) heeft zich vooral beziggehouden met de organisatie van het Gelderse platteland, waarmee overigens al in de dertiende eeuw was begonnen.

3.7 Het platteland
Ambten en ambtmannen

De politieke macht van de graven van Gelre was rond 1200 gebaseerd op het bezit van domeinen, voogdijen, graafschappen, de rechten op rivieren en woeste gronden en op de inkomsten die daaruit voortvloeiden. Op zijn domeinen oefende de graaf de lage rechtspraak uit. In de voogdijen en graafschappen oefende hij de hoge rechtspraak uit. Binnen deze voogdijen en graafschappen lagen domeinen van hemzelf, maar ook domeinen van andere heren of kerkelijke instellingen. Deze heren en instellingen bezaten binnen hun eigen domeinen de lage jurisdictie.[515] Tussen de in cultuur gebrachte landen lagen rivieren en woeste gronden. De koninklijke rechten hierover hebben de Gelderse graven vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw in handen gekregen. Nieuw ontgonnen land kwam zodoende direct onder de jurisdictie en het gezag van de graaf.

Hoewel het Gelderse territorium rond 1200 in de bronnen wordt aangeduid als een eenheid ("tota terra comitis Gelrensis"), was het feitelijk nog niet veel meer dan een optelsom van her en der verspreide domeinen en overheidsrechten. Het beheer daarvan vertrouwde de graaf toe aan zijn ministerialen: onvrije lieden die persoonlijk aan hem gebonden waren. Onder de titel van bijvoorbeeld *villicus*, *castellanus* of *advocatus* beheerden zij op lokaal niveau de grafelijke domeinen en burchten. Dit netwerk van goederen, overheidsrechten en ministerialen dat zich rond de graaf gevormd had ontwikkelde zich tussen circa 1200 en 1350 tot een territorium dat los van de graaf, op zichzelf een eenheid vormde.

Cruciaal voor de ontwikkeling van het netwerk van goederen en rechten tot een afgerond territorium was de herinrichting van het lokale bestuur. De verspreid liggende grafelijke goederen en rechten werden in de dertiende eeuw samengevoegd tot lokale, afgebakende bestuursdistricten, of ambten, onder leiding van een door de graaf aangestelde functionaris. Binnen deze ambtsdistricten breidde het landsheerlijk gezag zich uit over domeinen van derden en over nieuw ontgonnen nederzettingen. De grafelijke hoven, burchten en steden fungeerden in veel gevallen als kristallisatiepunten waaromheen de ambtsdistricten vorm kregen. De ambten, die opgezet waren om de bezittingen en rechten van de graaf bijeen te houden, vormden vanaf de veertiende eeuw de samenstellende delen van het Gelderse territorium.

De functionarissen die over de ambten waren aangesteld komen we in de bronnen tegen onder de namen *officiatus*, 'drost', 'richter', 'schout' of 'ambtman', maar worden in de

[514] Het gaat hier om Erkelenz (1326?), Venlo (1343), Nijkerk (1413), Straelen (1428) en Echt (voor 1494?). Cox, *Repertorium van de stadsrechten*. Voor Erkelenz, zie: Corsten, 'Erkelenz erhält Stadtrecht'.
[515] Vgl. het functioneren van de hoven op de Veluwe, en het functieverlies van deze hoven in de late middeleeuwen: Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe'.

literatuur doorgaans eenvoudig 'ambtman' genoemd. In zijn district oefende hij namens de graaf de rechtspraak uit, organiseerde de landsverdediging en beheerde de binnen zijn ambt gelegen grafelijke domeinen. Voor de vorming van het territorium was het van belang dat de ambtmannen niet meer, zoals voorheen de ministerialen, persoonlijk gebonden waren aan de graaf. Weliswaar waren de ambtmannen voornamelijk afkomstig uit de groep van ministerialen, maar aan de onvrijheid van de ministerialen was in de loop van de dertiende eeuw een einde gekomen. Tussen de ambtman en de graaf bestond een dienstverband, dat in de veertiende eeuw bovendien schriftelijk werd vastgelegd in een ambtsbrief. Voor zijn diensten ontving hij een salaris. De ambtman was vanaf de veertiende eeuw in de eerste plaats gebonden aan het land. In verschillende veertiende-eeuwse landrechten werd bepaald dat hij bij zijn ambtsaanvaarding de eed op het landrecht moest afleggen, en dat hij woonachtig en gegoed moest zijn in het district dat hij onder zijn hoede had. In vijftiende-eeuwse landrechten werd bovendien bepaald dat de ambtman een geboren Geldersman moest zijn.[516]

Hoe en wanneer het netwerk van ambtsdistricten precies is ontstaan is moeilijk te bepalen. In het zuidelijke deel van Gelre lijken burchten en stedelijke nederzettingen de kernen geweest te zijn waaromheen zich de lokale bestuursdistricten hebben gevormd. Dit was bijvoorbeeld het geval met de stad en burcht Gelre. In de dertiende eeuw treffen we in de stad Gelre een schout aan. Deze schout vertegenwoordigde de graaf zowel binnen de stad als op het omringende platteland. Tegen het einde van de dertiende eeuw werd een scheiding gemaakt tussen de jurisdictie van de stad en die van het platteland. Binnen de stad werd de graaf voortaan vertegenwoordigd door een richter, en op het platteland door een voogd. Het gericht voor het omringende platteland werd voortaan de 'voogdij Gelre' genoemd. Vanaf de veertiende eeuw bestond er op een iets hoger niveau het drostambt Gelre, waaronder de voogdij en nog een aantal kleine ambtsdistricten vielen. De kern van het drostambt werd op zijn beurt gevormd door de burcht Gelre.[517]

Ook op de rechteroever van de IJssel, in het latere Kwartier van Zutphen speelden steden of pre-stedelijke nederzettingen een belangrijke rol bij het ontstaan van ambtsdistricten. In de Zutphense stadsbrief uit de jaren 1190 wordt een *villicus* genoemd die de graaf zowel binnen de stad als op het platteland vertegenwoordigde.[518] In de dertiende eeuw is er vervolgens geen sprake meer van een *villicus*, maar van een richter en een schout van Zutphen.[519] De richter vertegenwoordigde de graaf binnen de stad; de schout vertegenwoordigde hem op het platteland, waar zich rond de stad een ambtsdistrict had gevormd. Bij de stadsrechtverleningen van Lochem, Doesburg, Doetinchem en Emmerik kregen de stadsrichters eveneens een deel van het platteland onder zich, waaruit vervolgens de gelijknamige plattelandsambten ontstonden.[520]

Op de Veluwe lijken de ambtsressorten te zijn ontstaan rond de grafelijke hoven. Daarnaast konden uit ontginningen van woeste gronden nieuwe ambten ontstaan.[521] Vanaf

---

[516] Voor de geschiedenis van de ambten in het gebied van de Nederrijn, waaronder Gelre, zie: Janssen, 'Niederrheinischen Territorien', 130-133; Janssen, 'Landesherrliche Verwaltung'. Voor de geschiedenis van de ambten in Gelre, zie: Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur'; Kuys, 'Financiële instellingen'; Kuys, *De ambtman*; Kuys, *Drostambt en schoutambt*; Frankewitz, *Geldrische Ämter*; Meihuizen, *De rekening*; Voor de geschiedenis van de ministerialen in Gelre, zie: Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 111-137.
[517] Frankewitz, G*eldrischen Ämter*, 80, 174, 382-384; Frankewitz, 'Gelderse landsheerlijke burchten', 186-187.
[518] Harenberg, *OGZ* VIII, 1196.03.30 (na 1191.04.15).
[519] Harenberg, *OBZ1326* VIII, 1196.03.30 (na 1191.04.15).
[520] Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 34-43.
[521] Het enige plattelandsambt op de Veluwe dat naar een stad is genoemd was het richterambt Arnhem, dat een reeks ondergeschikte ambten rond Arnhem omvatte. Al voor de stadsverheffing van Arnhem bevond zich ter plaatse een grafelijke richter. In de stadsbrief uit 1233 wordt immers over de richter opgemerkt: "Instituans eciam ut duodecim scabinorum consilio (...) eadem civitas regatur (...), et omnia in ea fiant secundum ius et bonas civitatis Zutphaniensis; iudicio solum excepto, cuius emolumentum meus iudex capiat, *sicut ante*." (Sloet,

1265 komen we in de bronnen bovendien een richter van de Veluwe tegen die boven de lokale ambtmannen was geplaatst.[522] In het Midden-Nederlandse rivierengebied waren grafelijke hoven, burchten of steden minder beslissend voor het ontstaan van de ambtsdistricten dan elders. Hier bepaalde vooral de loop van de rivieren de districtsgrenzen. Een vroege aanwijzing voor de vorming van ambten in dit gebied is een vermelding uit 1244 dat graaf Otto het land van de Betuwe had laten opmeten. Vanaf 1281 verschijnt er daadwerkelijk een richter van de Betuwe in de bronnen.[523]

De oudste bron die een volledig overzicht geeft van de bestuurlijke inrichting van het graafschap is een rekening van de Gelderse inkomsten en uitgaven over het jaar juli 1294 tot juli 1295.[524] De rekening laat zien dat het graafschap aan het einde van de dertiende eeuw verregaand was geterritorialiseerd, dat wil in dit verband zeggen: opgedeeld in lokale, territoriale ambtsdistricten. Ruim twintig van dergelijke ambten treffen we in de rekening aan.[525] Daarnaast worden drie grote, bovenlokale ambten genoemd, namelijk:

- Het naamloze ambt van Gerard van Waps. Als een soort rentmeester beheerde Gerard van Waps een reeks van hoven op de Veluwe en in de buurt van Doesburg en Doetinchem.
- De richter van de Veluwe. Deze was verantwoordelijk voor de hoge rechtspraak in bepaalde delen van de Veluwe.
- De drost van Over-Rijn. Zijn ambtsgebied besloeg het gehele Gelderse territorium ten noorden van de Nederrijn, ofwel de latere Kwartieren van Arnhem en Zutphen. Ook hij was verantwoordelijk voor de hoge rechtspraak.[526]

De dertiende-eeuwse ambtmannen waren verantwoordelijk voor zowel de uitoefening van de rechtspraak, als het beheer van de grafelijke domeinen binnen hun district. Aan het begin van de veertiende eeuw werden deze twee functies van elkaar gescheiden. De ambtmannen bleven verantwoordelijk voor het bestuur en de rechtspraak, terwijl voor het beheer van de domeinen rentmeesters werden aangesteld.[527] Aan het ambt van Gerard van Waps kwam zodoende een einde. Vermoedelijk is het beheer van de domeinen die hij onder

---

OGGZ I, nr. 564.) Deze richter was na de stadsverheffing de vertegenwoordiger van de graaf in zowel de stad als op het omliggende platteland, zoals ook in verschillende andere Gelderse steden het geval was. Over de geschiedenis van de ambtsdistricten op de Veluwe is verder weinig bekend. Ik heb hier gebruik gemaakt van: Meihuizen, *De rekening*, 79-104 (inleiding), 66-83 (tekst).

[522] Sloet, *OGGZ* II, nr. 881. De voorloper van deze richter van de Veluwe was waarschijnlijk de richter van Engelanderholt, die we in een oorkonde uit 1227 aantreffen. (Sloet, *OGGZ* I, nr. 504.) In Engelanderholt, gelegen ten zuiden van Apeldoorn werden gedurende de middeleeuwen, en ook nog daarna, zaken in hoger beroep behandeld. In de rekening van het graafschap uit 1294-1295 zijn de inkomsten uit het gericht van Engelanderholt verantwoord door de richter van de Veluwe. Meihuizen, *De rekening*, 74 (tekst).

[523] Alleen Zaltbommel en Nijmegen kunnen hier beschouwd worden als centra waaromheen ambten zich hadden gevormd. Kuys, *De ambtman*, 20-22 (noot 24), 31, 103, 282.

[524] De rekening is uitgegeven door Meihuizen, *De rekening*.

[525] In de rekening komen we ook niet-territoriale ambten tegen die verbonden waren met het beheer van burchten, en specifieke bronnen van inkomsten, zoals de tol bij Lobith en de novale tienden op de Veluwe.

[526] Van oorsprong was de drost een functionaris aan het grafelijk hof, maar op een bepaald moment in de dertiende eeuw ontwikkelde hij zich tot een ambtman die in delen van het territorium het grafelijk gezag uitoefende. Janssen, 'Landesherrliche Verwaltung'; Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 43-44, 126; Wientjes, 'Hertog van Gelre', 161-162.

[527] Meihuizen, *De rekening*, 96, 146 (inleiding); Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur', 150; Kuys, *De ambtman*, 32; Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 47. Rentmeesters komen reeds vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in de bronnen voor als *notarii* en vanaf de jaren 1290 als *receptores*. Pas in de jaren 1310 werd het domeinbeheer volledig overgenomen door de rentmeesters. Verder worden in de rekening van 1294-1295 *clavigeri*, of sluiters genoemd die burchten en hoven van de graaf beheerden met de domeinen die daarbij hoorden. Als zodanig fungeerden de sluiters reeds als rentmeesters. De land- en riviertollen werden volgens de rekening van 1294-1295 toen al grotendeels door speciaal daartoe aangestelde functionarissen beheerd. Meihuizen, *De rekening*, 146-149 (inleiding), 11-12, 28-29, 62-66, 90-94 (tekst).

zijn hoede had aan het begin van de veertiende eeuw overgenomen door de rentmeesters van de Veluwe en van Zutphen.[528]

De organisatie van de ambtsdistricten werd in de veertiende eeuw verder uitgewerkt. Het gezagsgebied van de drost van Over-Rijn werd teruggebracht tot het land ten oosten van de IJssel, het latere Kwartier van Zutphen. In een rekening uit 1313-1314 wordt hij drost tussen Rijn en IJssel genoemd, en vanaf de jaren 1330 drost van het land van Zutphen. Bovendien maakte in de veertiende eeuw het ondergeschikte schoutambt Zutphen zich los van het drostambt Zutphen, en ging als zelfstandig ambtsdistrict functioneren. De bestuurstaken van de drost ten westen van de IJssel kwamen in handen van de richter van de Veluwe, die nu eveneens drost werd genoemd. Zodoende ontstond het drostambt van de Veluwe.[529] Op de Veluwe breidde het richterambt Arnhem zich in de jaren 1340 uit tot het richterambt Arnhem en Veluwezoom. Deze uitbreiding ging ten koste van het drostambt van de Veluwe.[530]

De bevolkingstoename en de uitbreiding van het areaal cultuurland deden in deze periode de behoefte ontstaan aan kleinere bestuurseenheden. De verkleining van het rechtsgebied van de drost van Over-Rijn en de drost van de Veluwe had vermoedelijk hiermee te maken. Daarnaast werden ook lokale ambtsdistricten in de veertiende eeuw opgesplitst. Zo werd de Betuwe opgedeeld in de Over- en Neder-Betuwe, splitste het ambt Beesd en Rhenoy zich af van de Bommeler- en Tielerwaarden, en splitste in het zuiden het ambt Erkelenz zich af van het ambt Montfort. Bovendien werd in verschillende ambten een nieuwe bestuurslaag aangebracht tussen de dorpen en de ambten in.[531]

In de veertiende eeuw ontwikkelde het ambt zich van een cluster van oude grafelijke rechten, en van heerlijke rechten over grafelijke domeinen, tot een min of meer gesloten district met een eigen landrecht. De heerlijke rechten van derden die binnen een ambt domeinen bezaten werden geleidelijk geëlimineerd. Dit is een proces dat door bleef gaan gedurende de gehele late middeleeuwen tot in de moderne tijd. Domeinen waarbinnen lokale heren de hoge en/of lage jurisdictie toch in handen wisten te houden bleven voortbestaan als hoge en lage heerlijkheden. In Gelre bevonden zich in de late middeleeuwen met name in de Betuwe een groot aantal van dergelijke juridische enclaves.[532]

De overgang van het ambt als een cluster van rechten en bezittingen, naar het ambt als gesloten territoriale rechtseenheid komt tot uitdrukking in de reeks van land- en dijkbrieven die de graven en hertogen vanaf de veertiende eeuw uitvaardigden. Landbrieven waren oorkonden waarin per ambt of regio de juridische verhoudingen op het platteland werden vastgelegd. Ze bevatten de taken en bevoegdheden van de ambtman, de vereisten waaraan hij moest voldoen, en de rechten van de inwoners van zijn ambt. In de dijkbrieven werd, eveneens per ambt of per regio, de zorg voor de dijken en de afwatering geregeld. De uitoefening van het overheidsgezag en het beheer van het water geschiedde in de veertiende eeuw niet meer op plaatselijk niveau door domeinheren of groepen zelfstandige boeren, maar op territoriaal niveau door de graaf en de door hem aangestelde ambtmannen en dijkgraven.

Het oudste overgeleverde landrecht is dat van de Bommeler- en Tielerwaarden. Dit landrecht, aangeduid als 'ening', stamt uit de dertiende eeuw. Omdat de oorkonde waarin de

---

[528] De oudste rekening van de rentmeester van Zutphen dateert uit 1313; de oudste rekening van de rentmeester van de Veluwe dateert uit 1324. Van Gent en Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke*, 60-61.
[529] Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 44, 46, 126.
[530] Maris, 'Wording van de Gelderse Staten', 387, noot 6.
[531] Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur', 151. Voor Erkelenz en Montfort: vergelijk de ambtsindeling in de rekening uit 1294-1295 met de ambtsindeling volgens een oorkonde uit 1359. Meihuizen, *De rekening*, 1-11 (tekst); Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 89.
[532] Janssen, 'Niederrheinischen Territorien', 130. Over hoge en lage heerlijkheden binnen Gelre, zie: Kuys, 'Dagelijkse heerlijkheden'.

ening was vastgelegd verloren was gegaan, vaardigde graaf Reinald I in 1316 een nieuwe oorkonde met het landrecht uit:

> "De door onze voorgangers uitgevaardigde brieven met het statuut of de regeling, genaamd 'ening', van de stad Zaltbommel en de landen van de Bommeler- en Tielerwaarden zijn verloren gegaan. Daarom begeren wij dat deze regeling of ening opnieuw wordt opgesteld, tot nut en gemak van degenen die daar wonen. Aan de hand van datgene wat de ouderen zich aldaar herinneren is de hierna volgende regeling, of ening weer in ons geheugen opgenomen. Wij bevestigen deze regeling, en bepalen dat zij moet worden nageleefd tot zover de stad Zaltbommel en de landen van de Bommeler- en Tielerwaarden zich uitstrekken."[533]

In de ening wordt een onderscheid gemaakt tussen de bewoners van het platteland, en de inwoners van Zaltbommel, dat een jaar eerder tot stad was verheven. Zo waren de bewoners van het platteland bij zware misdrijven, zoals moord en brandstichting, overgeleverd aan de genade van de graaf, terwijl de stadsbewoners moesten worden berecht door de schepenbank van Zaltbommel.

In de jaren 1320 vaardigde Reinald II een reeks van landrechten uit, voornamelijk voor de ambten ten zuiden van de Nederrijn, ofwel het latere Kwartier van Nijmegen en het Overkwartier van Roermond. De Betuwe, Maas en Waal en het kleine ambt Beesd en Rhenoy, ten noorden van de Bommelerwaard, kregen ieder een eigen landrecht. Bovendien vernieuwde de graaf in 1325 en 1327 het landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden, waarbij de stad Zaltbommel nog scherper werd gescheiden van het platteland.[534] Verder stelde de graaf een landrecht op voor het zuidelijke deel van het territorium.[535] Voor de Gelderse gebieden ten noorden van de Nederrijn, de latere Kwartieren van Arnhem en Zutphen, zijn onder Reinald II alleen landrechten uitgevaardigd voor het Hollanderbroek en het Nieuwbroek op de Veluwe, die door de graaf zojuist ter ontginning waren uitgegeven.[536] Verder zijn er voor de Veluwe en Zutphen pas landrechten overgeleverd vanaf de vijftiende eeuw.[537]

Het beheer van de dijken en de zorg voor de afwatering gebeurde aanvankelijk op eigen initiatief door groepen eigengeërfde boeren. Een vroege aanwijzing voor de bemoeienis van de graaf met het waterbeheer is de vermelding uit 1276 van een grafelijke opzichter van de dijken in de Tielerwaard. Vanaf de jaren 1320 ging de graaf zich intensief bezighouden met het waterbeheer. Er ontstonden ambtsgewijs georganiseerde waterschappen onder leiding van een door de graaf aangestelde dijkgraaf. De bepalingen rond het dijk- en waterbeheer werden vastgelegd in dijkbrieven. Ook in een aantal landbrieven werden waterstaatkundige bepalingen opgenomen. De uitvaardiging van de dijkbrieven hielden verband met de grootschalige ontginningen van laaggelegen broeklanden die in de periode daaraan

---

[533] "Et quia literae, in quibus statutum sive ordinatio, dicta "enync", per nostros praedecessores in opido Boemele et in terris Boemelreweert et Tyelreweert ordinata, conscripta fuerat, perditae sunt, nosque ob utilitatem et commodum hominum ibidem commorantium desideramus ipsam ordinationem, dictam "eninck", innovari, ex recordatione seniorum ibidem reducta est haec ordinatio, quae sequitur, dicta "eninc", ad nostram memoriam, et ipsam (...) statuimus et confirmamus, habendam et servandam quousque se extendunt opidum Boemele et terra Boemelreweert et Tyelreweert praedictae." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 167.

[534] Kuys, *De ambtman*, passim.

[535] Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 427-428.

[536] Van Spaen, Oordeekundige inleiding IV, nr. 22; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 197, 221. Zie verder: Wartena, 'Ontginningen', 9, 11-14.

[537] Hertog Arnold vaardigde in 1423 een Veluws landrecht uit. (Nijhoff, *Gedenkwaardigeheden* IV, nr. 95) Voor Zutphen is er een landrecht uit 1493 overgeleverd; het hier gaat om een herziene versie, dus Zutphen moet al eerder een landrecht hebben gehad. Van Loon, *Groot Gelders placaet-boeck* II, 137.

voorafgaand waren ondernomen. Door deze ontginningen ontstond de behoefte om de waterhuishouding op grotere schaal te organiseren.[538]

In de veertiende eeuw had de grafelijke rechtsmacht zich via de ambtsdistricten uitgebreid over een omvangrijk, min of meer aaneengesloten gebied. De motor achter dit proces van territorialisering was de groeiende stroom van inkomsten uit domeinen, rivieren en woeste gronden. Dankzij de uitbreiding van de grafelijke rechtsmacht ontstond een nieuwe bron van inkomsten, namelijk de directe belastingen. Deze werden geheven over iedereen die zich binnen het Gelderse territorium bevond. Vanaf de late middeleeuwen tot in de moderne tijd zouden de inkomsten uit de directe belastingen de drijvende kracht achter het voortschrijdende proces van territorialisering en staatsvorming vormen.

3.8 Directe belastingen

De vroegste vormen van directe belastingen ontstonden binnen de domaniale context. Domeinheren vroegen van de lieden op hun domeinen afdrachten in natura of geld. Dergelijke afdrachten werden *census* genoemd, of in het Nederlands 'cijnzen', 'tijnsen' of 'renten'.[539] Naast cijnzen ontvingen de domeinheren *precariae*, *petitiones*, of 'beden'. De beden drukten niet op goederen, maar op personen. De zogenaamde bedelieden waarover deze belasting werd geheven waren horigen van de domeinheer. Doorgaans werden de beden in het voorjaar en de herfst geïnd, en komen we ze in de bronnen tegen als mei- of herfstbeden. Ook de Gelderse graaf ontving als domeinheer cijnzen en beden van de lieden op zijn domeinen, en later ook van de burgers in de steden die hij stichtte.[540]

In de veertiende eeuw was de Gelderse graaf/hertog echter niet meer alleen heer van een reeks domeinen, maar heer van een territorium geworden. Binnen dit territorium bezat hij de hoge en lage rechtsmacht: niet meer alleen over de lieden op zijn eigen domeinen, maar ook over lieden op domeinen van anderen. Parallel hieraan liep de uitbreiding van zijn bevoegdheid om directe belastingen te heffen buiten de eigen domeinen. Voor het eerst wordt dit zichtbaar in de twaalfde en dertiende eeuw met de verwerving van de rechten op de woeste gronden. Dankzij de uitbreiding van de rechtsmacht over de woeste gronden konden de graven directe belastingen heffen over nieuw ontgonnen landen. Dit gebeurde in de vorm van cijnzen. In een aantal gevallen hieven de graven ook novale tienden over nieuw ontgonnen gebied.[541]

Een volgende stap was de heffing van beden over personen die leefden op domeinen van andere heren. Deze stap moet zijn genomen vóór de jaren 1330. Uit de jaren 1330 dateert het oudste overgeleverde bederegister. Dit register heeft betrekking op de Veluwe. Hieruit blijkt dat de graaf zowel beden hief over lieden van zijn eigen domeinen, als over lieden van andere domeinen. Zo staat een reeks bede-inkomsten uit Ede vermeld onder de kop: "Dit is des graven bede van ander heren lude, die hem niet en horen, int ambacht van Ede, in der

---

[538] Schreiner, *Schauzwang*; Schreiner, 'Een idee krijgt vorm'; Kuys, *De ambtman*, 123-148.
[539] *Census* kon naast grondbelasting of hoofdgeld ook diverse andere betekenissen hebben, zoals: pacht of de afkoop van leenrechtelijke verplichtingen. *Census* werd ook gebruikt als een verzamelnaam voor allerlei soorten heffingen. Meihuizen, *De rekening*, 39, 48-50; Plönes, *Direkten Staatssteuern*; Heringa, *Tynsen op de Veluwe*.
[540] Van Schaïk, *Belasting*, 43-45, 55-56. Voor de verschillende inkomsten uit *census* en *precariae*, zie de rekening uit 1294-1295: Meihuizen, *De rekening*.
[541] Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, 125 e.v.

Lubben cloeft [buurtschap]."[542] Aan het einde van de veertiende eeuw verdween in de bederegisters het onderscheid tussen beden over lieden van de graaf en over lieden van andere heren.[543] De beden werden in de veertiende eeuw een voorname bron van inkomsten voor de graven en hertogen. Reeds in 1340 overtroffen de inkomsten uit de beden die uit de grote riviertollen.[544]

Vanaf de late vijftiende eeuw zouden de inkomsten uit beden op hun beurt overtroffen worden door de inkomsten uit buitengewone beden. Dit waren directe belastingen die eenmalig, voor een speciaal doeleinde werden geheven, en waarvoor diegenen die ze opbrachten toestemming moesten verlenen. Reeds in de stadsbrief van Zutphen uit de jaren 1190 blijkt dat de graaf om buitengewone beden kon vragen. In de oorkonde wordt namelijk bepaald dat de graaf "geen onverschuldigde belasting zou heffen zonder toestemming van de burgers".[545] In vrijwel alle stadsrechten die hierop in de dertiende eeuw volgen komen we deze passage tegen.

De oorsprong van het recht om buitengewone beden te heffen wordt doorgaans gezocht in het leenstelsel. Een leenheer mocht namelijk in een aantal situaties buitengewone beden van zijn leenmannen vragen zonder dat zij dit mochten weigeren. In drie gevallen waren de leenmannen verplicht om gehoor te geven aan een verzoek van hun heer om geld: bij ridderslag van de zoon van de heer, wanneer een van zijn kinderen in het huwelijk trad, of om losgeld te verkrijgen wanneer hij gevangen zat.[546] Dat de graaf van Gelre in dergelijke gevallen inderdaad belasting inde blijkt uit het in 1328 uitgevaardigde landrecht van het latere Overkwartier. Hierin wordt het volgende bepaald:

> "Voert gheloef wi (...) onsen guden luden in desen voerscreven landen wonachtig ende gheseten nummermeer te schatten of te beden mere, ten weer dat onser soen enich ridder werde, of dat wi enighe kynt bestaeden, of dat wi selverghevanghen werden."[547]

Het landrecht wijst ons er bovendien op dat niet meer alleen leenmannen, maar ook andere onderzaten in de genoemde situaties verplicht waren om een buitengewone bede op te brengen.

In het voetspoor van de uitbreiding van de grafelijke rechtsmacht, kregen de buitengewone beden, evenals de gewone beden, steeds meer een algemeen, territoriaal karakter. Ze werden niet meer geheven over specifieke groepen die in een persoonlijke relatie stonden met de graaf, maar werden als grond- of vermogensbelasting geheven over alle inwoners van het territorium. Wél bleef het principe van kracht dat de ridders en steden toestemming moesten verlenen voor de heffing van een dergelijke belasting. De vroegste

---

[542] Van Doorninck, *Schatting van den lande* (Veluwe), 2. Zie ook: Van Doorninck, *Schatting van den lande* (Overkwartier en Betuwe).
[543] Van Schaik, *Belasting*, 44.
[544] Martens van Sevenhoven, 'Eenige opmerkingen', 20. De rekening uit 1340 bestaat niet meer, maar is bekend via een uittreksel in Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, CXXVII-CXXXIV.
[545] "...ita quod nullam faciam in ea indebitam exactionem (...) preter voluntatem ipsorum." Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1196.03.30 (na 1191.04.15). Onder de verschuldigde belasting moeten we naar mijn idee de gewone beden verstaan, en onder de onverschuldigde belasting de buitengewone beden. Volgens Van Schaïk geeft de Zutphense stadsbrief onvoldoende aanleiding om te veronderstellen dat de graaf toen al om buitengewone beden kon vragen. Van Schaïk, *Belasting*, 53. Mijns inziens is er echter geen enkel beletsel om aan te nemen dat de graaf rond deze tijd van burgers of horigen buitengewone beden kon vragen, hoewel deze nog geen algemeen, territoriaal karakter gehad zullen hebben. Zie ook Plönes, *Direkten Staatssteuern*, 14.
[546] Van Schaïk, *Belasting*, 45-46.
[547] Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 427.

territoriale buitengewone bede in Gelre dateert uit 1293. In dat jaar stemden de ridders en steden in met een buitengewone bede om het pand dat op het graafschap rustte in te lossen.[548]

In de veertiende en eerste helft van de vijftiende eeuw maakten de graven en hertogen nog weinig gebruik van de buitengewone bede: volgens Remi van Schaïk gemiddeld twee maal per decennium. Desondanks groeide met de uitbouw van het territoriale gezag de behoefte aan nieuwe inkomstenbronnen om deze uitbouw te financieren. Naast de buitengewone beden namen de veertiende-eeuwse graven en hertogen hun toevlucht tot leningen. In de vijftiende eeuw zocht de hertog zijn heil bij de verpachting van domeinen en ambten. De leningen noch de verpachtingen boden echter op de lange termijn een oplossing voor de stijgende kosten van het landsbestuur. In het volgende hoofdstuk zullen we nader ingaan op deze kwesties.

Pas onder het bewind van hertog Karel van Gelre (1492-1538) werden de buitengewone beden min of meer structureel van aard. Onder druk van de Habsburgse dreiging stemden de ridderschap en steden in met zware buitengewone beden, die met korte intervallen steeds weer terugkeerden. Bovendien gaven ze toestemming aan de hertog om voor meerdere jaren achtereen beden te heffen. In de Nieuwe Tijd groeiden deze belasting zo uit tot de ruggengraat van de Gelderse financiële organisatie.[549]

3.9 Integratie van goederen, rechten en inkomsten

In de eerste paragraaf hebben we beschreven hoe in de elfde en twaalfde eeuw op bovenregionaal niveau het oude hertogdom Neder-Lotharingen uit elkaar viel, en hoe op regionaal en lokaal niveau de oude juridische en bestuurlijke structuren van gedaante veranderden. Zoals ook elders in het Rijk, ontstonden in Neder-Lotharingen nieuwe politieke eenheden: de territoria, of landsheerlijkheden. In de late middeleeuwen was het territorium de vorm bij uitstek waarin de politieke gemeenschap geordend was.

We hebben gezien hoe de domeinen en jurisdicties die verbonden waren met de dynastie en de persoon van de graaf zich in de twaalfde tot en met de veertiende eeuw ontwikkelden tot een territoriale eenheid. De motor achter het proces van territorialisering was de groeiende stroom van inkomsten die de graven en hertogen wisten te genereren, namelijk uit hun domeinen, regalia, uit de gewone beden en uit de buitengewone beden. Dankzij deze inkomsten waren zij in staat om nieuwe gebieden en jurisdicties te verwerven, om ridders, ministerialen en burgers aan zich te binden, en om ambtsdistricten te creëren met aan het hoofd gesalarieerde ambtmannen. Vervolgens creëerde het proces van territorialisering op zijn beurt een nieuwe bron van inkomsten: de gewone en buitengewone beden die over alle inwoners van het territorium geheven werden.

Vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw, en wellicht al wat eerder, zou men Gelre kunnen beschouwen als een territorium. Het land was opgedeeld in geografisch afgebakende ambtsdistricten, soms met een burcht of stad als kern; deze ambtsindeling zou nadien geen grote wijzigingen meer ondergaan. Voor verschillende ambtsdistricten of streken werden landrechten op schrift gesteld. De structuur van het territorium werd bovendien vormgegeven door een netwerk van steden rond het stadsrecht van Zutphen, en een netwerk rond het stadsrecht van Roermond. Er zouden in de veertiende eeuw en vijftiende eeuw niet veel

[548] Zie hoofdstuk 4.
[549] Van Schaïk, *Belasting*, 120-123; Kuys, 'Financiële organisatie'. Meer algemeen over het belang van de buitengewone beden voor de landsheren in de vijftiende en zestiende eeuw: Droege, 'Finanziellen Grundlagen', 152-154.

steden meer bijkomen. Lokale heren hadden hun lage jurisdictie afgestaan aan de graaf, of hadden zich als leenman aan de graaf ondergeschikt gemaakt.

De buitengewone beden maken ons attent op de rol van de onderzaten bij de vorming van het territorium. Voor deze beden was immers de toestemming nodig van de ridders en steden. Welk belang hadden de ridderschap en steden erbij om hun goedkeuring te verlenen? Ook kan men zich bijvoorbeeld afvragen waarom lokale heren hun goederen en burchten in leen opdroegen aan de Gelderse graaf of hertog. Het optreden van de stadsbestuurders en ridders is tot nu toe onderbelicht gebleven; we hebben ons vooral gericht op de dynastie en de vorst. In het volgende hoofdstuk zullen we nader ingaan op de functie van deze lokale elites in het proces van territorialisering.

Hoofdstuk 4
De sociaal-politieke structuur
Ridders en steden

4.1 Netwerken van lokale elites

In het vorige hoofdstuk is het proces van territorialisering beschreven vanuit het perspectief van de graven en hertogen: een groeiende stroom van inkomsten stelde hen in staat om een territorium te vormen dat gestructureerd was rond de domeinen, rivieren, burchten, steden en ambten met hun respectievelijke stads- en landrechten. In dit hoofdstuk richten we onze blik op de lokale elites. Zij gaven gestalte aan de sociaal-politieke structuur van het territorium. Het proces van territorialisering hing immers niet alleen samen met het ontstaan van de dynastie, en met het optreden van de opeenvolgende graven en hertogen, maar ook met het ontstaan van netwerken, van samenwerkingsverbanden en onderlinge afhankelijkheidsrelaties van en tussen de lokale elites. Deze netwerken kwamen voort uit de behoefte van edelen, ministerialen (later aangeduid als 'ridders') en stadsbestuurders om zich te bemoeien met het beheer en bestuur van de grafelijke bezittingen.

Waarom waren zij bereid om te participeren in de opbouw van een Gelders territorium? In zijn algemeenheid kan hun bijdrage aan het ontstaan van territoria in de twaalfde en dertiende eeuw in verband worden gebracht met een reeks van ontwikkelingen die zich tussen circa 1000 en 1300 in West-Europa voordeden. Door bevolkingsgroei, ontginningen, urbanisering, toename van de handel en verzwakking van het hofstelsel werd de samenleving complexer, grootschaliger, en ontstond er een behoefte aan nieuwe, meer geografische afgebakende vormen van rechts- en vredeshandhaving. Vroege uitingen hiervan zijn de elfde-eeuwse godsvredebeweging en landvredebeweging, alsmede de geleidelijke verschuiving in de rechtspraak van het personaliteitsbeginsel naar het territorialiteitsbeginsel. Dit laatste wil zeggen, dat personen niet meer onderworpen waren aan het recht van de afstammingsgroep waartoe zij behoorden, maar aan het recht van het gebied waarin zij zich bevonden. De groeiende behoefte aan nieuwe, geografische rechtseenheden, én de desintegratie van de oude, grootschalige hertogdommen vanaf circa 1050, resulteerde in de vorming van regionale netwerken rond de persoon van een opkomende heer, en uiteindelijk in de vorming van territoria.[550]

In dit hoofdstuk maken we een onderscheid tussen enerzijds netwerken die rond de persoon van de vorst ontstonden, en anderzijds netwerken die op territoriale basis ontstonden. Vanaf de twaalfde eeuw vormden zich rond de graaf samenwerkingsverbanden van edelen en ministerialen die hem adviseerden, militaire steun verleenden en op lokaal niveau diens gezag vertegenwoordigden. Sinds het einde van de dertiende eeuw raakten ook de steden actief betrokken in dit netwerk. Schepenen en andere stadsbestuurders stonden de graven en hertogen bij met buitengewone beden, leningen, en als borgen en getuigen in oorkonden. Uit dit feodale, of vorstelijke netwerk ontwikkelden zich centrale bestuursinstellingen: de hertogelijke raad in de veertiende eeuw, en uiteindelijk het Hof van Gelre en de Rekenkamer in de zestiende eeuw. Naast het vorstelijke netwerk ontstond in de veertiende eeuw een

[550] Arnold, *Princes and territories*, 61-63, 94-95, 117-118, 190-195; Arnold, *Medieval Germany*, 62-74, 151-156; Brunner, *Land und Herrschaft*; Kroeschell, 'Recht und Rechtsbegriff'; Janssen, 'Niederrheinischen Territorien', 127-129; Janssen, 'Aufkommen der Schiedsgerichtsbarkeit'; Janssen, 'Niederrheinische Territorialbildung'; Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 52-53, 156-157, 164-167.

samenwerkingsverband van vooral steden dat niet in de eerste plaats rond de persoon van de vorst was gegroepeerd, maar rond het idee van een gemeenschappelijk territorium. Dit territoriale netwerk is met name zichtbaar in de vorm van verbonden die de Gelderse steden (en soms ook ridders) vanaf de veertiende eeuw met elkaar sloten.[551] Uit dit netwerk ontwikkelden zich in de vijftiende eeuw op territoriaal en subterritoriaal niveau representatieve instellingen, namelijk de Landdag en de kwartierlijke dagvaarten. In de eerste vier paragrafen van dit hoofdstuk zullen we onze aandacht richten op het vorstelijke netwerk, in de overige paragrafen op het territoriale netwerk.[552]

4.2 Edelen en ministerialen in de twaalfde en dertiende eeuw

Bij het nemen van besluiten, het voeren van oorlog, of bij het beheer van hun bezittingen lieten de graven zich van oudsher terzijde staan door edelen en ministerialen. Edelen waren, voor zover men ze als groep kan definiëren, vrije lieden van voorname komaf die in het bezit waren van domeinen of overheidsrechten, en op grond daarvan aanzien en gezag genoten. De betrekkingen tussen de graaf, zelf ook een edelman, en andere edelen in zijn netwerk waren gebaseerd op gemeenschappelijke belangen, verwantschap, en feodaliteit: op het gegeven dat andere edelen goederen in leen hadden van de graaf.[553]

Ministerialen waren aan het begin van de twaalfde eeuw onvrije lieden die voor de graaf diverse functies uitoefenden. Zij waren ridder, opzichter op de domeinen, of bekleedden een ambt aan het hof van de graaf. Om in hun onderhoud te voorzien ontvingen zij soms goederen in leen. In de twaalfde en dertiende eeuw stegen verschillende ministerialenfamilies in aanzien. Hun oorspronkelijke onvrije positie verdween naar de achtergrond. In plaats daarvan werd hun status steeds meer bepaald door hun afkomst en ridderlijke levenswijze. Hun afkomst kwam tot uiting in het dragen van een wapenschild. De ridderlijke levenswijze hield in dat zij in staat waren om een paard en wapenuitrusting aan te schaffen. Ministerialen waren aanvankelijk op grond van hun onvrije juridische positie verplicht om hun heer, de graaf, te dienen. Toen hun onvrije status naar de achtergrond verschoof veranderde daarmee ook het karakter van de betrekkingen tussen de ministeriaal en de graaf; deze werden vanaf de dertiende eeuw bepaald door belangengemeenschap en feodaliteit. Kortom: de scheidslijnen tussen edelen en ministerialen vervaagden in de late middeleeuwen.

Edellieden en ministerialen komen we in de bronnen tegen onder verschillende namen: als *nobiles* en *ministeriales*, maar ook als bijvoorbeeld *amici*, *homines comitis*, *fideles*,

---

[551] Dergelijke verbonden treffen we in de late middeleeuwen ook aan in andere geürbaniseerde streken ten noorden van de Alpen. Het ontstaan van stedenbonden is typerend voor de groeiende economische en politieke macht en het groeiende zelfbewustzijn van de steden in de late middeleeuwen. De stedenbonden laten zien dat politieke samenwerkingsverbanden en representatieve instellingen niet alleen van bovenaf, door de vorst werden gecreëerd, maar ook van onderop, door de steden werden vormgegeven. Distler, *Städtebünde*; Henn, 'Städtebünde und regionale Identitäten'.

[552] Naar aanleiding van het onderscheid tussen een vorstelijk en een territoriaal netwerk: vgl. het onderscheid dat Wim Blockmans met betrekking tot het ontstaan en functioneren van representatieve instellingen maakt tussen een *monarchical model*, en een *communal model*. Blockmans, 'Representation', 61-64.

[553] Volgens Willy Nikolay ontstonden pas in de loop van de dertiende eeuw leenbetrekkingen tussen edelen en de graaf van Gelre. (Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 52) Dit is echter niet juist. In een oorkonde uit 1196 komt een lijst voor van leenmannen van de graaf ("homines sui"). Hieronder bevonden zich ministerialen, edelen en zelfs twee graven, namelijk de graven van Kessel en van Dalen. In de oorkonde is expliciet sprake van goederen "quae tenent ab eo [de graaf] in feodo". (Sloet, *OGGZ* I, nr. 387) Wel is het zo, dat edelen en andere lieden pas vanaf de dertiende eeuw eigen goederen gingen opdragen aan de graaf, om ze vervolgens als leen terug te ontvangen. Zie hierover hoofdstuk 3.

(leenmannen) en *milites* (ridders). Een eenduidige, overkoepelende term is er aanvankelijk niet. Maar aangezien de term *milites* aan het einde van de dertiende eeuw de andere benamingen langzamerhand verdrong, zal ik voor de periode vanaf 1300 'ridders' gebruiken als overkoepelend begrip voor de edelen en ministerialen. Vanaf de vijftiende eeuw presenteerden deze ridders zich ten slotte naar buiten toe als een gesloten groep, of stand, aangeduid als 'de ridderschap'.[554]

De bronnen die zicht kunnen bieden op het grafelijk netwerk van edelen en ministerialen zijn voor de twaalfde eeuw beperkt. Een oorkonde uit 1118 vermeldt dat een aantal ministerialen van graaf Gerard I meewerkte aan de stichting van de kerk van Wassenberg: "Enige van mijn ministerialen, bekommerd om hun toekomstig heil, ondersteunden geestdriftig mijn plannen, en hebben aan de kerk een deel van hun bezit overgedragen."[555] In de getuigenlijst aan het einde van de oorkonde bevinden zich evenwel alleen geestelijken en edelen, geen ministerialen. De eerste ministerialen die optreden als getuigen voor de graaf treffen we aan in een oorkonde uit circa 1130, waarin graaf Gerard II een schenking doet aan de kerk van Zutphen.[556] Het feit dat zij hierin voorkomen als getuigen zou erop kunnen wijzen dat deze ministerialen in dienst van de graaf een sociale stijging hadden doorgemaakt.

Rond 1159 wist graaf Hendrik een groep van Utrechtse ministerialen aan zich te binden. Volgens de auteur van de *Annales Egmundenses* plaatsten Utrechtse ministerialen die in opstand waren gekomen tegen hun bisschop zich onder het gezag van de Gelderse graaf.[557] Uiteindelijk krijgen we voor de jaren 1190 pas echt goed zicht op het grafelijk netwerk. In de stadsbrief van Zutphen, die rond deze tijd is opgesteld, komen achttien edelen en 21 ministerialen voor, die samen met graaf Otto I de rechten van Zutphen met een eed bekrachtigen.[558] Een groot aantal van hen komen we eveneens tegen in een vredesverdrag uit 1196 tussen de graaf van Gelre en de hertog van Brabant. De edelen en ministerialen, die hier 'leenmannen van de graaf' worden genoemd, fungeren in het verdrag als borg voor de graaf. Zo werden zij medeverantwoordelijk voor de handhaving van de vredesbepalingen.[559]

Aan het einde van de twaalfde eeuw had zich dus op centraal niveau, rond de persoon van de graaf, een kring gevormd van edelen en ministerialen. Zij traden voor hem op als getuigen en borgen, en waren medeverantwoordelijk voor de handhaving van verdragsbepalingen. Daarnaast waren een aantal ministerialen belast met de persoonlijke verzorging van de graaf. Voor de verzorging van een vorst waren aan diverse West-Europese vorstenhoven in de loop van de twaalfde eeuw hofambten ontstaan, naar het voorbeeld van de prestigieuze hoven van de Duitse, Franse en Engelse koningen. De vier voornaamste ambten waren die van drost, maarschalk, schenker en kameraar. De drost droeg zorg voor het voedsel, de maarschalk voor de paarden, de schenker voor de drank en de kameraar voor de financiën. In Gelre komen we voor het eerst in 1179 een schenker tegen, en in 1201 een drost en een maarschalk. De kameraar verschijnt pas rond 1225 in de bronnen.[560] Onder de drost,

---

[554] Over edelen en ministerialen in Gelre, zie: Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*. M.J. van Winter onderscheidt naast edelen en ministerialen nog een derde groep van 'niet-edele vrijen', of 'vrije ridders'. Dit waren vrije lieden van niet-adellijke afkomst die hun goederen in leen opdroegen aan de vorst, en uiteindelijk deel gingen uitmaken van de groep van edelen en ministerialen. (Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 53-57, 91, 163-164) Om de zaken niet ingewikkelder te maken dan ze al zijn, zal ik aan dit onderscheid verder geen aandacht besteden. Zie verder het overzichtswerk van Hechberger: *Adel, Ministerialität und Rittertum*.

[555] "Quidam vero mei ministeriales, omni affectu meum adiuvantes desiderium, et animabus suis in futuro providentes remedium, ipsi ecclesie partem sue contulerunt substantie." Sloet, *OGGZ* I, nr. 232.

[556] Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1133.12.31 (na 1129.10.16).

[557] *Annalen van Egmond*, 224-229; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 150-151.

[558] Harenberg, *OGZ* VIII nr. 1196.03.30 (na 1191.04.15).

[559] Sloet, *OGGZ* I, nr. 387.

[560] Eigenlijk gaat het hier om de kameraar van de echtgenote van de graaf van Gelre. Het feit dat zij een kameraar in dienst had doet echter vermoeden dat de graaf zelf ook op dat moment een kameraar in dienst had.

maarschalk, schenker en kameraar ressorteerden de overige dienaren. Samen vormden zij de zogenaamde grafelijke herberg.[561]

Via de edelen en ministerialen kon het grafelijk gezag doordringen op lokaal niveau. De ministerialen beheerden de verspreid liggende grafelijke domeinen, hoven en burchten. Op een minder directe wijze vertegenwoordigden de leenmannen, zowel edelen als ministerialen, het grafelijk gezag op hun afzonderlijke leengoederen. De samenwerking tussen de graaf en zijn edelen en ministerialen op centraal en lokaal niveau stimuleerde het proces van territorialisering. Rond deze samenwerkingsverbanden vormde zich in de dertiende eeuw het Gelderse territorium.

In de dertiende eeuw werd de bemoeienis van edelen en ministerialen met de Gelderse dynastie, het beheer van de grafelijke bezittingen en met de politieke besluitvorming intensiever. Zij raakten bijvoorbeeld betrokken bij de grafelijke huwelijkspolitiek. In 1206 bevestigden twaalf edelen en ministerialen met een eed de huwelijksvoorwaarden tussen de zoon van de Gelderse graaf en de dochter van de Brabantse hertog.[562] In 1260 stonden achttien edelen en ministerialen borg voor een huwelijksverdrag met de graaf van Kleef, waarbij een Gelderse dochter zou trouwen met de oudste zoon van Kleef.[563] 26 jaar later, in 1286, trouwde graaf Reinald I met Margaretha van Vlaanderen. Achttien edelen en ministerialen stelden zich borg voor dit huwelijk.[564]

De edelen en ministerialen waren bovendien, reeds vanaf het begin, betrokken bij de grafelijke stedenpolitiek. In de vele stadsrechtoorkonden die vanaf de jaren 1190 het licht zagen, fungeren ze niet meer alleen als getuigen of borgen, maar ook expliciet als raadgevers. Zo lezen we in de stadsbrief van Arnhem uit 1233: "Ik Otto, graaf van Gelre en Zutphen, heb na voorafgaand beraad met mijn vrienden, edelen en ministerialen de plaats Arnhem tot stad gemaakt."[565] De oorkonde eindigt met:

> "Opdat de herinnering aan deze handeling, en de gunst van een dergelijke weldaad niet door mij of een van mijn erfgenamen zal worden uitgewist, hebben ik en mijn edelen en ministerialen dit alles, terwijl wij de heilige relieken aanraakten, met een eed bezworen."[566]

Bij het verlenen van stadsrechten moesten de graven meer dan anders rekening houden met de belangen van de edelen en ministerialen, voor wie het vertrek van hun horigen naar de steden nadelig kon zijn. In ieder geval vond de graaf het in de dertiende eeuw nodig om hen nadrukkelijk te betrekken bij zijn stedenpolitiek.[567]

De betrokkenheid van edelen met de graaf en zijn bezittingen uitte zich voorts in het optreden van de voogdijraad die na de dood van graaf Gerard IV in 1229 werd ingesteld ten behoeve van de minderjarige Otto II.[568] Hierin hadden twee, aan Otto verwante Gelderse

---

[561] Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 151-163; Wientjes, 'Hertog van Gelre', 161-165. Een overzicht van het ontstaan, de verspreiding en het functioneren van de vier hofambten in diverse middeleeuwse vorstenhoven vindt men in: Rösener, 'Hofämter'.

[562] Sloet, *OGGZ* I, nr. 414. Al eerder, in 1203, waren de graaf en hertog overeengekomen dat hun zoon, respectievelijk dochter met elkaar zouden trouwen. Sloet, *OGGZ* I, nr. 406.

[563] Sloet, *OGGZ* II, nr. 835.

[564] Sloet, *OGGZ* I, nr. 1101.

[565] "Ego Otto, comes Gelriensis et Zutphaniensis, ex prehabito consilio amicorum meorum, nobilium et ministerialium meorum (...), de opido Arnhem civitatem condidi." Sloet, *OGGZ* I, nr. 564.

[566] "Et ne per me, vel per aliquem heredum meorum, presentis facti memoria aboleatur et tanti beneficii gratia, iuramento meo, cum nobilibus et ministerialibus meis (...), tactis sacrosanctis reliquiis, confirmavimus."

[567] Voorbeelden treft men aan in: Nikolay, *Ausbildung*, 35-44.

[568] De voogdijraad komt voor in een viertal oorkonden uit 1231-1233, te weten: Sloet, *OGGZ* I, nr. 538, 540, 546, 562. Volgens Heinrich Verbeek functioneerde deze raad tenminste tot 1235. Verbeek, *Graf Otto II*, 10-12. Naar mijn idee bestaat er geen grond om aan te nemen dat de voogdijraad na 1233 nog als zodanig

edellieden zitting, naast een Brabantse edelman en ene meester Daniël. "Het gehele land van Otto II", zo vermeldt een oorkonde uit 1231, "wordt door deze raad geregeerd."[569] De graaf, de dynastie, het netwerk van edelen en ministerialen, en de grafelijke bezittingen werden steeds meer opgevat als een eenheid, een territorium, zo blijkt ook uit een vredesverdrag uit 1265. Hierin spreekt graaf Otto II over "ons, onze getrouwen, vazallen en ministerialen, en de overige leenmannen van ons land".[570]

Op lokaal niveau wordt hun bemoeienis zichtbaar in een Gelders-Utrechts vredesverdrag uit 1226. Volgens dit verdrag zouden zes Gelderse *milites* uit respectievelijk de Veluwe, de Betuwe, Lochem en Zutphen worden aangewezen om binnen hun eigen regio de conflicten met de onderzaten van de bisschop op te lossen.[571] De bemoeienis van ministerialen met de lokale machtsuitoefening van de graaf uitte zich voorts in hun optreden als ambtman. Zoals we in het hoofdstuk 3 hebben uiteengezet ontstonden in de loop van de dertiende eeuw op lokaal niveau ambtsdistricten onder leiding van ambtmannen. De functie van ambtman werd in de dertiende eeuw, voor zover we kunnen nagaan, vrijwel altijd bekleed door een lid van een ministerialengeslacht.[572]

Opmerkelijk in dit verband is de functieverandering die het ambt van drost in de dertiende eeuw onderging. Aanvankelijk had de drost, samen met de maarschalk, de schenker en de kameraar, de leiding over de grafelijke herberg. In de loop van de dertiende eeuw kreeg hij echter steeds meer taken op lokaal niveau, buiten de herberg. Geleidelijk kreeg zijn functie het karakter van hoofd van een ambtsdistrict: de drost werd ambtman. Bovendien vermenigvuldigde het ambt van drost zich. Aan het einde van de dertiende eeuw waren er namelijk drie ambtsdistricten onder leiding van een drost, te weten het drostambt Gelre in het zuiden, het drostambt Over-Rijn in het noorden en het mysterieuze drostambt van de heer Ter Lede. Later zouden zich nog meer drostambten vormen. De functie die de drost oorspronkelijk binnen de grafelijke herberg vervulde werd overgenomen door de zogenaamde hofmeester. Deze hofmeester zou later, in de veertiende eeuw een belangrijke rol vervullen binnen de vorstelijke raad.[573]

---

functioneerde. De personen die in de voogdijraad zitting hadden komen in oorkonden na 1233 weliswaar nog voor als raadgevers en getuigen, maar niet meer als leden van de voogdijraad. W. Jappe Alberts beschouwt het optreden van deze raad als een eerste aanwijzing voor het bestaan van een Gelderse landsheerlijke raad. Dit is echter een overdreven voorstelling van zaken. Alberts gaat eraan voorbij dat het hier slechts gaat om een tijdelijke raad die is ingesteld vanwege de minderjarigheid van Otto II. Alberts, *Staten van Gelre*, 3 (noot 1), 34-35, 45.

[569] "...quorum consilio tota terra mea regitur." Sloet, *OGGZ* I, nr. 546.

[570] "...nos, fideles, vasallos et ministeriales nostros et alios homines terre nostre." Sloet, *OGGZ* II, nr. 882.

[571] "Preterea tres milites debent eligi ex parte episcopi circa confinium Traiectensis civitatis et tres ex parte comitis in Velua et Bethua, ut, quicquid guerre vel discordie inter terras illas et homines in eis manentes emerserit, ipsi amicabiliter vel per iusticiam componant. Similiter tres milites debent elegi ex parte episcopi in terra Daventriensi et terra Sallandie, et tres ex parte comitis in terra Sutphaniensi et terra de Lochem, ut, si quid guerre vel discordie inter illas terras vel homines in eis manentes emerserit, ipsi componant amicabiliter vel iusticia mediante." Sloet, *OGGZ* I, nr. 489.

[572] Dit blijkt bij een vergelijking van de edelen en ministerialen die voorkomen in de lijsten van Van Winter met de ambtmannen die voorkomen in de Gelderse rekening uit 1294-1295 en in de lijsten van Kuys en Frankewitz. Voor de dertiende eeuw ben ik maar twee edellieden tegengekomen die de functie van ambtman bekleedden: het prestigieuze drostambt van Over-Rijn werd aan het einde van de dertiende eeuw bezet door een edelman, namelijk de heer Van Bronkhorst; het drostambt van de heer Ter Lede', waarover niets bekend is, en dat in de veertiende eeuw niet meer in de bronnen voorkomt, werd aan het einde van de dertiende eeuw eveneens bezet door een edelman: de heer Ter Lede. Verder fungeerden nog een aantal leden van de zogenaamde vrije ridderschap als ambtman. Meihuizen, *De rekening*; Kuys, *Ambtman*; Kuys, *Drostambt en schoutambt*; Frankewitz, G*elderischen Ämter*; Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*.

[573] Mogelijk genoten de drosten binnen de groep van ambtmannen een bijzonder aanzien. Volgens Frankewitz werden in Gelre, Gulik en Kleef alleen de ambten die de naam van de dynastie en het territorium droegen drostambten genoemd. Hij wijst daarbij op de drostambten Gelre, Zutphen, Gulik en Kleef. (Frankewitz, *Geldrische Ämter*, 174-175) Dit is inderdaad opmerkelijk. Hierbij past echter een kanttekening: in Gelre

4.3 De opkomst van de steden en de Vlaamse verpanding

Leden van Gelderse ministerialenfamilies konden zich binnen het grafelijk netwerk profileren als bekleder van een hofambt, als raadgever, getuige, borg, of op lokaal niveau als ambtman. Andere ministerialen werkten zich niet op binnen het landsbestuur, maar binnen het bestuur van de opkomende steden. Uit deze families van stadsministerialen, en uit families van welgestelde burgers ontstond op enig moment een stadspatriciaat. Dit patriciaat leverde de schepenen, raadslieden en burgemeesters. Helaas is er nog weinig onderzoek verricht naar de sociale structuur van Gelderse steden in de middeleeuwen, zodat we over het ontstaan van de stedelijke elites, en over hun relaties met de edelen en ministerialen verder weinig kunnen zeggen.[574] In dit hoofdstuk zal ik overigens niet zozeer spreken over 'stedelijke elites', maar over 'de stad' als collectiviteit, als *communitas*. Daarbij moeten we uiteraard in het achterhoofd houden dat achter deze collectiviteit allerlei families, facties en politieke tegenstellingen schuilgaan, die we voor het gemak aan het gezicht zullen onttrekken.

In de periode vóór 1290 werden de steden vrijwel nooit betrokken bij de politieke besluitvorming. Een zeer vroege vermelding van burgers als raadgevers dateert uit 1230. In dat jaar verplaatste Otto II de weekmarkt van Doesburg naar Doetinchem. Hij deed dit "met raad en goedkeuring van mijn edelen en ministerialen, en ook met raad van de burgers van Doetinchem, Zutphen en Arnhem".[575] Met de opheffing en verplaatsing van markten waren de directe economische belangen van een aantal steden in het geding. Dit verklaart deze vroege vermelding van de bemoeienis van burgers met een grafelijk besluit. Het is zelfs denkbaar dat de graaf op aandringen van de genoemde steden de oorkonde heeft doen uitvaardigen.

Pas vanaf het einde van de dertiende eeuw gingen de stedelijke elites structureel deel uitmaken van het grafelijk netwerk. De aanleiding voor hun eerste grootschalige optreden was de crisis waarin graaf Reinald I en zijn land terecht waren gekomen na de verloren Limburgse successieoorlog (1284-1288). De oorlog had Reinald zo'n zware schuldenlast bezorgd, dat hij in 1291 ten einde raad Gelre verpandde aan zijn schoonvader, graaf Gwijde van Vlaanderen. In de verpandingsoorkonde droeg hij iedereen op om Gwijde te gehoorzamen: "alle inwoners van de vrije steden in onze graafschappen, de inwoners van de burchten, vestingen en sloten en de inwoners van al onze overige landen, en al onze leenmannen, kortom ons gehele volk".[576] Zoals uit deze formulering blijkt, was de verpanding geen privé-zaak van de vorst, maar iets wat het hele land aanging. Daarom werden niet alleen de edelen en ministerialen, maar ook de steden erbij betrokken. Van de verpandingsoorkonde werden namelijk twee afschriften gemaakt: een voor de Gelderse *milites*, en een voor de steden. Onder deze afschriften betuigden 28 ridders en dertien steden hun instemming.[577]

---

bestonden er namelijk ook drostambten die géén naamsovereenkomst hadden met de dynastie en het territorium, te weten het drostambt van de heer Ter Lede, van de Over-Rijn en vanaf de veertiende eeuw van de Veluwe, de Liemers en van Bredevoort. Het drostambt van Zutphen, dat inderdaad dezelfde naam had als het graafschap Zutphen, was samen met het drostambt van de Veluwe voortgekomen uit het drostambt van de Over-Rijn. Over de opkomst van de hofmeester aan verschillende hoven in de dertiende eeuw, zie: Rösener, 'Hofämter', 512-513.

[574] Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 183-185; Verkerk, *Coulissen van de macht*. Meer algemeen over de relatie tussen edelen, ministerialen en stedelijke elites: Schulz, 'Ministerialität'; Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum*, 33-34.

[575] "...de consilio et voluntate nobilium ac ministralium meorum (...), necnon civium de Duthinchem, civium de Sutphania et de Arnhem consilio." Sloet, *OGGZ* I, nr. 529. De datering van deze oorkonde (1230) roept overigens vraagtekens op; Arnhem bezat immers pas vanaf 1233 stadsrechten. Vgl. Alberts, 'Doetinchem in de middeleeuwen', 40-41.

[576] "...omnibus habitantibus in franchiis villis nostrorum praedictorum comitatuum, in castris, firmitatibus, seu munitionibus, et in omnibus aliis terris nostris commorantibus, et hominibus nostris feodalibus (...) et generaliter toti genti nostrae." Zie volgende noot.

[577] Voor het afschrift dat door de ridders is bevestigd, zie: Van Heelu, *Rymkronyk*, nr. CLVI. Voor het afschrift dat door de steden is bevestigd, zie: De Saint-Génois *Inventaire analytique*, nr. 550.

Tussen 1291 en 1296 stond Gelre feitelijk onder het gezag van graaf Gwijde van Vlaanderen, die zich in Gelre liet vertegenwoordigen door onder andere zijn kapelaan Lambert van Bouvignes en zijn ridder Walter Ronne.[578] De Vlaamse overheersing versterkte onder de Gelderse edelen, ministerialen en stedelijke elites het idee dat zij met de Gelderse dynastie gemeenschappelijke belangen hadden, die gelegen waren in de onafhankelijkheid en integriteit van het territorium. Dit gevoel van lotsverbondenheid uitte zich in 1293 in een poging van de ridders en steden om via een bede geld bijeen te krijgen waarmee Reinald zijn schuld zou kunnen aflossen en zijn land weer terug zou kunnen krijgen.[579]

Het lag echter niet in Gwijde's bedoeling dat de schuld snel zou worden afgelost. In 1296 schreef Reinald een lange klaagbrief aan het Parlement van Parijs waarin hij Gwijde verweet dat deze nauwelijks meewerkte aan de aflossing:

> "De graaf van Gelre heeft de Vlaamse graaf aangeboden om jaarlijks 10.000 pond te betalen, en daar bovenop de grote bede die de Gelderse graaf zijn land had opgelegd, en waarvan hij de waarde schat op 30.000 pond of meer, ter vermindering van zijn schuld. Maar het was de graaf van Vlaanderen allemaal niet genoeg."[580]

Reinald was bang dat Gelre definitief Vlaams zou worden: "De graaf van Vlaanderen heeft hem het graafschap Gelre afhandig gemaakt", aldus de klaagbrief, en: "Zo werd het de graaf van Gelre duidelijk dat de graaf van Vlaanderen hem wilde onterven."[581]

De inhoud van de brief is sterk anti-Vlaams. Maar ondanks het subjectieve karakter is hij van onschatbare waarde voor de geschiedenis van Gelre tijdens de Vlaamse verpanding. Als we de brief mogen geloven was er onder de Vlaamse bestuurders sprake van wanbeheer. Reinald was woedend; toch gedroeg hij zich lijdzaam. Maar zijn vrienden, de ridders en steden, stonden te popelen om de Vlamingen het land uit te gooien, en Gelre weer in het bezit van Reinald te brengen. Zij drongen bij de graaf aan om zijn land terug te winnen, maar Reinald weigerde:

> "Reinald vroeg om raad bij zijn vrienden en leenmannen, en zij spraken allen met één mond. Zij zeiden hem, dat indien hij zijn land niet in bezit neme, hij het onherroepelijk zal verliezen, en dat zij met hem ten onder zullen gaan. (...) En zij zeiden ook, dat Reinald, vanwege het grote onrecht dat de graaf van Vlaanderen hem had aangedaan, zeker wel bezit van zijn land mocht nemen, omwille van God en van de eer. En indien hij dit niet deed, zou men dit als schande en zonde ervaren. Maar steeds weer bleef Reinald lijdzaam, en zette zijn vertrouwen op onze Heere."[582]

---

[578] Een overzicht van de functionarissen die namens Vlaanderen het graafschap Gelre bestuurden treft men aan in: Van Peteghem, 'Vlaamse verpanding', 28-39.

[579] In een aan de ridders en steden van Gelre gerichte brief deelt Gwijde van Vlaanderen hen mee dat Reinald hem op de hoogte heeft gebracht van hun plannen om geld bijeen te brengen. Van deze brief is alleen een Frans afschrift overgeleverd. In de brief schrijft Gwijde: "Nous vous [de ridders en steden] faisons savoir, ke nos chiers fils Renaut, cuens de Ghelre, nous a dit, ke vous aveis grant volentei de lui aidier a ce kil fust hors de dette et kil reveinst a se terre ki est en no main." Dit afschrift is medegedeeld in: Van den Bergh, *Gedenkstukken* I, nr. XXXVIII.

[580] "Après, li kuens de Gelre offri au conte de Flandres douner cascusn an X mille livres, et aveuske tout chou se grande prière lequele li kuens de Gelre avoit mis en se tière, lequele prière il cuida valoir XXX mille livres ou plus, au rabat de se dette; mais nulle riens de chou souffist au conte de Flandres." De klaagbrief is afgedrukt in: Meihuizen, *De rekening*, 107-118, aldaar 110.

[581] "Le kuens de Flandres (...) a jetté de lui le conté de Gelre." En: "Et par chou perchut li kuens de Gelre en apparant, ki li kuens de Flandre lui voloit deshereter." Meihuizen, *De rekening*, 107, 112.

[582] "...et consilia sour chou ses amis, mais tout si ami et ses hommes dirent d'une bouke, se il ne se entremesist de se tière, il devroit perdre se tière san recouvrier, et il deussent aussi périr aveuske lui. (...), et dirent aussi ke pour si grant tort ke li kuens de Flandres lui avoit fait, il se peust bien par Diu et par houner entremettre de se tière, et

De belangen van de leden van het grafelijk netwerk waren verbonden met die van de graaf en zijn land: indien de graaf zijn land zou verliezen, zouden zijn vrienden met hem ten onder gaan. Dit gevoel van lotsverbondenheid blijkt wanneer de Vlamingen, volgens de brief van Reinald, het plan opvatten om de tollen van Lobith, Zuilichem en Driel te verpanden. Omdat de riviertollen op dat moment de voornaamste economische pijlers van het Gelderse territorium waren, kon de verpanding van de tollen zeer nadelig uitpakken. Om de ergste schade te voorkomen besloten twee van Reinalds vrienden, de heren van Bronkhorst en van Bilant, om namens de graaf de tol van Lobith zelf in pacht te nemen.[583]

Het gevoel van lotsverbondenheid tussen de graaf en de leden van zijn netwerk blijkt ook uit de reactie van de ridders en steden op de eis van Gwijde van Vlaanderen dat de kasteleins van de burchten en de schepenen van de steden hem trouw zouden zweren. In antwoord hierop zwoeren de kasteleins juist trouw aan Reinald, en verzekerden hem dat zij aan niemand anders een eed van trouw wilden doen. Toen de Vlamingen dit hoorden, werden de Gelderse kasteleins van hun burchten verwijderd. Ook de steden weigerden om op de eisen van de Vlamingen in te gaan. De burgers van Arnhem kwamen zelfs overeen dat ze voortaan de stadspoort voor de Vlamingen gesloten zouden houden. Om de stad op andere gedachten te brengen stuurden de vertegenwoordigers van Gwijde een leger op haar af. Daarop schoten de vrienden van Reinald Arnhem te hulp. Uit angst dat Reinald zijn land zou verliezen, namen zijn vrienden nu zelf bezit van de Gelderse burchten en van het gehele land, aldus de brief van Reinald. Zo kwam er in 1296 een einde aan de Vlaamse overheersing, en kon graaf Reinald zijn land weer in bezit nemen.[584]

Reinalds geldproblemen en de daaropvolgende verpanding van Gelre hadden één ding duidelijk gemaakt: de graaf kon niet meer zonder de financiële steun van de leden van zijn netwerk, met name van de steden. Reinald I en zijn opvolgers zouden in de veertiende eeuw steeds afhankelijker worden van hun steden en ridders, die in ruil voor financiële steun meer politieke invloed voor zichzelf zouden gaan opeisen.

4.4 Financiële afhankelijkheid

Binnen het vorstelijke, of feodale netwerk werd de plaats van de ridders en steden hoe langer hoe meer bepaald door hun financiële vermogen. Vanouds zette de graaf zijn netwerk vooral in voor politieke en militaire doeleinden: edelen en ministerialen werden gebruikt als borgen, getuigen en raadgevers, en zij werden ingezet bij het beheer van goederen, en het voeren van oorlog. Vanaf het einde van de dertiende eeuw gebruikte de vorst zijn netwerk echter ook voor financiële doeleinden. Processen van territorialisering, staatsvorming, professionalisering van het militaire bedrijf en monetarisering van de economie hadden ertoe geleid dat hij steeds meer om geld verlegen zat. De oude inkomstenbronnen, zoals de domeinen, tollen en traditionele beden, waren in de veertiende eeuw niet meer toereikend om het land te besturen en aan de ambities van de vorst tegemoet te komen. Om in zijn financiële behoeften te voorzien ging hij op zoek naar nieuwe bronnen van inkomsten, namelijk

---

se il ne fesist chou, on che terroit pour honte et pour pechiet, mais toute vois il souffri chou encore, et eust espranse en nostre Segneur." Meihuizen, *De rekening*, 114-115.

[583] Meihuizen, *De rekening*, 112.

[584] Meihuizen, *De rekening*, 111, 115-117.

buitengewone beden, leningen en verpandingen. Ridders en steden speelden hierbij een cruciale rol.[585]

Zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, waren buitengewone beden directe belastingen die eenmalig, voor een speciaal doel werden geheven, en waarvoor degenen die ze opbrachten toestemming moesten verlenen. De hierboven genoemde bede uit 1293 was de eerste buitengewone bede die in Gelre op territoriaal niveau geheven werd. De volgende dateert uit de jaren 1310. Reinald I was namelijk wederom in geldnood gekomen; om in zijn schulden te voorzien had hij in 1316 het gehele zuidelijke deel van zijn territorium, met uitzondering van Roermond, aan de graaf van Gulik verpand. Met de ongelukkige Vlaamse periode nog in het achterhoofd, kwamen hierop delen van de grafelijke familie, een aantal steden en verschillende ridders in opstand; zij plaatsten zich onder het gezag van Reinalds gelijknamige zoon, Reinald II.[586] In 1318 werden pogingen ondernomen om de partijen met elkaar te verzoenen. De onderhandelingen draaiden om de schuldenlast van de graaf, de verpanding van goederen, en de heffing van een buitengewone bede.

Nadat Reinald I en zijn rebellerende zoon Reinald II in april 1318 hun geschillen hadden voorgelegd aan vier buitenlandse scheidslieden, kwamen twee van deze scheidslieden in juni 1318 tot een uitspraak.[587] Vader en zoon zouden het land verzoeken om een buitengewone bede, want zonder hulp van het land, zo luidt de uitspraak, zouden zij nooit van hun schulden afkomen. Bovendien zouden twee Gelderse mannen worden uitgekozen om de territoriale inkomsten te beheren. Voorts mocht graaf Reinald I geen delen van het land meer vervreemden. Pas wanneer alle schulden betaald waren, zou hij weer vrij over zijn graafschap mogen beschikken.

Zoals gezegd, was deze uitspraak gedaan door twee van de vier scheidslieden. Omdat de andere twee zich hier niet in konden vinden, werd de zaak voorgelegd aan een vijfde scheidsman, te weten graaf Willem van Holland. In september 1318 kwam hij met een nieuwe uitspraak, nadat hij eerst overleg had gepleegd met de ridders en de steden van Gelre.[588] Graaf Reinald I en zijn zoon, zo luidt de uitspraak, zouden tijdelijk hun zeggenschap over het graafschap verliezen. Het beheer van de territoriale inkomsten zou in handen komen van Willem van Holland en de ridders en steden van Gelre. De grafelijke familie mocht geen nieuwe schulden meer maken en geen delen van het land meer vervreemden. Pas wanneer de schulden waren afbetaald zou Reinald I het bestuur weer in handen krijgen. Over een buitengewone bede wordt nu niet meer expliciet gesproken. Waarschijnlijk was hij al toegezegd, want een maand later lezen we in een oorkonde dat Reinald I en zijn zoon aan de ridders beloven om nooit meer een bede te vragen.[589] De bemiddelingspogingen hadden overigens geen succes, want nog in hetzelfde jaar 1318 werd graaf Reinald I door zijn zoon

---

[585] Van Schaïk, 'Taxation'; Janssen, 'Niederrheinischen Territorien', 139. In zijn artikel 'Finanziellen Grundlagen des Territorialstaates' schrijft Georg Droege dat rond het midden van de vijftiende eeuw in het westen van het Rijk een omslagpunt bereikt werd, waarbij de domeinen en tollen structureel niet meer toereikend waren voor de financiële noden van de territoriale vorsten: "Ganz allgemein gilt, dass die westlichen Territorialherren, während sie noch bis in die Mitte des 15. Jhs. hinein in ruhigen Zeiten Überschüsse erwirtschaften konnten, nach diesem Zeitpunkt dazu aus eigener Kraft nicht mehr imstande waren." (p. 153) In Gelre, en ook elders, lijkt dit omslagpunt zich echter al in de veertiende eeuw voor te doen. Zie verder: Guenée, *L'Occident*, 163-180; Blockmans, 'Representation', 48-53.

[586] Van Spaen, *Historie van Gelderland*, 363 e.v.; Moors, 'Frenetieke activiteit', 40-41.

[587] Nijhoff *Gedenkwaardigheden* I, nr. 172, 175, 176.

[588] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.

[589] Van Mieris, *Charterboek* II, 199. Niet veel later deed Reinald II, de zoon, een zelfde belofte aan specifiek de ridders van de Bommelerwaard en de ridders van het latere Kwartier van Zutphen. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 180; Slichtenhorst, *XIV boeken*, 566) Overigens hadden opstandige Zutphense ridders al in 1317 een bede toegezegd aan de zoon. In een oorkonde uit dat jaar bekent Reinald II dat hij geen recht had op deze bede, maar dat de ridders hem deze uit vrije wil hadden toegestaan. Nijhoff *Gedenkwaardigheden* I, nr. 170.

gevangen genomen. Reinald II voerde tussen 1318 en de dood van zijn vader in 1326 het bestuur onder de titel 'zoon van graaf Reinald'.

De gebeurtenissen uit 1293 en 1318 laten zien hoezeer de graaf afhankelijk was geworden van de buitengewone beden die de ridders en steden bereid waren hem toe te staan. Latere beden uit de veertiende eeuw dateren onder andere uit 1340, 1359, 1379, 1381 en 1389.[590] Ook hertog Willem I (1371-1402), die de geschiedenis is ingegaan als een krachtig en succesvol bestuurder, was op financieel gebied met handen en voeten gebonden aan de verlangens van zijn ridders en steden. Toen hij in de winter van 1388-1389 in Pommeren gevangen zat, zond hij een bode naar Gelre die aan de ridders en steden moest vragen of zij een bede wilden opbrengen om het losgeld te kunnen betalen. De ridders en steden antwoordden echter dat de hertog eerst terug naar Gelre moest komen om hen persoonlijk om de bede te vragen en hen te overtuigen van de noodzaak daarvan: "Ende dat voirscreven gelt en sal men nyet boeren noch geven onse lieve here sy irst int lant van Gelre komen ende hebbe sinen noet ende gevengnisse onderwyst."[591]

Ook voor het aangaan van geldleningen waren de graven en hertogen veelal aangewezen op de medewerking van de ridders en steden. De kredietwaardigheid van een vorst werd immers niet alleen bepaald door de omvang van zijn bezittingen, maar ook door de omvang van zijn netwerk. De vorst kon bij het aangaan van leningen zijn bezittingen gebruiken als onderpand; het gevaar hierbij was echter, dat delen van het land in vreemde handen terecht zouden komen. De vorst kon ook gebruik maken van zijn netwerk van ridders en steden: zij konden dienen als borgen, en als verstrekkers van krediet; het gevaar hierbij was dat de vorst nog afhankelijker werd van zijn onderzaten dan al het geval was.[592]

In de veertiende eeuw zijn er legio voorbeelden waarbij ridders en steden optraden als waarborgen of kredietverschaffers. Een vroeg voorbeeld dateert uit de tijd van de opstand van Reinald II tegen zijn vader Reinald I. In 1317 stelden zich een aantal opstandige steden borg voor een bedrag van 8.000 pond dat de zoon had geleend van geldhandelaren. De zoon, en de steden beloofden dat zij vier jaar lang jaarlijks 2.000 pond zouden aflossen.[593] In 1320 had dezelfde Reinald II 1.150 pond geleend van vijf Gelderse steden. Hij beloofde de steden dat hij het bedrag binnen twee jaar zou terugbetalen uit de inkomsten van de tol van Lobith. In 1325 betaalde een aantal ridders en steden een bedrag van 48.000 pond dat de graaf schuldig was aan Brabantse kooplieden. Hiervoor kregen de betrokken ridders en steden enige renten en tollen van de graaf in pand. In 1339 stonden ridders en steden borg voor een schuld van Reinald II bij Keulse burgers. En in 1359 verpandde Reinald III de tollen bij Tiel en Heerewaarden voor 2.400 oude schild aan een viertal ridders. Deze voorbeelden kunnen met talloze andere worden uitgebreid.

Om de toegang tot krediet te vergemakkelijken verstrekten de graven en hertogen, met name vanaf circa 1340, vergunningen aan Lombardische en Joodse geldhandelaren om zich in de Gelderse steden te vestigen. Ook op dit punt was de vorst aangewezen op de medewerking van de steden. Aan de stadsbestuurders verzocht hij immers om de vestigingsoorkonden mede te ondertekenen. Zo gaf hertog Willem I in 1380 aan vier Lombarden toestemming om zich in

[590] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 30, 45, 50. Zie ook de rekening uit 1340, samengevat in Nijhoff *Gedenkwaardigheden* I, CXXVII-CXXXIV. Naar de buitengewone beden in Gelre is nog weinig onderzoek gedaan; een volledig overzicht ontbreekt vooralsnog. Vgl. Van Gent en Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven*, 86-87.
[591] Het antwoord is afgedrukt in: Plönes, *Direkten Staatssteuern,* 81-83.
[592] Vgl. voor Holland: Zuijderduijn, *Medieval capital markets*.
[593] Pontanus, *Historiae Gelricae,* 189.

Roermond te vestigen. De oorkonde werd medebezegeld door de schepenen van Roermond, Venlo, Erkelenz en Nieuwstadt.[594]

Een methode die vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw steeds vaker werd aangewend om aan geld te komen was de verpanding van ambten. De hertog stelde daarbij vermogende ridders, en soms ook burgers of andere kapitaalkrachtige lieden aan als ambtman in ruil voor krediet. De kredietverschaffer annex pandhouder mocht net zo lang over het ambt beschikken totdat de schuld was ingelost. In een periode waarin de uitgaven van de vorst groeiden, maar waarin de inkomsten uit belastingen nog beperkt waren, was de verpanding van ambten voor de vorst een veelgebruikt middel om aan geld te komen. Een bezwaar dat aan deze manier van inkomstenverwerving kleefde was dat de controle van de vorst op het lokale bestuur verzwakte. Voor vermogende ridders en burgers was het panden van een ambt echter een manier om binnen het vorstelijk netwerk carrière te maken.[595]

De financiële steun van de steden resulteerde in de veertiende eeuw in een groeiende behoefte om zich te bemoeien met de dynastie en het land. Dit laat zich aflezen uit een aantal veertiende-eeuwse huwelijksovereenkomsten. Zo werden in 1331 bepalingen opgesteld inzake het huwelijk van graaf Reinald II en Eleonora van Engeland. In de oorkonden komen we niet meer alleen ridders tegen, zoals bij eerdere huwelijksovereenkomsten het geval was, maar ook steden: maar liefst 71 ridders en veertien steden stelden zich borg voor de handhaving van de bepalingen.[596] Twee jaar later, in 1333, werd een overeenkomst opgesteld voor het huwelijk tussen Reinalds dochter Margaretha en de zoon van de graaf van Gulik. In deze oorkonde treden naast een reeks buitenlandse vorsten en Gelderse ridders vier steden als borg op, namelijk Roermond, Gelre, Nijmegen en Arnhem.[597] Een andere veertiende-eeuwse huwelijksovereenkomst heeft betrekking op het huwelijk tussen hertog Eduard en Catharina van Beieren uit 1367. Hierin komen we 69 ridders en achttien steden als borgen tegen.[598]

Het sluiten van een huwelijk was geen privé-aangelegenheid van de dynastie, maar een publieke zaak waarbij het netwerk van ridders en steden betrokken werd. Dit gold ook voor het testament dat Reinald II in 1335 liet opmaken. 24 ridders en twaalf steden traden hierin op als borg. De executeurs van het testament zouden na Reinalds dood jaarlijks verantwoording afleggen aan Reinalds echtgenote Eleonora, zes ridders, en acht schepenen uit de steden Roermond, Nijmegen, Zutphen en Emmerik.[599]

Daarnaast werden de steden betrokken bij allerlei andere kwesties, zonder dat daarbij een duidelijke lijn valt te bespeuren. Zo werd de oorkonde met het landrecht voor het Veluwse Nieuwbroek uit 1328 medebezegeld door de schepenen van Zutphen en Arnhem.[600] De uitvaardiging van de overige veertiende-eeuwse landrechten gebeurde daarentegen zonder medewerking van de steden. Op het gebied van de buitenlandse politiek komen we een aantal voorbeelden tegen van stedelijke betrokkenheid. In 1326 ondertekenden Zutphen, Emmerik, Arnhem en Groenlo een verdrag met Munster. Een verdrag met Kleef werd in 1359 bekrachtigd door negentien steden. En in de jaren 1390 ondertekenden de steden diverse verdragen met Brabant, Keulen en Luik.[601]

Voorts hebben de steden getracht om invloed te krijgen op de benoeming van de ambtmannen. Hierin zijn ze echter niet goed geslaagd. In de eerdergenoemde uitspraak van

---

[594] Alberts, *Staten van Gelre*, 53-56, 75, 94-95; Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 45-47; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, LXXVII-LXXIX, CXIX-CXII; Van Schaïk, 'On the social position of Jews'.
[595] Kuys, *De ambtman*, 49-54; Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 69, 71-74, 129-131.
[596] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 252d, 252e.
[597] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 168.
[598] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 161.
[599] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301.
[600] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 221*.
[601] Alberts, *Staten van Gelre*, 75, 98-99: Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 51-53.

Willem van Holland uit 1318, inzake het conflict tussen Reinald I en zijn zoon, hadden de steden bedongen dat zij betrokken zouden worden bij de aanstelling van ambtmannen. Veertig jaar later, in een uitspraak over de geschillen tussen hertog Reinald III en zijn broer Eduard, bedongen de steden eveneens dat zij invloed zouden krijgen op de aanstelling van ambtmannen. In de praktijk zien we echter maar weinig terug van deze toezeggingen. Slechts in enkele gevallen was er sprake van medewerking van de steden. Bijvoorbeeld in 1382, toen de aanstellingsbrief van de drost van Zutphen werd medebezegeld door Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo.[602]

Van direct economisch belang voor de steden was dat zij in de tweede helft van de veertiende eeuw betrokken werden bij het opstellen van muntregelingen en bij de controle op het gehalte van de munt. Toen Reinald III in 1351 een muntverordening maakte, werd hij geadviseerd door zijn raad, en door de schepenen van de vier steden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen.[603] In 1370 vaardigde hertog Eduard een nieuwe muntverordening uit, "om oerbaer ende gemeynen nut wille onser liever riddere, knapen, steden, koepmanne, ende om ons gemeynen lants beste wille".[604] Ook Eduard had zich hierbij laten adviseren door zijn raad en de vier steden. Ter waarborging van het gehalte van de geslagen munten kregen de vier steden het recht om iedere twee maanden schepenen naar Arnhem te sturen om de muntslag te controleren. Voorts zouden twee Arnhemse schepenen door de hertog en de vier steden worden aangesteld als 'waardijnen' (opzichters over de munt).

Hertog Eduard stierf in 1371. Zijn oudere broer Reinald III, die tien jaar eerder door hem aan de kant was geschoven, werd nu weer als hertog aanvaard. Bij zijn inhuldiging beloofde Reinald III dat hij betreffende de munt niets zou ondernemen buiten de raad van zijn raadslieden, ridders en zijn vier steden: Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem. Onder hertog Willem I kwam in 1381 een nieuwe muntregeling tot stand. Op papier werd de inspraak van de steden weer wat teruggedrongen, maar in de praktijk bleef deze gehandhaafd; de schepenen van de vier steden bleven controle uitoefenen op het gehalte van de munt.[605]

In dezelfde periode waarin de steden invloed verwierven op de muntslag, verwierven zij ook tijdelijk invloed op de controle van de territoriale financiën. Vanaf het begin van de veertiende eeuw, en mogelijk al eerder, was het gebruikelijk dat ambtmannen, rentmeesters en andere functionarissen financiële verantwoording aflegden aan de vorst en een wisselende groep van ridders en andere vertrouwelingen.[606] In 1318, en nog een keer in 1358 werd bepaald dat de steden betrokken zouden worden bij de controle op de rekeningen. De bepalingen uit 1318 en 1358 waren echter tot stand gekomen in perioden van dynastieke crisis, waarin de steden kortstondig konden profiteren van de verzwakking van het centrale gezag. In werkelijkheid waren de steden alleen tussen 1384 en 1386 daadwerkelijk aanwezig bij het afhoren van de rekeningen. In 1384 legde landrentmeester Hendrik van Steenbergen bijvoorbeeld rekenschap af ten overstaan van de hertog, zijn raadslieden en de afgevaardigden van de steden. Na 1386 werden de rekeningen om onbekende redenen weer afgehoord zonder de steden.[607]

---

[602] Alberts, *Staten van Gelre*, 50, 72-73, 95-97.
[603] Flink, 'Gelderse steden', 20..
[604] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 176; Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 34.
[605] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 34-35, 44-45, 53; Alberts, *Staten van Gelre*, 78-79, 89-92.
[606] Thissen, 'Landsheerlijke rekeningen'; Kuys, 'Financiële instellingen'.
[607] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 47-48; Alberts, *Staten van Gelre*, 95-97.

4.5 De vorstelijke raad

Hoe meer de ridders en steden binnen het vorstelijk netwerk optraden als kapitaalverschaffers, des te meer gingen zij het territorium beschouwen als een gemeenschappelijk bezit van de dynastie, de ridders en de steden, en des te meer wensten zij betrokken te worden bij het landsbestuur.[608] De ridders oefenden van oudsher al invloed uit als raadgevers, getuigen en lokale bestuurders. De steden traden vanaf de veertiende eeuw ook op als getuigen. Bovendien werden zij vanaf de jaren 1370 betrokken bij de hertogelijke muntpolitiek. Niettemin bleef de invloed van de steden op het landsbestuur betrekkelijk gering. Alleen tijdens dynastieke crises wisten zij een krachtig stempel te drukken op het beleid. Maar zodra een graaf of hertog weer stevig in het zadel zat, werd hun invloed teruggedrongen.[609]

De graven en hertogen waren financieel afhankelijk van de steden, maar tegelijk niet geneigd om hen al te zeer bij het landsbestuur te betrekken. Hoewel de steden in de veertiende eeuw deel waren gaan uitmaken van het netwerk van de vorst, lieten de graven en hertogen zich bij het nemen van besluiten toch nog voornamelijk bijstaan door hun ridders in plaats van de steden. Dit blijkt met name wanneer we ons oog richten op het ontstaan en functioneren van de grafelijke, of hertogelijke raad.

Vanouds voerde de graaf overleg met zijn leenmannen, zowel edelen als ministerialen. In de veertiende eeuw ontstond uit dit overleg een vorstelijke raad. Dit was een college van raadslieden dat door de vorst bijeen werd geroepen. De raad bestond uit ridders, en in een aantal gevallen ook geestelijken.[610] Vanaf de jaren 1190 wordt in sommige oorkonden vermeld dat de graaf een besluit heeft genomen na beraad met zijn edelen en ministerialen. De edelen en ministerialen worden in de dertiende eeuw echter nog niet opgevoerd onder de titel 'raadgever'. Exemplarisch is de stadsrechtoorkonde van Wageningen uit 1263, waarin staat geschreven: "Ik Otto, graaf van Gelre en Zutphen, heb na voorafgaand beraad met mijn vrienden, edelen en ministerialen, de plaats Wageningen tot stad gemaakt."[611] Pas in de veertiende eeuw worden ridders in oorkonden aangemerkt als *consules*, of 'raden', en wel voor het eerst onder Reinald II ten tijde van het conflict met zijn vader, tussen 1316 en 1319.[612] De opkomst van de term *consules* wijst erop dat het aloude overleg van de graaf met zijn ridders zich langzamerhand institutionaliseerde tot een vorstelijke raad.

---

[608] Ook elders Europa wensten de onderdanen in toenemende mate inspraak in het bestuur. Zij beriepen zich daarbij op het 'algemeen belang' (het *bonum commune*), of op de uitbreiding van de feodale *consilium*-plicht over niet-aristocraten, van wie immers nu ook *auxilium* werd gevraagd in de vorm van belastingen. De *consilium*-plicht beschouwden zij in feite als een *consilium*-recht. Hoppenbrouwers, 'Middeleeuwse medezeggenschap'.

[609] Mijns inziens geeft Willy Nikolay in zijn *Ausbildung der ständischen Verfassung* een al te harmonieus beeld van de relatie tussen de Gelderse steden en de vorst. Nikolay heeft zich daarbij laten inspireren door Otto Brunners *Land und Herrschaft*, waarin Brunner de nadruk legt op het gemeenschappelijke streven van de *Landesherr* en de *Landesgemeinde*. Uit het feit dat de Gelderse steden in de veertiende eeuw alleen tijdens dynastieke crises invloed uitoefenden leidt Nikolay af dat zij doorgaans tevreden waren en instemden met het beleid van de graaf/hertog. Wanneer een dynastieke crisis achter de rug was, zouden zij zich weer vrijwillig terugtrekken uit het landsbestuur ten gunste van de vorst. (Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 30-31, 65, 82, 86) Naar mijn idee was de verhouding tussen de vorst en de steden echter gecompliceerder en minder harmonieus dan Nikolay veronderstelt.

[610] Over het ontstaan van de raad is nog weinig bekend. Alberts wijdt er in zijn *Staten van Gelre* een hoofdstuk aan (p. 31-48), maar helaas is dit hoofdstuk onzorgvuldig en warrig. Zie verder ook nog: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, LXXIII-LXXV; Janssen, 'Landesherrliche Verwaltung', 106-112; Wientjes, 'Hertog van Gelre', 158-160.

[611] "Ego Otho, comes Gelriae et Zutphaniae, ex prehabito consilio amicorum meorum nobilium et ministerialium (...), de opido Neowageningen civitatem condidi." Sloet, *OGGZ* II, nr. 862.

[612] In een aantal dertiende-eeuwse oorkonden wordt weliswaar melding gemaakt van *consules*, of *consiliarii* maar het gaat dan om leden van tijdelijke voogdijraden die functioneerden gedurende de eerste regeringsjaren van Otto II (1226-1271) en Reinald I (1271-1326). Over de voogdijraad van Otto II, zie paragraaf 4.2. Over de voogdijraad van Reinald I, zie o.a.: Bondam, *Charterboek* IV, nr. 1 en 3. Sloet, *OGGZ* II, nr. 927.

Toen Reinald II in opstand kwam tegen zijn vader omringde hij zich met een kring van *consules*, waarvan Peter van der Leck, Jacob van Mirlair en Wolter van Keppel de vaste kern vormden.[613] Deze lieden treffen we voor het eerst aan in een oorkonde uit oktober 1316, waarin Reinald II de rechten bevestigt van de stad Zutphen, die zich aan zijn zijde had geschaard:

> "Wij Reinald, de oudste zoon van de graaf van Gelre, willen aan allen bekend maken dat wij na beraad en met instemming van onze raadslieden en vrienden, de ridders heer Peter van der Leck, heer Jacob van Mirlair en heer Wolter van Keppel, hebben beloofd, en in deze oorkonde beloven, dat wij krachtig en getrouw de stad Zutphen en haar burgers zullen handhaven in al hun oude rechten en vrijheden."[614]

In de jaren daarop zullen deze ridders, samen met nog een aantal anderen, blijven fungeren als raadgevers van Reinald II. Zo is in een oorkonde uit 1322 sprake van "onser rade, heren Wolter den here van Keppel, heren Jacob van Mirlaer ende Otton van Haelt."[615] Gedurende zijn gehele regeerperiode, vanaf de machtsovername in 1319 tot zijn dood in 1343 zal Reinald II zich laten bijstaan door een groep van raadslieden. Deze groep wisselde van samenstelling, variërend van drie tot meer dan tien.[616]

Ten tijde van de regering van Reinald II komen we in de bronnen niet alleen de woorden *consules* en 'raden' tegen, maar ook het begrip 'raad' in de zin van 'raadscollege'. Zo vaardigde Reinald II in 1327 een landrecht uit voor de Bommeler- en Tielerwaard "by rade onser vriende ende ons raeds", ofwel: "met raad van onze vrienden en van onze raad".[617] Aan het slot staan vijf ridders als raadgever vermeld. Ook in een aantal andere oorkonden wordt de uitdrukking "by rade onser vriende ende ons raeds" gebruikt.[618] Het woord *consilium* komt pas later in de veertiende eeuw voor in de betekenis van 'raadscollege'. Eerst vanaf 1377, ten tijde van hertog Willem I, gebruikte men *consilium* om de hertogelijke raad mee aan te duiden. Aan de onderkant van een oorkonde uit 1377 staat bijvoorbeeld: "Presentibus de consilio domicelli ducis Gelrensis Sandero de Vossem, Johanne de Kessel,...", ofwel: "Uit de raad van de hertog van Gelre waren aanwezig Sander van Vossem, Johan van Kessel, ..."[619]

---

[613] Overigens komen we reeds in een paar oorkonden van graaf Reinald I de termen *consiliarius* en *consulus* tegen, namelijk in een uit 1283 ("consiliariorum nostrorum deliberatione"), en een uit 1316 ("consilio nostrorum consulum"). Sloet, *OGGZ* II, nr. 1071; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 166. De namen van de raadslieden worden echter niet genoemd.

[614] "Nos Reinaldus, senior filius comitis Gelriensis, notum esse volumus universis, quod nos, de consilio et voluntate nostrorum consulum et amicorum, videlicet domini Petri de Lecka, domini Jacobi de Mirlare et domini Wolteri de Keppelle, militum, promisimus et in hiis scriptis promittimus, civitatem Sutphaniensem et suos burgeneses in omnibus antiquis juribus eorum et libertatibus (...) firmiter et fideliter perpetuo conservare." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 168.

[615] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 198.

[616] Zie oa. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 180, 182-186, 195, 215, 219, 221*, 236, 268, 313, 363. Volgens Wientjes was de hertogelijke raad rond 1340 opgedeeld naar landsdeel: er zouden vier ridders uit noorden ('nederwarde'), en vier uit het zuiden ('daerboven') zitting hebben in de raad. Wientjes baseert zich hierbij op een rekening uit 1342-1343, waarin vier raden uit het noorden en vier uit het zuiden worden genoemd die bij de afhoring aanwezig waren. Omdat Gelre toen opgedeeld was in een noordelijk en een zuidelijk rentmeestersambt, komt het mij voor dat de samenstelling van de raad in dit specifieke geval samenhing met de wijze waarop de rekeningen werden afgehoord. In andere bronnen treft men een dergelijke indeling niet aan. Mijns inziens was de raad dan ook niet naar landsdeel geordend, behalve wellicht wanneer raadslieden werden opgeroepen om bij het afhoren van de rekening aanwezig te zijn. Vgl. Wientjes, 'Hertog van Gelre', 160. Zie ook: Wientjes, 'De rekening van Werner van Deventer'; Thissen, 'Landsheerlijke rekeningen', 137-138.

[617] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 215.

[618] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 219, 268. Onder de opvolgers van Reinald II komen we deze uitdrukking ook wel tegen. Zie o.a.: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 7, 26, 82, 116.

[619] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 43.

Sindsdien werden oorkonden van de hertog vaak ondertekend met de woorden "praesentibus de consilio", met daarachter de namen van de raadslieden.[620]

Volgens W. Jappe Alberts vormden de raadslieden onder Reinald II een onsamenhangende groep. Van een 'gesloten college' was volgens hem nog geen sprake, integendeel: de raad, voor zover men daarover kan spreken, werd bevolkt door een groot aantal verschillende personen.[621] Het probleem is echter dat Alberts raadslieden en getuigen op één hoop gooit. Dan krijgt men inderdaad een grote, onsamenhangende groep. Kijkt men alleen naar personen die in de bronnen worden aangeduid als *consulus*, of raad, dan blijkt dat de groep doorgaans helemaal niet zo groot was. Hoewel de samenstelling kon variëren, maakt de vorstelijke raad van Reinald II een redelijk stabiele indruk: doorgaans treffen we er in een oorkonde niet meer dan tien aan. Op basis van de lijsten van families in J.M. van Winters *Ministerialiteit en ridderschap* kunnen we bovendien berekenen hoeveel verschillende families raadslieden leverden. Onder Reinald II leverde een betrekkelijk klein aantal van circa negentien verschillende families raadslieden.[622]

Uit het overleg van de graaf met zijn ridders was dus naar ons idee in de eerste helft van de veertiende eeuw een vorstelijke raad ontstaan. Welke rol speelden nu de steden binnen deze raad? In de jaren 1310 zag het ernaar uit dat de steden onderdeel zouden gaan uitmaken van de groep van raadgevers die zich rond Reinald II aan het vormen was. Toen Reinald II in 1316 in opstand kwam tegen zijn vader werd hij met name gesteund door de steden Nijmegen, Zutphen, Doesburg en Emmerik.[623] Wellicht als dank hiervoor beloofde Reinald II in juli 1319 dat hij geen besluiten zou nemen zonder instemming van de schepenen der Gelderse steden.[624] Eerder al, in 1318, hadden de steden graaf Willem van Holland geadviseerd bij het doen van een uitspraak in het conflict.[625] En in oktober 1319 sloot Reinald II een overeenkomst met Arnhem, "gebruikmakend van het advies van onze raden, te weten onze schepenen van Nijmegen, Zutphen, Emmerik en Doesburg".[626] Na 1319 worden de steden echter zelden meer genoemd als adviseurs van de vorst. Illustratief is de huwelijksovereenkomst die in 1338 gesloten werd tussen Reinald II en Eleonora van Engeland. Alle Gelderse steden, en een groot aantal ridders worden hierin genoemd als borgen, maar alleen de ridders en verwanten van de graaf worden genoemd als raadgevers.[627]

In 1347 maakten een aantal steden, net als in 1319, kortstondig weer deel uit van de vorstelijke raad. Hertog Reinald III was namelijk in geldnood gekomen, en had dringend hun financiële hulp nodig. De steden waren niet te beroerd om de hertog te helpen, maar dan wel in ruil voor toezeggingen. Zodoende beloofde de landrentmeester in 1347 namens Reinald III dat de hertog voortaan zou regeren met de raad van de vier steden Nijmegen, Zutphen, Arnhem en Roermond:

> "...ende voert te doen bi rade dier vier stede voerscreven in allen manieren als wi onsen lieven here, den hertoghe van Ghelren, tot behoef sijns lants ende sijnre stede ghesekert hebben ende gheswoeren; dats te weten, te doen bi rade diere acht die van den vier steden

---

[620] Zie o.a.: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 49, 56, 107, 123, 134, 139-141, 183, 192, 199.
[621] Alberts, *Staten van Gelre*, 41.
[622] Zie paragraaf 4.6.
[623] Van Spaen, *Historie van Gelderland*, 365 e.v.; Pontanus, *Historiae Gelricae*, 188-189.
[624] "...nihil ordinabimus seu disponemus nisi sit de consensu scabinorum nostrorum civitatum et oppidorum." Geciteerd in: Alberts, *Staten van Gelre*, 51, noot 4.
[625] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.
[626] "...mediante consilio (...) nostrorum consulum, videlicet scabinorum nostrorum de Novimagio, Sutphania, Embrica et Doesborgh." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 184.
[627] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I. nr. 252.

daer toe ghenonomen suelen warden."[628]

Inderdaad treffen we in een oorkonde uit 1348 de schepenen van de steden tussen de raadgevers aan.[629] Vervolgens blijkt echter niets meer hun aanwezigheid in de hertogelijke raad.

Om een lang verhaal kort te maken: de vorstelijke raad heeft zich in de veertiende eeuw ontwikkeld tot een bestuursorgaan waarin uitsluitend ridders en geestelijken zitting hadden. Binnen de raad waren de steden zelden of nooit vertegenwoordigd. Typerend zijn de muntregelingen van 1351, 1370, 1371 en 1381: hierin worden de vier steden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen weliswaar genoemd als adviseurs, maar nadrukkelijk niet als leden van de raad. In de regeling van 1351 staat bijvoorbeeld: "...by rade ende goetduncken ons ghemeynen raeds ende onser scepene van unsen steden".[630] En in de regeling van 1371 staat: "So hebben wij [hertog Eduard] ons beraden mit onsen vrinden, rade, ende vort mitten schepenen van onsen vier steden."[631] Toen de steden tussen 1384 en 1386 aanwezig waren bij het afhoren van de rekeningen werd eveneens onderscheid aangebracht tussen de hertogelijke raad, en de steden. Zo deed de burggraaf van Nijmegen in 1384 rekening "voir onsen rade ende scepenen van onsen vier hoeftsteden die dair bij waren".[632]

4.6 De inkrimping van het vorstelijk netwerk

In de veertiende eeuw had zich binnen het vorstelijk netwerk een raadscollege gevormd waarin ridders en soms ook geestelijken zitting hadden. Hoe verhield dit raadscollege zich tot het vorstelijk netwerk als geheel? Op basis van de lijsten van families in M.J. van Winters *Ministerialiteit en ridderschap* hopen we de contouren zichtbaar te kunnen maken van de omvang van het netwerk van ridders tussen circa 1100 en 1450. Voor iedere periode van vijftig jaar ben ik nagegaan welke families volgens deze lijsten getuigen en/of raadslieden leverden voor de graven en hertogen.[633]

De onderstaande tabel maakt het netwerk van de vorst zichtbaar, voor zover dit uit ridders bestond: voor iedere periode van vijftig jaar is aangegeven hoeveel verschillende families getuigen en/of raadslieden leverden. Daarnaast maakt tabel 1 de kleine groep zichtbaar van alleen de families die raadslieden leverden: vanaf 1300 is voor iedere periode van vijftig jaar aangegeven hoeveel verschillende families raadslieden leverden.

---

[628] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, XXIII-XXV, en nr. 24.
[629] In de oorkonde worden de rechten van Harderwijk bevestigd door Reinald III, zijn 'gezworen raad', en zijn 'gezworen schepenen' van de steden, "die op dese tijd mede onse geswooren raed sijn". Schrassert, *Hardervicum antiquum* I, 132-134 (in het regest staat ten onrechte dat de oorkonde uit 1340 is).
[630] Geciteerd in: Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 209.
[631] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 176. Zie verder, Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 178; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 86.
[632] Van Doorninck, *AGZ 1376-1392*, 32. Zie ook: Van Doorninck, *AGZ 1376-1392*, 12, 19, 40, 51, 69, 72, 126, 233..
[633] Hoewel de tabellen van M.J. van Winter doorlopen tot 1473, heb ik het jaar 1450 als einddatum genomen. Dit heb ik gedaan om een onderverdeling te kunnen maken in periodes van vijftig jaar. Overigens is de door mij gebruikte methode (het tellen van de verschillende families) beslist niet zonder risico's. De uitkomsten hebben dan ook een hypothetisch karakter. Om ze te toetsen is uitgebreid prosopografisch onderzoek nodig.

Tabel 1. Aantallen verschillende families waarvan de leden optraden als getuigen en/of raadslieden, 1100-1450

	1100-1150	1150-1200	1200-1250	1250-1300	1300-1350	1350-1400	1400-1450
getuigen/raadslieden	11	39	85	68	89	120	57
raadslieden					42	55	36

Tussen 1100 en 1250 lijkt het netwerk zich snel uit te breiden, waarbij in het achterhoofd moet worden gehouden dat het aantal beschikbare bronnen voor de twaalfde eeuw gering is. Met een kleine inzinking tussen 1250 en 1300 blijft het aantal vermelde families tot 1350 redelijk stabiel, om vervolgens tussen 1350 en 1400 weer te stijgen. De stijging tussen 1350 en 1400 zal deels samenhangen met het feit dat gedurende deze periode maar liefst drie verschillende hertogen en nog een hertogin regeerden, die ieder voor een deel hun eigen netwerk hadden. Na 1400 is er sprake van een uitzonderlijk scherpe daling van het aantal families waarvan leden in de lijsten voorkomen als getuige/raadsman. Ook het aantal families met raadslieden daalt na 1400, maar minder sterk dan de grotere groep van families met getuigen/raadslieden. Het lijkt er dus op dat na 1400 het netwerk van de hertog vrij plotseling inkromp, en zich grotendeels ging beperken tot de eveneens kleiner wordende groep van families die raadslieden leverde.

Om een nauwkeuriger beeld te krijgen van de periode tussen 1300 en 1450 heb ik gekeken welke families getuigen/raadslieden leverden aan de afzonderlijke hertogen. De regeringsperioden van Reinald III (1343-1361/1371) en Eduard (1361-1371) heb ik daarbij buiten beschouwing gelaten, omdat deze niet altijd goed van elkaar te onderscheiden zijn; zo werd het hertogdom in de jaren 1350 een tijd lang bestuurd door Eduard, terwijl Reinald III hertog was. In de onderstaande tabel kunnen we aflezen hoeveel verschillende families getuigen en/of raadslieden leverden aan de verschillende hertogen.

Tabel 2. Aantallen verschillende families waarvan de leden optraden als getuigen en/of raadslieden voor achtereenvolgens Reinald II, Willem I, Reinald IV en Arnold. Tussen haakjes staan de gemiddelde aantallen per regeringsjaar

	Reinald II, 1319/1326-1343	Willem I 1371-1402	Reinald IV 1402-1423	Arnold 1423-1465
regeringsjaren	24	31	21	42
getuigen/raadslieden	72 (3)	84 (2,7)	22 (1,0)	48 (1,1)
raadslieden	19 (0,8)	42 (1,6)	15 (0,7)	24 (0,6)

De tabel laat een scherp contrast zien tussen de regering van Willem I en die van Reinald IV. Met het aantreden van Reinald IV in 1402 kromp het netwerk van getuigen/raadslieden drastisch in. Onder hertog Arnold lijkt het netwerk zich weer uit te breiden, maar dit is grotendeels schijn. Dat het aantal families met getuigen/raadslieden onder Arnold groter was dan onder Reinald IV zal voornamelijk samenhangen met het feit dat Arnold veel langer aan het bewind was dan Reinald IV: 42 jaar tegenover 21 jaar. Kijkt men naar het aantal getuigen/raadslieden per regeringsjaar, dan komt de regeringsperiode van Arnold overeen met die van Reinald IV.

We veronderstellen dat het vorstelijk netwerk van Gelderse ridders zich tot aan de regering van Reinald IV uitbreidde, en daarna vrij abrupt inkromp. Dit laatste kan voor een klein deel verklaard worden uit het feit Reinald IV niet alleen gebruik maakte van Gelderse, maar ook van Gulikse getuigen en raadslieden. Niettemin bleven de Gulikse getuigen en raadslieden ver in de minderheid.[634] De voornaamste verklaring voor de inkrimping van het

[634] Zie o.a. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III, nr. 247, 249-250, 253, 262, 279, 302-303, 317; Van Doorninck, *AGZ 1400-1404*, 75-76, 87, 100-101, 103, 111-112, 123.

netwerk is dan ook dat Reinald IV voor de uitoefening van zijn gezag op centraal niveau van een veel kleiner netwerk gebruik wenste te maken dan zijn voorgangers hadden gedaan. Hertog Arnold nam deze wijze van regeren over. Een ontwikkeling die hiermee samenhangt was dat het hertogelijk bestuur aan het begin van de vijftiende eeuw een steeds meer sedentair karakter kreeg. In plaats van onafgebroken door het land te reizen, kozen de hertogen ervoor om vanuit een beperkt aantal burchten of hoven het land te besturen. Ook op dit punt was er sprake van een cesuur tussen de regering van Willem I en die van Reinald IV.[635]

Op lokaal niveau bleven de Gelderse ridders in de vijftiende eeuw gezag uitoefenen als ambtman, rentmeester, tollenaar, of anderszins. Maar op centraal niveau dreigden velen hun invloed te verliezen. Het is dan ook niet toevallig dat juist vanaf de regering van Reinald IV veel ridders aansluiting zochten bij stedelijke samenwerkingsverbanden die in de veertiende eeuw waren ontstaan; zij boden een alternatief voor het vorstelijke netwerk.[636] Het is evenmin toevallig dat Reinald IV volgens vijftiende-eeuwse geschiedschrijvers een slechte reputatie had bij de ridders. De auteur van de *Tielse kroniek* schrijft bijvoorbeeld rond 1450: "Reinald had het niet erg op met de ridderschap en was daar niet erg geliefd. Al zijn functionarissen (*officiales*) mochten hem wèl; altijd rechtvaardigden zij hem, omdat ze er rijker op werden."[637]

De omslag die zich onder Reinald IV voltrok was van fundamentele betekenis voor de politieke structuur van Gelre. Het vorstelijk netwerk werd kleiner, en een groot aantal ridders sloot zich aan bij het territoriale netwerk van steden. Als gevolg daarvan ontstond een dualistische politieke structuur, met grofweg aan de ene kant de hertog en zijn raad, en aan de andere kant het territoriale netwerk van steden en ridders. In een oorkonde van een verbond dat de ridders en steden in 1418 sloten wordt deze tweedeling zichtbaar: de verbonden ridders en steden worden hierin nadrukkelijk onderscheiden van de "landshere ende sinen rade".[638] Anders gezegd: het hertogdom ontwikkelde zich in de richting van een staat, waarin niet meer de persoonlijke verhoudingen tussen de vorst en de leden van zijn netwerk, maar de anonieme verhoudingen tussen de overheid enerzijds, en het land en zijn bevolking anderzijds de politieke structuur bepalen.[639] Staatsvorming wil in dit verband zeggen dat de politieke verbanden abstracter, of minder persoonlijk werden. In het resterende deel van deze paragraaf zullen we kort uiteenzetten hoe uit het netwerk van de vorst vervolgens centrale overheidsinstellingen ontstonden.

Het proces van staatsvorming in Gelre vond plaats in globaal drie etappes, waarvan we de eerste twee hierboven hebben behandeld:

1. In de veertiende eeuw vormde zich binnen het vorstelijk netwerk een raad, bestaande uit ridders en soms ook geestelijken.
2. In de vijftiende eeuw verdichtte het netwerk zich tot een kleine groep van raadslieden.

---

[635] Nijsten, 'Ontwikkeling van residenties', 124 e.v.
[636] Zie later in dit hoofstuk.
[637] *Tielse kroniek*, 154; *Chronicon Tielense*, 494-495.
[638] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 374.
[639] De ontwikkelingen in Gelre vonden niet geïsoleerd plaats. Ook in andere territoria ontstond in de vijftiende eeuw een dualistische politieke structuur. Wilhelm Janssen schrijft over de territoria in het Nederrijngebied: "Der Sieg der ständischen Bewegung hatte innerhalb des Territoriums ein zweites Machtzentrum geschaffen, demgegenüber sich die Landesherrschaft nicht nur zu behaupten, sondern auch zu rechtfertigen hatte. Was noch an patrimonialen personen- und familiengebundenen Vorstellungen mit dem Begriff der Landesherrschaft verbunden war, musste in dieser Konfrontation abgestreift werden. Der Prozess der Entpersonalisierung und Objectivierung des Herrschaftsbegriffes, der schon im frühen 14. Jahrhundert eingesetztz hatte, wurde so weit vorangegetrieben, dass sich in Umrissen bereits 'staatliche' Denkformen abzeichneten." Janssen, 'Niederrheinischen Territorien', 142.

3. In de zestiende eeuw werden de ridders binnen de raad geleidelijk verdrongen door juridisch geschoolde beroepsambtenaren. Bovendien splitste de raad zich op in twee colleges met gespecialiseerde taken: een Hof, belast met bestuur en rechtspraak; en een Rekenkamer, belast met het beheer van de financiën en de domeinen.

We zullen de derde fase hieronder nader uitwerken.

In de vijftiende eeuw bestond de hertogelijke raad bijna volledig uit ridders.[640] De hofmeester en landrentmeester waren daarbinnen de meest vooraanstaande figuren. Tussen de raadslieden van hertog Arnold treffen we bijna altijd een hofmeester of een landrentmeester aan.[641] De hofmeester was degene die de leiding had over de herberg van de hertog. Het ambt van landrentmeester wordt vanaf circa 1340 in de bronnen vermeld. Hij beheerde de hertogelijke financiën en controleerde de rekeningen van lokale rentmeesters, ambtmannen en tollenaars.[642]

Onder hertog Karel van Gelre (1492-1538) kreeg de raad een professioneler karakter. Steeds meer beroepsambtenaren namen de plaats in van ridders. Zo worden in een oorkonde uit 1531 vijf raadslieden genoemd, van wie vier met een universitaire graad.[643] Binnen de raad kreeg de kanselier, in de persoon van doctor Willem van Lanck, proost van het Zutphense Walburgiskapittel, een sleutelpositie. Tussen 1506 en 1531 komen we hem tegen als onder andere raadsman, zegelbewaarder en als gevolmachtigde van de hertog bij onderhandelingen.[644] De rol van de kanselier lag overigens nog niet vast: na 1531 komen we de kanselier niet meer tegen tussen de raadgevers, tot aan de verovering van Gelre door Karel V in 1543.

Na 1543 werd de bestuursinrichting van Gelre ingrijpend gewijzigd. Reeds eerder, in de jaren tussen 1473 en 1477, en tussen 1481 en 1492 was het hertogdom in Bourgondisch-Habsburgse handen geraakt, maar de veranderingen die destijds waren doorgevoerd, bleken grotendeels van tijdelijke aard.[645] De vernieuwingen die nu, na 1543 werden aangebracht zouden daarentegen lange tijd bepalend zijn voor het bestuur van Gelre. De hertogelijke raad werd door Karel V omgevormd tot het zogenaamde Hof van Gelre. Dit in Arnhem residerende Hof diende als hoogste bestuurs- en rechtscollege binnen het hertogdom. Het Hof bestond uit

---

[640] Voor de personele samenstelling van de raad in de vijftiende eeuw, zie: Nijsten, *In the shadow*, 33, 39 (noot 72), 40-41; Van Hout, 'Arnold en zijn raadslieden'.

[641] Zie o.a. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 2, 3, 35, 76, 78, 95, 102, 118, 122, 151, 240, 444-446, 465.

[642] Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur'; Kuys, 'Financiële instellingen'; Wientjes, 'Hertog van Gelre', 159-160; Van Hout, 'Arnold en zijn raadslieden', 172-173.

[643] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,2, nr. 1645. Naar de overheidsinstellingen in de eerste helft van de zestiende eeuw, en meer specifiek naar de personele samenstelling daarvan, is nog nauwelijks onderzoek gedaan. A.J. Maris suggereert echter dat onder hertog Karel van Gelre het aantal professionele bestuurders toenam. (Maris en Driessen, *Archief van het Hof* I, 131-132) De door Karel van Gelre uitgevaardigde oorkonden lijken dit beeld te bevestigen. Mijns inziens was het aantal gestudeerde raadslieden onder Karel in ieder geval groter dan O. Moorman van Kappen doet voorkomden in *De wording van het Hof*, 21-23. Zie ook: Van Driel, 'Gelre vóór 1543', 103-105.

[644] Willem van Lanck komt in een groot aantal stukken voor die staan afgedrukt in Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1-3: voor het eerst in oorkonde nr. 549 uit het jaar 1506; voor het laatst in oorkonde nr. 1645 uit het jaar 1531. De kanselier was vanouds het hoofd van de kanselarij, waar klerken in dienst van de hertog schrijfwerkzaamheden verrichten. Over het ontstaan van deze instelling in Gelre is weinig bekend. In ieder geval functioneerde tenminste vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw een kanselarij, bestaande uit circa negen schrijvers onder leiding van een kanselier. In de vijftiende eeuw werd deze kanselier zelden tussen de raadslieden genoemd; binnen de raad speelde hij toen blijkbaar geen belangrijke rol. Een zeldzaam voorbeeld is een oorkonde uit 1432, waarin kanselier Michiel van Brede als raadsman optreedt. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 102. Zie verder: Nijsten, *In the shadow*, 46-50, 55; Wientjes, 'Hhertog van Gelre', 165-166; Van Hout, 'Arnold en zijn raadslieden', 173-174.

[645] Maris, 'De raadkamers'; Maris en Driessen, A*rchief van het Hof* I, 131. Alberts: 'De eerste bourgondische bezetting'.

de stadhouder als plaatsvervanger van de afwezige vorst, de kanselier en een aantal raadslieden, waarbij de ridders en beroepsjuristen elkaar in evenwicht hielden.

Vanouds oefende de hertogelijke raad de controle uit op de inkomsten en uitgaven van de ambtmannen, rentmeesters en andere functionarissen. Na 1543 werden het bestuur en de rechtspraak enerzijds, en de controle op de financiën anderzijds, van elkaar losgekoppeld. Aanvankelijk werd de Hollandse rekenmeester Gerard van Rhenoy in Gelre aangesteld als 'landrentmeester-generaal'. In die functie was hij verantwoordelijk voor het beheer van de domeinen en het afhoren van de rekeningen. Nadat pogingen gestrand waren om de Gelderse financiën onder de verantwoordelijkheid van de Brabantse Rekenkamer te brengen, besloot men in 1559 tot de oprichting van een Gelderse Rekenkamer. In tegenstelling tot het Hof, werd de eveneens in Arnhem gevestigde Rekenkamer volledig bemand door beroepsambtenaren, veelal van buiten Gelre.[646]

Het middeleeuwse territorium, zo stelden we eerder, kan worden opgevat als een samenwerkingsverband van lokale elites. Tot nu toe hebben we onze aandacht gericht op het netwerk van ridders en steden dat zich rond de persoon van de vorst ontspon, en vervolgens uitkristalliseerde tot een aantal overheidsinstellingen. Daarnaast vormde zich vanaf de veertiende eeuw echter een territoriaal netwerk van steden, en later ook ridders. Het doel van dit samenwerkingsverband was de verdediging en bevordering van de individuele belangen van de leden en van het territorium tegenover de vorst en de opkomende staatsinstellingen. In de rest van dit hoofdstuk zullen we ons bezighouden met dit territoriale samenwerkingsverband.

4.7 Van tota terra nostra *naar "den ghemeynen lande van Ghelre"*
Het land, de ridders en de steden

Rond 1200 leefde bij de graaf van Gelre reeds het idee dat de heterogene verzameling van rechten en bezittingen die hij en zijn voorouders bijeen hadden vergaard een eenheid vormden. In oorkonden uit deze tijd spreekt hij over 'zijn land': *tota terra nostra*.[647] Hoe dachten zijn edelen en ministerialen hierover? Hadden zij rond 1200 al het idee dat zij deel uitmaakten van een land? Vermoedelijk nog niet, of slechts vaag. Datgene wat hen verenigde, was niet het idee van een gemeenschappelijk territorium, maar het feit dat zij allen als leenman of anderszins persoonlijk gebonden waren aan de graaf van Gelre. Niettemin noemde graaf Reinald I in 1290 zijn edelen en ministerialen, samen met de stadsbestuurders, "inwoners van onze graafschappen".[648]

Bij de burgers van de steden ontwikkelde zich vermoedelijk al vroeg het idee dat zij deel uitmaakten van een land. De stadsbrief voor Zutphen uit de jaren 1190 is nota bene een van de oudste bronnen waarin de uiteenlopende rechten en goederen van de graaf als een eenheid worden omschreven. Graaf Otto I belooft in de stadsbrief dat "geen enkele burger die in Zutphen woont *binnen de grenzen van mijn graafschap* voor een tweekamp gedaagd kan

[646] Maris en Driesen, A*rchief van het Hof* I, passim; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag'; Zijp, *Strijd tusschen de Staten en het Hof*, 11-52; Keverling Buisman, 'Bestuurlijke organisatie', 59-62.
[647] Zie hoofdstuk 3.
[648] "...omnes habitatores nostrorum comitatuum (...), videlicet magistros, scabinos et alias rectores francarum villarum nostrarum, homines feodalis..." Van Heelu, *Rymkronyk*, nr. CLVI.

worden". En: "Deze burgers zijn *binnen mijn graafschap* vrijgesteld van alle tolheffing."[649] Dergelijke passages, waarin met betrekking tot rechtspraak en tolheffing de grenzen van het land als referentiekader worden gehanteerd, treffen we ook in andere dertiende-eeuwse stadsrechtoorkonden aan. Voor de burgers markeerden de grenzen van het land de reikwijdte van hun rechten en privileges. Bovendien ontstond rond het Zutphense stadsrecht, en wellicht ook rond het Roermondse, een juridisch netwerk van steden, wat de oriëntatie van de burgers op hun land nog verder in de hand werkte.[650]

De goederen en rechten van de graaf, de *tota terra nostra*, kregen in de late middeleeuwen een publiek karakter: het land werd niet meer opgevat als een private aangelegenheid van de vorst, maar als een publieke aangelegenheid van de vorst, de steden en ridders. Vanaf het begin van de veertiende eeuw wordt het territorium dan ook wel aangeduid als 'het gemene land'.[651] Een beslissend moment in deze ontwikkeling was de heffing van de buitengewone bede die in 1293 werd opgebracht om aan de Vlaamse verpanding een einde te maken. De ridders en steden werden hierdoor, bij wijze van spreken, medeaandeelhouders. Sinds die tijd wierpen zij, met name de steden, zich op als beschermers van de integriteit en onafhankelijkheid van het territorium. Bovendien ontstond onder de stadsbestuurders een groeiende behoefte om zich te bemoeien met het bestuur van het territorium. Zij trachtten zich binnen het vorstelijk netwerk te profileren, en creëerden daarnaast, los van de persoon van de vorst, een territoriaal netwerk van waaruit zij hun wensen kenbaar konden maken en druk konden uitoefenen op de vorst en zijn vertrouwelingen.

De eerste aanzetten tot de vorming van een territoriaal netwerk dateren uit de periode tussen 1316 en 1318. Uit onvrede over de verpanding van het zuiden van het territorium aan Gulik, kwamen de steden Nijmegen, Zutphen, Doesburg en Emmerik in opstand tegen Reinald I. In 1316 stelden zij zich onder het gezag van diens gelijknamige zoon.[652] Een aantal ridders sloot zich hierbij aan.[653] Tijdens de bemiddelingspogingen die daarop volgden gaven de ridders en steden uiting aan hun zorg om de eenheid en integriteit van het land. Zij wensten onder andere:[654]

- dat richters, ambtmannen en tollenaars afkomstig moesten zijn uit het graafschap Gelre, en daar ook woonachtig moesten zijn;
- dat de graaf, noch zijn vrouw, noch zijn zoon schulden mochten maken of delen van het land vervreemden waardoor de grenzen van het graafschap aangetast zouden worden;[655]
- en dat het land afzijdig gehouden zou worden van oorlogen die de graaf voerde in dienst van een buitenlands heer.[656]

---

[649] "Preterea nullum burgensem in ea [Zutphen] degentem infra terminos comitie mee duello posse conveniri." En: "Ipsi vero burgenses ab amni exactione thelonii indebita in comitia mea sint immunes." Harenberg, *OGZ* VIII, nr. 1196.03.30 (na 1191.04.15).

[650] Zie hoofdstuk 3.

[651] Zie o.a. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 176; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 1. Vgl. voor Frankrijk: Leyte, *Domaine et domanialité publique*, m.n. 336 e.v.

[652] De brieven waarmee Reinald I in 1316 en 1317 deze steden ontslaat van hun eed van trouw, en de brieven waarmee diens zoon Reinald II de rechten van deze steden bevestigt, zijn afgedrukt in: Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding* IV, nr. XXI; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 168. De brief voor Doesburg is nergens afgedrukt, maar bevindt zich in het Doesburgse archief: Van de Ven, *Oud-archief*, nr. 16.

[653] Zie bijv. de ridders die worden genoemd in: Pontanus, *Historiae Gelricae*, 189.

[654] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 175, 178.

[655] "En sal dy greeve van Ghelren, zine vrouwe dy greevinne, noch Reynout oere zoene, en geene schout maeken, noch voerdaene engeyne gut enwech gheeven, dar dy pael der graefschape van Gelren meede vormenret weerden of gekrenct." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.

[656] "Mar woude die grave van Ghelre of Reynout zijn sone enighen here buten lande dienen in zijn orloghe, daer cost toe gaen moeste dat saghen wale, waer tghelt namen, daer en zouden die twie [nl. twee 'zeggers' die de

De betreffende oorkonden, opgesteld door de als bemiddelaars aangestelde Gerard van Voorne, Jan van Arkel, respectievelijk Willem van Holland, werden ondertekend door vijftig ridders en twintig steden.

Frappant is dat de ridders in de oorkonde staan opgesomd per landsdeel in plaats van in een willekeurige volgorde zoals gebruikelijk was. De landsdelen die worden genoemd zijn: Overland (het latere Overkwartier), Maas en Waal, Over-Rijn (de latere Kwartieren van Arnhem en Zutphen), Betuwe en Tieler- en Bommelerwaard. Ook de steden staan volgens een bepaald geografisch principe opgesomd. Eerst worden alle steden ten zuiden van de Rijn/Waal genoemd, van zuid naar noord. En vervolgens worden in een willekeurige volgorde alle steden ten noorden van de Rijn/Waal genoemd.[657] In een eerder hoofdstuk zagen we dat de Rijn/Waal een scheidslijn vormde in het Gelderse stedenlandschap: de steden ten zuiden van deze rivier hadden Roermond als moederstad; de steden ten noorden daarvan hadden Zutphen als moederstad.

De integriteit van het territorium en de afkomst van de vorstelijke functionarissen zouden vanaf de veertiende eeuw belangrijke thema's blijven in het vertoog achter de vorming van het territoriale netwerk. Steeds weer terugkerende thema's waren eveneens: de invloed op het landsbestuur, controle op de territoriale financiën, handhaving van de orde en rust, en de bescherming van individuele rechten en privileges. Een aantal van deze thema's komen we tegen in het verbond dat de steden in 1343 met elkaar sloten.[658] Dit verbond is van grote betekenis omdat hier voor het eerst de steden uit eigener beweging besloten om samen te werken. De steden die in 1318 hun eisen naar voren hadden gebracht waren immers bijeengeroepen door de bemiddelaar Willem van Holland. Twintig steden en twee plaatsen die nog geen stadsrechten hadden namen deel aan dit verbond.

De aanleiding voor de oprichting van het verbond was de plotselinge dood van hertog Reinald II in 1343. Zijn opvolger Reinald III was op dat moment elf jaar oud, en dus nog minderjarig. Direct na Reinalds dood ontstond er ruzie over de voogdij, waarop zowel de weduwe als een neef van de overledene aanspraak maakten. Ook was er binnen de hertogelijke familie verschil van mening over de vraag welke houding Gelre moest aannemen in de oorlog tussen Engeland en Frankrijk.[659] Met het oog op de minderjarigheid van de nieuwe hertog, op de binnenlandse onenigheid, en ook met het oog op de grote schulden die de overleden hertog had nagelaten, richten de steden hun verbond op. Zij besloten, naar eigen zeggen, om eendrachtig samen te werken in het belang van de nieuwe hertog en zijn opvolgers, van het gemene land, en in het belang van de aangesloten steden. De dynastie en het land waren volgens hen gebaat bij de handhaving van het recht, dat wil zeggen: van de afzonderlijke rechten van de verbonden steden. Zij beloofden dat zij elkaar niet zouden afvallen wanneer de rechten van één van hen geschonden zouden worden. Indien één van hen onrecht zou wedervaren, dan moesten de leden van het verbond in Nijmegen samenkomen om zich daarover te beraden en actie te ondernemen. En tot slot: indien van één van de leden iets gevraagd zou worden wat tegen de belangen van de andere leden zou kunnen indruisen, dan mocht het daar pas op ingaan na overleg met de andere leden.

De steden hadden zich, krachtens de bepalingen van het verbond, het recht toegeëigend om op eigen initiatief bijeen te komen en actie te ondernemen zodra zij van

---

financiën van het land weer op orde moesten brengen], noch tland niet mede te doene hebben." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 175.

[657] De steden staan als volgt opgesomd: Nieuwstadt, Roermond, Venlo, Gelre, Goch, Maasbommel en Zaltbommel (ten zuiden van de Waal); en vervolgens Arnhem, Harderwijk, Elburg, Zutphen, Lochem, Groenlo, Doesburg, Nijmegen, Emmerik, Hattem, Wageningen en Ghent (ten noorden van de Waal, m.u.v. Nijmegen dat noch Roermond, noch Zutphen als moederstad had).

[658] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 1.

[659] Heinricks, *Herzog Rainald II*, 103-104.

mening waren dat één van hen in haar rechten werd beknot. Zij eigenden zich dit recht toe onder de noemer van het belang van de dynastie en van het land. Wat opvalt is dat de ridders niet deelnamen aan het verbond. Een aantal van hen trad wel toe tot de voogdijraad die in 1344 in het leven was geroepen, maar verder hielden zij zich afzijdig.[660] In oktober 1344 trad Reinald III echter al zelfstandig op als hertog, zonder voogdijraad. Het eerste wat hij deed was het hertogdom rondreizen om de afzonderlijke rechten en privileges van de steden te bevestigen.[661] Nadien zien we steeds weer dat een nieuwe hertog zijn regering aanving met de bevestiging, en vaak ook uitbreiding van deze rechten.[662]

Nijmegen trad in het verbond van 1343 op als hoofdstad van het territoriale netwerk. Dáár moesten de steden samenkomen wanneer hun rechten werden aangetast. Een paar jaar later traden echter *vier* hoofdsteden naar voren, namelijk Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen.[663] Sindsdien zouden deze vier een steeds voornamere rol gaan spelen als vertegenwoordigers van het land en het territoriale netwerk. Dit blijkt bijvoorbeeld in 1377, toen Willem van Gulik door de keizer met Gelre werd beleend. Een dag na deze belening stuurde de keizer vier brieven naar Gelre met het bevel om Willem van Gulik als hertog in te huldigen. Deze brieven waren gericht aan Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen.[664]

De vier steden wisten in de tweede helft van de veertiende eeuw groepen van kleinere steden en ambtsdistricten uit hun omgeving aan zich te binden. Zo werd een buitengewone bede uit 1354 door de stad Arnhem omgeslagen over de steden en ambten van de Veluwe. En toen hertog Reinald III zich in 1355 door de steden op de Veluwe wilde laten inhuldigen, werd hij op zijn rondreis door dit gebied begeleid door schepenen uit Arnhem.[665] Aldus kreeg iedere hoofdstad een deel van het land onder haar hoede, dat vanaf de vijftiende eeuw 'hoek', 'vierendeel', of 'kwartier' werd genoemd.[666] Zoals we in hoofdstuk 5 zullen zien, waren deze kwartieren niet louter constructies van de hoofdsteden: zij maakten voor een belangrijk deel gebruik van bestaande territoriale indelingen. De uitbreiding van de invloed van de hoofdsteden geschiedde dus voornamelijk langs reeds bestaande grenzen.

4.8 "Die partyen van Ghelrelant"
Bronkhorsten en Hekerensen in de tweede helft van de veertiende eeuw

Gedurende de tweede helft van de veertiende eeuw vonden in Gelre diverse binnenlandse oorlogen plaats tussen facties van ridders en steden. Deze oorlogen, die de geschiedenis zijn ingegaan als de Bronkhorstse en Hekerense twisten, waren voortgekomen uit een conflict tussen de Gelderse ridders Gijsbert van Bronkhorst en Frederik van Hekeren. Aan het einde van de jaren 1340 raakten zij betrokken in een oorlog die was uitgebroken tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, waarbij Van Bronkhorst de zijde van Holland, en Van

---

[660] Over de voogdijraad: Alberts, *Staten van Gelre*, 58-61; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, VII-XI.
[661] Van de volgende steden zijn bevestigingsoorkonden overgeleverd: Doesburg, Zutphen, Venlo, Roermond en Nijmegen. Alberts, *Staten van Gelre*, 62.
[662] Zie o.a.: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 107-111, 181, 183, 184, 186, 191, 193, 196; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 3, 5, 7-10, 13, 15, 16, 20, 41-43, 47, 52, 56, 59, 60, 69, 73.
[663] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 24.
[664] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 37, 38; In de Betouw, *Handvesten*, 95-96. De brief voor Zutphen is verloren gegaan.
[665] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 92.
[666] In 1419 is er sprake van de vier 'hoeken', in 1423 van de 'vierendelen', en in 1444 van 'kwartieren'. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 318; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 2 en 213.

Hekeren de zijde van Utrecht koos. In 1350 raakte het conflict tussen de twee ridders verknoopt met een aantal onverkwikkelijkheden die zich binnen de hertogelijke familie en binnen de kring van vertrouwelingen afspeelden. Reeds bij het aantreden van de minderjarige Reinald III in 1343 was er onenigheid over de voogdij en de te voeren buitenlandse politiek. Rond 1350 raakte hertog Reinald III bovendien in onmin met zijn jongere broer Eduard, die een deel van het erfgoed voor zich opeiste. Daarbij kreeg Eduard de steun van Gijsbert van Bronkhorst en diens aanhang, en van de steden Nijmegen en Tiel. Hertog Reinald verzekerde zich van de steun van Frederik van Hekeren en de zijnen. Weldra stond Gelre in vuur en vlam.[667]

De Bronkhorstse en Hekerense twisten vingen aan in 1350. Zij kenden een voorlopig einde in 1361. De bemiddelingspogingen die de steden en ridders ondernamen hadden nauwelijks effect. Het vorstelijke en territoriale netwerk viel uiteen in partijen. In 1353 kwam na overleg met de ridders en steden een overeenkomst tot stand. Reinald gaf het bestuur over het hertogdom voor een periode van zeven jaar in handen van zijn ontevreden broer. Een jaar later laaide de strijd echter al weer op. Eduard trachtte nu met steun van Nijmegen de aanhangers van Reinald in de Betuwe onschadelijk te maken. In het kamp van Reinald bevonden zich nu het door hem veroverde Tiel, Doesburg, Venlo, Arnhem, de horige boeren op de Veluwe, en een aantal buitenlandse vorsten.[668]

In 1355 kwamen de strijdende partijen wederom tot een vergelijk, ditmaal zonder tussenkomst van de steden. Er werd een college van ridders samengesteld bij wie men eventuele klachten kon indienen. De twee broers beloofden dat zij de uitspraken van dit college zouden eerbiedigen, en dat zij de partijen en steden van Gelre recht zouden doen. Voorts beloofden zij om geen gebieden te verkopen of te verpachten zonder de toestemming van het college van ridders, aangezien dit het land tot nadeel zou strekken. Toen er datzelfde jaar opnieuw gevechten uitbraken traden de steden Arnhem, Nijmegen en Zutphen in onderling overleg om gezamenlijk een verzoeningspoging te wagen. Na bemiddeling kwam er een nieuwe overeenkomst tot stand. Reinald en Eduard beloofden daarin opnieuw om geen delen van het land te vervreemden.[669]

De overeenkomsten uit 1355 bleven zonder resultaat. In de jaren daarop werden nieuwe coalities gesmeed. Het Reinald-gezinde Arnhem en het Eduard-gezinde Nijmegen raakten met elkaar slaags.[670] Maar tegelijk werden pogingen ondernomen om de rust te doen wederkeren. In 1356 sloten Reinald, Eduard en graaf Johan van Kleef op eigen initiatief, zonder medewerking van de steden, een landvrede voor de periode van zes jaar, waarbij Johan van Kleef en een drietal ridders als arbiters zouden fungeren.[671] Bovendien beloofden Reinald, Eduard en Johan elkaar behulpzaam te zijn met het verkrijgen van een bede van de steden. Deze landvrede heeft verder geen sporen nagelaten. Ook de steden stelden echter pogingen in het werk om een einde te maken aan het geweld, wat onder andere blijkt uit samenkomsten, en uit onderhandelingen tussen Nijmegen en Arnhem. In 1358 werd het conflict tussen de twee steden beëindigd. De steden en ridders raakten met elkaar in overleg om een nieuw akkoord op tafel te krijgen dat een definitief einde moest maken aan de partijstrijd.[672]

---

[667] Naar de Bronkhorstse en Hekerense twisten is nog maar weinig onderzoek gedaan. Ik baseer mij hier op Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, XXVIII e.v. Zie verder: Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 80 e.v; Alberts, *Staten van Gelre*, 66 e.v.
[668] Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 83.
[669] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, LXV, nr. 65, 68; Nüsse*, Entwicklung der Stände*, 27.
[670] Alberts, *Staten van Gelre*, 70-72.
[671] De drie ridders waren de heren van Bronkhorst, van Voorst en van Waardenburg, eventueel aangevuld Frederik van der Eeze. Lacomblet, *Urkundenbuch* III, nr. 552.
[672] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 28.

De vergaderingen wierpen hun vruchten af. In juni 1358 beloofden Reinald en Eduard dat zij zich zouden onderwerpen aan de uitspraak die de steden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen zouden doen.[673] Een college van scheidslieden, bestaande uit acht schepenen van de vier hoofdsteden, en de door hen uitgekozen ridders Johan van Meurs en Arend van Arkel, kwam een paar weken later tot een oordeel. De schepenen en ridders verklaarden dat zij hadden gehandeld uit bezorgdheid over het gemene land, en uit bezorgdheid over hun heren Reinald en Eduard; graag zouden zij de staat waarin het land en beide heren verkeerden willen verbeteren.[674] De uitspraak bevat onder andere de volgende punten:

- Aan Reinald en Eduard zullen de hoofdsteden een raad van acht ridders toewijzen, die de beschikking krijgt over het hertogelijk zegel.
- Eduard zal tot 1360 het hertogdom besturen, daarbij terzijde gestaan door de raad van acht ridders, én door de hoofdsteden.
- Reinald en Eduard mogen geen oorlog voeren zonder de toestemming van de raad en de hoofdsteden.
- Ambtmannen zullen worden aangesteld door de raad en de hoofdsteden. Aan hen moeten de ambtmannen financiële verantwoording afleggen.
- De ambtmannen moeten in hun districten recht doen overeenkomstig de land- en stadsrechten.
- Indien een van de twee broers deze overeenkomst niet zal naleven, zullen de vier steden hem afvallen.

Een maand later, in juli 1358, kozen Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen de raad van acht ridders. Tegenover de schepenen legden deze raadslieden een eed af waarin zij beloofden om de belangen van de twee broers en van het land zo goed als mogelijk na te leven.[675]

De regelingen laten zien hoe de steden op basis van hun territoriale netwerk zich toegang trachtten te verschaffen tot het centrale gezag. Twee colleges die het territoriale netwerk vertegenwoordigden zouden invloed moeten gaan uitoefenen op het landsbestuur: ten eerste het college van scheidslieden (acht schepenen uit de vier hoofdsteden, aangevuld met Johan van Meurs en Arend van Arkel), en ten tweede de door dit college gekozen raad van acht ridders, die verantwoordelijk was voor het dagelijks bestuur. Verder wijzen de regelingen ons op de gehechtheid van de steden aan de particuliere land- en stadsrechten, en op hun zorg voor het welzijn van het 'gemene land'.

Reinald en Eduard wisten echter al snel weer de regie naar zich toe te trekken. De door de steden gekozen raad van acht ridders heeft in de bronnen nauwelijks sporen achtergelaten. Spoedig lieten de broers zich weer omringen met zelfverkozen raadslieden.[676] Het herstel van hun gezag laat zich aflezen aan de hand van de landvrede die zij met hun zwager, graaf Johan van Kleef, in 1359 sloten, samen met de ridders en steden van Gelre en Kleef.[677] Het verdrag,

---

[673] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 85.
[674] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 87.
[675] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 88.
[676] De leden van de door de steden gekozen raad waren Willem van Bronkhorst, Zweder van Voorst, Dirk van Lienden, Willem van Broekhuizen, Arend van Herlair, Dirk van Keppel, Johan van der Straeten en graaf Dirk van Meurs. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 88) Er zijn, voor zover ik weet, geen oorkonden van na 1358 overgeleverd waarin de raad in deze samenstelling optreedt. Het dichtst in de buurt komt een oorkonde uit 1359 met betrekking tot de verpanding van de tol bij Tiel en Heerewaarden. Hierin worden de volgende personen als raadslieden van Reinald en Eduard vermeld: Willem van Bronkhorst, Johan van Meurs, Dirk van Lienden, Arend van Arkel, Willem van Broekhuizen en Johan van Mirlair. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 93) Uit de stadsrekeningen blijkt overigens wel dat er overleg plaatsvond tussen de steden onderling, en tussen de steden en de door hen gekozen raadslieden. Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 30.
[677] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 89. Vgl. de landvredes die in de tweede helft van de veertiende eeuw gesloten werden tussen de aartsbisschop van Keulen, de hertogen van Brabant en Gulik, en de steden Keulen en

wellicht geïnspireerd door de landvrede uit 1356, had tot doel om de vrede en veiligheid in de twee gewesten te doen weerkeren. De vorsten, ridders en steden riepen een nieuw college van zestien raadslieden in het leven, dat bestond uit twaalf Gelderse en vier Kleefse ridders.[678] Deze raadslieden zouden worden aangesteld door de vorsten zelf: door hertog Reinald, door Eduard en door graaf Johan. De ridders en steden beloofden dit college te gehoorzamen en te helpen bij het uitvoeren van zijn besluiten.

Het Gelders-Kleefse verbond heeft slechts kort gefunctioneerd. In 1360 raakten Reinald en Eduard weer met elkaar in conflict. Zij communiceerden alleen nog met elkaar via de steden. Arnhem koos de zijde van Reinald. Nijmegen en Tiel schaarden zich achter Eduard. In 1361 werd de strijd definitief beslecht in het voordeel van Eduard, toen deze zijn broer gevangen nam en hem dwong de hertogstitel af te staan. De steden legden zich neer bij de situatie; zij huldigden Eduard in als nieuwe hertog.[679]

Sinds het overlijden van hertog Reinald II in 1343, en sinds het uitbreken van de Bronkhorstse en Hekerense twisten in 1350 waren de activiteiten van het territoriale netwerk van steden, soms ook aangevuld met ridders, toegenomen, met als voornaamste resultaat de regeling die de hoofdsteden in 1358 troffen om een einde te maken aan de binnenlandse oorlogen. Hertog Eduard is er tussen 1361 en 1371 in geslaagd om de invloed van het territoriale netwerk weer terug te dringen. Ten tijde van zijn regering vond er weinig overleg meer plaats tussen de steden, en werden er nauwelijks initiatieven ontplooid. De eerder genoemde muntregelingen van 1370 en 1371 vormen hierop een uitzondering. In 1370 en 1371 vond er namelijk intensief overleg plaats tussen de steden, met als resultaat dat er in de muntregelingen uitdrukkelijk rekening gehouden werd met hun wensen.[680]

Hertog Eduard stierf in 1371 op tragische wijze tijdens de slag bij Baesweiler, in de buurt van Heerlen. Eduards broer Reinald III kwam nu vrij uit gevangenschap. Reinalds positie was echter zwak. Het initiatief lag nu bij de steden en ridders, die in ruil voor allerlei concessies bereid waren om hem weer als hertog te aanvaarden. Reinalds afhankelijkheid wordt verwoord in een Utrechts geschiedwerk uit het einde van de veertiende eeuw. Volgens de anonieme auteur werd Reinald door de steden en ridders, die de auteur omschrijft als 'de partijen van Gelre', uit de gevangenis gehaald en tot hertog gemaakt: "Ende alse die hertoghe Edewart doot was, overdroeghen die partyen van Ghelrelant, Heekers en Bronchorst, namen den hertoghe Reynout van Ghelre uut dier vanghenisse (...), ende maecten weder heer van Ghelre."[681]

Hertog Reinald begon zijn regering met toezeggingen. Hij beloofde bijvoorbeeld om geen beslissingen te nemen inzake de munt zonder de instemming van zijn raadslieden, de ridders en de vier hoofdsteden.[682] Voorts kregen diverse steden privileges met betrekking tot tollen, directe belastingen en de verkiezing van schepenen.[683] Reinalds bewind was echter van korte duur. De hertog was tijdens zijn gevangenschap zo dik geworden, dat zijn lichaam al een paar maanden na zijn vrijlating bezweek onder zijn eigen gewicht.[684]

Aken. Bij deze verdragen ging het initiatief uit van de territoriale vorsten. In het Gelders-Kleefse verdrag ging het initiatief echter mede uit van de ridders en steden, die een einde wilden maken aan de binnenlandse conflicten. Rotthoff-Kraus, *Politische Rolle der Landfriedenseinungen*.

[678] Tussen de raadslieden bevond zich één schepen, namelijk de Zutphense Andries Kreyinck. Over de familie Kreyink, zie Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 182, noot 40.

[679] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 31-33; Alberts, *Staten van Gelre*, 76-77.

[680] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 34-35.

[681] De Beke, *Croniken*, 218.

[682] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 183, 190 en 196.

[683] In de Betouw, *Handvesten*, 93-94; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 183-185, 188, 189, 193

[684] De zwaarlijvigheid van Reinald III vormt een steeds weer terugkerend thema in de middeleeuwse historiografie. Een van de oudste bronnen hierover is een rijmkroniek uit het einde van de veertiende eeuw.

Met de dood van Reinald III was de Gelderse dynastie in mannelijke lijn uitgestorven. Reinald had geen kroost nagelaten, en zijn broer Eduard evenmin. Nu vlogen de achtergebleven halfzusters elkaar in de haren. Ze konden het niet eens worden over de opvolging. De ridders en steden gingen zich er vervolgens mee bemoeien, en weldra was het land weer in rep en roer. De binnenlandse oorlogen, die tot 1379 aanhielden, kunnen worden beschouwd als een voortzetting van de Bronkhorstse en Hekerense twisten.[685] Ook nu traden de steden op als aanhangers van de verschillende partijen. Daarnaast traden zij op als bemiddelaars, maar hun rol van bemiddelaar bleek snel uitgespeeld.

De twee zusters die aanspraak maakten op de opvolging waren Mechteld, de weduwe van hertog Johan van Kleef, en Maria, de echtgenote van hertog Willem van Gulik.[686] Deze Willem van Gulik had al voor de dood van Reinald een verbond gesloten met 27 Gelderse ridders, afkomstig uit de partij der Bronkhorsten. Zij beloofden hem om de aanspraken van Maria te zullen ondersteunen. Vlak na Reinalds dood beloofden Mechteld en Maria echter dat zij zich zouden onderwerpen aan de uitspraak die de vier hoofdsteden en de ridders zouden doen over de erfopvolging.[687] Later, in 1372 beloofde Willem van Gulik nog eens om zich te onderwerpen aan een vredesvoorstel dat zou worden opgesteld door de hoofdsteden en een aantal door hen uitgekozen ridders.[688]

Van deze vredesvoorstellen vernemen we vervolgens niets meer. Blijkbaar zijn ze op niets uitgelopen. In de loop van 1372 viel Gelre uiteen in twee partijen. Mechteld verbond zich met de bisschop van Utrecht en de heer van Gennep, afkomstig uit de partij der Hekerens. Op hun aandringen trouwde zij met Jan van Chatillon, heer van Gouda en Schoonhoven. Vervolgens schaarden ook andere Hekerense ridders zich achter Mechteld. Van de steden koos Arnhem haar zijde, en trachtte op de Veluwe andere steden voor haar te winnen. Voorlopig sloot echter alleen Wageningen zich bij Mechteld en Jan van Chatillon aan. De overige steden stelden zich bijna allemaal op achter Maria en Willem van Gulik; zij begaven zich daarmee in het kamp van de Bronkhorsten. De gebeurtenissen die hierop volgden zijn verwarrend. Er vonden gevechtshandelingen plaats waarbij Arnhem en Wageningen in handen van de Bronkhorsten vielen. Andere steden vielen ten prooi aan de Hekerens. Zowel Willem van Gulik en Maria enerzijds, als Jan van Chatillon en Mechteld anderzijds lieten zich in verschillende steden inhuldigen. Onderwijl kreeg Jan van Chatillon hoe langer hoe meer het gevoel dat hij zich in een slangenkuil had begeven. Na de val van Arnhem werd het hem allemaal te veel; schielijk trok hij zich terug, zijn vrouw Mechteld achterlatend in het levensverslindende strijdgewoel.[689]

Terwijl de oorlog voortwoedde werden er pogingen ondernomen om de gemoederen tot bedaren te brengen en het land bijeen te houden. Na de verovering van Arnhem door Willem van Gulik in september 1372 verkreeg de stad de toezegging dat het nooit van de

---

Hierin lezen we: "Edewerts broerder, die vette Reynalt, / Was van den lijve alsoe gestalt / Dat hij en konden rijden noch gangen. / Die lach to deser tijt gevangen, / Dair hem sijn brueder hadde vast, / Ende was des landes aldus lange gast. / Die wart uit der venckenisse gedain, / Ende inden lande tot enen heren ontfaen, / Mer want dese van vette was zo zwair, / Soe starff hij bynnen enen halven jair." *Croniken vanden biscopen*, 336. Zie ook een van de continuaties van de *Chronographia* van Johannes de Beke uit deze zelfde periode: "... tota patria Gelrie dictum Reynaldum, pre nimia pinguetudine pergravatum, in verum dominum et ducem Gelrensem resumpserunt honorifice." De Beke, *Chronographia*, 338.

[685] Over het verloop van de opvolgingsstrijd,: Ernsing, *Wilhelm III*, 5-16; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, I-XLI.

[686] Over de intrigerende figuur hertogin Mechteld: Sternberg, 'Briefsammlung der Mechtild von Geldern'.

[687] Ernsing, *Wilhelm III*, 5-6.

[688] "...dat wir (...) alsoe vele bescheyts doen sulle als den vier steden Nijmegen, Ruremonde, hem ende Zutphen, ende der ritters ende knapen die sij daer bij nemen, dunckt dat bescheydt sij." Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 5.

[689] De Beke, *Croniken*, 219-222; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, o.a. nr. 3-5, 7-10, 13-15.

andere drie hoofdsteden van het land gescheiden zou worden.[690] Een maand later kwamen de Hekerensen en Bronkhorsten overeen dat de streek ten oosten van de IJssel, en ook delen van de Veluwe neutraal zouden blijven. Bovendien kregen de steden Zutphen en Doesburg van Willem van Gulik en de heer van Bronkhorst het recht om vrede te sluiten en handel te drijven met hun vijanden. De burgers van Doesburg kregen bovendien van Jan van Chatillon de toezegging om ongehinderd op de IJssel handel te mogen drijven; in ruil daarvoor beloofden zij hem niet meer te zullen beledigen.[691]

In 1374 sloten Mechteld enerzijds, en Maria en Willem van Gulik anderzijds een vredesverdrag, zonder bemiddeling van de steden.[692] De partijen besloten om het hertogdom in tweeën te delen: het gebied ten noorden van de Rijn/Waal kwam, samen met de ten zuiden daarvan gelegen stad Gelre, in handen van Mechteld; het gebied ten zuiden van de Rijn/Waal kwam in handen van Maria en Willem van Gulik. Na de dood van Mechteld zou volgens de verdragsbepalingen heel Gelre toevallen aan Maria en haar nakomelingen. Dit verdrag was echter niet naar de zin van de steden. Zij wilden niet van elkaar gescheiden worden. Bovendien neigden bijna alle steden nu naar Maria en Willem van Gulik, aangezien Mechteld nog altijd geen kinderen had. Gedurende deze tijd vond er veel overleg plaats tussen de steden in het noorden onderling, en tussen de steden uit het noorden en het zuiden. Slechts met tegenzin waren de noordelijke steden bereid om Mechteld in te huldigen.[693]

Na drie jaar laaide de oorlog weer op. Willem, de zoon van Maria en Willem van Gulik, werd in 1377 meerderjarig. Naar aanleiding daarvan beleende de keizer hem met Gelre. Willem besloot nu om het noordelijke deel van het hertogdom, dat nog in handen was van zijn tante Mechteld, met geweld in bezit te nemen. Arnhem en Zutphen sloten zich vrijwillig bij hem aan. De overige gebiedsdelen in het noorden werden in de jaren daarop veroverd. Nadat in 1379 vrijwel geheel Gelre in het bezit van de jonge Willem was gekomen, besloot Mechteld om de strijd te staken. Het vredesverdrag dat Willem en Mechteld vervolgens ondertekenden was opgesteld zonder de tussenkomst van de steden, die steeds meer buitenspel waren komen te staan.[694]

Tijdens de regering van hertog Willem I nam de invloed van het netwerk van steden geleidelijk weer toe.[695] De houding van de hertog ten opzichte van de steden was tweeslachtig. Bij de inhuldigingen die tussen 1379 en 1381 plaatsvonden bevestigde hij de oude stadsprivileges, maar de nieuwe privileges die hertog Reinald III in 1371 had verleend

---

[690] "... dat wij sy nyet in enige soene scheiden sullen van onsen anderen drien hoefftsteden vanden lande van Gelren, als Ruremunde, Nyemegen ind Zutphen, want wij die vyer steden nyet scheyden willen noch en sullen." Geciteerd in: Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 210.

[691] Slichtenhorst, *XIV boeken*, 155-156; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 16, 19

[692] Lacomblet, *Urkundenbuch* III, nr. 755.

[693] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 40-41.

[694] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 53.

[695] In de literatuur lezen we doorgaans dat de invloed van de steden en ridders door hertog Willem I sterk werd teruggedrongen. W. Jappe Alberts schrijft: "In de oorkonden is in duidelijk mindere mate dan voorheen sprake van de medewerking, laat staan toestemming van ridderschap en steden." Ook bespeurt Alberts bij hertog Willem "een neiging tot een zeker absolutisme". (Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 90) Wilhelm Janssen schrijft: "Hij liet weinig ruimte voor politieke invloed van de standen." (Janssen, 'Geschiedenis van Gelre', 21) Vgl. ook: Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 86. Vermoedelijk komen deze constateringen voort uit het al vanaf de vijftiende eeuw heersende beeld van hertog Willem als een bijzonder krachtdadig vorst. Onder hertog Willem zijn er inderdaad geen steden of ridders in opstand gekomen, zoals bijvoorbeeld ten tijde van graaf Reinald I (1271-1326) en hertog Reinald III (1343-1361) het geval was, en later ten tijde van hertog Arnold (1423-1465) en Karel (1492-1538) het geval zou zijn. Wanneer men echter de feiten op een rij zet, dan moet men met Karola Nüsse concluderen dat de steden en ridders niet alleen meer dan voorheen door de hertog betrokken werden bij het bestuur, maar zich ook steeds onafhankelijker gingen opstellen. (Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 44-61; zie ook de tabellen in paragraaf 4.6)

werden teruggedraaid.[696] En hoewel hertog Willem de welvaart van de steden trachtte te bevorderen door het wegnemen van handelsbelemmeringen en het verlenen van tolprivileges, wenste hij tegelijk hun invloed op de munt terug te dringen. De munt en wissel, zo bepaalde hij in 1380, houden wij aan onszelf.[697]

De invloed van de steden was echter niet meer weg te denken. In de jaren 1379 en 1380 voerden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen onderling overleg over een nieuwe muntregeling. Hoewel zij in de nieuwe regeling, die in 1381 met hun goedkeuring werd uitgevaardigd, het recht verloren om controle uit te oefenen op het gehalte van de munt, bleven zij in de praktijk dit recht uitoefenen. Bovendien waren de hoofdsteden in de jaren 1380 regelmatig aanwezig bij het afhoren van de rekeningen. Ook op het gebied van de buitenlandse politiek ontplooide het territoriale netwerk initiatieven. Toen hertog Willem in 1386 in conflict kwam met Brabant, traden de Gelderse steden zelfstandig in overleg met de Brabantse steden. In 1400 vergaderden de vier hoofdsteden met de hertogin van Brabant vanwege een lijfrente die een aantal Gelderse steden verschuldigd was aan onder andere Brussel. De hoofdsteden sloten over deze kwestie zelfstandig een akkoord met de hertogin van Brabant. In 1401 riep Arnhem de andere drie hoofdsteden bijeen om, 'tot nut van het land', te vergaderen over de aanstaande inval van hertog Willem in Friesland. En uiteindelijk, toen de hertog in 1402 dodelijk ziek werd, kwamen de hoofdsteden in Nijmegen bijeen, waar zij, eveneens 'tot nut van het land', besloten om een verbond van vrede met Holland te sluiten. Het territoriale netwerk, aangevoerd door de hoofdsteden, ontwikkelde zich zodoende tot een zelfstandig instituut, dat als een eenheid naar buiten trad om de individuele belangen van de steden, en het algemene belang van het land veilig te stellen.[698]

De Bronkhorstse en Hekerense twisten uit de jaren 1350-1361 en 1371-1379 waren een traumatische ervaring geweest. Honderd jaar later schreef Willem van Berchen hierover:

> "Door machinaties van de mensvijandige duivel barstte in het jaar 1350 een conflict met hevige gevechten uit tussen de broers Reinald en Eduard, hertogen van Gelre, tussen volken en tussen de partijen der Hekerensen en Bronkhorsten. Helaas! Een groot aantal baanderheren, machthebbers, edelen, steden, dorpen en kastelen onttrok zich aan het gezag van hertog Reinald, en liep Eduard achterna met wie het zich verbond. Tussen de burgers onderling braken talloze gevechten uit; zij slachtten elkaar af, moordden, hingen, verdronken, wurgden, en joegen elkaar op andere manieren de dood in. Door deze hardnekkige oorlogen, doordat de akkers van deze landen overal vernield waren, bracht het totaal ontvolkte hertogdom van Gelre vanaf 1350 tot aan de gevangenneming van hertog Reinald voor de mensen niets meer op."[699]

---

[696] In de bevestigingsoorkonden wordt slechts verwezen naar de privileges die Eduard (1361-1371), Reinald II (1326-1343) en hun voorgangers hadden verleend, niet naar de privileges van Reinald III (1343-1361, 1371). Alleen in de stadsrechtoorkonde van Roermond wordt verwezen naar de toezeggingen van Reinald III. Uiteraard wordt ook niet verwezen naar de privileges die hertogin Mechteld aan de verschillende steden had verleend. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 41-43, 47, 56, 59, 60, 69, 73.

[697] Ernsing, *Wilhelm III*, 15-20; Alberts, *Staten van Gelre*, 87-89; Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 43-44.

[698] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 44-57.

[699] "Cumque procurante dyabolo humani generis inimico anno Domini MCCCL magnarum guerrarum discordia inter fratres ducesque Gelrenses, Reynaldum et Eduardum, atque naciones et partes de Hekeren et Bronchorst, proch dolor, (...) deseviret (...). Nam multi barones, potentes et nobiles, civitates et ville et castra, se ab ipsius Reynaldi ducis obediencia subtrahentes, Eduardo adheserunt et astrinxerunt; et contra se mutuo insurgentes multos conflictus civiles, excidia, homicidia, suspendia, submersiones, suffocationes et alia mortis iudicia in alterutrum commiserunt. Quibus enim guerris durantibus terrarumque villis undique evacuatis, ducatus Gelrie totaliter desolatus, nullum ex se, a dicto quinquagesimo anno usque ad captivitatem Reynaldi ducis, humano generi protulit fructum." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 5-6; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 43.

De partijstrijd, de onveiligheid, rechteloosheid en economische malaise hadden het onvermogen van de steden blootgelegd om als een eenheid naar buiten te treden en hun wil op te leggen aan de strijdende facties, alle goede bedoelingen ten spijt. Dit had diepe sporen nagelaten in het bewustzijn van de stedelijke elites; zij realiseerden zich dat het land uiteen zou vallen indien zij niet, sterker dan voorheen, op territoriale basis met elkaar, en met de ridders zouden gaan samenwerken. Niet voor niets moest Willem van Gulik in 1372 beloven dat hij Arnhem nooit zou scheiden van de andere drie hoofdsteden. En niet voor niets moest hertog Willem I in 1380 beloven dat hij Roermond nooit zou scheiden van de andere drie hoofdsteden.[700] Toen de steden in 1418 een verbond met de ridders sloten werd dan ook expliciet gerefereerd aan de binnenlandse oorlogen die twee generaties eerder het land geteisterd hadden.[701]

Sinds het einde van de Bronkhorstse en Hekerense twisten was de wens tot samenwerking krachtiger dan ooit. Onder aanvoering van Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen intensiveerde de samenwerking aan het einde van de veertiende eeuw. Ten tijde van hertog Reinald IV (1402-1423), de broer en opvolger van Willem I, gingen bovendien de ridders, sterker dan voorheen het geval was, deel uitmaken van het territoriale samenwerkingsverband. Tegelijkertijd kwam onder Reinald IV een scherper onderscheid tot stand tussen de vorst en zijn inkrimpende netwerk enerzijds, en het territoriale netwerk anderzijds. Het vorstelijke netwerk kromp aan het begin van de vijftiende eeuw ineen tot een kleine groep van raadgevers rond de vorst. Het zich uitbreidende territoriale netwerk van steden en ridders, waarvoor de grondslag gelegd was in de eerste decennia van de veertiende eeuw, trad daar tegenover steeds zelfbewuster op. Binnen deze dualistische politieke structuur gingen de steden en ridders zichzelf beschouwen als de ware hoeders van de belangen van het land, afgezet tegenover de belangen van de vorst en de zich ontwikkelende staat.

4.9 Dualisme
De steden en ridderschap versus de hertog en zijn raad

Hertog Willem I overleed in 1402. Sinds het midden van de veertiende eeuw was het gebruikelijk dat na de dood van de hertog de steden bijeenkwamen. In 1343, na de dood van Reinald II hadden zij een verbond gesloten. In 1371, na de dood van Reinald III, waren zij samengekomen om een oplossing te bedenken voor de opvolgingskwestie. Ook nu dus kwamen de steden bijeen: niet alleen de grote vier, maar ook de kleinere. Bovendien hadden de hoofdsteden de ridders opgeroepen om ook bij de vergadering aanwezig te zijn, "om beraets wil des lants".[702] We weten niet wat de steden en ridders met elkander hebben besproken. Voor een voortzetting van de partijstrijd hoefde in ieder geval niet gevreesd te worden: de opvolging van Willem I door zijn broer Reinald IV was onomstreden. Samen met zijn raadgevers maakte de nieuwe hertog Reinald IV een rondrit door het land om zich te laten inhuldigen en de land- en stadsrechten te bevestigen. Hierbij kreeg de stad Roermond wederom de toezegging dat ze nooit van de andere drie hoofdsteden gescheiden zou worden.[703]

---

[700] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 69.
[701] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 374.
[702] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 95.
[703] Jentjes, *Reinald IV*, 17-18; Nijsten, *In the shadow*, 357-358. Voor de toezegging aan Roermond, zie: Van Doorninck, *AGZ 1400-1402*, 80-81.

Ten tijde van hertog Reinald IV (1402-1423) voltrokken zich vier fundamentele veranderingen die bijdroegen aan de institutionalisering van het territoriale netwerk binnen het Gelderse politieke bestel. Ten eerste vonden de samenkomsten van de steden steeds geregelder plaats. Ten tweede beperkte Reinald IV het vorstelijk netwerk tot een kleine groep van vertrouwelingen. Mede hierdoor, en dit is het derde punt, zochten meer ridders dan voorheen aansluiting bij het territoriale netwerk. In de vierde plaats gingen de ridders zich beschouwen als een afgebakende groep, een stand, die in de bronnen wordt aangeduid als 'de ridderschap'. Tegenover de hertog en zijn raad kwam zo een territoriaal netwerk te staan van steden en ridderschap. Op gezette tijden, al dan niet met toestemming van de hertog, kwam dit netwerk bijeen voor overleg. Vanaf circa 1480 wordt het territoriale netwerk in de bronnen aangeduid als 'baanderheren, ridderschap, steden en onderzaten van de landschap van Gelre', of kortweg als 'de landschap'.[704] Op het begrip baanderheer zullen we later terugkomen. Vergaderingen van dit netwerk worden vanaf circa 1430 aangeduid als 'dagvaart', en later, vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw ook wel als 'landdagvaart', of 'landdag'.[705] Het gebruik van de woorden landschap en landdag laat zien hoezeer men aan het einde van de vijftiende eeuw het territoriale netwerk was gaan identificeren met het land. Hieronder zullen we de vier genoemde punten nader uitwerken.

Eerder in dit hoofdstuk is ter sprake gekomen dat Reinald IV veel ridders niet meer bij het landsbestuur betrok. Ook de invloed van de steden trachtte hij terug te dringen. Hij streefde ernaar om Gelre zoveel mogelijk alleen, samen met een kleine groep van vertrouwelingen, te besturen. Een voorbeeld daarvan is de muntordonnantie die hij reeds in het eerste jaar van zijn regering liet uitvaardigen. Terwijl eerdere muntregelingen altijd werden opgesteld in samenspraak met de hoofdsteden, liet Reinald dit nu achterwege. De nieuwe regeling was door hemzelf en een groep van vier raadgevers bedacht. Een ander voorbeeld zijn de nieuwe tollen die de hertog in 1402 en 1409 zonder toestemming van de steden instelde om voor zichzelf meer financiële armslag te creëren.[706]

Dergelijke zaken waren tegen de zin van de steden, die nu regelmatig met elkaar in overleg traden om een gemeenschappelijke strategie te bepalen tegenover de hertog en zijn raad. Met name tussen 1410 en 1418 was er sprake van een aanhoudende stroom van klachten. Om de hertog op andere gedachten te brengen besloten de steden om collectief de betaling van belastinggelden op te schorten. Voor Reinald IV zat er uiteindelijk weinig anders op dan in te binden, zowel ten aanzien van de muntregeling, als ten aanzien van de nieuwe tollen. Tijdens zijn regering stelde de hertog nog tweemaal een nieuwe muntregeling op, ditmaal na overleg met de vier hoofdsteden.[707]

De derde verandering die zich onder Reinalds bewind voltrok was de toetreding van de ridders tot het territoriale netwerk. Al vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw fungeerden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen als vertegenwoordigers van de kleinere steden. De landsdelen die zij onder hun hoede hadden werden vanaf de vijftiende eeuw 'kwartieren' genoemd. Ook in het overleg dat de steden ten tijde van Reinald IV voerden om hun klachten te bespreken namen de hoofdsteden het voortouw. Doorgaans overlegde een hoofdstad eerst met de kleinere steden binnen in haar kwartier, om vervolgens op landsniveau

---

[704] Zie o.a. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 109; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 63, 65, 70, 117, 123, 215, 325, 329, 593; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,2, nr. 933, 954, 1033, 1034; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,3, nr. 1532, 1533. Een enkele maal wordt het netwerk ook aangeduid als 'de staten': Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* V, nr. 133. Het tegenwoordig veel gebruikte begrip 'staten' is in de Nederlanden door de Bourgondiërs geïntroduceerd. Hoppenbrouwers, 'Middeleeuwse medezeggenschap'.

[705] Over het begrip 'dagvaart', zie: Alberts, *Staten van Gelre*, 166. De begrippen 'landdagvaart' en 'landdag' kom ik voor het eerst tegen in respectievelijk 1458 en 1519. Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, nr. XL; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI.2, nr. 970. Zie ook: Van Gent, 'Om trefliken zaken', 39.

[706] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 63-65.

[707] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 63-65, 72-73; Alberts, *Staten van Gelre*, 106

te vergaderen met de drie overige hoofdsteden. Het overleg met de ridders dat zich aan het begin van de vijftiende eeuw intensiveerde voltrok zich volgens ditzelfde stramien. Wanneer men zaken te bespreken had, riepen de hoofdsteden de kleinere steden en ridderschap op om binnen hun afzonderlijke kwartieren bijeen te komen. Slechts in uitzonderlijke gevallen kwamen op landsniveau alle steden en de gehele ridderschap van Gelre samen. Zo was de vorming van de kwartieren, met in ieder kwartier een hoofdstad, een groep kleinere steden, en een groep van ridders, ten tijde van Reinald IV tot een eindpunt gekomen.[708]

De ridders traden per kwartier vanaf het begin van de vijftiende eeuw op als een eenheid. Dit is het vierde en laatste punt. Uit de wat onsamenhangende groep van ridders ontstond een duidelijk afgebakende categorie, een stand: 'de ridderschap'. Een ridder was niet meer in de eerste plaats een vazal van de hertog, maar een lid van de stand der ridderschap, en via de ridderschap lid van het territoriale netwerk. De term ridderschap, die in de veertiende eeuw in Gelre zelden of nooit gebruikt werd, treffen we vrij plotseling aan rond 1409, wanneer de schepenen van de hoofdsteden spreken over 'hun ridderschap', en over bijvoorbeeld 'de ridderschap van de Veluwe', of 'de ridderschap van Zutphen'.[709] Vanaf 1418 is het begrip 'ridderschap' gemeengoed geworden, en treffen we het aan in talloze oorkonden.[710] Bovendien komt in de vijftiende-eeuwse landrechten voor het eerst de bepaling voor dat ambtmannen afkomstig moesten zijn uit de 'ridderschap'.[711] Zoals de kleinere steden zich op landsniveau doorgaans lieten vertegenwoordigen door afgevaardigden van de hoofdsteden, in de bronnen vaak aangeduid als 'raadsvrienden', zo liet de ridderschap uit ieder kwartier zich op landsniveau evenzo vertegenwoordigen door afgevaardigden, aangeduid als 'gedeputeerden'.[712]

De vorming van de ridderschap had tot gevolg dat onder een aantal aanzienlijke families de behoefte ontstond om zich binnen deze categorie te onderscheiden van de minder aanzienlijke riddergeslachten. Een vroege aanwijzing hiervoor is een verbond uit 1419 dat veertien ridders, afkomstig uit zeven voorname families met elkaar sloten.[713] Onder hen bevonden zich de heren van Bronkhorst, van Wisch en van den Bergh. Om het onderscheid tussen hen en de gewone ridders duidelijker te laten uitkomen, lieten deze laatste drie zich vanaf circa 1440, samen met de heren van Baer, tooien met de titel 'baanderheer'. Deze titel verwees vanouds naar het recht om een eigen banier te voeren. Het territoriale netwerk bestond zodoende vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw uit baanderheren, ridderschap en steden. Het voornaamste criterium waarmee de Gelderse baanderheren zich onderscheidden van de overige ridders was het bezit van een allodiale hoge heerlijkheid. Daarnaast speelde volgens J.M. van Winter ook het oude onderscheid tussen edelen en ministerialen nog een rol.[714]

De steden en ridders beschouwden zichzelf als de vertegenwoordigers van het land, wiens belangen zij verdedigen tegenover de hertog en zijn raad. Deze houding zien wij weerspiegeld

---

[708] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 73, 95-96.
[709] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 61-62, 68, 96. Voor zover mij bekend, dateert de enige veertiende-eeuwse Gelderse oorkonde waarin sprake is van 'de ridderschap' uit 1393. Hertog Willem I spreekt daarin over "unse ritterschafft". Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 186. Ook elders in het Duitse Rijk vormden de edelen, ministerialen, ridders, leenmannen, enz. vanaf de vijftiende eeuw een gesloten stand, veelal aangeduid als 'de adel', of, zoals in Gelre, als 'de ridderschap'. Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum*, 38-39,42; Morsel, 'Die Erfindung des Adels'.
[710] Zie bijv.: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 374, 385, 386, 388. Zie ook Alberts, *Staten van Gelre*, 108, noot 1.
[711] Kuys, *De ambtman*, 47.
[712] Zie o.a. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 70, 198, 343, 344, 346, 509; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* V, nr. 90, 92, 159.
[713] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 387.
[714] Nikolay, *Ausbildung der ständischen Verfassung*, 93-94; Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 93-94.

in het geruchtmakende verbond dat zij in 1418 sloten.[715] Aan dit verbond lagen twee kwesties ten grondslag. In de eerste plaats vonden de steden en ridders dat hun landrechten, stadsrechten en gewoonten gedurende de afgelopen jaren ernstig waren aangetast. Concrete voorbeelden worden daarbij niet genoemd. In de tweede plaats maakten de leden van het verbond zich zorgen over de opvolging van Reinald IV. De hertog had nog altijd geen kinderen, waardoor het scenario van 1371 zich dreigde te herhalen: destijds stierf Reinald III kinderloos en was Gelre acht jaar lang in de greep van een bloedige successieoorlog. In de verbondsakte lezen we hierover het volgende:

> "Soe hebben wij aengesien ende besorght of onse lieve genedige here van Gelre ende Gulich ende greve van Sutphen aflivich wurde sonder echte levendige geboerte nagelaten, dat dan sinen landen van Gelre ende greefscap van Sutphen overmits parthijen voele unmynnen mit twiste ende orloge aen comen muchte, gelijck in voertijden dat wael tot meer tijden geschiet is."

Om een herhaling te voorkomen stelden de leden van het verbond een aantal regels op die de opvolging in goede banen moesten leiden.

De kinderloosheid van de hertog was een kwestie die al een aantal jaren speelde. Aanvankelijk waren er drie mogelijke kandidaten voor de opvolging, mocht Reinald IV inderdaad kinderloos komen te overlijden: heer Willem van Arkel, heer Johan van Heinsberg, en hertog Adolf van Berg. Alledrie waren neven van Reinald IV. Reeds in 1410 drongen de ridders en steden er bij de hertog op aan dat hij samen met twee van de kandidaten, Willem van Arkel en Johan van Heinsberg, de land- en stadsrechten zou herbevestigen. De voorkeur van de hertog ging echter uit naar Adolf van Berg, mogelijk omdat hij er het best toe in staat zou zijn om de landen van Gelre en Gulik bijeen te houden. Later in het jaar 1410 bewerkte Reinald een verdrag tussen Adolf van Berg en Johan van Heinsberg, waarbij de laatste onder voorwaarden bereid was om in de toekomst af te zien van zijn aanspraken. Het is illustratief voor de moeizame verhouding tussen de hertog en zijn onderzaten dat de steden en ridders juist een voorkeur hadden voor Willem van Arkel. Met enige regelmaat zien we Willem van Arkel in Arnhem verschijnen om daar te overleggen met de hoofdsteden. Toen hij in 1417 op noodlottige wijze aan zijn einde kwam waren de ridders en steden dan ook in rep en roer. Op verschillende plaatsen luidde men de klokken, en alras riepen de hoofdsteden de kleinere steden en ridders bijeen om zich te beraden op de nieuw ontstane situatie. De uitkomst van dit overleg was het verbond van 1418.[716]

Aan het verbond nam een ongekend aantal van 139 ridders en 22 steden deel. In de betreffende oorkonden lezen we dat zij zich verbonden om God, Maria en de heiligen te eren, en om de rust, eer en goede staat van het land te behouden. Daartoe namen zij de volgende stappen:

- De ridders en steden zullen geen nieuwe hertog ontvangen zonder de instemming van alle hoofdsteden en de meerderheid der kleinere steden en ridders. Men zal eensgezind blijven om aantasting van de grenzen en rechten van het land te voorkomen: "...alsoe dat die lande van Gelre ende die greefscap van Sutphen in oere palen ende in oeren rechten ongescheiden bij een bliven moegen."
- Bij schending van de land- en stadsrechten door de hertog zullen de ridders en steden samenkomen en gezamenlijk bij de hertog en zijn raad hun beklag doen. Klachten kunnen worden gemeld bij de hoofdstad van het kwartier waarin men zich bevindt.

Het verbond werd vastgelegd in vier oorkonden: één voor elk kwartier. Dit is typerend voor de gelaagdheid van het Gelderse territoriale netwerk: in eerste instantie werkten de ridders en

[715] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 374.
[716] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 71-72, 75-77; Jentjes, *Reinald IV*, 132-137; Meij, 'De laatste Arkels', 80-81.

steden samen op regionaal, of kwartiersniveau, en pas in tweede instantie op territoriaal niveau.

Reinald IV zag dit alles knarsetandend aan. Hij begreep dat een gezamenlijk front van vrijwel alle Gelderse steden en ridders niet genegeerd kon worden. Nochtans weigerde hij om persoonlijk met hen te onderhandelen; de besprekingen met de verbondenen liet hij over aan zijn vrouw Maria van Harcourt en zijn raadslieden. De hertogin was weinig inschikkelijk. Het overleg met de ridders en steden leidde in 1419 tot een verklaring waarin zij feitelijk nauwelijks concessies deed.[717] Zij beloofde het volgende:

- Degenen die het verbond hebben ondertekend zal niets kwalijk worden genomen.
- De hertog zal geen steden, kastelen of land vervreemden zonder goedkeuring van de steden en de ridderschap. Slechts in noodgevallen mag hij delen van het land verpanden of verkopen zonder hun toestemming.
- De hertog waarborgt de leen-, land- en stadsrechten, de privileges en gewoonten.

Over de opvolging van de hertog en de afhandeling van klachten wordt met geen woord gerept. De toezeggingen van de hertogin zullen dan ook niet tot grote tevredenheid van de steden en ridders hebben geleid.

De hertog was terzelfder tijd echter ernstig ziek geworden, wat wederom tot de nodige consternatie leidde.[718] De opvolgingskandidaten trachtten nu meer dan ooit in de gunst te komen van de steden en ridders. De in 1417 gestorven Willem van Arkel was weliswaar weggevallen, maar zijn plaats werd ingenomen door zijn zwager Jan van Egmond, die meende dat zijn nog minderjarige zoon Arnold recht had op de opvolging. De opvolgingskandidaten waren nu dus: hertog Adolf van Berg, heer Johan van Heinsberg en Arnold van Egmond. In de zomer van 1419, terwijl Reinald IV aan zijn ziekbed gekluisterd was, kwamen Johan van Heinsberg en Jan van Egmond naar Nijmegen om hun zaak te verdedigen tegenover de daar verzamelde hoofdsteden en ridderschap. Vermoedelijk is daar de keus gevallen op Arnold van Egmond. Hertog Adolf van Berg trachtte de hoofdsteden nog op andere gedachten te brengen. Hij nodigde hen uit om in Rheinberg, bij Duisburg, te vergaderen, maar tevergeefs: de hoofdsteden weigerden te komen.[719]

Reinald stierf in 1423. Om te voorkomen dat Adolf van Berg, de voornaamste tegenkandidaat van Arnold van Egmond, een inval zou doen, was het zaak dat de steden en ridders nu snel actie ondernamen. Arnhem, dat als eerste op de hoogte was van Reinalds overlijden, stuurde onmiddellijk boden naar Zutphen, Nijmegen en Roermond. Vervolgens kwamen de steden en ridderschap bijeen in Nijmegen waar zij de nog minderjarige Arnold van Egmond als hertog erkenden.[720] In Gulik, waarmee Gelre vanaf 1393 in een personele unie verenigd was, werd Adolf van Berg als nieuwe hertog ingehuldigd. Zo kwam aan de personele unie de facto een einde.

De invloed van het territoriale netwerk was met de dood van Reinald IV sterk toegenomen. Feitelijk hadden zij als vertegenwoordigers van het land zelfstandig hun hertog gekozen. De Mainzer geschiedschrijver Eberhard Windecke, die in de jaren 1420 als raad van de Keulse bisschop veel met Gelre te maken had, schrijft hierover:

---

[717] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 388. Zie verder: Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 81-82, 86-87; Alberts, *Staten van Gelre*, 114-115; Jentjes, *Rainald IV*, 154-156

[718] In Arnhem werd de militaire waakzaamheid vergroot nadat men bericht kreeg over de ziekte van Reinald IV. Na de dood van de hertog in 1423 werd eveneens de waakzaamheid vergroot. De angst voor binnenlandse oorlogen, of voor een inval van de opvolgingskandidaat Adolf van Berg was blijkbaar groot. Van Hasselt, *Arnhemsche Oudheden* III, 101-102, 165-166.

[719] Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 85-86.

[720] Alberts, *Stadsrekeningen van Arnhem* IV, 182-183. Zie ook: Wartena, *Stadsrekeningen van Zutphen* II, 332; Kuppers, *Stadsrekeningen van Geldern*, 396.

> "Also sammelte sich das lant zu Gelre und wurden eins, herren und stete, das sie den rechten erben haben wolten. (...) Also erkennen sie das die kinder hern Johanns von Eckmunde die nechsten erben wern, und namen den eltesten sun hern Arnolt und machten den zu einem hern und herzogen zu Gelren."[721]

In ruil voor de steun van de steden en ridders bleek Arnold van Egmond in 1423 bereid tot verregaande concessies. Bij zijn inhuldigingsronde door Gelre bevestigde Arnold niet alleen de bestaande land- en stadsrechten, maar bekrachtigde hij ook het verbond van 1418.[722] Verder deed hij onder andere de volgende toezeggingen:

- Met betrekking tot zaken die het land aangaan, zal de hertog geen enkele beslissing nemen zonder de instemming van een zogenaamde raad van zestien. Deze raad van zestien zal bestaan uit vertegenwoordigers van de kwartieren: uit elk kwartier vier.[723]
- De hertog zal niet trouwen, oorlog voeren, noch delen van het land vervreemden zonder instemming van de ridderschap en de vier hoofdsteden.
- De delen van het land die sinds het verbond van 1418 verloren zijn gegaan zal hertog Arnold terugwinnen.
- Ambtmannen moeten in Gelre geboren, of tenminste daar woonachtig en gegoed zijn.
- De hertog zal alleen ambtmannen aanstellen met instemming van de ridderschap en de vier hoofdsteden.
- Bij het afhoren van de rekeningen zullen uit elk kwartier vertegenwoordigers van de ridderschap en de betreffende hoofdstad aanwezig zijn.

De bekrachtiging van het verbond en de toezeggingen van Arnold betekenden dat het territoriale netwerk formeel een plaats kreeg binnen het Gelderse politieke bestel: de steden en ridders mochten voortaan op eigen initiatief vergaderen om klachten van individuele leden tegen de hertog te bespreken; via de raad van zestien was het territoriale netwerk vertegenwoordigd in het centrale bestuur; en bij het nemen van allerlei soorten beslissingen was de hertog voortaan gebonden aan de toestemming van de steden en ridders.

Desalniettemin bleef het gezag van het territoriale netwerk in de praktijk omstreden. Hertog Arnold had zich in 1423 gedwongen gezien om aan de wensen van de steden en ridders tegemoet te komen, maar ten diepste hadden hij en zijn opvolgers wezenlijk andere opvattingen over de wijze waarop het land bestuurd moest worden dan de steden en ridders. In de vijftiende en zestiende eeuw trachtten de opeenvolgende hertogen dan ook de invloed van het territoriale netwerk op het landsbestuur terug te dringen. De toezeggingen van 1423 werden slechts tijdelijk waargemaakt. Aan het begin van Arnolds regering werd een reeks van oorkonden inderdaad bezegeld door de raad van zestien, en soms ook door de hoofdsteden. Vanaf de jaren 1430 begon de hertog zich hier echter aan te ontrekken; de raad van zestien verdween uit zicht.[724]

Maar toch: in het politieke bewustzijn van de stadsbestuurders en ridders waren het verbond van 1418 en de toezeggingen van 1423 niet meer weg te denken. De stedelijke elites en ridders beschouwden zich definitief niet meer als vazallen van de hertog, of als leden van

---

[721] Geciteerd in: Jentjes, *Rainald IV*, 138 noot 3. Zie ook de berichtgeving van een anonieme Utrechtse geschiedschrijver uit deze tijd: De Beke, *Croniken*, 359.

[722] De overgeleverde bevestigingsoorkonden van de stads- en landrechten treft men aan in: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 3, 6, 7, 12-16. De bevestiging van het verbond en de overige toezeggingen van hertog Arnold treft men aan in: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 1, 2, 5. Over de inhuldiging van Arnold in de verschillende Gelderse steden, zie: Nijsten, *In the shadow*, 358-360.

[723] In de jaren daarop blijkt overigens dat hierin alleen ridders zitting hadden. Verder moeten we de raad van zestien duidelijk onderscheiden van de hertogelijke raad, waarvan de leden niet namens het land, maar namens de vorst werkzaam waren.

[724] Alberts, *Staten van Gelre*, 124-133; Van Hout, 'Arnold en zijn raadslieden', 171-172.

het netwerk van de vorst, maar als leden van het territoriale netwerk, als vertegenwoordigers van het land van Gelre. In hun ogen waren zij de dragers van de eenheid en zelfstandigheid van Gelre; de hertog en zijn dynastie waren in essentie slechts een symbool daarvan: de hertog en zijn dynastie representeerden het land, waarvan de steden en ridders de dragers waren.[725]

4.10 Steden en ridderschap in opstand

In 1436, na diverse conflicten met hertog Arnold, sloten de in Nijmegen vergaderde hoofdsteden en vertegenwoordigers van de ridderschap een nieuw verbond, verwijzend naar het verbond van 1418 en de toezeggingen van 1423.[726] De leden van het verbond verlangden onder andere dat de hertog het leenrecht, landrecht, stadsrecht en dijkrecht zou handhaven, dat hij de wegen en rivieren veiliger zou maken, en dat hij geen delen van het land meer zou verkwanselen. Bovendien eisten zij dat de ambtmannen niet alleen trouw zouden zweren aan de hertog maar ook aan het landrecht. In principe waren ambtlieden al in de veertiende eeuw hiertoe verplicht, maar niet eerder werd dit door de steden en ridders collectief als thema opgepakt en naar voren gebracht.[727] Aan het slot van de verbondsakten staan bepalingen over de wijze waarop klachten zouden worden afgehandeld. Wanneer iemand een klacht had, moest hij deze bekend maken aan de hoofdstad van zijn kwartier. De hoofdstad zou deze klacht dan doorgeven aan de andere ridders en steden om vervolgens gezamenlijk actie te ondernemen. Mocht de hertog met dit alles niet wensen in te stemmen dan zouden de ridders en steden hem niet langer meer ten dienste zijn, zo staat het dreigend in de verbondsakten.[728]

De oorkonden werden in eerste instantie ondertekend door de in Nijmegen verzamelde vier hoofdsteden en de vertegenwoordigers van de ridderschap. Het was de bedoeling dat in de daaropvolgende maanden op kwartierlijk niveau de kleinere steden en individuele ridders bijeengeroepen zouden worden om ook hen in de gelegenheid te stellen hun handtekening te zetten. Bovendien wilde men dat alle burgers in de steden het verbond individueel zouden bevestigen.[729] Een paar weken na de vergadering schreef hertog Arnold aan de stad Elburg een brief waarin hij haar op het hart drukte om het verbond toch vooral niet te ondertekenen. Het laat zich denken dat hij ook aan andere steden en ridders een dergelijke brief heeft doen toekomen. In het schrijven aan Elburg liet de hertog zijn frustraties de vrije loop gaan:

> "Wij wolden dat gij ende alle guede borgeren in onse steden ende alle ondersaten onss lants clairlich wusten woe ongelymplich die raitslude onser vier stede arbeiden omme ons ende onse kinder te verderven (…), dair sij mit bedeckten schrift ende woerden ons gherne dat nett aver onse hoift trecken solden."[730]

---

[725] Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 10.
[726] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 158. Over de context waarin dit verbond tot stand kwam, zie: Alberts, *Staten van Gelre*, 150 e.v.
[727] Over de eed van trouw die de ambtmannen vanaf de veertiende eeuw aan het landrecht moesten afleggen, zie Kuys, *De ambtman*, 60-61.
[728] "So bekennen wij mit desen apenen brieve (...) dat wij mitten ritteren, knechten ende steden der lande van Gelre ende der graisschap van Zutphen geloeflic overkomen ende eynsgeworden syn, als oft sake were (...) dat onse genedige here den saken ende punten nae uitwisinge der cedulen vorscreven ommer nyet nagaen en wolde (...) dat wij asdan sijnre genaden in gheynen saken oen angaende to dienste noch te willen wesen en solen."
[729] Alberts, *Staten van Gelre*, 151-153.
[730] Geciteerd in: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, LIII-LIV. De brief bevindt zich in het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, Stadsbestuur Elburg 1320-1812, inv.nr. 42.

De hertog was echter niet in staat om aan de leden van het verbond het hoofd te bieden: ruim tweehonderd ridders en 21 steden zouden ten slotte de verbondsakten ondertekenen.

Arnold was diep gegriefd. Een aantal andere geschriften die hij opstelde naar aanleiding van het verbond geven hiervan blijk.[731] Hij verweet de hoofdsteden dat zij buiten hem om vergaderingen met de kleinere steden en ridderschap organiseerden om hen op te zetten tegen hem en zijn raad. Verder stelde hij op dat een vorst zich niet behoorde te gedragen als een ondergeschikte van zijn onderzaten, maar juist zijn gezag moest laten gelden. Kortom: het was onmogelijk om aan de verlangens van de steden tegemoet te komen; indien hij dat wel zou doen, zou hij het hertogelijk gezag voor altijd te grabbel gooien, zouden de hoofdsteden met steeds weer nieuwe eisen komen, en zou hijzelf tot smaad worden van zijn opvolgers.

De hertog zette zijn hakken in het zand. Daarop besloten de steden en ridderschap om hun dreigement waar te maken en hem op geen enkele wijze meer van dienst te zijn. Dit wierp vruchten af. De hoe langer hoe meer in geldnood verkerende Arnold zag in 1441 geen andere uitweg meer dan aan de wensen van zijn onderzaten gehoor te geven. Uit liefde voor zijn onderzaten en zijn land, zo verklaarde de hertog, had hij besloten om toch maar toe te treden tot het verbond.[732] De hertog, het land, en de leden van het verbond vormden nu een eenheid: "Wy soelen nu voirtaen al samen één lude sijn ende blijven", bezwoer Arnold. In ruil voor dit alles stonden zijn onderzaten hem een buitengewone bede toe.[733]

Het hoeft geen verbazing te wekken dat in de jaren daarop wederom conflicten de kop opstaken. Er bestond nu eenmaal een fundamenteel van verschil van mening over de vraag wie uiteindelijk de drager van de Gelderse eenheid en zelfstandigheid was: de hertog, of het territoriale netwerk van steden en ridders. Bovendien verkeerde Arnold in voortdurende geldnood. De oorlogen die hij voerde, zijn pogingen om door de keizer met Gelre beleend te worden, en meer in het algemeen het voortschrijdende proces van territorialisering hadden een enorme druk op de overheidsfinanciën gelegd.[734] Omdat de steden en ridders terughoudend waren met zowel de toekenning als de uitbetaling van buitengewone beden, zat er voor de hertog weinig anders op dan delen van het hertogdom te verpanden; wat vervolgens weer leidde tot klachten van de onderzaten. Een bekend voorbeeld is de verpanding in 1445 van het ten oosten van Nijmegen gelegen ambt de Duffelt aan de hertog van Kleef. Dit leidde tot verontwaardiging bij de Gelderse onderzaten, niet in de laatste plaats bij de Duffelse bevolking. De ridders van de Duffelt kwamen samen en verklaarden dat zij verbonden wilden blijven met hun hertog, de ridders en steden, en met het gemene land van Gelre.[735]

In de loop van de jaren 1440 groeide de ontevredenheid, met name onder de stadsbestuurders van Nijmegen; zij kwamen nu openlijk en gewapend in verzet tegen de hertog. Aarzelend schaarden de overige steden en ridderschap zich achter Nijmegen. Een Tielse kroniekschrijver verzuchtte rond deze tijd:

---

[731] Onder het inventarisnummer waarin de brief aan Elburg zich bevindt (zie de vorige noot) treffen we de kopieën aan van deze geschriften. De inhoud daarvan wordt medegedeeld in Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, LIII-LXII.

[732] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 198. In deze oorkonde is alleen sprake van de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem. Pas een jaar later, in 1442, zou ook het kwartier van Roermond opgenomen worden in de overeenkomst tussen de hertog en de leden van het verbond. Zie de aantekeningen van Nijhoff bij nr. 198.

[733] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 199.

[734] Over de financiële tekorten van hertog Arnold: Nijsten, *Shadow of Burgundy*, 94-97.

[735] "...myt wille oirs lantheren verbonden sijn, mitten ritteren, knechten, steden, in mitten gemeynen lande slands van Gelre". Ilgen, *Quellen* II,2, nr. 34. Zie ook: Ilgen, *Quellen* I, 160-161. Meer algemeen: Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit*, 120-121.

> "En zo zagen de Tielenaren, die voor de hertog partij hadden gekozen, dat ze geen weerstand konden bieden aan heel het hertogdom. Omdat ze van geen enkele kant steun verwachtten, hebben ze, door geweld gedwongen, met de andere steden van het land ingestemd. Door dergelijke uiterst onzinnige bemoeiingen van de steden bleek voorwaar dat geweld geweld kan keren. Uiteindelijk is de vermaarde vorst hertog Arnold van Gelre door zijn eigen steden als een machteloze balling uit bijna heel zijn eigen land verdreven."[736]

De passage laat overigens zien dat we het territoriale netwerk niet al te zeer als een gesloten blok moeten beschouwen. De oppositie tegen de hertog werd aangevoerd door Nijmegen. Andere steden, en de ridders stelden zich doorgaans terughoudender op, en sommige kozen juist de kant van de hertog. Het kostte Nijmegen in de vijftiende en zestiende eeuw steeds weer moeite om alle steden en ridders achter zich te krijgen.

Hoe dan ook, de positie van Arnold was aan het einde van de jaren 1440 danig verzwakt. In deze omstandigheden zag hertog Philips de Goede van Bourgondië, die bezig was zijn invloed in Utrecht en het huidige Oost-Nederland uit te breiden, kans om zich naar voren te manoeuvreren als bemiddelaar, en als vertegenwoordiger van de belangen van het Gelderse territoriale netwerk.[737] De bemoeienissen van Philips de Goede leidden in 1448 tot een door hem bijeengeroepen vergadering in Nijmegen van Gelderse steden en ridders. Om de vrede en orde in het land te herstellen werd op deze samenkomst een bestuursregeling samengesteld, de zogenaamde *Nye Ordinancie*.[738]

De *Nye Ordinancie* geeft een verhelderend beeld van de politieke denkbeelden die onder de stadsbestuurders en ridders leefden. Ze laat zien dat zij zichzelf beschouwden als vertegenwoordigers van het land, en in wezen ook als de toezichthouders van het hertogelijk gezag. In de bestuursregeling wordt een onderscheid gemaakt tussen een zogenaamde grote en een kleine raad van de hertog. De kleine raad, een soort voortzetting van de bestaande hertogelijke raad, zou bestaan uit een groep van vijf personen, afkomstig uit Gelre. De grote raad moest bestaan uit acht vertegenwoordigers van de ridderschap, uit elk kwartier twee. Samen met acht vertegenwoordigers van de vier hoofdsteden zou de grote raad één college vormen. Dit college van zestien personen doet denken aan de raad van zestien die in 1423 was ingesteld en in de jaren 1430 was verdwenen.[739] Een derde bestuursinstelling die in de *Nye Ordinancie* wordt genoemd is de 'gemene landdag': een vergadering van de gehele ridderschap en alle steden van Gelre.

Bij het dagelijkse bestuur moest de hertog zich volgens de bestuursregeling terzijde laten staan door de kleine raad van vertrouwelingen. Wanneer 'lastige kwesties' aan de orde kwamen, moest hij zich laten bijstaan door de 'raad van zestien', dat wil zeggen: de grote raad van acht gedeputeerden van de ridderschap, plus de acht vertegenwoordigers van de hoofdsteden. Bij een aantal met name genoemde kwesties moest de hertog zich laten bijstaan door de gemene landdag. Dit moest onder andere gebeuren wanneer hij van plan was om steden, burchten "of ander toebehoren 's lands van Gelre" te vervreemden. Andere zaken waarvoor de landdag bijeen zou moeten komen hadden betrekking op het voeren van oorlogen, het sluiten van verdragen en het slaan van nieuwe munten. Wanneer de kleine raad, de grote raad, of de landdag een besluit nam, moest de hertog dit ten uitvoer brengen, zelfs als het besluit tegen hem gericht was. Deed hij dat niet, dan zouden de ridders en steden zelf de uitvoering ter hand nemen. Verder benadrukten de opstellers dat ambtmannen Gelders

---

[736] *Tielse kroniek*, 173.
[737] Vaughan, *Philip the Good*, 229 e.v., 289-293.
[738] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 247.
[739] In een bestuursregeling uit 1459, waarin een raad van zestien wordt ingesteld, wordt verwezen naar de raad van zestien uit de *Nye Ordinancie*: "...den sestienen des lantz van Gelre, als in der Ordinancien van der macht der sestyen gescreven steyt." Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, nr. XLIV.

moesten zijn: "Dat alle amptluden die mijn here anstellen sall in sinen lande van Ghelre sullen sijn Gelressche."

Arnold was bereid om te onderhandelen, maar ging niet akkoord met de door hen ontworpen bestuursregeling. De besprekingen resulteerden een jaar later, in 1449, in een nieuw verbond tussen de hertog en zijn onderzaten. Dit bevatte voor een deel bepalingen uit de toezeggingen van 1423, het verbond van 1436, en uit de bekrachtiging van dat verbond door de hertog in 1441.[740] De nu gesloten overeenkomst voorzag onder andere in de vorming van een nieuwe raad van zestien, bestaande uit vertegenwoordigers van de ridderschap en de hoofdsteden. Deze raad van zestien had uitsluitend tot taak om te bemiddelen wanneer er geschillen zouden ontstaan over de uitvoering van de verbondsbepalingen. De meest in het oog springende regeling is de wijze waarop klachten van onderzaten behandeld zouden worden. Deze regeling was een aantasting van het hertogelijk gezag. Iemand die zich onrechtmatig behandeld voelde kon namelijk zijn beklag doen bij de hoofdstad van zijn kwartier, die de zaak vervolgens zou voorleggen aan de hertog. Gaf de hertog geen gehoor aan de klacht, dan zouden de steden en ridders beslag mogen leggen op de goederen en inkomsten uit het betreffende kwartier. Indien de hertog de klacht na behandeling ongegrond zou verklaren, dan mochten de steden en ridders uit het betreffende kwartier samenkomen om daarover een uitspraak te doen.

Ook het nieuwe verbond was tot mislukken gedoemd. Tussen de hertog en de steden zou het niet meer goed komen. In 1450 verzuchtte Arnold: "Want wes ons nu avergeet, des en sijn egheen heren versekert die enighe stede van machten hebben."[741] We kunnen ons levendig voorstellen dat hertog Arnold in deze omstandigheden behoefte had aan wat afleiding. In 1450 zien we hem dan ook vanuit Lobith afreizen naar het Heilige Land, om de zinnen te verzetten, en om als pelgrim een bezoek te brengen aan Jeruzalem. Twee jaar later keerde hij terug als ridder van het heilige graf.[742] Gedurende zijn afwezigheid werd het bestuur waargenomen door zijn echtgenote Catharina van Kleef. Zij werd bijgestaan door twee raadscolleges. Het eerste bestond uit een kleine groep vertrouwelingen. Het tweede was de door het verbond van 1449 nieuw leven ingeblazen raad van zestien.[743] Terwijl de raad van zestien in 1449 was ingesteld om geschillen op te lossen met betrekking tot de uitvoering van

---

[740] In de Betouw, *Vervolg der handvesten*, 58-68. Zie ook: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, LXXVI-LXXVII; Alberts, *Staten van Gelre*, 216-224.

[741] Geciteerd in: Alberts, *Staten van Gelre*, 230-231.

[742] Böck, 'Zur Jerusalemfahrt'.

[743] Over de raad van zestien die na 1450 actief was bestaat enige onduidelijkheid. Volgens Nijhoff bestond deze raad uit zestien gedeputeerden van de ridderschap. Op aandringen van de hoofdsteden zou volgens Nijhoff echter nog een groep zijn gevormd van acht ridders, die moesten fungeren als vertegenwoordigers van de hoofdsteden. Kortom: er was volgens Nijhoff een kleine raad van vertrouwelingen, een raad van zestien die de ridderschap vertegenwoordigde, en een groep van acht ridders die de hoofdsteden vertegenwoordigden. Hij baseert zich daarbij op de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Pontanus. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, LXXIX-LXXX) Het lijkt er echter op dat Pontanus' beeld van de situatie niet geheel juist is. De namen van de acht ridders die Pontanus noemt als vertegenwoordigers van de hoofdsteden komen namelijk voor in een oorkonde uit 1452. Daarin worden de acht ridder aangeduid als leden van de raad van zestien, als vertegenwoordigers van de baanderheren en ridderschap, niet als vertegenwoordigers van de hoofdsteden. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 278) De overige acht leden van de raad van zestien worden hierin niet vermeld. Me dunkt dat de overige acht leden vertegenwoordigers van de hoofdsteden waren. In een door Nijhoff zelf aangehaalde rekeningpost is namelijk sprake van "xvi baenritsen, heren, ridderschap ende raitzvrunde der vier hoeftsteden van den lande van Gelre". In een brieven uit 1450 en 1452 lezen we bovendien over de "sestien gedeputierde van der ritterschapp ende vier hoeftsteden", en over de "bainritzen ende ritterschap ende raitzvriende der vier hoiftstede slantz van Gelre van den sestienen." (DDL, doc.nr. 1044 en 881; Brabants Historisch Informatie Centrum, OA Grave, map 1450-1459; GA, OA Arnhem, inv.nr. 176) De raad van zestien bestond dus uit acht gedeputeerden van de ridderschap en acht raadsvrienden van de steden. Dit komt bovendien overeen met de bepalingen uit het verbond van 1449, volgens welke de raad van zestien moest bestaan uit acht ridders en acht vertegenwoordigers van de hoofdsteden, afkomstig uit de stadsraden.

de verbondsbepalingen, kreeg het tijdens Arnolds afwezigheid dus ook tijdelijk een bestuursfunctie.[744]

Na Arnolds terugkeer in 1452 kwam Gelre in steeds woeliger vaarwater terecht. Arnolds zoon Adolf begon zich openlijk van zijn vader af te keren, en voerde zelfs gewapende acties uit. Hij werd daarbij gesteund door zijn moeder Catharina, door de stad Nijmegen en vanuit het buitenland door Philips de Goede van Bourgondië. Tussen de hoofdsteden vonden in 1457 vergaderingen plaats over de vervanging van hertog Arnold door zijn zoon Adolf, die dan als voogd het landsbestuur van zijn vader zou moeten overnemen. Bij deze besprekingen duikt ook opeens de raad van zestien weer op in de bronnen.[745] Uiteindelijk bleek van de hoofdsteden alleen Nijmegen deze verregaande stap te willen zetten. Niettemin bestond er ook onder de andere steden en onder de ridderschap grote onvrede.[746]

In de jaren 1458-1459 werden nieuwe pogingen ondernomen om de verstoorde verhoudingen te herstellen. Met toestemming van Arnold ontwierpen twee bemiddelaars, heer Johan van Heinsberg en graaf Jacob van Horn, samen met gedeputeerden en raadsvrienden van de ridderschap en hoofdsteden, in januari 1459 een bestuursregeling.[747] Volgens de regeling moest de hertog zich terzijde laten staan door een 'dagelijkse raad'. Uit ieder kwartier zou de hertog een lid van de ridderschap uitkiezen om in zijn dagelijkse raad zitting te nemen. Naast de dagelijkse raad zou er een raad van zestien functioneren. Rechtsschendingen die in het verleden hadden plaatsgevonden zouden namelijk worden beoordeeld door de hertog en de raad van zestien. Nieuwe rechtsschendingen konden worden aangebracht bij de hertog en zijn dagelijkse raad. Indien zij niet tijdig een uitspraak doen, dan zouden de steden en ridderschap in het betreffende kwartier over de aangebrachte zaak beslissen. Verder lezen we in de bestuursregeling dat raadslieden en ambtmannen Gelders moesten zijn, en dat de hertog geen delen van het land mocht vervreemden zonder de instemming van de ridderschap en steden.

De bestuursregeling heeft nooit daadwerkelijk gefunctioneerd. In de loop van 1459 raakten de gemoederen weer danig verhit. Adolf had zich, op aanstichten van Nijmegen, met een leger in Venlo verschanst, om van daaruit het Arnold-getrouwe Roermond het leven zuur te maken. De hertog riep daarop Arnhem, Zutphen, de kleinere steden en de ridderschap te hulp om hier een einde aan te maken, maar kreeg nul op rekest. Diverse bemiddelingspogingen door Arnolds broer Willem van Egmond, Gijsbert van Bronkhorst-Batenburg en Gerard van Culemborg wierpen echter in het najaar van 1459 hun vruchten af. Op een Landdag in Batenburg werd een regeling getroffen voor het conflict tussen Arnold en Adolf.[748]

---

[744] Overigens meent W. Jappe Alberts dat de raad van zestien tijdens Arnolds afwezigheid geen nieuwe taken kreeg, maar slechts de taken uitvoerde die in het verbond van 1449 waren vastgelegd. De raad van zestien die we aan het begin van de jaren 1450 enkele malen in de bronnen tegenkomen was volgens hem geen bestuursorgaan die hertogin Catharina terzijde stond. Alberts, *Staten van Gelre*, 235, noot 3.

[745] Alberts meent dat op een vergadering in juli 1457 te Nijmegen gesproken werd over de aanstelling van Adolf als ruwaard, welke functie hij samen met de raad van zestien zou uitoefenen. (Alberts, *Staten van Gelre*, 241) In de Arnhemse rekeningpost waar hij zich op baseert wordt echter niets gezegd over een eventuele bestuursfunctie van de raad van zestien onder het ruwaardschap van Adolf. Hierin lezen we slechts: "...die burgermeisters gereden tot Nyemegen, soe die van Nymegen die steden hadden gescreven, ende verscalden onsen joncker [Adolf] te maken een ruwaird des lantz. Mit den sestienen uytgeweest 4 dagen." Geciteerd in: Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, 9.

[746] Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, 5-13; Alberts, *Staten van Gelre*, 239-243; Alberts, 'Anti-Bourgondische politiek'.

[747] Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, nr. XLV. Zie ook de aan hertog Arnold gerichte memorie van Nijmegen uit 1458, en het antwoord van de hertog daarop, medegedeeld in: Alberts, *Stukken betreffende de geschillen*.

[748] Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, 18-23; Alberts, *Staten van Gelre*, 257-263.

Desondanks bleef het ongenoegen voortduren, totdat uiteindelijk de zinnen zouden zegevieren over het verstand. Adolf hervatte de vijandelijkheden tegen zijn vader. De steden en ridderschap trokken hun handen af van de hertog, die op zijn beurt trachtte zich los te maken van hun bemoeienissen. In 1465 namen de gebeurtenissen een dramatische wending met de geruchtmakende gevangenneming van Arnold door zijn zoon Adolf. Vermoedelijk gebeurde dit zonder medeweten van de steden en ridderschap. Hoewel de afkeer van Arnold groot was, vonden velen de manoeuvre van Adolf al te driest. Aanvankelijk kreeg hij dan ook alleen steun van Nijmegen. In de jaren daarop wist Adolf echter, na heftige binnenlandse oorlogen, en met name na de slag bij Straelen (1468), in de buurt van de stad Gelre zijn gezag als hertog te vestigen. Het territoriale netwerk had gedurende deze periode tijdelijk aan betekenis ingeboet als gevolg van innerlijke tegenstellingen. Maar na 1468 werd het overleg tussen de steden en ridders hervat, de eenheid hersteld, en Adolf algemeen erkend als hertog.

Rond 1469 vond echter een *renversement des alliances* plaats die zijn schaduwen tot ver in de zestiende eeuw vooruit wierp. Bourgondië begon afstand te nemen van Adolf en diens aanhang; in plaats daarvan knoopte het contacten aan met Willem van Egmond, de broer van de gevangen Arnold, de voornaamste tegenstander van Adolf, en aanvoerder van de partij der Arnoldisten. Hertog Karel de Stoute van Bourgondië, die in 1467 zijn vader Philips was opgevolgd, nam Willem van Egmond persoonlijk in bescherming; in 1469 verscheen een Bourgondische bode om de inwoners van Gelre hiervan op de hoogte te stellen. Op het huis van Willem van Egmond in Arnhem werd het wapen van Bourgondië aangebracht. Het conflict tussen hertog Adolf enerzijds, en Willem van Egmond en de gevangen Arnold anderzijds ontwikkelde zich zodoende tot een veel ingrijpender conflict tussen een anti-Bourgondische en een pro-Bourgondische factie, met als uiteindelijke inzet de vraag: moest Gelre deel gaan uitmaken van de Bourgondische Nederlanden, of moest het zelfstandig blijven? Het territoriale netwerk kreeg vanaf deze tijd een uitgesproken anti-Bourgondisch stempel, en zou dat in de zestiende eeuw behouden, totdat een van de nazaten van Karel de Stoute, keizer Karel V, in 1543, na decennia van oorlog het hertogdom veroverde en een einde zou maken aan het anti-Bourgondische streven van de steden en ridderschap.

De argwaan van de steden en ridderschap jegens Bourgondië werd in 1470 versterkt toen hertog Adolf naar het hof van Karel de Stoute werd ontboden om zich te verdedigen tegen aantijgingen van Willem van Egmond. De Bourgondische hertog dwong Adolf daar om zijn vader Arnold vrij te laten. Adolf voelde zich weinig op zijn gemak aan het Bourgondische hof, vooral nadat zijn vrijgelaten vader hem daar was komen opzoeken. In 1471 probeerde hij heimelijk naar Gelre terug te keren, maar onderweg werd hij onderschept. Sedertdien werd hij door de Bourgondische hertog gevangen gehouden. Arnold trok nu, onder de *aegis* van Bourgondië, terug naar Gelre om daar wederom zijn gezag als hertog te vestigen. Hij werd echter allerminst met open armen ontvangen. In het hertogdom zag men Arnold nu als een stroman van Bourgondië. Het verzet tegen zijn komst was massaal. Arnold kwam niet verder dan Grave, aan de grens met Brabant. Met uitzondering van dit stadje, en van een deel van de ridderschap in de kwartieren van Roermond en Arnhem had Arnold nergens aanhang in Gelre.[749]

Op het moment dat men in Gelre vernam dat Adolf gevangen genomen was, en dat Arnold op weg naar huis was, kwamen de steden en ridderschap bijeen om zich hierover te beraden. Zij schreven een brief aan Karel de Stoute met de mededeling dat zij de inmenging van Bourgondië in Gelderse aangelegenheden niet op prijs stelden. Bovendien sloten de steden en ridderschap van de drie Nederkwartieren (de kwartieren van Arnhem, Nijmegen en Zutphen) een nieuw verbond, tot "nutticheyt ende waillfairt" van de hertog, van henzelf en

[749] De aanhang van Arnold onder de ridderschap staat opgesomd in een oorkonde uit 1472: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 532.

van het gemene land.[750] Het Kwartier van Roermond hield zich nog afzijdig. Omdat Adolf gevangen zat en Arnold in het hertogdom niets meer te vertellen had, was het overheidsgezag nu feitelijk in handen van het territoriale netwerk, dat op eigen initiatief belasting ging heffen om het verzet tegen Arnold en Bourgondië te organiseren. Ter vervanging van de afwezige hertog werden achtereenvolgens heer Willem van Sombreffe en graaf Vincent van Meurs als 'hoofdman van het land van Gelre' aangesteld.

Het werd de steden en ridderschap hoe langer hoe duidelijker dat Karel de Stoute van zins was om Gelre in zijn bezit te krijgen. Eind 1471 maakte de machteloze Arnold zijn Bourgondische beschermheer tot voogd van Gelre. Een jaar later gaf hij hem het hertogdom in pand. Met het oog op de dreiging die van Bourgondië uitging deden Nijmegen, Zutphen en Arnhem een oproep aan Roermond om zich bij hen aan te sluiten. In de brief waarschuwen zij Roermond dat de vijand het land van Gelre en zijn onderzaten wil delen, verderven en vervreemden:

> "De wederpartijen (...) moghen noch gerne vorder ind meer twydracht, parthijen, scheidinge ind deylinge tusschen u ind onss, ind den gemeynen ondersaten der lande van Gelre to maken, ind die lande tot onser alre ewiger verderffnisse to brengen ind to vervreemden."[751]

U en wij, hielden zij Roermond voor, zijn "als guede Gelresschen" verplicht om ervoor te zorgen dat het 'goede land van Gelre' ongedeeld blijft en niet in vreemde handen terecht komt.[752]

Roermond hield zich echter gedeisd. Toen Arnold in 1473 overleed, en Karel de Stoute met een leger naar Gelre trok om zijn pand te verzilveren, trokken de Roermondse stadsbestuurders haastig de hertog van Bourgondië tegemoet om hem de sleutels van hun stad te overhandigen. Elders in Gelre werd wel strijd geleverd, maar het verzet was te verbrokkeld en te zwak om de vijandige legers te kunnen stoppen. Binnen een maand hadden alle steden zich overgegeven en kon Karel de Stoute worden ingehuldigd als nieuwe hertog.[753] Onder zijn bewind werd de invloed van het territoriale netwerk drastisch teruggedrongen. Van overleg tussen de steden en ridders was tot aan Karels onverwachte dood in 1477 nauwelijks nog sprake.[754]

Na de dood van Karel de Stoute stortte het Bourgondische gezag in Gelre in elkaar. Het overleg tussen de steden en ridders werd snel weer opgepakt. Adolf, die tot dan toe door de Bourgondische hertog werd vastgehouden, kwam nu vrij, werd door de Landdag als hertog aangesteld, maar kwam nog datzelfde jaar noodlottig aan zijn einde.[755] De zoon van Adolf, de negenjarige Karel van Gelre, zou zijn vader zijn opgevolgd, ware het niet dat hij gevangen

---

[750] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 509.
[751] De brief is afgedrukt in: Alberts, *Staten van Gelre* II, 67, noot 1.
[752] Over de periode 1460-1473, zie: Alberts, *Staten van Gelre* II; Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, 123 e.v.; Van Veen, *Laatste regeeringsjaren*, 25 e.v.; Van Veen, 'Adolfs eerste regeeringsjaar'; Van Veen, 'Geschiedenis des jaars 1466'; Van Veen, 'Geschiedenis der jaren 1467 en 1468'. Vanuit een meer Bourgondisch perspectief, zie: Ehm, *Burgund und das Reich*, 46-60; Vaughan, *Charles the Bold*, 112 e.v.
[753] Over de verovering van Gelre: Paravicini, 'Kleve, Geldern, Burgund'; Ehm, *Burgund und das Reich*, 60-65; Vaughan, *Charles the Bold*, 118-120.
[754] Alberts, 'Eerste Bourgondische bezetting'; Alberts, *Staten van Gelre* II, 89-107. Ik zal hier niet ingaan op de institutionele veranderingen die Karel de Stoute in Gelre doorvoerde, aangezien deze na zijn dood weer zijn teruggedraaid. Zie hierover: Maris, 'De raadkamers'.
[755] Opmerkelijk is dat Adolf na zijn vrijlating een pro-Bourgondische koers volgde, in weerwil van de anti-Bourgondische stemming in Gelre. Vermoedelijk zag hij voor zichzelf een grote rol weggelegd in de Nederlanden, wellicht zelfs als toekomstig echtgenoot van Maria van Bourgondië. Van Dalen, 'Van Bourgondië tot Oostenrijk'.

werd gehouden door aartshertog Maximiliaan van Habsburg, die als schoonzoon van Karel de Stoute de Bourgondische boedel had overgenomen. Maximiliaan had er alle belang bij om de knaap vast te houden: de aartshertog zag het als zijn taak om Gelre terug te veroveren, en te voorkomen dat Karel van Gelre als hertog zou worden ingehuldigd.

Na een periode van binnenlandse oorlogen tussen pro- en anti-Bourgondische facties, lukte het Maximiliaan in 1481 om Gelre te veroveren. Het Habsburgs gezag was echter zwak. Vanaf 1489 werden er contacten gelegd tussen het territoriale netwerk en Karel van Gelre, die inmiddels niet meer de gevangene was van Maximiliaan maar nu van de Franse koning. Zonder toestemming van Maximiliaan voerden de steden en ridders onderling overleg om het losgeld te verkrijgen dat nodig was om Karel vrij te krijgen en terug te laten keren naar Gelre. Maximiliaans stadhouder protesteerde krachtig tegen dit eigenmachtig optreden van de steden en ridders. Hij was echter machteloos: het Habsburgs gezag stelde weinig voor; de onderzaten konden vrij hun gang gaan. In 1492 was de zaak beklonken. Karel van Gelre werd vrijgelaten. De Franse koning, die in de vrijlating een uitgelezen mogelijkheid zag om zijn rivaal Maximiliaan problemen te bezorgen, gaf Karel het nodige Franse krijgsvolk mee om zich een weg te kunnen banen naar Gelre. Toen Karel in het voorjaar van 1492 in het hertogdom aankwam werd hij feestelijk onthaald. Van Habsburgs verzet was nauwelijks sprake.[756]

4.11 De confrontatie tussen Karel van Gelre en het territoriale netwerk

Niettegenstaande de joviale ontvangst kreeg ook Karel van Gelre (1492-1538) te maken met oppositie van het territoriale netwerk, ja zelfs met gewapend verzet. De steden en ridders bleven hun oude eisen herhalen: inspraak in het landsbestuur, geen vervreemding van landsdelen, alleen Gelderse overheidsfunctionarissen, handhaving van de land- en stadsrechten, enzovoorts. Bij zijn inhuldiging bevestigde Karel dan ook de land- en stadsrechten, beloofde geen delen van het land te vervreemden zonder de toestemming van de steden en ridderschap, en verzekerde alleen Geldersen in zijn raad op te nemen en aan te stellen als ambtman.[757]

Hertog Karel heeft tijdens zijn regeerperiode getracht om de invloed van het territoriale netwerk terug te dringen. Dit is niet gelukt. In financieel opzicht bleef hij, net als zijn voorgangers, met handen en voeten gebonden aan de steden en ridderschap. De inkomsten uit de domeinen, tollen en gewone beden waren allang niet meer genoeg om in de noden van de hertog en het centrale bestuur te voorzien. Het opnemen van krediet en de verpanding van ambten of delen van het hertogdom boden slechts op korte termijn uitkomst. De enige structurele oplossing, de invoering van directe belastingen, stuitte echter op verzet. Aan het begin van zijn regering merkte Karel hierover op: "...ind want onse lantscap ende ondersaeten gerne sijen ende liever hebben solden dat wij van onsselffs gueden end renthen leeffden (...), dan dat wij onse lande ende ondersaeten myt ongewoentlicken beden off

---

[756] Alberts, *Staten van Gelre* II, 107-172; Van Dalen, 'Van Bourgondië tot Oostenrijk'; Struijck, *Gelre en Habsburg*, 13-21; Rotthoff-Kraus, 'Gelre en Habsburg'.

[757] Zie bijvoorbeeld de bevestiging van het landrecht voor het Overkwartier: "Oick en sullen wy ghene sloute, stede noch vesten onss vursseide Avervierdels bevelen noch bedienen laten dan inneheymschen die in den lande geseten ind geboeren syn (...), ind dat oick nyement in onsen raide syn en sall dan geboeren ingeseten onsser lande. (...) Ouch en sullen wy ghene sloute, stede, vesten, ampten, domeynen off renthen bynnen onsen Avervierdell vursseide ewech geven, verpanden, verkoipen off bezweren buyten wille ind consent onsser bannerheren ind deputierden desselven vierdels." Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 431-432; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 76. Zie o.a. ook: *Handvesten van Nijmegen*, 115-116; Van Loon, *Groot Gelders placaet-boeck* II, 84-85, 137-141.

schattyngen besweren end belasten."[758] Steeds weer moest de hertog zijn hand ophouden. Steeds weer moest hij toestemming vragen voor het heffen van een buitengewone bede. En steeds weer toonden de steden en ridders zich terughoudend met de toekenning en inning daarvan.

Al een jaar na zijn feestelijke inhuldiging brak er een conflict uit tussen Karel en zijn onderzaten, die meenden dat de hertog verkeerd gebruik maakte van de door hen toegekende buitengewone beden. Op een dagvaart in Nijmegen vergaderden de ridderschap en hoofdsteden over de vraag hoe zij hierin verbetering konden aanbrengen. Uit het stuk dat zij opstelden blijkt weer hoezeer zij gehecht waren aan de eenheid van het land:

> "Om vrede, eendracht ind vrientscap bynnen lantz to maken ind t'onderhalden (...), ind dese lantschap ongespleyt bij een to halden (...), tot besten ind wailfart ons genedigen heren ind ons alre, soe ist (...) verraempt datmen alle twijste (...) tusschen onsen genedigen heren ind ennigen landsaiten (...), ende oick tusschen den ondersaten onder malckanderen bynnen lantz wesende in gueder burgen ind machten will laten ainstain."[759]

Om de verdediging van het land beter en efficiënter te organiseren besloot men om zelf, op eigen kosten een staand leger van tweeduizend man in het leven te roepen dat gehuld zou gaan in de kleuren van de hertog.[760] Ook maakte de vergadering een regeling voor de samenstelling van het hertogelijk hof, van de hofmeester tot en met de voorsnijder. De leden van het hof moesten geboren Geldersen zijn, en "sich halden op Gelressche manier", dat wil zeggen: zuinig zijn. Onder het volk was namelijk gemor ontstaan omdat de Fransen die met Karel van Gelre naar het hertogdom waren meegekomen de bijeengebrachte beden op schandalige wijze in herbergen te gelde hadden gemaakt. Deze Fransen moesten worden ontslagen en teruggestuurd.

De binnenlandse verhoudingen zouden gedurende Karels verdere regeerperiode gespannen blijven. De steden en ridderschap wilden dat Gelre onafhankelijk, en dus uit handen van de Habsburgers bleef. Daarom hadden zij tenslotte Karel naar Gelre gehaald. Maar tegelijk werden de oorlogen die hij voerde ten behoeve van de onafhankelijkheid als een zware last ervaren. Klachten over de oorlog vermengden zich met klachten over het eigenmachtig optreden van de hertog. In 1500 uitten de steden en ridderschap bij de hertog hun onvrede over het aanhoudende geweld, het gebrek aan veiligheid, de achteruitgang van de handel en nijverheid, de belastingdruk en, vanzelfsprekend: de schending van hun privileges. Ze verlangden van de hertog dat hij hen zou raadplegen bij het ondernemen van oorlogen, het heffen van belastingen en het vervreemden van gebiedsdelen. Ook wensten zij aanwezig te zijn bij het afhoren van de rekeningen. Om een einde te maken aan de schending van hun privileges eisten de steden en ridderschap bovendien dat zij zelf, buiten de hertog om, raadslieden of ambtmannen die zich hieraan schuldig maakten zouden mogen straffen. Dit alles brachten zij onder de aandacht, naar eigen zeggen, ten behoeve van de eenheid van het land, die nodig was om de vijanden van de hertog en het land te weerstaan. Hertog Karel reageerde verontwaardigd, maar stemde een jaar later noodgedwongen in met de eisen, in ruil voor een buitengewone bede.[761]

---

[758] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 70.
[759] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 65.
[760] Zeshonderd soldaten zouden voor rekening komen van het Kwartier van Nijmegen, vijfhonderd voor het Kwartier van Arnhem, vijfhonderd voor het Kwartier van Zutphen, en vierhonderd voor het Overkwartier. Elk kwartier zou drie kapiteins aanstellen om de legers aan te voeren.
[761] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 286-290, 294, 299, 300, 307, 329; Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 24-27.

Hoe kon Karel van Gelre zich bevrijden uit de greep van het territoriale netwerk? Hij heeft geprobeerd nieuwe belastingen in te voeren, hij heeft geprobeerd om meer invloed te krijgen op de verkiezing van stadsschepenen, en hij heeft geprobeerd Nijmegen te verzwakken door de stad juridisch los te weken van het Duitse Rijk.[762] De meest in het oog springende maatregel was evenwel de bouw van versterkingen en blokhuizen in en nabij steden, die hij liet bemannen door eigen soldaten. Zo kon hij, indien nodig, zijn onderzaten met geweld onder druk zetten. Dit middel, dat ook door andere zestiende-eeuwse vorsten beproefd werd, zette Karel met name in vanaf de jaren 1520.[763] De altijd verontwaardigde Zutphense geschiedschrijver Konrad van Achterveld schreef hierover ruim twintig jaar na Karels dood:

> "De steden in zijn land had hij verzekerd door de bouw van stevige vestingwerken en de verbetering van oude, zwakke vestingwerken: torens en poorten, door hem bezet en beteugeld met de sleutels van de steden, die hij gewoonweg met geweld van de door het volk gekozen stadsraden en burgemeesters had afgewrongen. Al de vestingen, torens en poorten in de steden hield hij bezet onder een regime van Gelderse misleiding en bedrog, dat hij de burgers en boeren, het volk van het Gelderse hertogdom had toebereid."[764]

De maatregelen werkten echter averechts. De oppositie nam toe. Met instemming bericht Van Achterveld dat de Geldersen in opstand kwamen en de vestingwerken, uitingen van tirannie, met de grond gelijk maakten.

Tweemaal kreeg de hertog te maken met gewapend verzet. Voor het eerst in de tweede helft van de jaren 1520.[765] Een lid van het fraterhuis van Doesburg beschrijft hoe in 1526 de steden in opstand kwamen:

> "De hertog trachtte namelijk een ongelofelijk zware en tot nu toe ongewone belasting aan de steden en het hele land op te leggen. De steden bleven echter hardnekkig weigeren. Hoe vaker hij ze ter vergadering bijeenriep, des te slechter kwamen de zaken ervoor te staan, zelfs zo, dat een aanzienlijk aantal steden opstandig werd."[766]

De frater vertelt hoe het weerspannige Doesburg hardhandig tot de orde werd geroepen:

> "Onder het mom en voorwendsel van vrede drong hertog Karel op 8 september van dit jaar met een klein aantal ruiters en voetvolk Doesburg binnen. Aangezien onze stad tegen hem in opstand was gekomen, verontrustte zijn onverwachte komst en aanwezigheid ons zeer. Toen hij binnen was, en de omgeving in zich had opgenomen, gaf hij de bewoners van het platteland bevel om met zware arbeid in de buurt van het hospitaal een schans of versterking te graven en bouwen, om zo opstanden in de toekomst te voorkomen."[767]

---

[762] Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 48-49; Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit*, 74, 121-123; Schevichaven, 'Nijmegen en Karel'.

[763] Vgl. voor de Nederlanden t.t.v. Karel V: Roosens, 'De invloed van de vestingbouw'.

[764] "Unde suae terrae fimaverat oppida firmis moenibus antiquis his infirmisque resartis: turribus et portis possessis atque retentis clavibus oppidulorum, prorsus ab hisce receptis consulibus populi electis, summisque magistris, armatis manibus, quascunque tenebat in illis urbibus, oppidulisque suis sub regmine fraudis Geldriacique doli, quemcunque paraverat illis civibus, agricolis regni, imperiique ducatus Geldriaci." Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 35-36.

[765] Over de opstand in de tweede helft van de jaren 1520, zie o.a.: Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 48-160; Schevichaven, 'Nijmegen en Karel'.

[766] "Dux enim incredibilem et hactenus inconsuetam mulctam pecunaiariam civitatibus et toti terre conabatur imponere, sed civitates omnino renuere. Et quanto sepius ad consilium convocabantur, tanto res in deterius proficiebant, ita ut nonnule civitates omnino rebelles se exhibuerunt."De kroniek is opgenomen in: *De ortu domus*, 110.

[767] "Anno quo supra dux Karolus cum equitibus et peditibus non multis intravit Doesborch in sabbato quinquagesime sub specie scilicet et obtentu pacis, cuius improviso adventu et presencia valde extimuimus, quia communitas nostra rebellionem ei exhibuerat. Qui eciam ingressus, loci situ considerato, ad rebellionem

Vooral Nijmegen was opstandig. In 1526 verwoestte het de vestingen Heumen en Persingen; twee jaar later onderging Doddendaal hetzelfde lot. In 1529 werd Karel de toegang tot Nijmegen ontzegd, totdat hij beloofde om geen nieuwe versterkingen in de stad aan te leggen.[768]

Aan het einde van de jaren 1530 kwamen de Gelderse steden andermaal in opstand. Nu waren de gevolgen voor Karel catastrofaal. De aanleiding voor het oproer was een verdrag dat de hertog in 1534 in het geheim gesloten had met koning Frans I van Frankrijk. De twee hadden afgesproken dat Karel als hertog van Gelre zou worden opgevolgd door Frans. Karels huwelijk met Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg was vooralsnog kinderloos, en de altijd al sterk op Frankrijk georiënteerde hertog wilde voorkomen dat Gelre na zijn dood in handen zou vallen van het gehate Habsburg. Koning Frans I, zo meende Karel, zou meer dan enig ander vorst in staat zijn om Habsburg op afstand te houden.

In 1537 maakte Karel de stad Nijmegen deelgenoot van zijn geheime plannen, en vroeg haar om het verdrag met Frankrijk te ondertekenen. Zijn ideeën vielen niet in goede aarde. Hoe kon het ook anders? Het is wonderlijk wanneer men bedenkt dat de hertog de illusie had dat hij Nijmegen kon overhalen om in te stemmen. De Nijmeegse stadsbestuurders antwoordden ronduit afwijzend. Zij schreven de hertog dat de Fransen geen haar beter waren dan de Bourgondiërs/Habsburgers. Nee, zij wensten geen vreemde heer: ze wilden niet Frans worden, maar leven en sterven als Geldersen ("...Gelres leven ind sterven wolden"). Hoe dan ook, voordat de stadsbestuurders een definitieve beslissing zouden nemen, wensten zij eerst overleg te plegen met 'het land' (de steden en ridderschap). Karel antwoordde korzelig dat het land aan hem toebehoorde, en aan niemand anders.[769]

Toch zat er voor de hertog niets anders op dan de steden en ridders bijeen te roepen. In het najaar van 1537 kwam de Landdag in Arnhem bijeen. De Zutphense kerkmeester Alphert van Till vergunt ons een blik op de taferelen die zich daar afspeelden. Hij schetst het beeld van een hysterische Karel die de aanwezigen vermaande dat alleen de koning van Frankrijk, waar hijzelf een bloedverwant van was, machtig genoeg was om Gelre te beschermen tegen de keizer. Mochten de steden en ridders het verdrag afwijzen, dan zou hij het land ten prooi laten vallen aan de verwoesting: "Soe wolden sine genade die lantscop laten toe riten ende spliten ende wust warden, datter ghien vogell woenen solde."[770]

Men liet zich echter niet overhalen. Toen de hertog dreigde met geweld, keerden veel steden zich van hem af. Volgens de genoemde Doesburgse frater kwamen alle Gelderse steden en het gehele land tegen Karel in opstand, met uitzondering van Arnhem. Achtereenvolgens werden in Nijmegen, Venlo, Tiel, Zaltbommel, Zutphen, Doesburg en Harderwijk versterkingen van de hertog ingenomen en afgebroken.[771] Nijmegen, Roermond, Zutphen en nog een aantal kleinere steden sloten een verbond waarin ze verklaarden dat zij, naar het voorbeeld hunner voorouders, altijd bereid waren geweest om lijf en goed in te zetten voor de hertog en het land. Als dank had Karel hun echter ongewoon zware schattingen opgelegd, die indruisten tegen de privileges en gewoonten. Hij had vestingen gebouwd en van daaruit gewelddaden ondernomen. Hij had een verdrag met de koning van Frankrijk gesloten.

---

deinceps precavendam, cum magno ac multo ruricolarum labore vallum sive munitionem e regione hospitalis effodi et construi iussit." *De ortu domus*, 112.

[768] Schevichaven, 'Nijmegen en Karel'.

[769] Citaten uit: Schevichaven, 'Nijmegen en Karel', 41-42. Zie verder: Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 65 e.v.; Van Driel, 'Gelre vóór 1543', 89-90. Over de verhouding tussen Karel en de Franse koning, zie: Kalsbeek, *Betrekkingen tussen Frankrijk en Gelre*.

[770] Tadama, 'Oordeel van een tijdgenoot', 69.

[771] *De ortu domus*, 127. Over de slechting van de hertogelijke vestigen, zie ook: Tadama, 'Oordeel van een tijdgenoot', 70.

En toen de steden hadden geweigerd dit verdrag te ondertekenen, en geantwoord hadden dat zij als Geldersen wilden leven en sterven, had de hertog hen gedreigd dat wat hem betreft het land uiteengereten en gespleten mocht worden. Noodgedwongen, zo stelden de verbonden steden, hadden zij verschillende versterkingen van de hertog afgebroken. Omdat zij zich hiermee de woede van Karel op de hals hadden gehaald, beloofden zij elkaar te steunen en gezamenlijk hun rechten te verdedigen "tot eer, best ind wailfaer onser alre ind onser alijngen lantschappen". Verder beloofden ze om alleen in overleg met elkaar een opvolger voor Karel te zoeken.[772]

Na de inname en slechting van verscheidene vestingen was de hertog machteloos. Zijn lot lag nu in handen van de steden. Woedend legde Karel zich bij hun wensen neer, en stond toe dat Nijmegen de steden en ridderschap bij elkaar riep om te vergaderen over zijn opvolging.[773] Wie had men op het oog als opvolger? Naast de koning van Frankrijk waren er drie gegadigden: keizer Karel V, hertog Antoon van Lotharingen en Willem van Kleef, de zoon van hertog Johan III van Kleef. De keizer maakte aanspraak op Gelre als achterkleinzoon van Karel de Stoute van Bourgondië. Antoon van Lotharingen maakte aanspraak als neef van Karel van Gelre. Willem van Kleef, ten slotte, stamde via zijn Gulikse voorouders af van de Gelderse dynastie, en kon op grond daarvan aanspraken laten gelden.

De door Nijmegen opgeroepen Landdag vond plaats in december 1537. Naast de steden en ridders waren hier delegaties aanwezig van keizer Karel V, Antoon van Lotharingen, Willem van Kleef, en Karel van Gelre. Tegenover de afgevaardigden van Karel van Gelre maakten de leden van de Landdag hun wensen op niet mis te verstane wijze kenbaar. Zij eisten dat de hertog geen geweld meer zou gebruiken, en dat hij zich niet meer zal laten adviseren door schelmen en booswichten, maar door "braven luyden, uuyter lantscap geboren". Zij voegden daaraan toe dat zij liever Turks zouden worden, of met de duivel in zee gaan dan zich onder het gezag van de Franse koning te begeven. Karels opvolger moest een bloedverwant van de hertog zijn. De dynastieke continuïteit moest gewaarborgd blijven: "Oick en wolden zij nyet ontvreempt zijn van de bloet van haeren geboren heere."[774]

Keizer Karel V had in Gelre nauwelijks aanhang. Zijn diplomaten kregen op de Landdag te horen dat men bang was om onder Habsburgs bestuur de vrijheden te verliezen en hogere belastingen te moeten betalen.[775] Antoon van Lotharingen had wél een groot aantal partijgangers. Als meest nabije bloedverwant van Karel van Gelre gold hij als een serieuze kandidaat. De Landdag twijfelde echter of hij vanuit het verre Lotharingen daadwerkelijk iets voor Gelre kon betekenen. Uiteindelijk viel de keuze van de steden en ridderschap op Willem van Kleef, omdat hij in staat werd geacht het hertogdom effectief tegen Habsburg te kunnen verdedigen. Willem was immers erfgenaam van de ten oosten en zuiden van Gelre gelegen hertogdommen Kleef, Gulik en Berg, en de graafschappen Mark en Ravensberg. Samen met Gelre zou dit Nederrijnse landencomplex tegenwicht kunnen bieden tegen het machtige Habsburg.[776]

De steden en ridders legden hun verlangens vervolgens vast in een reeks punten die door zowel Karel als Willem van Kleef ondertekend zouden worden. Beiden moesten bijvoorbeeld beloven geen oorlog te verklaren zonder goedkeuring van 'het land' (de steden en ridderschap), en alleen Geldersen als ambtman aan te stellen. Verder zouden uit elk kwartier twee ridders worden aangewezen als raadgevers van de hertog. De meest verregaande punten

---

[772] DDL, doc.nr. 142 (Streekarchivariaat Regio Achterhoek, Archief Bergh, inv.nr. 21).
[773] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, VI, 3, nr. 1910.
[774] De brief waarin dit is weergegeven is deels afgedrukt in: Schevichaven, 'Karel en Nijmegen', 49-51. Zie ook: DDL, doc.nr. 898 (GA, Handschriften, inv.nr. 318).
[775] Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 70-71; Schevichaven, 'Karel en Nijmegen', 51.
[776] Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 70.

waren dat het land op eigen initiatief een Landdag bijeen mocht roepen, en dat iedere hoofdstad op eigen initiatief haar eigen kwartier bijeen mocht roepen om te vergaderen.[777]

In januari 1538 kwam het definitieve verdrag tot stand waarin de verhoudingen tussen Karel van Gelre, Willem van Kleef en de Gelderse onderzaten geregeld werden.[778] De overeenkomst had het karakter van een verbond tussen Karel, Willem en de Gelderse steden en ridderschap. Dit verbond, zo lezen we, had men gesloten met het oog op de oorlogen die het land jarenlang in hun greep hadden gehouden, en met het oog op de eindeloze conflicten tussen Karel en zijn voorvaderen enerzijds, en de 'landschappen' van Gelre anderzijds. Volgens het verdrag zou Willem van Kleef tijdens Karels leven fungeren als 'beschermheer'; na Karels dood zou hij hem opvolgen als hertog. Daarbij beloofden Karel en Willem om het land niet "tho splyten, tho ryten, tho scheiden of t'deilen", en de privileges en gewoonten te respecteren. Voorts beloofden zij om geen delen van het land te vervreemden, geen oorlog te voeren zonder de goedkeuring van de Landdag, en om geen ongewone belastingen te heffen buiten de door de Landdag toegestane beden. Ook mochten zij niet zonder toestemming vestingen in steden bouwen. Ambtmannen en andere functionarissen moesten Gelders zijn. In het verdrag wordt bovendien tijdelijk aan de Landdag een rechtsprekende functie toegekend. Onrechtmatigheden die in het verleden waren geschied zouden worden beoordeeld door een college van twee personen uit ieder ambtsdistrict, twee uit iedere hoofdstad, en één uit iedere kleine stad.[779]

Een maand later, nog tijdens Karels leven, vond de inhuldiging van Willem van Kleef plaats. Hertog Karel had zich ter gelegenheid hiervan depressief teruggetrokken in Arnhem. Uit piëteit voor deze norse oude man vond de inhuldiging in het Veluwse kwartier niet in Arnhem, maar in Voorst plaats.[780] Na Karels dood in de zomer van 1538 mocht Willem zich hertog van Gelre noemen. Na de dood van zijn vader Johan van Kleef in 1539 erfde hij bovendien Kleef, Gulik, Berg, Mark en Ravensberg. Desondanks kampte de nieuwe hertog met aanzienlijke problemen. Antoon van Lotharingen voelde zich miskend; hij zocht contact met keizer Karel V om gezamenlijk Willem ten val te brengen. Bovendien kon de nieuwe hertog binnen Gelre niet rekenen op onvoorwaardelijke steun, aangezien bepaalde delen van de bevolking hem beschouwden als een vreemdeling uit Kleef. Omgekeerd waren de onderzaten van Kleef en Gulik amper bereid om belasting op te brengen voor de verdediging van Gelre. Internationaal stond hertog Willem vrijwel geïsoleerd. Zijn toenaderingen tot Engeland, het protestantse Schmalkaldisch Verbond, en uiteindelijk tot Frankrijk waren te halfslachtig om omgezet te kunnen worden in effectieve steun, maar tegelijk concreet genoeg om Karel V ertoe te bewegen om nu voor eens en altijd een einde te maken aan het Gelderse probleem.[781]

---

[777] DDL, doc.nr. 209 (GA, HA, Aanwinsten 1953, inv.nr. VII,2).

[778] Lacomblet, *Urkundenbuch* IV, nr. 537. Voor een samenvatting van dit verdrag, zie: Van Driel, 'Gelre vóór 1543', 92-95.

[779] In de vijftiende eeuw, namelijk in 1449 en 1459, werd een dergelijke rechtsprekende functie toegewezen aan de raad van zestien.

[780] Over de geestesgesteldheid van Karel tijdens zijn laatste levensdagen in Arnhem, zie de uittreksels uit het verloren gegane gedeelte van de kroniek van Arent toe Boecop, medegedeeld in: Van Schilfgaarde, 'Nadere gegevens', 204-205.

[781] Janssen, 'Länderverbund'; Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 72-78; Heidrich, *Erbfolgestreit*; Bers, *Allianz Frankreich-Kleve*; Römhild, *Kampf des lothringischen Herzogs*; Van Veen, 'Het verraad'.

4.12 Integratie of particularisme?
Gelre en de Nederlanden

In de zomer van 1543 viel keizer Karel V met een overmacht van 40.000 soldaten Gulik en het Gelderse Overkwartier binnen. Na de inname en plundering van het Gulikse Düren begreep men dat het zinloos was om nog langer tegenstand te bieden. Bij het door Habsburg belegerde Venlo gaven Willem en afgevaardigden van de Gelderse Landdag zich over aan de keizer. Op 7 september van dat jaar sloot Karel V met Willem van Kleef het Verdrag van Venlo. Vijf dagen later sloot hij met de afgevaardigden van de Landdag het Traktaat van Venlo. In het Verdrag van Venlo deed Willem afstand van het hertogdom Gelre. In het Traktaat van Venlo werden de verhoudingen tussen de nieuwe, Habsburgse hertog en de Gelderse onderzaten geregeld. Meer dan twee eeuwen zou het Traktaat fungeren als basis voor de organisatie van bestuur en rechtspraak in Gelre.[782]

Het Traktaat was tot stand gekomen na onderhandelingen van Karel V met afgevaardigden van de steden en ridderschap. De afgevaardigden hadden twee belangrijke wensen. Ten eerste wilden zij de invloed van het territoriale netwerk op het landsbestuur behouden. En ten tweede wilden zij het hertogdom zoveel mogelijk als een zelfstandige eenheid laten functioneren binnen het Habsburgse landencomplex. In een door hen van tevoren opgestelde wensenlijst komen onder andere de volgende punten aan de orde:[783]

- Aangezien de nieuwe hertog, keizer Karel V, niet in Gelre zou resideren, moest er een stadhouder worden aangesteld. De steden en ridders wensten een 'inheemse' stadhouder: "...ghenen uytheemschen ind vreemder nation stathelder, der spraicke ind tale desen landen onbekant, sonder mit inheemschen ind Duitsscher nation gebaeren."[784]
- De stadhouder diende te worden bijgestaan door twee colleges: een raad van ridders uit de verschillende kwartieren, en een kanselarij waar de onderzaten hun recht konden halen.
- De inwoners van Gelre moesten het recht hebben om door eigen, Gelderse rechtbanken beoordeeld te worden.
- Ambtmannen, en andere functionarissen moesten geboren Geldersen zijn.
- De keizer of zijn stadhouder zouden geen belastingen mogen opleggen zonder de toestemming van de steden en ridderschap.

Karel V heeft deze verlangens grotendeels ingewilligd. De wens dat de stadhouder inheems zou zijn is weliswaar niet in het Traktaat opgenomen, maar wel dat de hij de taal van het land moest kunnen spreken. De raadslieden hoefden volgens het Traktaat niet afkomstig te zijn uit de Gelderse ridderschap, maar wel op de hoogte zijn van de Gelderse rechten en gewoonten. Aan de overige hier genoemde wensen kwam de keizer vrijwel volledig tegemoet. Toen het Traktaat in 1544 op de Rijksdag officieel werd uitgevaardigd, beloofde Karel V bovendien, op uitdrukkelijk Gelders verzoek, dat hij Gelre voor altijd bijeen zou laten.[785]

De periode na 1543 wordt gekenmerkt door aanhoudende onenigheid tussen de Landdag en de centrale regeringsorganen in Arnhem en Brussel. In Arnhem resideerden de stadhouder, de kanselier en de raadslieden; samen vormden zij het zogenaamde Hof van Gelre. Op

[782] Het Verdrag van Venlo is afgedrukt in: Lacomblet, *Urkundenbuch* IV, nr. 547. Het Traktaat van Venlo is opgenomen in: Keverling Buisman (ed.), *Verdrag en Tractaat van Venlo*, 267-277. Zie verder: Keverling Buisman, 'Tractaat van Venlo'; Keverling Buisman, 'Vrede en Tractaat van Venlo'; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', 32-36; Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', 82-86.
[783] De inhoud van deze lijst is weergegeven in: Keverling Buisman, 'Tractaat van Venlo', 254-256.
[784] Geciteerd in: Keverling Buisman, 'Tractaat van Venlo', 255, noot 26.
[785] Keverling Buisman, 'Tractaat van Venlo', 262; DDL, doc.nr. 1456 (Regionaal Archief Nijmegen, OA Nijmegen, inv.nr. 578).

bovengewestelijk niveau kregen de steden en ridderschap, tegen wil en dank, te maken met de regering van de Nederlandse gewesten in Brussel, die werd gevormd door de landvoogdes en de drie collaterale raden: de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën. Ook kregen zij te maken met de bovengewestelijke Staten-Generaal.

De conflicten tussen de Landdag en de centrale regering spitsten zich toe op drie punten. In de eerste plaats stonden de steden en ridderschap argwanend tegenover de vorming van een overkoepelend, Habsburgs staatsverband, dat ten koste zou gaan van de Gelderse zelfstandigheid. Slechts na lang aarzelen waren zij bereid om bijvoorbeeld het Verdrag van Augsburg (1548) te ondertekenen. Volgens dit verdrag zou Gelre, samen met de overige Habsburgse Nederlanden, deel uit gaan maken van de zogenaamde Bourgondische Kring. Oproepen om deel te nemen aan de bovengewestelijke bijeenkomsten van de Staten-Generaal deden in Gelre eveneens de wenkbrauwen fronsen. Tweemaal werden de steden en ridderschap gevraagd om afgevaardigden te zenden: in 1555 naar Brussel, toen Karel V de Nederlanden overdroeg aan zijn zoon Philips II, en in 1559 naar Gent, toen Philips II naar Spanje vertrok. De steden en ridders meenden dat zij op grond van het Traktaat van Venlo niet verplicht waren om zich buiten het hertogdom te begeven: wanneer de hertog iets te melden had, moest hij naar Gelre komen, in plaats van andersom. Nochtans heeft de Landdag beide keren, na lang aandringen, en onder protest, besloten om afgevaardigden te zenden.

Een tweede punt van conflict betrof de samenstelling van het Hof van Gelre en de benoeming van ambtmannen. Het Traktaat bepaalde dat raadslieden kennis moesten hebben van de Gelderse rechten en gewoonten. Volgens de steden en ridderschap konden alleen Gelderse raadslieden aan dit criterium voldoen. De landvoogdes, die de raadslieden aanstelde, benoemde echter in de loop der jaren steeds meer juristen van buiten het hertogdom tot raadsman. Verder klaagde men dat vreemdelingen, vooral uit Brabant, als ambtman werden aangesteld.

Een derde bron van onenigheid waren de bevoegdheden van het Hof. Deze waren in 1547 door Brussel vastgelegd in een instructie, de zogenaamde kanselarijordonnantie. Deze functioneerde echter niet naar tevredenheid van de Landdag. In 1554 weigerde zij een bede omdat het Hof rechtszaken naar zich toe zou trekken die aan lagere rechtbanken toebehoorden. Hierdoor werd inbreuk gemaakt op de bestaands stads- en landrechten. In de jaren daarop namen de klachten hierover alleen maar toe. Het principe verlatend om alles zoveel mogelijk binnen Gelre te regelen, zochten de steden en ridderschap vanaf circa 1560 zelfs contact met de regering in Brussel, in de hoop dat zij een einde zou maken aan het vermeende machtsmisbruik van het Hof.[786]

De steden en ridderschap waren na 1543 dus niet van zins zich te schikken naar de wensen van de nieuwe regering. Zoals gezegd, weigerden zij in 1554 toestemming te geven voor een bede. De toenmalige stadhouder Philips van Lalaing schrok hier zo van, dat hij het niet aandurfde om hun antwoord aan de keizer mede te delen. Toen in 1556 de Landdag bijeen werd geroepen om de klachten van de onderzaten aan te horen, beloofden de steden en ridderschap elkaar om samen te werken, in naam van alle Geldersen en tot welvaart van het land. De samenwerking moest heimelijk geschieden daar het aan de steden en ridderschap niet was toegestaan om op eigen initiatief overleg te plegen. Vergaderingen, zowel op kwartierlijk als op territoriaal niveau, mochten slechts plaatsvinden na een oproep van de stadhouder en het Hof. Hieraan heeft men zich echter weinig gelegen laten liggen, tot stijgende ergernis van de regering, die terecht vreesde dat hierdoor haar gezag werd aangetast. Naar aanleiding van

[786] Zijp, *Strijd tusschen de Staten en het Hof*, 22, 39-40, 58-59, 100-101, 108, 111, 127, 152 e.v.; Hageman, *Het kwade exempel*, 36-37, 101 e.v.; Maris en Driessen, *Archief van het Hof* I, 147-160; Alberts, 'Gelderland van 1543-1566'; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag'.

Philips' vertrek in 1559 naar Spanje waarschuwden een aantal leden van het Hof hem dat zij hun greep op Gelre dreigden te verliezen. Somber schreven zij:

> "Alzoe verscheyden opgemelten deses furstendombs (...) onderdaenen (...) vermetelick onderstaein hebben nyet alleenlick syne conincklicke majesteyt (...) in syne majesteyts hoich- und gerechticheyt to vernadeylen (...), maer oick daerenboven die aen sich selfs to keeren und ongebuerlicker wysen to usurperen."[787]

Philips had echter geen medelijden met de raadslieden. Het Hof was er om het hertogelijk gezag te handhaven. Indien de situatie werkelijk zo ernstig was als de raadslieden hem voorhielden, dan waren zij blijkbaar tekortgeschoten.

Na Philips' vertrek gingen de steden en ridderschap zich onder aanvoering van Nijmegen en Arnhem steeds vrijmoediger opstellen. In 1560 sloten zij een unie, met het aloude doel hun rechten te beschermen, en de eenheid van het land te behouden.[788] In het geheim stelden zij een commissie samen die ons doet denken aan de vijftiende-eeuwse raad van zestien. De commissie had tot taak had om machtsmisbruik van het Hof tegen te gaan. Ze bestond uit zeventien gedeputeerden: één namens de baanderheren, acht namens de ridderschap en acht namens de steden. Om de gedeputeerden van financiële middelen te voorzien zou in ieder kwartier een som geld bijeengebracht worden. In 1564 werd een tweede geheime unie opgesteld, met een verwijzing naar eerdere verbonden uit de vijftiende en zestiende eeuw. Ditmaal sprak men af om de kanselier en raden voortaan gewoonweg te negeren, en om de gedeputeerden van de kwartieren ten minste één keer per jaar bijeen te laten komen in steeds weer een andere hoofdstad. Aan Brussel zond men een verzoek om de niet-Gelderse leden van het Hof te ontslaan. Verder lieten de steden en ridderschap een nieuwe kanselarijordonnantie opstellen ter vervanging van de in 1547 door de Brusselse regering opgestelde ordonnantie.

In 1565 riep stadhouder Karel van Brimeu de Landdag bijeen. Daar zou de regering een reactie geven op de door de Geldersen opgestelde kanselarijordonnantie. Tevens zou zij toestemming vragen voor een bede. Brimeu, die tot dan toe altijd welwillend had gestaan tegenover de Gelderse wensen, zag tot zijn ontzetting hoe de bijeenkomst ontaardde in chaos. De bede werd zonder pardon van tafel geveegd, en voor het overige waren de Gelderse afgevaardigden vooral bezig met het uitvechten van al langer lopende onderlinge ruzies. Niets kwam er tijdens deze vergadering tot stand. Toen de Gelderse steden later dat jaar weer aandacht vroegen voor de door hen ontworpen kanselarijordonnantie, weigerde de stadhouder hier nog langer aan mee te werken. Intussen hadden de kanselier en raden van het Hof een groot deel van hun gezag in Gelre verloren aan het oude territoriale netwerk van steden en ridderschap. Op het eind van 1565 schreef het Hof een brief aan de landvoogdes, waarin het haar waarschuwde dat de Geldersen een geheime unie hadden gesloten, dat ze naar eigen goeddunken de Landdag bijeenriepen, en dat gedeputeerden van de kwartieren rechtsmacht uitoefenden.[789]

In Brussel had men inmiddels andere zaken aan het hoofd, want de oppositie in de Nederlanden tegen Philips' centralisatiepolitiek en ketterplakkaten werd steeds luider. In 1562 had een groep hoge Nederlandse edelen zich verenigd in de Liga, met als doel de regering in Brussel te hervormen. Nadat zij in 1565 van Philips nul op rekest gekregen hadden, sloot een groep lagere edelen een verbond, het Compromis, gericht tegen de strenge vervolging van

---

[787] Geciteerd in: Zijp, *Strijd tusschen de Staten en het Hof*, 126. Zie ook p. 55, 103, 110.
[788] Van Veen, *Briefwisseling*, 608-610.
[789] Zijp, *Strijd tusschen de Staten en het Hof* 148 e.v.; Hagemann, *Het kwade exempel*, 104-113; Alberts, 'Gelderland van 1543-1566'.

protestanten. In 1566 boden zij landvoogdes Margaretha van Parma het geruchtmakende Smeekschrift aan waarin ze vroegen om opschorting van de ketterplakkaten. Sindsdien namen de gebeurtenissen een eigen wending: de hagenpreken, de beeldenstormen, de komst van Alva als nieuwe landvoogd, en het verzet dat hij opriep culmineerden uiteindelijk in wat we de 'Nederlandse Opstand' noemen.

Reeds vanaf het begin was Gelre betrokken bij de gebeurtenissen die de Opstand inluidden.[790] Verschillende Gelderse ridders hadden zich verbonden met het Compromis. Een paar weken voor de aanbieding van het Smeekschrift sloten deze ridders bovendien een unie met een aantal Gelderse steden, met een verwijzing naar eerdere verbonden uit de vijftiende en zestiende eeuw; hierin beloofden zij elkaar te steunen in het verzet tegen de door hen gevreesde invoering van de inquisitie in het hertogdom. Bovendien klonk binnen Gelre de roep om tolerantie van de gereformeerde prediking. Stadhouder Karel van Brimeu was echter niet van zins om hieraan gehoor te geven. In de jaren na 1567 werd Gelre geteisterd door de oorlog die was uitgebroken tussen enerzijds Willem van Oranje en de opstandelingen, en anderzijds de regering onder leiding van de opeenvolgende landvoogden Alva, Requesens, Don Juan en Parma. In Gelre koos men aanvankelijk niet eenduidig voor of tegen de Opstand: het Hof van Gelre was overwegend koningsgezind, stadhouder Gillis van Berlaymont, die in 1574 Brimeu was opgevolgd, nam een tussenpositie in, en de steden en ridders waren hopeloos verdeeld.

Na de dood van landvoogd Requesens in 1576 nam de Raad van State in Brussel tijdelijk het bestuur over de Nederlanden op zich. Bovendien werden op initiatief van Brabant de Staten-Generaal bijeengeroepen. Ook de Geldersen werden opgeroepen, met de verzekering dat het sturen van een afvaardiging niet ten koste zou gaan van hun vrijheden. In de hoop dat de vergadering een einde zou kunnen maken aan het geweld stuurde de Landdag afgevaardigden. De vredesonderhandelingen door de Staten-Generaal resulteerden in de Pacificatie van Gent en de Unie van Brussel, die ook door Gelre werden ondertekend. Door de toetreding tot deze Unie raakte het hertogdom hechter dan ooit vervlochten in het landencomplex van de Nederlanden. Dit wordt in 1577 nog eens benadrukt door de toetreding van het hertogdom tot Tweede Unie van Brussel, gericht tegen de nieuwe landvoogd Don Juan. In plaats van Don Juan stelden de Staten-Generaal eigenmachtig Matthias van Oostenrijk aan als landvoogd. Philips II, die Matthias niet erkende, benoemde na de dood van Don Juan in 1578 Parma tot landvoogd.

In het voetspoor van de toegenomen vrijmoedigheid van de Nederlandse Staten-Generaal, steeg ook het zelfvertrouwen van de Gelderse steden en ridderschap. Nadat stadhouder Gillis van Berlaymont in 1577 was weggetrokken om zich in het gevolg van Don Juan te begeven, nam de Landdag feitelijk de macht over, ten koste van het koningsgezinde Hof van Gelre. In september van dat jaar stelden de steden en ridderschap een tijdelijk college van gedeputeerden samen dat het bestuur waarnam totdat er een nieuwe stadhouder zou zijn benoemd. Naar aanleiding van Matthias' benoeming tot landvoogd, bepaalde de Landdag een jaar later dat binnen ieder land van de Nederlanden niemand een bestuursfunctie mocht uitoefenen zonder de instemming van de Staten van het betreffende land.

In 1578 werd Jan van Nassau door Matthias voorgedragen als nieuwe stadhouder van Gelre. De Landdag stemde hiermee in. Hij gaf de stadhouder een instructie mee waarin bepalingen voorkomen die in de jaren daarop steeds werden herhaald: Jan van Nassau moest beloven dat hij zou regeren in overeenstemming met het Traktaat van Venlo en de Pacificatie van Gent, dat hij alleen Geldersen zou aanstellen als raad of ambtman, en dat hij Zaltbommel weer met Gelre en het Kwartier van Nijmegen zou verenigen. Zaltbommel was namelijk

[790] Over de rol van Gelre in de Nederlandse Opstand, zie: Hageman, *Het kwade exempel*; Maris en Driessen, *Archief van het Hof* I, 25 e.v.; Geurts en Janssen, 'Gelderland van 1566-1609'; Arndt, 'Geldern und das Reich'. Zie ook: Tracy, *The founding*.

tijdens de woelingen van de eerste jaren van de Opstand van Gelre losgeraakt, tot grote ergernis van de Landdag. Hij wenste niet te rusten eer de stad weer met het hertogdom zou zijn verenigd, wat uiteindelijk pas in 1602 zou gebeuren[791]

Jan van Nassau, een standvastig calvinist, trok het weifelende Gelre definitief in het kamp der opstandelingen. Snel begon hij de zaken naar zijn hand te zetten. De leden van het Hof en de Rekenkamer liet hij vervangen door geestverwanten. Ondertussen werd de ontwerp-kanselarij-ordonnantie nu daadwerkelijk van kracht. Voortaan stond het Hof ten dienste van de Landdag, aan wie die raadslieden een eed van trouw moesten zweren. Verder trachtte Jan van Nassau de Landdag over te halen tot een defensief verbond met Holland en andere noordelijke gewesten. Dit verbond, de Unie van Utrecht, kon in Gelre echter niet op onverdeelde instemming rekenen. In Holland had men Jan van Nassau van tevoren gewaarschuwd voor eventuele bedenkingen tegen een verbond: de Geldersen zouden de indruk kunnen krijgen dat zij slechts als buffer dienden voor Holland.[792] Desondanks zette de stadhouder in 1579 namens Gelre zijn handtekening onder de Unie. Onder druk van invallen van Parma in het Overkwartier besloten de vier kwartieren afzonderlijk om in te stemmen met de Unie van Utrecht, onder voorbehoud dat Gelre onderdeel van het Rijk zou blijven, en de Gelderse rechten en vrijheden gehandhaafd zouden blijven. Twee jaar later, in 1581 ondertekende de Landdag, samen met de andere gewesten uit de Unie van Utrecht, het Plakkaat van Verlating, waarin men besloot tot de afzetting van de 'tiran' Philips II. Het hertogdom Gelre was nu feitelijk in het bezit gekomen van de Landdag, het oude territoriale netwerk van steden en ridders.

Nog hetzelfde jaar legde Jan van Nassau om uiteenlopende redenen zijn functie van stadhouder neer. Hij werd opgevolgd door Willem van den Bergh. De stadhouder werd nu niet meer benoemd door de vorst of de landvoogd, men had Philips II immers verlaten, maar door de Staten-Generaal, het hoogste gezagsorgaan binnen de Nederlanden. Volgens de instructie die de Landdag voor hem opstelde moest de nieuwe stadhouder wederom beloven dat Zaltbommel bij Gelre zou worden gevoegd. Verder mocht hij alleen "aangeboorne landsaten, liefhebbers des vaderlands" als ambtman aanstellen. Dit laatste, 'liefhebber van het vaderland', is een nieuwe toevoeging aan het eisenpakket dat de steden en ridders al sinds de veertiende eeuw aan hun hertogen en later hun stadhouders voorlegden. Mogelijk is men hierbij beïnvloed door andere gewesten uit de Unie van Utrecht. Zo gaf de Staten-Generaal in 1580 opdracht om te onderzoeken of de Geldersen "met ganscher herten (...) de gemeyne saecke van der Generale Staten willen assisteren (...) als goede patriotten".[793] In de Unie van Utrecht treft men ook de term 'patriotten' aan, en in het Plakkaat van Verlating de term 'vaderland'.[794]

Onderwijl werd het hertogdom meer dan ooit geteisterd door oorlogsellende als gevolg van het offensief dat landvoogd Parma aan het begin van de jaren 1580 had geopend. In het nauw gedreven zocht stadhouder Willem van den Bergh in het geheim contact met Parma. Toen dit in 1583 uitkwam werd hij door de Gelderse kanselier gevankelijk naar Holland gevoerd. Een jaar later werd hij vrijgelaten, waarna hij alsnog naar de vijand overliep.[795] Hoe

---

[791] "Dat die stadt Zaltbommel mit oire geassocieerden aenstondt wederom sich onder idt furstendomb van Gelre, die hooftstadt van Nijmegen und den selven Quartier begeven und koemen sullen, und in als sich halden und toe doen als litmaten eynes furstendoms." Nijhoff, 'Aanstelling van Jan graaf van Nassau', 60. Over Zaltbommel: Brouwer, *De reductie*.

[792] Tracy, *The founding*, 143.

[793] Geciteerd in: Geurts, 'Gelderland van 1566-1609', 119.

[794] Groenveld en Leeuwenberg (ed.), *Unie van Utrecht*, 42; Mout (ed), *Plakkaat van Verlatinge*. Opmerkelijk is overigens nog een brief van stadhouder Adolf van Nassau uit 1578, waarin hij de tegenwerking die hij van de kant der kwartiervergaderingen en landdag ondervond toeschrijft aan "bösen patrioten". Geciteerd in: Van Veen, 'De graafschap', 84, noot 2.

[795] Van Dalen, *Graaf Willem IV van den Bergh*.

dan ook, in Gelre moest men op zoek naar een nieuwe stadhouder. De keus van de Landdag viel op Adolf van Nieuwenaar, die vrijwel dezelfde instructie kreeg als zijn voorganger. Hij werd door de Landdag voorgedragen en vervolgens door de Staten-Generaal benoemd als stadhouder. Later, vanaf 1625 werd de stadhouder door de Landdag zelf benoemd.

Deze Landdag bestond sinds de veroveringen van Parma aan het einde van de zestiende eeuw uit de steden en ridderschap van de drie Nederkwartieren. Het Overkwartier was sinds de veroveringen van Parma voorgoed teruggevallen in de handen van Philips II en zijn opvolgers. Sindsdien waren er twee Gelderse hertogdommen: de Nederkwartieren in het noorden die tot de Republiek der Nederlanden zouden gaan behoren, en het Overkwartier in het zuiden dat deel zou gaan uitmaken van de Spaanse Nederlanden. In het noorden bleef men gedurende de zeventiende eeuw streven naar hereniging met het zuiden, zo blijkt uit de vredesonderhandelingen die in 1648 tussen de Republiek en Spanje plaatsvonden. Tot ergernis van de onderhandelaars bleef de Gelderse Landdag hardnekkig vasthouden aan de onmogelijke eis tot teruggave van het Overkwartier. Een Hollandse dichter schreef hierover geïrriteerd: "Laet den pays toch niet beswijcken (...) / Om een startjen van u landt."[796]

4.13 Het territoriale netwerk en identificatie met het land

Een laatmiddeleeuws territorium, zo stelden we eerder, was een verzameling van goederen, rechten en personen die door hun interne structuur een zelfstandige, geografische eenheid vormde. Deze interne structuur bestond uit vier lagen, namelijk een dynastieke, fysieke, sociaal-politieke en mentale laag. In de hoofdstukken 1 en 2 hebben we de dynastie behandeld, en in hoofdstuk 3 de fysieke structuur. In dit hoofdstuk hebben we onze aandacht gericht op de sociaal-politieke structuur: de netwerken van lokale elites die gegroepeerd waren rond de persoon van de vorst of rond het idee van een gemeenschappelijk territorium. De leden van deze netwerken waren de edelen en ministerialen (ridders), en de stedelijke gemeenschappen.

Vanaf de twaalfde eeuw ontspon zich rond de graaf van Gelre een netwerk van edelen en ministerialen die hun heer persoonlijk dienden, zijn domeinen beheerden, voor hem optraden als getuigen en borgen, en voor hem vochten. Later, vanaf de dertiende eeuw, zien we ze ook optreden als raadgevers, ambtmannen, verstrekkers van krediet, en als belastingbetalers. In de dertiende eeuw werd dit netwerk uitgebreid met door de graaf gestichte steden. Ook de steden treffen we in de bronnen aan als getuigen en borgen, als kredietverstrekkers en belastingbetalers.

Edelen, ministerialen en burgers waren tot dit alles bereid omwille van de handhaving van recht en vrede. Expliciet komt dit tot uiting in de buitengewone beden die zij vanaf het einde van de dertiende eeuw opbrachten om in de schulden van de graaf te voorzien. Het gevolg hiervan was dat het territorium hoe langer hoe meer werd beschouwd als gemeenschappelijke bezit, zoals dit tot uitdrukking komt in de term 'gemene land'. De steden, en in mindere mate de ridders, wensten vanaf de veertiende eeuw meer invloed op het beheer en bestuur van dit gemene land. Bovendien wierpen zij zich op als de beschermers van de integriteit en onafhankelijkheid van het territorium. Deze houding weerspiegelt zich in de totstandkoming van een territoriaal netwerk in de loop van de veertiende eeuw. De onderlinge samenwerking vergrootte de machtspositie van de steden, die in Gelre te klein waren om op individueel niveau grote politieke invloed uit te oefenen.

[796] Geciteerd in: Poelhekke, *Vrede van Munster*, 397.

Via het territoriale netwerk brachten de steden hun wensen naar buiten: de vorst mocht geen delen van het territorium vervreemden, ambtmannen moesten Geldersen zijn, de vorst moest zich laten adviseren door de steden, de steden moesten toezicht krijgen op de muntslag, enzovoorts. Het wezenskenmerk van het territoriale netwerk was dat de leden zich niet zozeer identificeerden met de vorst op zichzelf, als wel met de politieke gemeenschap, of het territorium, waar de vorst en zijn dynastie een onderdeel van waren. In de wensen die zij vanaf de veertiende eeuw naar voren brachten wordt steeds gerefereerd aan de belangen van de vorst, de individuele leden en de belangen van het land. Deze waren in principe niet strijdig met elkaar, want zij vielen alle samen in het algemeen belang: het belang van de politieke gemeenschap Gelre.

Aan het begin van de vijftiende wijzigde de politieke structuur van Gelre zich ingrijpend. Het vorstelijk netwerk, dat zich tot dan toe gestaag had uitgebreid, verschrompelde onder het bewind van hertog Reinald IV (1402-1423). Voor de uitoefening van zijn gezag op centraal niveau maakte deze hertog gebruik van slechts een kleine groep vertrouwelingen, waardoor veel ridders hun invloed dreigden te verliezen. Sindsdien zochten zij aansluiting bij het territoriale netwerk van steden om van daaruit invloed te kunnen uitoefenen. Zodoende ontstond een dualistische politieke structuur, met aan de ene kant de hertog en kleine groep van raadslieden, en aan de andere kant het territoriale netwerk van steden en ridders. In het verbond van 1418 wordt dan ook een scherpe scheiding aangebracht tussen de verbonden steden en ridders enerzijds, en de vorst en zijn raad anderzijds. Gelre ontwikkelde zich in de richting van een staat: niet meer de persoonlijke verhoudingen tussen de vorst en de leden van zijn netwerk, maar de anonieme, dualistische verhoudingen tussen de vorst enerzijds, en het land en zijn bevolking anderzijds gingen de politieke structuur bepalen.

Vanaf circa 1350 wierpen Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen zich op als hoofden van het territoriale netwerk. In de tweede helft van de veertiende eeuw wist iedere hoofdstad een groep van kleinere steden aan zich te binden, voor wie zij optraden als vertegenwoordigers. Zo ontstonden vier stedengroepen, die vanaf de vijftiende eeuw veelal 'kwartieren' werden genoemd. Het territoriale netwerk kreeg hierdoor een gelaagde structuur, waarin sprake was van een voortdurende spanning en wisselwerking tussen de regionale (kwartierlijke) samenwerking van de respectievelijke hoofdsteden met hun kleine steden, en de landelijke samenwerking van de vier hoofdsteden gezamenlijk, soms aangevuld met de kleine steden. Toen de ridders aan het begin van de vijftiende eeuw toetraden tot het territoriale netwerk, voegden zij zich in dit systeem. Binnen het territoriale netwerk traden de ridders naar buiten toe als een gesloten groep, aangeduid als 'de ridderschap'. Ieder kwartier bestond vanaf de vijftiende eeuw zodoende uit een hoofdstad, een ridderschap en een groep kleinere steden.

De hoofdsteden, de kleine steden en de ridderschap beschouwden zichzelf als de vertegenwoordigers van het land, ja zelfs als de feitelijke dragers van de Gelderse politieke gemeenschap. Arnold (1423-1465) was door hen *gekozen* als hertog. Hetzelfde geldt voor Willem II (1538-1543). En Karel van Gelre kon in 1492 dankzij hun inspanningen, tegen de zin van de toen heersende rooms-koning Maximiliaan in, uit Frankrijk naar Gelre worden gehaald, om daar als hertog te worden ingehuldigd. Toen het hertogdom in de jaren 1570 min of meer bij toeval werd meegezogen in de Nederlandse Opstand, nam het gezag van het territoriale netwerk nog verder toe, met als voorlopig eindresultaat de ondertekening van de Akte van Verlating in 1581. Sindsdien was Gelre hertogdom zonder hertog; het gezag dat de graven en hertogen in de loop der eeuwen hadden opgebouwd, was nu definitief in handen gevallen van het territoriale netwerk.

In de laatmiddeleeuwse historiografie wordt, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, de verhouding tussen de vorst en zijn onderzaten verbeeld in de oorsprongslegende van Gelre. De stamvader van de Gelderse dynastie was volgens dit verhaal door de bevolking vrijwillig gekozen om over haar te regeren, en wel als *prefectus*, of 'voogd': niet als een absoluut heerser, maar als beschermer, in dienst van de bevolking. De Zutphense humanist Konrad van Achterveld noemt in zijn geschiedwerk uit de jaren 1560 de leden van het territoriale netwerk *oratores populi*: 'woordvoerders van het volk'. Toen hertog Karel in 1538 door het volk aan de kant werd geschoven, zo schrijft hij, koos het volk uit de ridders en stadsbestuurders *oratores populi*, aan wie het de heerschappij overdroeg. Deze lieden zagen echter in dat Gelre zonder hertog aan verdeeldheid ten onder zou gaan, en kozen daarom een nieuwe hertog: Willem van Kleef, aldus Van Achterveld.[797]

De visie van Van Achterveld is uiteraard geïdealiseerd. De leden van het territoriale netwerk waren geen volksvertegenwoordigers. In de eerste plaats waren zij vertegenwoordigers van zichzelf, vervolgens van hun stad of heerlijkheid, dan van hun kwartier, en in laatste instantie ook vertegenwoordigers van het land, waarbij we het land kunnen beschouwen als een optelsom van hun eigenbelangen, hun lokale belangen, en de belangen van hun kwartieren. Niettemin: in de beeldvorming golden zij als vertegenwoordigers van het land. Vanaf de vijftiende eeuw werden de steden en ridders dan ook wel aangeduid als 'de landschap', en hun vergadering als 'de landdag'.

[797] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 39-42, 68, 9-100.

DEEL III
IDENTITEIT

Het laatmiddeleeuwse Gelre was een politieke gemeenschap die werd vormgegeven door een dynastie, een fysiek netwerk van domeinen, burchten, steden en ambten, en door een sociaal-politiek netwerk van ridders en steden. De dynastie vormde de kern. Daaromheen hadden zich in de loop der tijd goederen en rechten samengevoegd, en was een netwerk van ridders en steden ontstaan. Bovendien belichaamde de dynastie de continuïteit van de politieke gemeenschap, ook nadat de dynastie zelf was uitgestorven.

Nadat we ons in de eerdere delen hebben verdiept in de dynastie en de fysieke en sociaal-politieke structuur van Gelre, richten we ons in dit laatste deel op mentale structuur. De vraag die ons daarbij bezighoudt is: welke woorden, symbolen, betekenissen en verhalen riep Gelre op, en welke rol speelden deze associaties in de wijze waarop mensen zich met deze politieke gemeenschap identificeerden. Gelre was immers niet alleen een dynastieke, fysieke en sociaal-politieke constructie, maar ook, op een abstracter niveau, een mentale. In wisselwerking met processen als territorialisering en staatsvorming hechtten zich steeds weer nieuwe woorden, ideeën, symbolen en verhalen aan Gelre. Door dergelijke associaties konden de inwoners zich een beeld vormen van de politieke gemeenschap waar zij deel van uitmaakten. Deze werd in al zijn complexiteit teruggebracht tot een beeld of tot een reeks beelden, die de leden in staat stelde om de eigen politieke gemeenschap te bevatten, en zich daarmee te identificeren, en die op zijn beurt het handelen van de leden beïnvloedde.[798]

In hoofdstuk 5 zullen we teruggrijpen op de dynastie uit deel I. We zullen hierin onderzoeken welke betekenis de dynastie had voor de verbeelding van en identificatie met Gelre als politieke gemeenschap. Vervolgens richten we ons in hoofdstuk 6 op betekenis van het land uit deel II voor de Gelderse identiteit. Hoe werd het land voorgesteld, en in hoeverre vereenzelvigde men zich ermee? We besluiten dit deel met een hoofdstuk over de rol van het humanisme in de creatie van nieuwe beelden van Gelre in de zestiende eeuw.

[798] Datgene wat wij hier aanduiden als de mentale structuur van Gelre, of de Gelderse identiteit komt overeen met datgene wat men in de Duitse geschiedschrijving aanduidt als 'Landesbewusstsein'. Voor diverse voorbeelden, zie: Werner (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein*.

Hoofdstuk 5
De dynastie en politieke identiteit

5.1 Dynastie en zelfbeeld

De graven en hertogen van Gelre hebben vanaf de twaalfde eeuw een uitgebreid netwerk van goederen, rechten, ridders en steden om zich heen verzameld, en daarmee de aanzet gegeven tot het ontstaan van Gelre als politieke gemeenschap. Verbazingwekkend is echter hoe weinig zij zich hebben ingelaten met de vorming van een mentale structuur, een Gelders zelfbeeld dat de identificatie met het land en de dynastie mogelijk maakte, kortom: met de constructie van een Gelderse identiteit. Jazeker, de hertogen lieten zich inhuldigen, en namen deel aan allerlei stedelijke festiviteiten en plechtigheden, zoals toernooien en processies, waarmee zij de verbondenheid van de bewoners met de dynastie en het land van een positieve impuls voorzagen. Gerard Nijsten heeft hierop geattendeerd in zijn studie over het vijftiende-eeuwse hof van Gelre.[799] Maar het bleef allemaal halfslachtig, al helemaal wanneer men de vergelijking trekt met de wijze waarop de Bourgondische hertogen vanaf het einde van de veertiende eeuw propaganda bedreven.[800]

Veelzeggend is dat er vrijwel geen Gelders geschiedwerk is overgeleverd dat in opdracht van de hertog geschreven zou kunnen zijn. De enige twee voorbeelden zijn een afschrift van Willem van Berchens *Cronica brevis*, en een paar genealogieën van de voogden, graven en hertogen. Beide zijn gemaakt in opdracht van Karel van Gelre (1492-1538).[801] Verder weten we dat de dochter van hertog Arnold (1423-1465) aan haar kamerdienaar Gerit Geldenhouwer een geschiedenis van de hertogen van Gelre geschonken heeft. Daar houdt het mee op. Wel lieten de hertogen uit de Egmondse dynastie genealogieën opstellen waarin ze hun eigen Egmondse en Arkelse voorouders lieten afstammen van de Friese koning Radbod, Lodewijk de Heilige of Karel de Grote.[802]

Over het belang van de vorst voor de vorming van een Gelderse identiteit schrijft Nijsten: "Nobody was better placed to evoke national feeling and promote the image of territorial unity than the prince."[803] Naar mijn idee was de functie van de vorst echter meer gelegen in de evocatie dan in de promotie of propaganda van beelden en gevoelens van verbondenheid. Zijn rol was vooral passief van aard: de naam van zijn dynastie, zijn wapen, titel en genealogie riepen gevoelens van verbondenheid op, en werden door geschiedschrijvers, en politieke elites gebruikt om zich een beeld te verschaffen van de politieke gemeenschap Gelre. De dynastie, de vorst en het hof fungeerden niet zozeer als een centraal punt van waaruit zich een gemeenschappelijk politiek bewustzijn verspreidde, zoals onder meer het geval was in Engeland of Frankrijk, maar als een spiegel waar lokale elites hun beeld van Gelre, en hun gevoelens van eigenheid en verbondenheid op projecteerden. Een vergelijkbare rol had de keizer voor het Duitse Rijk: keurvorsten, rijksvorsten, aristocraten en rijkssteden projecteerden hun zelfbeeld en hun beeld van het Rijk op de keizer.[804]

---

[799] Nijsten, *In the shadow*, 344 e.v.
[800] Zie bijv.: Boulton en Veenstra (ed.), *Ideology of Burgundy*; Soly, 'Plechtige intochten'; Blockmans en Donckers, 'Self-representation'.
[801] Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 16-17. Zie ook hoofdstuk 1.
[802] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 65.
[803] Nijsten, *In the shadow*, 407.
[804] Over het Duitse Rijk: Scales, 'Monarchy and German identity'; Moraw, 'Voraussetzungen des deutschen Nationalbewusstseins', 104-105. Voor Engeland, waar overigens naast de monarchie ook de etnische achtergrond

5.2 "'Geller, Geller!', was unse geschrei"
De naam

Iemand zonder naam is iemand zonder identiteit. Dit geldt voor een persoon, voor een dynastie, en voor een land. We hebben gezien hoe aan het einde van de elfde eeuw een dynastie ontstond van graven die zich 'van Gelre' noemden. Later kwam daar nog de titel 'van Zutphen' bij. Vervolgens stelden we vast hoe rondom deze dynastie een territorium ontstond. Dit kreeg de naam van de dynastie: 'Gelre', of: 'Gelre en Zutphen'. Door het voortschrijdende proces van territorialisering werden vanaf de veertiende eeuw 'Gelre' en 'Zutphen' immers niet meer alleen gebruikt om de dynastie, maar ook om het land mee aan te duiden. Daarvóór hadden 'Gelre' en 'Zutphen' ook wel een territoriale betekenis, maar dan slechts in lokale zin: 'Gelre' was de naam van de streek rond de nederzetting Gelre, en 'Zutphen' van de streek rond de nederzetting Zutphen.[805]

De goederen en rechten van de graaf werden gedurende het grootste deel van de dertiende eeuw nog niet aangeduid als 'Gelre', maar als 'het land van de graaf van Gelre'. Aan het einde van die eeuw kwam daar verandering in. In de oorkonden uit 1290 waarin Reinald I zijn territorium aan de graaf van Vlaanderen verpandt is bijvoorbeeld sprake van "comitatus nostros Ghelriae, Sutphaniensis".[806] In een Nijmeegse oorkonde uit 1294, en in de stadsbrief voor Staverden uit 1298 is sprake van "comitatus Gelriae". En in een oorkonde uit 1299 lezen we over "comitia nostra Zutphaniensis".[807] Pas vanaf circa 1320 wordt het gemeengoed om het land 'Gelre' te noemen. Geregeld is in de bronnen dan sprake van "graefscape van Ghelre", "ghemeinen lande van Ghelre", "comitia Gelrensis", of "hertogeric van Gelre".[808] Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw wordt het land in officiële stukken ook wel aangeduid als 'hertogdom Gelre en graafschap Zutphen', of 'land van Gelre en graafschap Zutphen'.[809]

De naam Gelre was in de veertiende eeuw van de dynastie overgegaan op het territorium. Wat opvalt is dat deze verandering plaatsvond vlak na de Vlaamse verpanding in de jaren 1290. Eerder constateerden we dat in dezelfde periode de steden en ridders zich voor het eerst gingen bemoeien met de eenheid en integriteit van het territorium, dat nu bovendien werd opgevat als een publiek bezit (het 'gemene land'). Het kreeg nu ook een naam, een identiteit, die was ontleend aan de dynastie. Het territorium werd niet meer uitsluitend opgevat als 'het land van de graaf', maar ook als een op zichzelf staande eenheid: Gelre.

---

van de bevolking een rol zou hebben gespeeld in de vorming van een gemeenschappelijke identiteit, zie: Davies, *First English empire*; Davies, 'Peoples of Britain'. Voor Frankrijk: Beaune, *Naissance de la nation*; Schneidmüller, *Nomen patriae*; Monnet, 'La patria médiévale'; 77-79, 93, 95-98.

[805] Er zijn echter een paar uitzonderingen: in oorkonden uit 1194 ("comitatus de Gelre") en 1209 ("terra Gelriae") verwijst Gelre wel degelijk naar het gehele bezit van de graaf. Sloet, *OGGZ* I, nr. 380, 423. In een Utrechtse oorkonde uit het midden van de dertiende eeuw, het zogenaamde *Memoriale Adelboldi*, is bovendien sprake van het graafschap Zutphen ("comitatus Zutphanie"). Voorbeelden waarin Gelre en Zutphen slechts een strikt lokale betekenis hebben zijn oorkonden uit: 1226 (hierin is sprake van: "Velua et Bethua", "terra Daventriensi et terra Sallandie", en "terra Sutphaniensi et terra de Lochem"), 1238 ("terra nostra Gelriensi") en 1286 ("terra de Ghelre"). Vermoedelijk wordt in een andere oorkonde uit 1286, waarin sprake is van "des greven lant van Gelren", ook slechts de streek Gelre bedoeld. Sloet, *OGGZ* I, nr. 489; Sloet, *OGGZ* II, nr. 608 bis, 1116; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 3; Muller, *OSU* I, nr. 174.

[806] In de oorkonden wordt naast de graafschappen Gelre en Zutphen overigens ook het graafschap Kessel genoemd. Van Heelu, *Rymkronyk*, nr. CLVI; De Saint-Génois *Inventaire analytique*, nr. 550.

[807] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 41, 53, 60.

[808] Voorbeelden: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 176, 178, 180, 184, 201, 214, 268, 309; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 65, 68, 87, 89, 90, 92, 100.

[809] Voorbeelden: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 68, 113, 120; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 53, 57, 61, 62, 64.

Pas vrij laat, in de loop van de vijftiende eeuw, werd de bevolking onder de naam 'Gelre' gevat.[810] Een vroeg voorbeeld zijn de oorkonden uit 1423 waarin hertog Arnold toezeggingen doet aan de vier hoofdsteden. Een van de toezeggingen luidt: "Voirt so en soelen wy gheen amptlude setten (...) then soelen Gelresche of Zutphensche sijn geboeren."[811] In een aantal andere vijftiende-eeuwse oorkonden worden de inwoners 'geboren Geldersen', of gewoon 'Geldersen' genoemd.[812] De term 'Geldersen' komen we echter vooral tegen in narratieve bronnen, vaak van buiten Gelre, zoals in de voortzetting van de *Brabantsche Yeesten* uit 1432, waarin "de Gelderschen" veelvuldig van zich doen spreken, doorgaans in negatieve zin.[813] De auteur van de twintig jaar jongere *Tielse kroniek* gebruikte regelmatig het woord *Gelrenses*, waarbij hij echter niet zozeer doelt op de bevolking, als wel op Gelderse soldaten.[814] In de kroniek van Willem van Berchen uit circa 1465 is eveneens sprake van *Gelrenses*, nu echter wel degelijk in de zin van: inwoners van Gelre.[815]

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw hebben geschiedschrijvers een verklaring gezocht voor de naam van de dynastie, het land en zijn bevolking. Willem van Berchen kwam in de jaren 1460 met de zogenaamde de drakenlegende voor de dag.[816] De naam van de gelijknamige dynastie, burcht, stad en het hertogdom verklaarde hij aan de hand van het verhaal over het beest dat 'Gelre!' had geroepen. De etymologie sloeg aan. Na het verschijnen van Van Berchens kroniek refereerden bijna alle Gelderse geschiedschrijvers aan de draak. Hier en daar brachten zij kleine veranderingen aan. Opmerkelijk is die van Henricus Aquilius. In zijn *Compendium chronici Geldrici* (1566) draait het niet zozeer om de etymologie van de naam van het land, als wel om die van de bevolking: "Zodoende worden (...) zij sindsdien tot op heden in de volkstaal 'Geldersen' genoemd", concludeert hij.[817]

De naam riep associaties op met het beest, de burcht, stad en streek Gelre, met de stamvaders van de Gelderse dynastie die het beest hadden gedood, met het territorium en de bevolking. Het identiteitsbesef van de Geldersman zal allereerst zijn gelegen in de naam Gelre zelf en de associaties die hij teweegbracht. In twee zestiende-eeuwse kronieken wordt Gelre letterlijk verbeeld als een draak. Op de voorkant van een gedrukt werkje is hij afgebeeld met uit zijn mond spuwend: "Gelre, Gelre."[818] Op de voorkant van een andere kroniek zien we eenzelfde soort afbeelding, met daarboven de verklarende tekst: "De verschrikkelijke, vuurspuwende, mensen en dieren verslindende draak."[819] Onder de tekening staat geheimzinnig: "De draak vliegt in de lucht, zwemt in het water en trekt over het land. Door

---

[810] Eerder werden de bewoners wel aangeduid als 'die van Gelre'. Vroege (niet-Gelderse) voorbeelden hiervan zijn *Een verhaal over Groningen*, 18-19 (ca. 1232), en Stoke's *Rijmkroniek van Holland*, 89 (ca. 1301). In de veertiende eeuw komen we ze ook tegen als 'onderzaten van de hertog van Gelre'. (Nijhoff II, o.a. nr. 100, 158, 164) In de vijftiende eeuw komen we ze bovendien tegen als 'onderzaten van het land van Gelre'. (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, o.a. nr. 158, 225, 328, 523, 530)
[811] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 2.
[812] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 360, 523.
[813] *Brabantsche yeesten* VI, o.a. 6467, 6475, 7958, 9727, 9735, 9744, 9754.
[814] *Chronicon Tielense*, o.a. 412, 506-507.
[815] Van Berchen, *De nobili principatu*, o.a., 76, 89; Van Berchen, *Gelderse kroniek*, o.a., 41-42, 69, 121, 149. Hetzelfde geldt voor de Doesburgse fraterkroniek en de *Historia Gelriae*. Zie: *De ortu domus*; 53, 56; *Historia Gelriae*, 6, 23, 43, 70.
[816] Zie hoofdstuk 1.
[817] " Quare (...) omnes (...) hinc inde usque ad nostra tempora vulgari nomine Geldrenses appellati sint." Aquilius, *Compendium chronici*, 31.
[818] *Dit is den oerspronck* (Arnhem). Zie ook: *Dit is den oirspronck* (Groningen).
[819] "Draco terribilis, ignem spirans, homines et bestias devorans." Baux, *Dit is der oerspronck*, 148.

wellust wordt hij voortbewogen, in waterputten en rivieren slingert hij zijn zaad, maar dan komt het jaar van zijn dood."[820]

De drakenlegende heeft weinig concurrentie ondervonden. Alleen de Nijmeegse humanist Gerard Geldenhouwer kwam in de jaren 1520 met een alternatieve verklaring voor de naam 'Gelre'. Het verhaal met het beest vond hij groteske onzin:

> "Het is niet nodig om terug te grijpen op het Gelderse monster, te weten die mythische, vliegende draak, in navolging van de dwaze pralerij van degenen die liever de zwaan die overspel pleegde met Leda en weet ik welke nog duisterder duivelsverschijning willen aanmerken als stichter van hun stam en naam, dan een of ander alledaagse figuur die goed staat aangeschreven."[821]

Terloops suggereert Geldenhouwer overigens dat sommigen denken dat de Gelre afkomstig was van Gerlach, die volgens de historiografie de zoon en opvolger was van Wichard, de stamvader van de dynastie. Ook deze uitleg werd naar de prullenbak verwezen. De verklaring die de nuchtere Geldenhouwer bedacht was beduidend minder spectaculair. Volgens hem was de naam afkomstig van de plaats Gelduba aan de Rijn, waarover hij bij de oude Cornelius Tacitus had gelezen. Meer zat er niet achter.[822]

Geldenhouwer heeft op dit punt geen school gemaakt, hoewel hij ook weer niet volkomen is genegeerd. De hierboven genoemde kronieken met de afbeelding van de draak vangen aan met het inmiddels klassieke verhaal over de drakendoders, maar vervolgens erkennen de auteurs dat sommigen er anders over dachten, en meenden dat de naam Gelre afgeleid was van het slot Gelduba.[823] Henricus Aquilius noemt in zijn *Compendium chronici Geldrici* drie mogelijke etymologieën van 'Gelre': de draak, de plaats Gelduba, en de voogd Gerlach. Andere verklaringen die de ronde deden liet hij achterwege, zo schrijft hij, omdat ze hem niet waarschijnlijk leken.[824] Welke andere mogelijkheden dit waren weten we niet. Wellicht doelde hij op een theorie die we aantreffen in een Nederrijnse kroniek uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Volgens de Kleefse auteur was de naam Gelre voortgekomen uit de naam van het volk der *Gugerni*, of *Cugerni*, waarover Tacitus had geschreven in zijn *Historia Augusta*, en die in de buurt van Gelduba (!) zouden hebben geleefd.[825]

Naast allerlei geleerde en minder geleerde speculaties, wekte de naam emoties op. Ter illustratie hiervan kan een eigenaardig voorval uit 1397 dienen. Het speelde zich af in een herberg in het Brabantse Den Bosch tijdens de jaarlijkse Sint-Jansmis. Onder de Geldersen die op de festiviteiten waren afgekomen bevond zich Wouter van Overrijn, ambtman van de Tieler- en Bommelerwaarden. Gezeten in een van de Bossche herbergen raakten hij en nog wat landgenoten slaags met een aantal poorters van Den Bosch. Op een gegeven moment riep Wouter van Overrijn daarbij: “Gelre, Gelre!”. Zijn hulpgeroep bleef niet onbeantwoord, want schielijk kwamen andere Geldersen assistentie verlenen. Het gevolg was een grootschalige knok- en steekpartij waarbij meerdere doden vielen. Naderhand werd Wouter van Overrijn met een aantal medestanders door het Bossche stadsbestuur opgepakt en onthoofd.[826]

---

[820] "Draco in aere volat, in aquis natat et in terra ambulat, ad libidinem concitatur et in puteis et aquis fluvialibus sperma iactat et inde sequitur letalis annus." Baux, *Dit is der oerspronck*, 148.
[821] Geldenhouwer, *Germaniae Inferioris*, 177.
[822] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 155; Geldenhouwer, *Germaniae Inferioris*, 177.
[823] *Dit is den oerspronck* (Arnhem); Baux, *Dit is der oerpronck*, 149.
[824] Aquilius, *Compendium chronici*, 31.
[825] *Cronica comitum et principum de Clivis*, 143-144. Overigens verbond Geldenhouwer de *Cugerni* met het hertogdom Gulik. Geldenhouwer, *Hsitoria Batavica*, 155.
[826] *Brabantsche yeesten* II, LXXXVIII. De voortzetting van de *Brabantsche yeesten* (1432) vormt, voor zover ik weet, de oudste bron waarin het verhaal in deze vorm voorkomt. Een oudere bron, de *Chronicon Leodiense*

De kreet "Gelre!" mobiliseerde medestanders en wekte op tot strijd. Zo vertelt de Henegouwse geschiedschrijver Jean Froissart ons in zijn *Chroniques* hoe Gelderse ridders tijdens de slag bij Niftrik (1388) "Gelre, Gelre!" uitriepen toen ze aanstormden op de Brabantse troepen.[827] Willem van Berchen schrijft, weliswaar bijna honderd jaar na dato, hoe hertog Eduard en zijn mannen tijdens de slag bij Baesweiler (1371) met trompetgeschal, flikkerende vaandels en woest "Gelre, Gelre!" schreeuwend het strijdtoneel betraden.[828] In de slag bij Straelen (1468) tussen hertog Adolf en zijn oom Johan van Kleef en Mark was de strijdkreet nog altijd dezelfde: "De Kleefsen brulden huiveringwekkend, en steeds weer: 'Cleef, Cleef, Marck, keel aff!', terwijl de Geldersen van hun kant gretig terugschreeuwden: 'Gelre, Gelre, Gelre!'", aldus Van Berchen.[829] Tijdens de slag bij Sittard in 1543, waar de Geldersen een onverwachte zege boekten op de Habsburgers, klonk wederom de oude strijdkreet. Een van de deelnemers schreef na de overwinning een lied, beginnend met:

> "'Geller, Geller!', war unse geschrei,
> 'God help uns!', was de losing darbi,
> Darvan wil ik juw singen."[830]

"Gelre!" klonk echter niet alleen temidden van het strijdgewoel, zo blijkt in 1538. Tijdens de inhuldiging in Harderwijk van Willem van Kleef als hertog van Gelre hadden de inwoners opdracht gekregen om hem met "Kleef!" toe te juichen. Dat was blijkbaar niet naar hun zin; de Harderwijkers onthaalden de jonge hertog met de kreet "Gelre!".[831]

5.3 "Gelria, flos totius mundi"
Symbolen

Aan het einde van de middeleeuwen was Gelre meer dan alleen de naam van een dynastie: het was ook de naam van een territorium geworden, van een bevolking, een naam die emoties teweeg bracht, en die beelden opriep. Het ene beeld riep het andere op. Zo bracht de Erkelenzer geschiedschrijver en schepen Johannes de Speculo de Gelderse draak in verband met het oude, dynastieke wapen: de bloem die door vijftiende-eeuwse geschiedschrijvers werd aangezien voor de bloem van een mispelboom. In het gedicht *Topographia simul et chronographia terre Gelrensis* uit de jaren 1470 schrijft Johannes de Speculo:

> "In het jaar zevenhonderdnegenentachtig
> Is onder de Karolingen de Gelderse bloem geboren.
> 'Gelre!', ratelt de verschrikkelijke draak naargeestig.
> Hij verborg zich onder de mispel, in de streek van de burcht Gelre.
> Bewoners jaagt hij op de vlucht, het vee verslindt hij,
> Maar twee broers van het hof van Pont doden hem.
> Zij dragen de naam en het teken van de apollinische bloem.

---

usque ad anno 1402, vermeldt slechts dat de Gelderse hertog tijdens de Jansmis van 1397 een aantal spionnen naar Den Bosch had gestuurd, die vervolgens waren opgepakt en onthoofd. *Chronique Liégeoise*, 434.
[827] Froissart, *Chroniques*, XIII, 175.
[828] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 17; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 56.
[829] "...Clivensibus vero horrisone vociferantibus et persepe repentibus: 'Cleef, Cleef, Marck, keel aff!', ex adverso enim Gelrensibus sedule respondentibus: 'Gelre, Gelre, Gelre!'..." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 114; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 169.
[830] Van 't Hooft, *Historieliederen*, 213.
[831] Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 72.

Megengos de Gelukzalige wordt graaf van Gelre en Zutphen,
Dan Otto, Gerlach, Otto, Gerard,
Hendrik en Gerard: VII bloemdragende graven."[832]

De tekst is moeizaam, maar de boodschap mag duidelijk zijn. Het symbool van de dynastie, nu eens aangeduid als de Gelderse bloem, dan weer als de bloem van een mispelboom, en voor de meer geleerde lezer als de apollinische bloem, hing samen met het gegeven dat de draak zich onder een mispelboom verborgen had gehouden. De zestiende-eeuwse geschiedschrijver Henricus Aquilius is hierover explicieter: "In zijn wapenschild droeg hij [Wichard] drie mispelbloemen in een gouden veld, ter herinnering aan het beest dat onder de mispel was gedood."[833]

In het vervolg van Johan de Speculo's gedicht worden de bloem en de leeuw, die de graven vanaf de jaren 1230 in hun schild voerden, vergeleken met de door hem al aan het begin van zijn gedicht opgevoerde schutspatronen van zijn stad Erkelenz: Alcide (Hercules) een zekere vrouw Erka. De auteur blinkt nog altijd niet uit in helderheid:

"Zoals de mispelbloem, die door Apollo is gewijd
En het teken van Juno heeft, de helm van Gelre dient,[834]
Zoals de bloem en leeuw bestemd zijn voor een verstandig en edel geslacht,
Zoals uit Limburg en Nassau[835] de Gelderse leeuw hierheen is gekomen,
Zo zijn Alcide en Erka uw patronen, Erkelenz.
Leve de leeuwin en de roos, de tekenen voor Mars!"[836]

Wanneer we Apollo, Juno en Mars laten voor wat ze zijn, dan valt op hoezeer de symbolen van de dynastie (de leeuw en de mispelbloem, ook aangeduid als de roos) en de symbolen van Erkelenz (Alcide en Erka) op elkaar betrokken worden, en tezamen deel uitmaken van Johannes de Speculo's identiteit als inwoner van Erkelenz én als inwoner van Gelre.

De prominente plaats van de bloem en de leeuw in het gedicht is niet toevallig. Deze dynastieke symbolen maakten namelijk onderdeel uit van het stadswapen van Erkelenz.[837] Al vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw zegelden de schepenen van Erkelenz met een stempel waarop een wapenschild staat afgebeeld met daarin boven de Gelderse leeuw, en onder de vijfbladige bloem.[838] Johannes de Speculo, zelf schepen, zal hier ongetwijfeld vertrouwd mee zijn geweest. Hetzelfde geldt voor zijn plaatsgenoot Matthias Baux, die in de zestiende eeuw secretaris van de stad was, en zowel een kroniek van Gelre (*Dit is der oerspronck*) als een kroniek van Erkelenz op zijn naam heeft staan. Aan het einde van zijn Erkelenzer kroniek heeft Baux een tekening gemaakt van vrouw Erka. Op de achterzijde van

---

[832] "Sub septingentis octuaginta novem, / Sub Carolingorum regno, flos Gelre sit ortus. / Garrit 'Gelre' draco pestifer horrisonans, / Dilituit pago quo castrum Gelre sub esclo. / Effugat indigenas devorat et pecudes, / Quemque duo fratres curtis de Pont perimentes, / Nomen et omen habent floris Appolinei. / Gelre comes fit Sutphanie Mengandus apricus, / Ottoque, Gerlacus, Otto, Gerardus abinde / Henricusque, Gerardus sunt floriferi comites VII." De Speculo, *Topographia simul et chronographia*, f. 110v - 111r.
[833] "Insignia habuit tres flores esculeos in aureo clypeo, ad memoriam bestiae sub esculo interfectae." Aquilius, *Compendium*, 32.
[834] Met de helm van Gelre wordt, neem ik aan, de Gelderse dynastie bedoeld.
[835] Blijkbaar meent de auteur dat de Gelderse leeuw is ontleend aan de Limburgse en Nassause leeuw. Over de vermeende Nassause afstamming van de Gelderse dynastie, zie hoofdstuk 1.
[836] "Flos velut esculeus quem consecravit Apollo, / Cum Junonis ave, Gelre servit galeam, / Flos leo fatatus generis mentis et honoris, / Limborch Nassauwen huc leo Gelre venit, / Sic tibi sunt Erclens Alchides Ercka patroni. / Martibus insignes vive leena rosa!" De Speculo, *Topographia simul et chronographia*, f. 111r - 111v.
[837] Vermoedelijk hebben de leeuwin en de roos in de laatste zin van het gedicht betrekking op het wapen van Erkelenz. Zoals hieronder zal blijken duidde de zestiende-eeuwse geschiedschrijver Matthias Baux de bloem en leeuw in het Erkelenzer wapen aan als een roos en een leeuwin.
[838] Frankewitz en Venner, *Zegels der steden en dorpen*, 136-137.

het blad met de tekening vergelijkt Baux de patroon van zijn stad, vrouw Erka, met de leeuw: "Zoals de leeuwin wreed haar leven riskeert voor haar kinderen om hen te verdedigen, en geen angst kent voor de speren van jagers, zo riskeert de edele maagd Erka haar leven ter verdediging van de *patria*."[839] Op het volgende blad heeft Matthias Baux nog een afbeelding getekend, nu van het wapen van Erkelenz, met boven een gouden leeuw in een blauw veld, en onder een rode bloem in een wit veld. Deze bloem vergelijkt hij met de roos van liefde, het symbool van Maria. Baux schrijft: "De bloem is de roos van liefde; onder alle bloemen bezet zij de eerste plaats. Met deze meest voortreffelijke onder de bloemen in het wapenschild wedijvert ons wapen van Erkelenz om uit te steken boven alle bloemen van Gelre."[840]

De leeuw en de bloem golden voor Johannes de Speculo en Matthias Baux als symbolen van de dynastie, van Gelre én van hun eigen stad. Identificatie met de eigen stad en identificatie met Gelre stonden niet op gespannen voet met elkaar, integendeel: ze lagen in elkaars verlengde en vulden elkaar aan. De leeuw en de bloem representeerden tegelijk Gelre en Erkelenz.

Baux' opmerking dat het wapen van Erkelenz zich boven alle bloemen van Gelre verheft zouden we figuurlijk kunnen interpreteren: Erkelenz overtrof het beste wat Gelre te bieden had. Maar we kunnen de zin ook letterlijk interpreteren: Erkelenz overtrof alles in Gelre wat een bloem in zijn wapen of zegel voerde. Er waren immers diverse andere steden met de bloem in het stads- of schepenzegel, zoals er ook steden waren met de leeuw in het zegel. In de late middeleeuwen en de zestiende eeuw heeft bijna driekwart van de Gelderse steden op de een of andere manier, op enig moment een bloem of leeuw in het zegel gevoerd.[841] Ook in andere steden dan Erkelenz fungeerden zij als symbool van de dynastie én van de eigen stad.

De Gelderse graven hebben met name in de dertiende eeuw een groot aantal plaatsen van stadsrechten voorzien. Zo creëerden zij een landschap van steden dat een belangrijk element zou gaan vormen in de structuur van het territorium. Zoals ook elders het geval was, namen veel steden elementen uit het wapen van de stadsheer op in hun zegel, in dit geval de bloem of de leeuw. Deze dynastieke elementen werden dikwijls gecombineerd met symbolen die specifiek op de stad betrekking hadden. Zo bevond zich op het zegel van de in 1231 gestichte stad Harderwijk een koggeschip met daarboven een bloem. Een ander voorbeeld is het zegel van Doetinchem, dat eveneens in 1231 stadsrechten ontving. Hierin was de plaatselijke patroonheilige Catharina afgebeeld die een schild vasthield met daarin drie bloemen, en vanaf de vijftiende eeuw ook nog een leeuw. In een Elburgs zegel bevond zich

---

[839] "Sicut leena crudele se exponit morti pro filiis et pro ipsorum defensione venatorum iacula non timescit, sic Ercka virago nobilis quondam se morti exposuit pro defensione patrie." Baux, *Chronik der Stadt Erkelenz*, p. 292-293 (Eckertz, 71).

[840] "Rosa flos est charitatis, et inter omnes flores obtinet principatum. Hoc florum optimo in intersignia armorum mo[ve]runt nostra Ercklentis prerogare inter flores Gelrie." Baux, *Chronik der Stadt Erkelenz*, 294 (niet in Eckertz).

[841] Steden met een bloem of leeuw in het zegel: Nieuwstadt (leeuw in het tegenzegel), Erkelenz, Roermond (leeuw en bloemen in het grootzegel), Venlo (leeuw in het stadszegel), Gelre (bloem in het stadszegel; leeuw in het geheimzegel), Goch (leeuw en bloem in het stadszegel), Nijmegen (leeuwen in het grootzegel en het geheimzegel), Zaltbommel (bloemen en leeuw), Doetinchem (bloemen en leeuw), Groenlo (leeuw), Lochem (leeuw en bloemen), Zutphen (leeuw), Arnhem (leeuw in contrazegel), Nijkerk (leeuw), Elburg (leeuw), Hattem (leeuw) en Harderwijk (bloem op stadszegel; leeuw op tegenzegel). Steden die nooit bloemen of leeuwen in hun zegel hebben gevoerd waren: Echt, Straelen, Emmerik, Wageningen, Gendt en Doesburg. Ten slotte blijven nog over Montfort, Kessel, Krickenbeck en Staverden, die geen eigen zegel hadden, en derhalve ook niet in de statistieken zijn opgenomen. De zegels van de steden in het Overkwartier zijn uitgebreid beschreven door Stefan Frankewitz en Gerard Venner: *Zegels der steden en dorpen*. Voor de overige steden van Gelre zijn we in de meeste gevallen afgegaan op de informatie in het wat verouderde werk van L.P.V. van den Bergh: *Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeentezegels*. Zie ook: Diederich, *Rheinische Städtesiegel*; Willemsen, 'Zegels van de stad Nijmegen'; Dumont en Kleijnen, *Van wege den koning*, 25-28.

een leeuw met daarboven een E. Het Gelderse stedenlandschap had zodoende naast een fysieke, ook een symbolische inhoud: de stichting van de steden zorgde voor de verspreiding van de dynastieke symboliek over het territorium, van Erkelenz in het zuiden tot Harderwijk in het noorden, en van Zaltbommel in het westen tot Groenlo in het oosten.

De bloemen en de leeuw kon men overal in Gelre aantreffen, niet alleen op de zegels van de vorst en de steden, maar ook op munten, kledingstukken en gebouwen. Op de door de graaf of hertog geslagen munten stond het dynastieke wapen afgebeeld: aanvankelijk de bloemen, en vanaf de jaren 1230 de leeuw, sinds de veertiende eeuw vergezeld van het helmteken met de pauwenveren.[842] Bovendien werden vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw door verschillende steden eigen munten in omloop gebracht waarop de dynastieke en stedelijke symbolen stonden afgebeeld.[843] Zo treffen we op de Zaltbommelse munt het stadswapen aan met daarin de leeuw en bloemen.[844] De stad Zutphen heeft munten in omloop gebracht met op de voorkant het dynastieke wapen (de Gelderse en Gulikse leeuwen), het wapen van het graafschap Zutphen (een leeuw) en het wapen van de stad Zutphen (een leeuw met daaronder een ankerkruis); op de keerzijde bevinden zich bloemen.[845]

Stefan Frankewitz heeft gewezen op de prominente aanwezigheid van de dynastieke en stedelijke symboliek in het stadje Gelre. In 1413 werd bijvoorbeeld een van de stadspoorten beschilderd met vijf bloemen. Een eeuw later, in 1516, werden vier van lood gemaakte bloemen op de toren van het stadhuis geplaatst. Tegelijk versierde men de trap in het gebouw met de wapens van de hertog en de stad. Verder droeg de stadsbode een ketting met bloemen, een overkleed en kap met bloemen, en een bodebus met hetzelfde motief.[846] Ook in andere steden wemelde het van de dynastieke en stedelijke symbolen. In 1516 werden in drie stadspoorten van Hattem de wapens van de hertog aangebracht, en in een daarvan "dye Gelresche bloem".[847] In Arnhem hadden de stadsboden bussen met daarop het Gelderse wapen. In Zutphen bevond zich aan het einde van de veertiende eeuw niet alleen een herberg 'Gelre', maar ook herberg 'De Rode Leeuw'; de oude Zutphense graven zouden namelijk een rode leeuw in hun wapen hebben gevoerd.[848] In 1444 begon men in deze stad met de bouw van een nieuwe verdedigingstoren. Deze werd voorzien van een Mariabeeld, een kruis en van het stadswapen. Een andere toren was in 1424 voorzien van een koperen windvaan met het stadswapen.[849]

Dergelijke voorbeelden kunnen met vele andere worden uitgebreid. Uiteraard lieten de graven en hertogen zelf ook hun wapen aanbrengen op kledingstukken, vaandels, muren, torens, glasramen, enzovoorts. Dynastieke symbolen kon men aantreffen op grafmonumenten, zoals in de Roermondse Munsterkerk, in het klooster Gravendal bij Goch, in de Nijmeegse Stevenskerk en de Arnhemse Eusebiuskerk.[850] Gerard Nijsten geeft in zijn studie diverse voorbeelden van in opdracht van de hertog vervaardigde glasramen met het hertogelijk wapen en soms ook het helmteken, bijvoorbeeld voor het hof in Arnhem, voor de burcht Lobith, voor

---

[842] Zie hoofdstuk 1.
[843] Het gaat hier om Nijmegen, Arnhem, Roermond, Zutphen, Zaltbommel, Harderwijk en Venlo. Thoma, 'Muntslag', 255-258; Gropp, *Stedelijke muntslag*; Beek, *Geslagen te Zutphen*.
[844] *Gouden Eeuw van Gelre*, 112; Van der Chijs, *Heeren en steden*, pl. VII.
[845] De munten van Nijmegen tonen o.a. het stadswapen (adelaar met leeuw) en ook een leeuw die het stadswapen draagt. De munten van Roermond tonen een leeuw met lelie (het stadswapen), of alleen een leeuw. De munten van Arnhem tonen het stadswapen (adelaar), het dynastieke wapen (de leeuw, of het gedeelde wapenschild met een Gelderse en Gulikse leeuw), of Eusebius, de patroonheilige van de parochiekerk. Van Harderwijk en Venlo zijn geen munten overgeleverd. Van der Chijs, *Heeren en steden*, pl. I-VII; Thoma, 'Muntslag'; *Gouden Eeuw van Gelre*, 111-112.
[846] Frankewitz, *Drache und Mispel*, 25-27; Nijsten, *In the shadow*, 215.
[847] Hoefer, 'De vesting Hattem', 91.
[848] Gimberg, 'Feesten en maaltijden te Zutphen', 257.
[849] Gimberg, 'Eene Geldersche stad', 14, 16, 27.
[850] Zie hoofdstuk 2.

huizen van dienaren van de hertog en voor diverse kerken. Daarnaast werden er vaandels en banieren met het wapen gemaakt, droegen bodes van de hertog bussen met diens wapen, en werden burchten van koperen vanen en beeldhouwwerk met het wapen voorzien.[851]

Kortom: de leeuw en de bloem waren alom tegenwoordig, tegelijk als symbool van de dynastie en als symbool van de eigen stad, en als zodanig symbool van de gehele politieke gemeenschap Gelre. De leeuw en de bloem, van oorsprong dynastieke symbolen, zijn in de vijftiende eeuw, en mogelijk al eerder, deel gaan uitmaken van een algemeen Gelre-beeld. Ze werden gekoppeld aan de dynastie, de hertog, het land, de eigen stad en aan de Gelderse bevolking. 'De Gelderse bloem' was een begrip geworden. "We stellen zonder moeite vast", schrijft de auteur van de *Historia Gelriae*, dat het begrip 'de Gelderse bloem' uit deze [dynastieke] wapentekens is voortgekomen."[852]

De uit Roermond afkomstige humanist Johannes Murmellius maakte aan het begin van de zestiende eeuw een gedicht over de oorlogen tussen Gelre en Kleef, waarin hij het volk van Gelre vergeleek met de leeuw, en het volk van Kleef met de zwaan (als verwijzing naar de Kleefse zwaanridderlegende). We leggen ons oor te luisteren bij Murmellius:

> "Beide volken, even moedig van geest, even dapper,
> Hebben een deugdzame naam, meer waard dan goud.
> Als de een zich verlaat op de witte zwaan, en de ander op de leeuw,
> Dan voeren zij niet oorlog, maar hun eervolle naam tot aan de sterren."[853]

De anonieme Kleefse auteur van een wat minder verheven gedicht over de Gelders-Kleefse oorlogen drijft juist de spot met de Gelderse leeuw. De leeuw misstond de Geldersen als wapen, en kon beter vervangen worden door twee hazen:

> "Gi Gelreschen, gi en moecht gein trommelen ende trumpen hoeren blasen,
> Doit uit die lewen ende mailt twe hasen,
> Dat wapen mocht gi dragen;
> Wan it an ein dreffen sal gain, mit krischen [geschreeuw] lait gi u verjagen."[854]

In een anti-Gelders lied uit circa 1540 staat de adelaar symbool voor keizer Karel V, de lelie voor de Fransen, en de bloem voor de Geldersen:

> "Den Aren is stout int vlieghen
> Met sijn vedere wijt;
> Hi sal den lelyen verdrijven,
> Die Ghelders bloeme ter spijt."[855]

De bloem en de leeuw waren de symbolen voor Gelre, en leenden zich als zodanig om uiting te geven aan gevoelens van trots en eigenheid. Dergelijke gevoelens treffen we bijvoorbeeld aan in het dronkenmansgebral van de lompe Jan van Lothum, die in 1538 in een Arnhemse herberg eerst de waardin voor hoer uitmaakte, en vervolgens uitriep dat de pas ingehuldigde Willem van Kleef niet waardig was om de Gelderse bloem of leeuw te voeren. Snoevend voegde hij daaraan toe dat hij wel wilde helpen om Willem het land uit te gooien.[856]

---

[851] Nijsten, *In the shadow*, 270-277. Zie ook hoofdstuk 1.
[852] "...ex his inigniis florem Gelriacum nomen traxisse facile conjicimus." *Historia Gelriae*, 7.
[853] "Utraque gens audax animi, gens utraque fortis, / Auro virtutis nomina pluris habent. / Haec niveo cygno confidens, illa leone / Insignis bello nomen ad astra ferunt." Murmellius, *Elegiarum moralium*, 22.
[854] Van 't Hooft, *Historieliederen*, 78.
[855] Van 't Hooft, *Historieliederen*, 176.
[856] Sloet, 'Liever den Lotharinger', 334.

Beschaafder maar niet minder onbeschroomd was een kanselarijfunctionaris die rond 1500 op het laatste, lege blad van een boek met afschriften en formulieren ongegeneerd uiting gaf aan zijn Gelderse trots. "Gelre, flos totius mundi", schreef hij: "Gelre, bloem der gehele wereld."[857]

5.4 De dynastie en haar genealogie

In de vorige paragraaf maakten we kennis met Matthias Baux, de zestiende-eeuwse geschiedschrijver en secretaris uit Erkelenz. Zijn kronieken van Gelre en Erkelenz zijn met name de moeite waard omdat hij ze heeft voorzien van een groot aantal fraaie tekeningen, waaronder de eerdergenoemde draak, vrouw Erka en het stadswapen.[858] De Gelderse kroniek (*Dit is der oerspronck*) is bovendien verlucht met een reeks van sierlijk getekende dynastieke wapens, om te beginnen met het zogenaamde wapen van Pont: de drie rode bloemen in een gouden veld. Dit wapen hoorde bij Wichard en Lupold, de zonen van de heer van Pont die in 878 de draak hadden gedood. De zoon van Wichard was Gerlach, voogd van Gelre en heer van Pont, die getrouwd was met de dochter van de graaf van Cuijk. Bij het aan hem gewijde deel van de kroniek heeft Matthias Baux een gedeeld wapenschild getekend, met links de bloemen van Gelre en Pont, en rechts het wapen van Cuijk: rode en gouden dwarsbalken met daarin rode vogeltjes. Zo kreeg iedere voogd van Gelre en heer van Pont zijn eigen wapen, met links de bloemen en rechts het wapen van de echtgenote. Wichard (II), de kleinzoon van Gerlach, was bijvoorbeeld getrouwd met de dochter van de graaf van Zutphen, volgens Baux. In het wapen dat hij daarbij heeft getekend bevinden zich links de bloemen, en rechts het veronderstelde wapen van Zutphen: een rode leeuw in een zilveren veld.

Dit gaat allemaal zo door, totdat Baux is aangekomen in de elfde eeuw bij Wichard (III). Deze had geen ander kroost dan zijn dochter Adelheid.[859] Zij trouwde met Otto van Nassau. De Gelderse dynastie, die een aanvang had genomen met de zoon van de heer van Pont, werd nu voortgezet via Otto van Nassau. Het wapenschild dat Baux voor hem heeft samengesteld ziet er als volgt uit. Op de linkerhelft van het schild zien we het wapen van Nassau: een gouden leeuw in een blauw veld met gouden blokjes. Op de rechterhelft staan de wapens van Otto's vrouw Adelheid van Gelre: rechtsboven de bloemen van haar vader, en rechtsonder de Zutphense leeuw van haar moeder. De opvolgers van Otto, de graven en hertogen van Gelre, droegen in het vervolg de Nassause leeuw in hun wapen. De Gelderse leeuw was dus van oorsprong een Nassause leeuw.

De wapens in de kroniek van Matthias Baux symboliseren de dynastieke continuïteit. We komen ze ook tegen in twee gedrukte kroniekjes uit het midden van de zestiende eeuw.[860] De makers hebben hetzelfde principe als Baux gevolgd: voor elke voogd, graaf of hertog een nieuw, gedeeld wapenschild, met links zijn eigen wapen en rechts het wapen van zijn echtgenote. Hier en daar wijken de wapens af, maar de methode is dezelfde. De kroniek van Baux en de twee gedrukte werkjes vertonen een grote mate van samenhang. Ze hebben vrijwel identieke titels, die, vertaald naar modern Nederlands, als volgt luiden: 'Dit is de

---

[857] GA, HA, inv. nr. 8.
[858] Baux, *Dit is der oerspronck*; Baux, *Chronik der Stadt Erkelenz*.
[859] Voor de genealogie van voogden, graven en hertogen, zie hoofdstuk 1.
[860] *Dit is den oerspronck* (Arnhem); *Dit is den oirspronck* (Groningen). Vermoedelijk hebben de auteurs van de zestiende-eeuwse kroniekjes zich laten inspireren door de in 1480 gedrukte *Dit is dat beghinne* (Veldener/Gelre). Ook hierin staan gedeelde wapenschilden afgedrukt met aan de ene kant het wapen van de graaf/hertog en aan de andere kant dat van diens echtgenote. De genealogie hierin is echter minder uitgewerkt dan die in de zestiende-eeuwse kroniekjes.

oorsprong van de voogden, graven en hertogen met hun kronieken van het land van Gelre'. De titel van de kroniekjes wijst erop dat de auteurs de dynastieke geschiedenis als uitgangspunt hebben genomen. Ze volgen alle nauwgezet de genealogie van voogden, graven en hertogen met hun respectievelijke wapens. Bovendien wordt van vrijwel iedere graaf en hertog aangegeven waar hij begraven lag: in Zutphen, Wassenberg, Kamp, Roermond, Gravendal, Monnikhuizen, Grave, Doornik en Arnhem.[861]

De drie kroniekjes zijn geschreven rond 1550. In mannelijke lijn was de Gelderse dynastie toen echter allang uitgestorven. Indirecte afstammelingen regeerden nog tot aan 1543, maar nadien bestond er geen enkel genealogisch verband meer tussen de hertog en de Gelderse dynastie. Toch bleven de auteurs waarde hechten aan het idee van de dynastie: als verwijzing naar continuïteit, en als symbool voor Gelre. De genealogieën en wapenreeksen waren niet zozeer uitingen van gehechtheid aan de dynastie op zichzelf. Zij waren primair een middel om een beeld van Gelre te creëren en de continuïteit van de politieke gemeenschap te benadrukken. De wapens en genealogieën symboliseerden zowel de inmiddels uitgestorven dynastie, als het land en de bevolking.

De dynastie was de belichaming van Gelre. Matthias Baux verbond haar nadrukkelijk met zijn eigen stad Erkelenz. In één band schreef hij zijn dynastieke geschiedenis van Gelre en de geschiedenis van Erkelenz. In de Erkelenzer kroniek merkt hij op dat het zegel van Erkelenz was afgeleid van het dynastieke wapen:

> "Het zegel van onze stad en van de schepenen van Erkelenz is niet altijd hetzelfde gebleven, zoals blijkt uit de bezegelde oorkonden die ik gezien heb. De leeuw van Nassau, die uit de verschillende wapentekens aan onze stad gegeven is, die door de helft is gedeeld, in een veld met blokjes, met daaronder de roos, is veranderd in een hele Gelderse leeuw met een dubbele staart."[862]

De Gelderse dynastie, met haar vermeende Nassause achtergrond, en de stad Erkelenz waren in de verbeelding van Baux twee kanten van dezelfde medaille.

Matthias Baux was een productief schrijver, want naast kronieken van Gelre en Erkelenz stelde hij een Erkelenzer rechtsboek op, getiteld *Liber iuris patriae*. Hieruit blijkt eens te meer hoezeer de vorst, het land, en de eigen lokale gemeenschap met elkaar verbonden waren. De hertog is het hoofd, schrijft hij:

> "Der here, want hy is ein pleger des keisers, sal die gerechticheit halden, einem jeden lantrecht, leenrecht (...) laeten wederfarn und gedien, glich hy dat dem keiser irst und daernae den leuden beloefft und geswoirn hait, und datselve is hy bedwongen mit seinen amptluden to halden."

De ambtman, of drost van Erkelenz was de lokale plaatsvervanger van de hertog. Over hem lezen we dat hij een inwoner moest zijn van het land Gelre: "Der amptman und drosset to Erklenz moet ein ingeseten man sijn, der genocht und vast geerfft und geguedt is in dem lande van Gelre." De eed die de ambtman bij zijn installatie aflegde had zowel betrekking op de hertog, als op burgers van Erkelenz: "Ich N. geloven und schweren (...) dat ich (...) hoult und

---

[861] De begraafplaats van Karel van Gelre in Arnhem wordt alleen genoemd in de kroniek van Baux, niet in de twee gedrukte kroniekjes.

[862] "Item sigillum nostri oppidi nec non schabinatus de Ercklentz invariatum est, et de leone de Nassauwe, qui in hastulis per suum medium cum rosa subtus nostro datus fuerat inter armorum intersignia, prout ex literis siggilatis a me visis existis transmutatus in leonem integrum Gelrensem sub cauda bifurcata." Baux, *Chronik der Stadt Erkelenz,* f. 111v – 114r (Eckertz, 45).

truwe syn sall einem hertoge van Gelre, (...) der stadt van Ercklentz, und allen iren burgern und ingehoerigen."[863]

Het zestiende-eeuwse hertogdom Gelre was geen politieke, constitutionele of culturele eenheid, integendeel: het bestond uit een grote diversiteit van kwartieren, ambten en steden met ieder hun eigen privileges en rechten. Een van de factoren die deze gemeenschappen met elkaar verbond was de dynastie. Daarmee bedoel ik niet zozeer dat de hertogen actief bijdroegen aan de totstandkoming van een gemeenschappelijk identiteit, als wel dat lokale gemeenschappen hun zelfbeeld, hun eigen identiteit en gevoel van eigenwaarde projecteerden op de dynastie. De door Baux geschreven kronieken van Gelre en Erkelenz zijn daar een voorbeeld van.

Een ander voorbeeld is het kroniekje *Dem oirsprunck der vaichten*, of Gochs kroniekje, genoemd naar de stad Goch ten zuidoosten van Cuijk. Dit geschiedwerkje komt inhoudelijk sterk overeen met de Gelderse kroniek van Baux en de twee gedrukte kroniekjes met wapens. De genealogie van voogden, graven en hertogen vormt ook hier de kern van het geschiedverhaal. Interessant aan het Gochs kroniekje is dat het deel uitmaakt van een cartularium. Hierin zijn oorkonden met betrekking tot Goch bijeen vergaard, zoals het landrecht van het Overkwartier uit 1328, en diverse oorkonden waarin de privileges van de stad worden bevestigd of uitgebreid.[864] De kroniek en het cartularium zijn geschreven door meerdere personen rond het midden en in de tweede helft van de zestiende eeuw. De kroniek met haar rond de dynastie vormgegeven geschiedenis van Gelre, en het cartularium met zijn lokale inslag suggereren een verband tussen de dynastie en de lokale gemeenschap. Het werk van Baux en het Gochs kroniekje illustreren hoe vanuit een lokaal perspectief de dynastie en de lokale gemeenschap met haar specifieke rechten en privileges op elkaar betrokken werden. De kronieken verwonderen des te meer wanneer men in aanmerking neemt dat Goch in de zestiende eeuw geen deel meer uitmaakt van Gelre, en dat Erkelenz een Gelderse enclave in Gulik was.

Er zijn nog een aantal andere bronnen van hetzelfde type overgeleverd, waarin lokale of regionale aangelegenheden worden gekoppeld aan de geschiedenis van de Gelderse dynastie. Om te beginnen is daar de zogenaamde *Chronijk van Zutphen*, geschreven in de tweede helft van de zestiende eeuw, met latere toevoegingen. Dit geschrift is geen geschiedenis van Zutphen maar een register met stukken en formulieren die betrekking hebben op de stad en het Kwartier van Zutphen, en op het Kwartier van Arnhem. Aan dit wat merkwaardige samenraapsel gaat een genealogie vooraf van acht voogden, acht graven en acht hertogen van Gelre, tot aan hertog Karel van Gelre (1492-1538). Dan is er nog een genealogie uit het midden van de zestiende eeuw die vermoedelijk is opgesteld in het Arnhemse klooster Klaarwater. Deze stamboom gaat vooraf aan een reeks van privileges en oorkonden.[865] Een laatste voorbeeld is het zogenaamde Register A, opgemaakt aan het einde van de jaren 1460. Het is een opmerkelijke geheel. Register A bevat zowel afschriften van oorkonden als historische aantekeningen, die beide zowel betrekking hebben op de Gelderse graven en hertogen als op heren van Waardenburg en hun nazaten, de heren van Broekhuizen.[866] Vermoedelijk is het stuk opgesteld in opdracht van Johan van Broekhuizen,

[863] Baux, *Liber iuris*, 9, 10, 67.
[864] Van Doorninck, 'Stukken betreffende Goch', 319-342.
[865] *Die genealogie offte affcompste*.
[866] Het historische gedeelte van het register is voor een deel uitgegeven in: Van Doorninck, *Geldersche kronieken* I, 48-56, en voor een deel in: Oosterbeek, 'Heerlijkheid Weerdenburg'. Zie verder: Meij, 'Over de lotgevallen', 148-150.

een afstammeling van de familie van Waardenburg. Ten tijde van de vervaardiging van het register was hij raad en erfhofmeester was van hertog Adolf (1465-1471).[867]

In hoofdstuk 1 hebben we gezien dat genealogieën van de voogden, graven en hertogen voor het eerst werden geschreven in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Willem van Berchen heeft rond 1465 als eerste geprobeerd om de genealogie van de Gelderse dynastie te reconstrueren. Voor zover hij de gegevens daarover had kunnen achterhalen, vermeldt Van Berchen nauwkeurig het jaar van het aantreden van de graven en hertogen, de namen van hun vrouw en kinderen, de duur van hun regering, het jaar van hun dood en de plaats waar zij begraven lagen. Hoewel zijn kroniek veel meer is dan alleen een dynastieke geschiedenis, vormt de genealogie wel de ruggengraat.

Ook bij hem zien we die typische vermenging van lokale en dynastieke geschiedenis. Van Berchens geschiedverhaal begint immers met de oorsprong en vroege geschiedenis van zijn eigen Nijmegen, en vangt pas daarna aan met de Gelderse dynastie. Het lot van Gelre was nauw verbonden met het bestaan en de continuïteit van deze dynastie. Willem van Berchens aangrijpende verslag van de verwijdering tussen de echtelieden Reinald II (1326-1343) en Eleonora kan dit illustreren. In de kroniek lezen we namelijk hoe enkele boze raadgevers hadden rondgebazuind dat hertogin Eleonora melaats zou zijn, met als begrijpelijk gevolg dat Reinald haar niet meer in zijn omgeving duldde. Op een dag besloot Eleonora om een einde te maken aan alle kwade geruchten. Ze deed over haar naakte lichaam een hemd van dunne zijde. Daarover deed ze een allesbedekkende mantel. Aldus gekleed, nam ze haar beide zoontjes Reinald en Eduard bij de hand, en verscheen in het Valkhof te Nijmegen, juist op het moment dat hertog Reinald en de daar vergaderde edellieden zich aan het eten wilden zetten. Tot verbazing der aanwezigen liet ze haar mantel en het ragfijne hemd naar beneden zakken. Huilend sprak ze tot Reinald dat hij nu met eigen ogen kon zien dat ze gezond was. Vervolgens wees Eleonora op de twee jongetjes, haar echtgenoot verwijtend dat ze nog veel meer zoons had kunnen baren indien zij niet van elkaar gescheiden hadden geleefd. "Wellicht zal de tijd komen", ging ze door, "dat het volk van Gelre onze scheiding zal betreuren, wanneer het merkt dat er niemand meer is van uw bloed."[868] Van Berchen concludeert dat de woorden van Eleonora helaas in vervulling waren gegaan. Sinds de geboorte van Eduard in 1336, tot aan de geboorte van Adolf in 1439 waren er immers meer dan honderd jaar verstreken waarin de Gelderse hertogen niets verwekten.

Het verhaal was oorspronkelijk afkomstig uit de veertiende-eeuwse kroniek *Liber de rebus memorabilioribus* van Hendrik van Herford uit Minden. De insteek van Hendrik van Herford was echter een geheel andere dan die van Willem van Berchen. Volgens Van Herford was hertog Reinald II niet meer helemaal bij zijn verstand, zozeer zelfs dat het land begon te morren. Reinalds vertrouweling Johan Moliart besloot daarop dat de hertog geen gemeenschap meer moest hebben met Eleonora, om zo te voorkomen dat zijn hersenen nog meer in de war zouden raken. Om de hertog zover te krijgen had hij beweerd dat zijn vrouw melaats was. Hij deed dit met de beste bedoelingen, maar toch haalde Moliart zich de woede van Eleonora op de hals, vooral omdat zij volgens Van Herford een manzieke vrouw was. Na de dood van Reinald II in 1343 sleepte Eleonora de raadsman voor het gerecht, waar ze uit de kleren ging om iedereen ervan te overtuigen dat Moliarts beweringen leugens waren geweest. Moliart moest vluchten voor zijn leven.[869] Het relaas van Hendrik van Herford, waarin het

[867] Volledigheidshalve wijs ik nog op een lijstje met geboorte- en sterfaren van diverse graven en hertogen dat zich bevindt in een register met rechten en privileges voor de Bommeler- en Tielerwaarden en voor het daaraan grenzende Beesd en Rhenoy. Van Veen, 'Geboorte- en sterfjaren'.
[868] "Forsan adhuc tempus veniet, quod Gelrie populus hoc nostrum deplorabit divortium, cum in vestro sanguine se videbunt deficere." Van Berchen, *De nobili principatu*, 100.
[869] Van Herford, *Liber de rebus*, 235-236. Over Johan Moliart: Thissen, 'Johan Moliart'.

conflict tussen Eleonora en Moliart centraal staat, werd meer dan honderd jaar later door Willem van Berchen omgevormd tot een verhaal waarin de voortgang van de dynastieke lijn het middelpunt vormt.

In Van Berchens kroniek zijn dynastie en territorium dan ook historisch met elkaar verbonden. De bloei van het land, de *domus Gelrie* kon men afmeten aan de bloei van de dynastie.[870] Over het ontstaan van dynastie en land schrijft hij:

> "Voor de uiteenzetting van ons eigenlijke thema over het edele vorstendom Gelre en zijn begin moeten we beseffen dat het vorstendom Gelre begint met de beroemde heren van Pont. Het vorstendom had echter nog niet de naam die het nu heeft, maar werd slechts door voogden bestuurd. Maar nadat die heren in de loop der tijd hun zwakheid en traagheid achter zich hadden gelaten, en de oude naam van Pont hadden afgelegd, toen verwierven zij kracht, en verdienden zij om met de nieuwe naam Gelre genoemd te worden. Hun land maakten zij van arm tot rijk, van onbeduidend tot vruchtbaar, van gering tot edel en beroemd."[871]

De geschiedenis van Gelre, het hele bestaan van Gelre: dit alles was ondenkbaar zonder de dynastie. Van Berchen identificeerde zich met het 'edele vorstendom Gelre'. Maar om hiervan een geschiedenis te kunnen schrijven, waar het hem uiteindelijk om te doen was, was de geschiedenis van de dynastie onontbeerlijk.

De rond 1500 geschreven *Historia Gelriae* heeft veel gemeen met de kroniek van Willem van Berchen. De politieke stellingnamen van de mogelijk uit Roermond afkomstige auteur zijn weliswaar volledig tegengesteld aan die van Van Berchen, maar de wijze waarop dynastie en land zich in de *Historia* tot elkaar verhouden komt overeen met Van Berchens geschiedbeeld. Identificatie met het eigen land, en identificatie met de eigen dynastie lagen in elkaars verlengde, zo blijkt uit inleiding:

> “Wat zou voor een mens immers zoeter kunnen zijn dan de oorsprong van zijn eigen geboortegrond en de edele afkomst van zijn eigen vorst, onder wie wij gesteld zijn, te kennen, zodat wij niet als stommen niets te zeggen hebben wanneer aan tafel of met bekenden hierover gesproken wordt?”[872]

Ook in de *Historia* fungeert de genealogie als spil waaromheen de Gelderse geschiedenis zich ontvouwde. De genealogie gaf uiting aan de trots op de eigen hertog en diens edele afstamming, én aan de trots op het eigen land.

Een kroniek met een nog veel sterker genealogisch karakter dan de vorige twee is de in 1480 in Utrecht gedrukte *Dit is dat beghinne ende oerspronck des lants van Ghelre ende cronycken van den princen van Ghelre*. Met het oog op de titel verwacht men een geschiedenis van het land, maar na lezing blijkt het kroniekje niet veel meer dan een aangeklede genealogie: een lijst van voogden, graven en hertogen met hun regeringsduur, sterfjaar, de plaatsen waar zij begraven lagen, en daaromheen allerlei historische

---

[870] Zie hoofdstuk 1. Vgl. ook de titel van een rond 1480 geschreven kroniekje van Van Berchen: *Cronica brevis illustrium ac magnificorum principum domus Gelrie*.

[871] "Insuper pro principalis nostri propositi deductione, de nobili principatu Gelrie et eius origine (...) est advertendum, quod principatus Gelrie ab inclitis dominis de Pont nuncupatis (...) suum traxit initium. Nec tanti nominis erat sicut nunc est, sed duntaxat a prefectis regebatur. Et sicut ipsi domini successu temporis segnitiem ignaviamque deponentes, vetustum nomen de Pont exuerunt, ita strennuitatem assumentes nomine novo Gelrie appelari meruerunt. (...) Terram suam ex inope divitem, ex parva latam, ex ignobili nobilem et inclitam reddiderunt." Van Berchen, *De nobili principatu*, 18-19.

[872] “Quid enim suavius cuiquam esse possit quam ipsius natalis soli originem ipsiusque principis, sub quo degimus, ingenuitatem nosse?” *Historia Gelriae*, 1-2.

gebeurtenissen waarin zij verwikkeld waren. Ditzelfde geldt voor een rond dezelfde tijd geschreven werkje met de wat buitensporige titel *Summata cronica terre Gelrensis*. Nog meer dan *Dit is dat beghinne* wekt de *Summata cronica* de verwachting dat het land Gelre centraal staat, maar wederom wordt de lezer op het verkeerde been gezet. De *Summata cronica* lijkt namelijk sterk op *Dit is dat beghinne*, en is dus evenzo niet veel meer dan een aangeklede genealogie van de dynastie. In beide gevallen geldt: de geschiedenis van het land ís de geschiedenis van de dynastie. De dynastie symboliseert het land. Zij representeert niet alleen zichzelf, maar de gehele politieke gemeenschap. In de voorstelling van de geschiedschrijvers was de dynastie bovendien door de bevolking zelf in het leven geroepen. In *Dit is dat beghinne* lezen we hoe de twee drakendoders, de stamvaders van de dynastie tot regeerders werden gekozen: "Ende alle dat volck dat daer omtrent woenden gaven hem onder dese twee broeders ende coren dese twee edel jonghelinghen tot horen princen ende voechden ende overste van horen lande te wesen."[873]

5.5 De goede en de slechte vorst

De dynastie gold als de belichaming van de politieke gemeenschap. Via de dynastie construeerden Gelderse geschiedschrijvers een beeld van Gelre waarmee zij zich konden identificeren. Elementen hieruit waren de naam Gelre, de bloem en de leeuw, de genealogie van voogden, graven en hertogen en de begraafplaatsen van de overleden vorsten. Opmerkelijk is dat de geschiedschrijvers deze dynastieke elementen gebruikten om hun gevoel van verbondenheid met Gelre uit te drukken, maar tegelijk de hertogen uit hun eigen tijd doorgaans fel bekritiseerden. De geschiedenis van de oude vorsten fungeerde voor hen als een spiegel waarin de eigentijdse hertog werd voorgehouden hoe hij met zijn land en volk diende om te springen.

In de middeleeuwen deden allerlei ideeën de ronde over de ideale vorst, vaak verpakt in vorstenspiegels, maar ook in andere soorten teksten. De ideale vorst was een nogal abstract, gegeven, voortgekomen uit een hoofs vertoog over ridderlijkheid, eer en schande: hij was christelijk, rechtschapen, trouw, beschaafd in de omgang, maar ook dapper en krijgslustig.[874] Dergelijke ideeën leefden ongetwijfeld ook aan het Gelderse hof, zoals Gerard Nijsten heeft betoogd. Tot de verbeelding spreken bijvoorbeeld de dichtwerken van Heraut Gelre, die aan het einde van de veertiende eeuw werkzaam aan het hof werkzaam was. In zijn *Wapenboek Gelre* heeft de heraut lofdichten op diverse ridders verwerkt, bijvoorbeeld op Willem van Gulik, de vader van hertog Willem I van Gelre (1371-1402). In deze ereredes staan typisch ridderlijke thema's centraal, zoals dapperheid, trouw en eer.[875]

Ook kroniekschrijvers hanteerden dergelijke clichés over de ideale vorst. De twee zonen van de heer van Pont beantwoordden uiteraard bij uitstek aan de ridderlijke deugden. In de rond het midden van de zestiende eeuw gedrukte kroniek *Dit is den oerspronck* (Nijmegen) worden ze beschreven als "herlycke stoute mannen", die er 's-nachts op uit trokken om in naam van God de strijd met de draak aan te gaan.[876] Ridderlijk gedrag zat in de genen. Gerlach, de zoon van de drakendoder Wichard, was een "wijss heere ende stritbar man". Samen met de keizer had hij vroom gevochten tegen de Hongaren, een barbaars volk dat andere mensen misbruikte als beesten, en dat mensenvlees at en bloed dronk. Gerlachs zoon

[873] *Dit is dat beghinne* (Veldener/Gelre), f. 315r.
[874] Guenée, *L'Occident*, 137-142.
[875] Nijsten, *In the shadow*, 108-145; Van Anrooij, *Spiegel van ridderschap*.
[876] *Dit is den oerspronck* (Nijmegen).

Godfried was een "vroom stairck rutterman", die net als zijn vader tekeer ging tegen de vijanden van het Roomse Rijk. Godfrieds zoon Wichard was op zijn beurt een "prince van allen doeghden". De nazaten van de drakendoder waren godsdienstig en mild, of juist krijgslustig, voortdurend met het zwaard in de weer om onrecht te bestrijden.

Willem van Berchen spreekt in zijn Gelderse kroniek de hoop uit dat de nakomelingen van de oude graven en hertogen geïnspireerd zullen worden door de glorieuze daden van hun voorgangers, voort zullen gaan in hun voetsporen, en bedrijvers worden van goede en lofwaardige werken.[877] Een goede vorst was volgens Van Berchen een dienaar van zijn land; daarvoor was hij door God aangesteld:

> "God, de Schepper van alles, Die zich vanuit zijn gerechtigheid doet kennen aan alle mensen, heeft in het heelal een vaste ordening aangebracht; Hij heeft bepaald dat sommigen regeerders zijn, en anderen onderdanen; terwijl de een rechtvaardig en vroom regeert, en de ander plichtsbewust en vroom zijn bestuurders gehoorzaamt, ontvangen allen naar verdienste hun loon in de hemelse *patria*. Een aantal bestuurders regeerde op heilzame wijze, daaraan herinnert hun welvaart; maar anderen verwaarloosden lichtvaardig het aan hen onderworpen volk, daaraan herinnert hun overvloedige schade. Daarom is de herinnering aan de goeden en rechtvaardigen bekend bij God en de mensen; hun lof blijft voortduren in de kerk der heiligen. Maar de herinnering aan de slechten en goddelozen, die niet met de rechtvaardigen worden aangeschreven, gaat luidruchtig verloren; de dood vreet hen kaal in de hel."[878]

Iemand die beslist niet in de hel werd kaalgevreten was de Gelderse graaf Megengos, die in een ver verleden op de plaats van de latere stad Gelre, door Christus gerechtvaardigd, rechtstreeks naar de hemel was heengevoerd. Megengos had onafgebroken zijn landen afgereisd om voor zijn onderdanen te zorgen. Maar ook geestelijke zaken hadden zijn toegewijde aandacht. Megengos was de stichter van het klooster Vilich, bij Bonn, waarin hij, aangestoken door het goddelijke vuur van liefde, zijn dochter Adelheid had ondergebracht. Na zijn dood verscheen hij in al zijn hemelse heerlijkheid, bekleed met keizerlijke macht, aan een van de nonnen van Vilich. Toen de non verbaasd vroeg of hij wellicht heer Megengos was, antwoordde hij lachend dat Megengos de naam was van zijn aardse lichaam; nu heette hij Megengaudus: Grote Blijdschap.[879]

De daden van de goede en slechte vorsten hadden consequenties voor de eeuwigheid, maar uiteraard hield Van Berchen zich toch in de eerste plaats bezig met welke consequenties ze voor Gelre hadden. Wie waren de goede, en wie waren de slechte vorsten? De oude graven en hertogen stelt Van Berchen voor als de traditionele beschermers en uitbreiders van het land; zij representeerden de eenheid en integriteit van het territorium. Zo schrijft hij over Reinald II (1326-1343), een van zijn favorieten:

> "Toen Reinald tot graaf van Gelre en Zutphen was gemaakt, begon hij zijn land op zeer verstandige wijze te besturen. Hij vermeerderde zijn land met grootse rijkdommen en bezittingen. (...) Hij was een liefhebber van de vrede, een zeloot van het recht, steeds de

---

[877] Van Berchen verwijst hierbij naar de aan Aristoteles toegeschreven vorstenspiegel *Secretum secretorum*, dat hij abusievelijk aanduidt als *De regimine principum*. Van Berchen, *De nobili principatu*, 2.

[878] "Creator omnium, Deus, hominibus cunctis ex sua pietate esse et vivere dirivans alios ex ipsis rectoresque, alios subditos certo ordine instituit in universo, ut hii iuste et sancte regentes, ac alii suis rectoribus debite obedientes, mercedem recipiant iuxta condignum in patria celesti. E quibus aliquanti rectores sue salutis permemores salubriter gubernarunt, et aliquanti sui dispendii prodigi populum sibi subditum nequiter neglexerunt. Quamobrem bonorum et iustorum memoria est nota apud Deum et homines, ac laus eorum in ecclesia sanctorum perseverat. Periit enim maloreum et nephandorum memoria cum sonitu, qui cum iustis non scribuntur, morsque depascet eos in inferno." Van Berchen, *De nobili principatu*, 1.

[879] Van Berchen, *De nobili principatu*, 20-23.

vrede en rust voor zijn onderdanen najagend."[880]

Reinald II was niet alleen een verstandig bestuurder, maar bezat ook een profetische geest, want toen hij het laatste oliesel ontving voorspelde hij dat graaf Willem IV van Holland door de Friezen gedood zou worden. In 1345 ging deze voorspelling bij Stavoren in vervulling.

Hoewel Willem van Berchen krijgslust en dapperheid zeker kon waarderen, was een goede vorst in de eerste plaats een hoeder van vrede en rust. Over Gerard IV (1207-1229) schrijft hij dat deze in zijn jonge jaren verliefd was op het zwaard. Later zag de graaf echter in dat dit geen voordeel bracht, bekeerde zich, en wijdde zich voortaan aan God. Graaf Otto II (1229-1271) was zedig, deugdzaam, gul en victorieus in de oorlog. Hij vergrootte het land, veranderde plaatsen in steden, stond toe om muren te bouwen, en maakte de burgers vrij door ze royaal van privileges te voorzien. Bovendien had hij er in 1254 samen met het bestuur en de burgers van Nijmegen voor gezorgd dat de Nijmeegse parochiekerk verplaatst werd binnen de stadsmuren. Boven de ingang van de nieuwe kerk stonden de wapens van Otto II en Nijmegen naast elkaar afgebeeld, zo lezen we.[881] Een van de weinige hertogen die in Van Berchens kroniek onomwonden als een man van oorlog wordt neergezet is Willem I (1371-1402): een onverschrokken atleet, krachtig en groot. In een door hem aangehaald gedicht op Willem I wordt de hertog vergeleken met Paris, Hector en Odysseus, een opmerkelijk drietal:

"In de hertog van Gelre huist een Paris, een Hector, een Odysseus.
Zijn gestalte is die van Paris, zijn handen die van Hector en zijn hart die van Odysseus."[882]

Elders wordt de hertog voorgesteld als David, die de strijd aanbindt met Goliath (Johanna van Brabant) om zijn land, voorgesteld als een verloren schaap, te bevrijden uit de mond van de leeuw en de beer.[883]

De dood van Willem in 1402, en de opvolging door zijn broer Reinald IV (1402-1423), vormden een keerpunt in de Gelderse geschiedenis. Sindsdien ging het alleen maar bergafwaarts. Van Berchen laat hertog Willem op zijn sterfbed zuchtend verklaren: "Niets onder de zon verontrust en verdriet mij meer dan dat ik de regering over die schitterende landen Gelre en Gulik moet overlaten aan een zo nutteloze en nietswaardige herder als mijn broer Reinald."[884] Het land, dat zo zorgvuldig was opgebouwd en versterkt, werd door de hertogen uit Van Berchens eigen tijd te grabbel gegooid. Over Reinald IV oordeelt hij: "Zijn reputatie was klein, omdat hij zich plezierde met lichtzinnige spelletjes en dobbelstenen. Dikwijls wierp hij met kinderlijke domheid dobbelstenen om dure kleinoden en om zijn burchten en stukken van zijn land. Zo'n vorst werd om zijn onnozelheid bespot."[885] Zijn opvolger, hertog Arnold (1423-1465), deed het volgens Van Berchen niet beter:

"Alle ambten van zijn landen, hoe klein ook, vervreemdde hij voor geld, en de ambten die door hertog Reinald waren verpand, bezwaarde hij nog meer. De burcht Gelre, waarnaar dit

---

[880] "Reynaldus igitur factus comes Gelrie et Zutphanie dominium prudentissime duxit gubernandum, quod magnis diviciis et possessionibus ampliavit. (...) Namque pacis amator iusticieque zelator, pacem et tranquillitatem subditorum suorum semper querens." Van Berchen, *De nobili principatu*, 88.
[881] Van Berchen, *De nobili principatu*, 53, 61-68.
[882] "In duce Gelrensi regnat Paris, Hector Ulixes: / Forma refert Paridem, manus Hectorem, pectus Ulixem." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 25; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 65.
[883] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 29; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 69.
[884] "Nichil sub sole me magis conturbat et contristat, quam quod illa preclarissima Gelrie et Julie dominia tam inutili et indigno pastori fratri meo Reynaldo relinquam gubernanda." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 48; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 91.
[885] "…parve reputacionis habitus fuit, eo quod (…) delectaretur in lusibus et taxillis. Quippe hic sepe preciosa clenodia ad taxillos ponebat ac castra prediaque terre sue puerili quadam stulticia atce stulta fatuitate tantus princeps deludebatur." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 68; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 115.

> hele vorstendom is vernoemd, liet hij, evenals andere burchten en paleizen, onverschillig ten prooi vallen aan verwoesting. Nooit leek deze Arnold zijn patria lief te hebben gehad."[886]

In 1465 werd Arnold gevangen genomen en afgezet door zijn zoon Adolf. De houding van Van Berchen ten aanzien van hertog Adolf was ambivalent. Hoe desastreus hij het bewind van Arnold ook vond, een zoon hoorde zijn vader niet op een dergelijke wijze te schofferen. Hij noemt Adolf een huichelaar, en spreekt van een bedrieglijke, verraderlijke gevangenneming, een wandaad die regelrecht inging tegen de wetten van God en van de mens. De dood van Adolf in 1477 liet de geschiedschrijver opmerkelijk koud. Hij vermeldt hoe Adolf in een veldslag bij Doornik in de steek werd gelaten, hoe zijn nek werd doorboord door een lans, hoe hij vervolgens dood neerviel en ten slotte eerbiedig werd begraven in een loden kist in de kathedraal van Doornik. Een betreurenswaardige dood, besluit Van Berchen.[887]

De anonieme auteur van de *Historia Gelriae* (circa 1500) was ook van mening dat uit de geschiedenis van de oude vorsten lessen voor het heden getrokken konden worden. Dit blijkt direct al uit de openingszin van zijn geschiedwerk:

> "De meeste schrijvers hebben alle arbeid die zij gestoken hebben in het beschrijven van de daden van beroemde mannen niet als zinloos ervaren, vooral vanwege het nut dat daaruit voortvloeit voor het nageslacht. Deze beschrijvingen reinigen immers, zoals spiegels die al het schandelijke en verkeerde dat zij ontdekken voor ogen houden. (...) Zo hebben wij, aangespoord door verzoeken van anderen, de schitterende daden van de illustere hertogen van Gelre bijeen verzameld."[888]

En even later stelt hij de lezer een aantal retorische vragen:

> Is het in stilte verborgen houden van de deugd van deze vorsten iets anders dan haten? Is het beschrijven van hun daden, al was het stamelend als een kind, niet beter dan eraan voorbij gaan? Aangezien bepaalde voorbeelden van deugd de geest kneden, wat zou de deugd voor waarde hebben als men eraan voorbijgaat?[889]

Kortom: de geschiedenis leerde hoe mensen, en in het bijzonder vorsten, zich moesten gedragen.

De directe nazaten van de drakendoders waren zonder meer dapper. "Dapperheid verwekt dapperheid", stelt de *Historia*, "de onverschrokken adelaars, zo zegt men, verwekken immers geen rustige duif."[890] De oude voogden waren succesvol in het voeren van oorlog en verwierven zo de vriendschap van naburige vorsten. In verbazingwekkend tempo vergrootten

---

[886] "Nam omnia terrarum suarum officia quantumque eciam parva pro denariis recipiendis in aliorum exposuit manus ac per Reynaldum ducem exposita aggravavit. Gelrie vero castrum, a quo totus denominatur principatus, ceteraque castra et pallacia indifferenter desolari et ruinari sinit." (…) "Nunquam enim idem Arnoldus patriam suam videtur dilexisse." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 127-128; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 185-186.
[887] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 99-104, 145; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 152-159, 206.
[888] "Cum plerique scriptorum in conscribendis virorum illustrium gestis omnem impendere operam non frustra duxerunt, maxime ob utilitatem illinc posteris manantem, cum, ea ceu specula ob oculos ponentes quicquid turpe ac vitiosum reperint, detergeant. (...) Sic et nos, aliquorum precibus provocati, illustrium ducum Gelriae praeclara gesta in unum congessimus." *Historia Gelriae*, 1.
[889] "Ad haec virtutem horum principum supprimere silentio quid aliud est quam odisse; balbutiendo quidem filliis narranda potius esse quam praetereunda? Sic enim imagines quaedam virtutis insculpentur mentibus, quod si praetereas, quid possint virtute momenti habere?" *Historia Gelriae*, 2.
[890] "Et fortes gignere fortes; non enim imbellem, ut quidam inquit, feroces aquilae generant columbam." *Historia Gelriae*, 7.

zij hun grenzen. Ook de auteur van de *Historia* had echter de meeste waardering voor degenen die oorlog wisten te vermijden. Neem bijvoorbeeld de genoemde Megengos, die volgens de *Historia* weliswaar goed met wapens kon omgaan, maar toch vooral uitblonk op het geestelijke vlak. Hij overtrof iedereen in wijsheid, deugd en welsprekendheid, zag er goed uit, was vriendelijk en bereid om met iedereen een vriendschappelijk gesprek te voeren, zelfs met paupers.[891] Graaf Gerard I († 1129) was een liefhebber van vrede. Wanneer hij door een ander werd uitgedaagd, probeerde hij altijd om op de een of andere manier een oorlog af te wenden. "Zo zorgde hij ervoor dat zijn land zeer rijk werd, en dat zijn onderdanen, en zelfs buitenlandse vorsten, hem zeer lief hadden", besluit de auteur.[892]

Een goede vorst beschermde zijn land, hield het intact, en zorgde voor welvaart. Ten aanzien van Reinald II (1326-1343) had de auteur gemengde gevoelens. Hij was vriendelijk, welsprekend en blonk uit op riddertoernooien, maar helaas kon hij niet met geld om gaan. De inkomsten van twee jaar, zo lezen we, joeg Reinald er in één jaar doorheen. Zo stapelden de schulden zich op, en kwamen burchten en tollen in handen van schuldeisers. Toen de bodem van de schatkist in zicht was gekomen, klopte Reinald gedeprimeerd aan bij zijn oudoom Willem van Gennep, aartsbisschop van Keulen. De aartsbisschop sprak zijn neef verwijtend toe, waarop Reinald antwoordde:

> "Ik begrijp het al, mijn beste oom, wat ik allemaal door mijn dwaasheid heb verspild en verkwist. Gedane zaken nemen echter geen keer. Dit alles blijft maar in mijn hoofd rondmalen, en zou me gemakkelijk tot waanzin drijven, ja zelfs tot de dood. U echter, mijn beste, ik smeek u: help mij met geld of raad; wat moet er anders van mij en het graafschap terecht komen?"[893]

Een oplossing was snel gevonden. Reinald zou zich tot de heer van Mechelen wenden met het verzoek of hij met diens enige dochter mocht trouwen. De heer van Mechelen was weliswaar van geringe komaf, maar dat werd ruimschoots gecompenseerd door het vermogen dat hij in de koophandel bijeen had vergaard. De *Historia* vermeldt hoe de huwelijksonderhandelingen plaatsvonden in de schatkamer van de heer van Mechelen, vol met goud, karbonkels, gemmen en parels. De heer van Mechelen stelde als voorwaarde dat indien zijn dochter een kind zou baren, man of vrouw, deze het graafschap Gelre zou erven. De gezanten van graaf Reinald stemden hiermee in, waarna de heer van Mechelen volgens de *Historia* zei:

> "Wij verlangen dat de vooraanstaande graaf, de edellieden en de hoofdsteden deze bepalingen met een zegel bekrachtigen, opdat onze dochter niet wordt aangezien voor een domme kraai die zich in al te trotse veren heeft gehuld en door haar soortgenoten wordt uitgelachen."[894]

De dochter van Mechelen had een positieve uitwerking op de graaf. Volgens de auteur was zij, vergeleken met Reinald, uitzonderlijk mooi, bescheiden, eerbaar, de armen liefhebbend, steeds de vrede zoekend, en voortdurend tot God geneigd. Door haar deugden verbeterde ze de geest van haar echtgenoot. Eervol vernietigde Reinald zijn onverzadigbare

---

[891] *Historia Gelriae*, 8-9.
[892] "Quare et terram suam reddidit opulentissimam et subditos sui amantissimos, immo et exteros principes." *Historia Gelriae*, 19.
[893] "'Jam quidem sapio et intelligo', inquit, 'quam stolide mea absumperim ac prodegerim, mi avuncule chare; quae tamen cum facta sint, infecta fieri nequeant. Haec saepius mente revolvere, insaniam mihi facile adferat immo et mortem. Tu, ergo, mi dilecte, adsis nobis vel re vel consilio, precor; de me ac comitatu alioquin actum erit.'" *Historia Gelriae*, 36.
[894] "Hanc quidem legem et comitis incliti et procerum necnon et principum civitatum siggilo firmari poscimus, ne tandem ceu illa, quae plumas superbiores induit, cornicula a paribus risui habeatur nostra filia." *Historia Gelriae*, 37.

verlangens van vroeger. Vervolgens zien we hem in de kroniek overal succesvol strijd leveren als een echte ridder, en bovendien door de keizer van graaf tot hertog verheven worden. Het einde van Reinald II was daarentegen weinig heroïsch:

> "In het vierde jaar van zijn hertogschap, op de twaalfde dag van oktober onderging de hertog het lot der natuur, niet aan ouderdom of ziekte lijdend, maar pardoes uit zijn stoel vallend brak hij zijn nek. Dat hij zo zou sterven was hem al lang van tevoren voorspeld door zijn eigen zus, die non was, omdat hij vroeger zijn vader gevangen had genomen."[895]

Het is nooit goed om de eigen vader achter slot en grendel te zetten. Daaruit kan slechts onheil voortkomen, voor de dynastie en voor het land. Dit gold voor de gevangenneming van Reinald I door zijn zoon Reinald II, en nog meer voor de gevangenneming van Arnold door Adolf in 1465. Hertog Adolf wordt in de *Historia* neergezet als de volmaakt slechte vorst.

Ten aanzien van de vijftiende-eeuwse hertogen nam de auteur van de *Historia Gelriae* een geheel ander standpunt in dan Willem van Berchen. Terwijl men bij Van Berchen leest dat Arnold het land verkwanselde en de steden onderdrukte, was hij volgens de *Historia* een uitstekende hertog. Hij was een toonbeeld van zachtmoedigheid en godsdienstigheid, zozeer zelfs dat zijn tegenstanders hem spottend 'de monnik' noemden. Deze tegenstanders, in het bijzonder zijn vrouw Catharina, zijn zoon Adolf en de Nijmegenaren, spanden tegen hem samen uit machtswellust, aldus de auteur. De bron van alle haat was Catharina; zij was een intrigant, gedroeg zich mateloos, verweet haar man dat hij van geringe afkomst was en zette haar zoon en de Nijmegenaren tegen hem op. De woelzieke Adolf ging dikwijls als een razende tekeer, om vervolgens weer tot inkeer te komen; de zachtmoedige Arnold schonk hem graag vergiffenis.[896]

Adolf was een slechte hertog omdat hij zich slaaf had laten maken van zijn moeder en de Nijmegenaren. De auteur beschrijft hoe hertog Adolf in 1469 onder druk van Karel de Stoute zijn aanhang opriep om zijn vader Arnold vrij te laten. De Nijmegenaren waren hier echter op tegen, waarop Adolf volgens de *Historia* tot Karel de Stoute had gesproken: "Ik had al langer het plan Arnold vrij te laten, maar degenen zonder wier beraadslaging ik geen besluit kan nemen, maken dit met hun geweeklaag onmogelijk, zodat het niet in mijn macht ligt."[897] De Bourgondische hertog reageerde verbaasd: "U bent toch geen slaaf van uw aanhangers?"[898]

Ondanks dat hun politieke standpunten van elkaar verschilden, hadden Willem van Berchen en de auteur van de *Historia* één belangrijk punt gemeen: beiden identificeerden zich met de Gelderse dynastie en het land. Het was de taak van de vorst om zijn land te behouden, uit te breiden en groot te maken. Datgene wat de vorst en het land met elkaar verbond waren onder andere de privileges die de vorst schonk, en die vanaf de veertiende eeuw door iedere nieuwe hertog werden bevestigd. Typerend is de beschrijving in de *Historia Gelriae* van de wijze waarop hertog Willem I (1371-1402) de stad Grave ten zuiden van Gelre veroverde en

---

[895] "Inclitus autem dux anno sui ducatus quarto XII die Octobris nature concessit, non infirmitate aut morbo laborans, sed per preceps ex sella corruens cervix ipsi frangitur, quod et illi praedictum jam longe ante est, sic sese moriturum, ab ipsius ducis germana sorore, quae sanctimonialis erat, cum patrem suum in vincula conjiceret." *Historia Gelriae*, 43.

[896] *Historia Gelriae*, 114 e.v.

[897] "Dudum in animo erat eum vinculis absolvere. Verum ii, sine quorum consultatione nihil mihi agere est consultum, maximopere summo cum ejulatu sunt refragati, sicque meae non est potestatis." *Historia Gelriae*, 130.

[898] "Tune tuorum es servus?" *Historia Gelriae*, 130.

inlijfde. De auteur schrijft dat Willem de stad veroverde en vervolgens allerlei privileges schonk, "zodat de bewoners hem eerder zouden liefhebben en trouw zouden zijn".[899]

Idealiter vormden de vorst, de dynastie en het land een organisch geheel. De drakenlegende verbeeldde deze ideale toestand. De *Historia* vermeldt zelfs hoe de bewoners na de dood van de draak werden aangegrepen door een intens geluk, en vervolgens de zonen van Pont als heer aanstelden. De hele dag, zo lezen we verder, werd er feest gevierd en werden er lofredes gehouden. De vijftiende-eeuwse werkelijkheid zag er echter anders uit, want meer dan eens stond de hertog lijnrecht tegenover het netwerk van steden en ridders. De kritiek die Van Berchen had op Arnold, en de verwijten van de auteur van de *Historia* aan het adres van Adolf en Nijmegen getuigden beide van eenzelfde verlangen naar het herstel van de ideale toestand.

Dit verlangen, voortkomend uit de identificatie met de Gelderse dynastie en het land, vinden we ook terug in een gedicht uit 1487 op Karel van Gelre, de zoon van wijlen hertog Adolf. Het gedicht is gemaakt tijdens de Habsburgse overheersing (1481-1492) door een Gelderse kanselarijfunctionaris. Het verwoordt de hoop dat de in Franse gevangenschap verkerende Karel van Gelre naar zijn land zou terugkeren om daar de oude situatie te herstellen:

> "U zult naar uw geboortegrond en patria terugkeren,
> U zult recht plegen en verdragen tot eendracht bewerken,
> Aloude wetten des lands en de rechten van vroeger hernieuwen
> En uw verscheurde patria opeisen.
> (...)
> Dan zal de landman zijn voor met een vrije ploeg kunnen trekken
> En aan de aarde in vrijheid het blinkende ijzer vertrouwen.
> De oude tijden geeft u ons weer en de gouden regering zal keren."[900]

In 1492 zou Karel daadwerkelijk naar Gelre terugkeren om als nieuwe hertog te worden ingehuldigd. Een tijdgenoot schrijft over de inhuldiging:

> "In dit jaar, in 1492, werd Karel, de zoon van hertog Adolf van Gelre, ja deze Karel, die, na de onderwerping van Nijmegen en van het gehele land van Gelre door hertog Karel van Bourgondië als jongen op vijfjarige leeftijd gevangen was genomen en weggevoerd uit zijn *domus* en *patria*, en die door deze hertog Karel van Bourgondië en diens opvolgers was vastgehouden en grootgebracht: deze enige, echte Karel, zoon van hertog Adolf van Gelre, vierentwintig jaar oud, werd in dit door God beschikte jaar in zijn *nativa patria* hersteld, temidden van een dansende mensenmassa ingehuldigd, en op de zetel van zijn vaderen geplaatst."[901]

Deze beschrijving is afkomstig uit een kroniek van het Doesburgse fraterhuis, getiteld *De ortu domus fratrum in Doesborch*. Ze is geschreven door twee auteurs afkomstig uit het fraterhuis:

---

[899] "Et sic dux susceptus in dominum ab incolis et in illos, quo arctius eum diligerent fidelioresque essent, plura contulit beneficia, ampliando eorum privilegia, largiendo civibus munera, honoribus eos afficiendo." *Historia Gelriae*, 71.

[900] "Ad natale solum patriamque tuam remeabis, / Jus rectum coli facias et federa pones, / Antiquas leges et jura novabis / Et laceram repetes patriam. (...) / Tunc poterit sulcos libero deducere ratro / Agricola, et ferre terre mandare nitentem. / Secula prisca dabis et aurea regna redibunt." Rinzema, 'Een gedicht op Karel van Gelre', 281.

[901] "Interea hoc anno, scilicet MCCCCXCII, Karolus relictus filius Adolphi ducis Gelrie, qui quidem Karolus a Karolo duce Burgundie subacto Novimagio et tota terra Gelrensi de domo et patria sua puer quique annorum captivus eductus est, et ab ipso duce Karolo et suis successoribus tentus et educatus est, isipse Karolus filius Adolphi Gelrensis, iam viginti quatuor annorum, hoc anno Deo ordinante patrie sue native restituitur, et cum ingenti populorum tripudio recipitur, intronizatur et in sedem patrum suorum collocatur." *De ortu domus*, 66.

de eerste schreef van circa 1452 tot 1492, de tweede van 1517 tot 1559.[902] Uit de beschrijving van de inhuldiging spreekt wederom een verlangen naar het herstel van de oude toestand waarin de Gelderse dynastie en het land één waren.

Uiteindelijk moest dit denken op een teleurstelling uitlopen. De tweede auteur van de fraterkroniek noteerde in 1519 nog trots dat Karel van Gelre de zeer edele, zelfs koninklijke Elizabeth van Brunswijk-Lüneburg huwde.[903] Maar geleidelijk raakte hij geïrriteerd over het gedrag van de hertog. In 1526 klaagde hij dat Karel een ongewone hoeveelheid belasting aan de steden oplegde. Instemmend constateerde hij dat een aantal van hen in opstand kwam, waarna de hertog moest inbinden.[904] Toen in 1537 bleek dat Karel een verdrag met de Franse koning had gesloten, waarin deze erfgenaam van Gelre werd gemaakt, viel de hertog volledig in ongenade. Gelukkig kwamen de steden opnieuw in opstand en dwongen de hertog om het verdrag op te zeggen. De auteur schreef triomfantelijk in zijn kroniek:

> "Zo leidden dezen [de steden] hem [Karel], die voorheen het land naar zijn goeddunken wilde leiden waarheen zij niet wilden, hem op gelijke wijze waarheen zij wilden, bevelen uitdelend aan hun meester die gewend was om hen met groot geweld en arrogante macht te bevelen."[905]

Het volk had zijn lot in eigen hand genomen met behulp van God, want "de Heere heeft met een liefdevolle blik omgezien naar het leed van het Gelderse volk, zich ontfermend zoals ooit over het volk der Israëlieten in het land Egypte".[906]

De Doesburgse frater identificeerde zich met het land, de steden en de bevolking. Hij identificeerde zich ook met de hertog omdat deze de eenheid tussen de dynastie en het land belichaamde. Karel van Gelre verzaakte echter zijn land; van een symbool van Gelre werd hij in de ogen van de auteur een onderdrukkende tiran. Het land kon echter niet zonder de leiding van een goede hertog, zo bleek in 1543. Op het moment dat keizer Karel V Gelre binnenviel verkeerde het land volgens de fraterkroniek in opperste verwarring. Op geen enkele wijze kon het hulp verwachten van de nieuwe hertog Willem II, integendeel: Willem wierp zich bij Venlo laf voor de voeten van de keizer.[907] In de fraterkroniek klinkt een zekere berusting door bij dit alles. Stilgezet door de almachtige, ondoorgrondelijke God, schrijft de auteur: "Dat dit land in zo korte tijd zou overgaan van de ene regering op de andere is wonderlijk, maar niet wonderlijk in de ogen van God."[908]

Ook in de kroniek van Matthias Baux uit Erkelenz klinkt berusting door bij de onderwerping van Gelre door Karel V. Baux was een voorstander van de Gelderse onafhankelijkheid, een bewonderaar van Karel van Gelre en een pleitbezorger van de Gelderse de rechten en vrijheden.[909] Toch was na 1543 niet alles verloren. De herinnering aan de dynastie leefde

---

[902] *De ortu domus*, XII-XXV.
[903] *De ortu domus*, 93.
[904] *De ortu domus*, 110.
[905] 'Ita ut, qui prius totam terram secundum suam voluntatem ducere volebat, quo nolebant, ipsi itidem ipsum ducebant quocumque volebant, precipientes preceptori suo, qui cum magna vi ac turgenti imperio ipsis imperare solebat.' *De ortu domus*, 127.
[906] "Nam Dominus afflictionem populi Gelrensium, sicut olim Israelitarum in terra Egipti miseratus, pio aspexit intuitu." *De ortu domus*, 127.
[907] *De ortu domus*, 134.
[908] "Et sic mirabile factum est in terra ista, quod tam brevi terra ista sit de regno ad regnum, sed non est mirabile in oculis Dei." *De ortu domus*, 134.
[909] Aangezien Baux' kroniek voor wat betreft de geschiedenis van de vijftiende eeuw voornamelijk een reeks afschriften van diverse bronnen is, blijven zijn persoonlijke politieke standpunten wat op de achtergrond. Toch komt uit de keuze van de bronnen en uit de selectieve manier waarop hij uit bepaalde bronnen citeert zijn

voort, en als zodanig bleef zij de belichaming van Gelre. Bovendien was Gelre was meer dan alleen de dynastie: het was een land, met eigen rechten, privileges en vrijheden. Na de beschrijving van de onderwerping van Gelre door de keizer vervolgt Baux zijn kroniek met een afschrift van het Traktaat van Venlo. Volgens het Traktaat behield Gelre zijn oude privileges en vrijheden, en mocht de keizer alleen ambtmannen uit Gelre aanstellen. Bovendien geeft de auteur een afschrift van een oorkonde uit 1544 waarin Karel belooft om het land en zijn steden nimmer te zullen vervreemden of verdelen.[910]

politieke gezindheid naar voren. Zie bijvoorbeeld het historielied op Karel van Gelre. Baux, *Dit is der oerspronck*, 190-191.

[910] Baux, *Dit is der oerspronck*, 208 e.v.

Hoofdstuk 6
Een versnipperd land?

6.1 "Dy pael der graefschape van Gelren"
Integriteit en eigenheid van het territorium

Een centraal thema in de vijftiende- en zestiende-eeuwse historiografie is het idee dat de oorspronkelijke Gelderse vorsten geen graven waren, of hertogen, maar voogden. Al rond het midden van de veertiende eeuw meende de Mindense geschiedschrijver Hendrik van Herford dat de voorouders van de Gelderse graaf vroeger de titel *advocatus Gelrie* droegen. Pas toen deze *advocatus* het graafschap Zutphen bemachtigde zou hij de titel van graaf hebben gekregen. Ruim een eeuw later pikte Willem van Berchen dit idee op, hoewel hij in plaats van *advocatus* de term *prefectus* gebruikte. Advocatus lijkt te verwijzen naar de functie van beschermer en beheerder van kerkelijke goederen, terwijl *prefectus* hier in meer algemene zin de betekenis van beschermer en beheerder lijkt te hebben. Wellicht moeten we hier echter niet te veel achter zoeken. In ieder geval schrijft Willem van Berchen dat de twee drakendoders door de bevolking tot *prefecti* waren gekozen. Andere geschiedschrijvers hebben de term *prefectus* overgenomen, of gebruikten het Nederlandse woord 'voogd'.[911]

Het gegeven dat *praefectus* en voogd vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw een vast onderdeel waren geworden van het vertoog over de Gelderse geschiedenis berust niet op toeval. De inhoud van deze begrippen sloot precies aan bij de zowel binnen als buiten Gelre levende gedachte dat de oorspronkelijke functie van de vorst was gelegen in de bescherming van zijn land en bevolking; zijn gezag was in laatste instantie gebaseerd op de vervulling van deze functie. Buiten Gelre vinden we dit idee onder andere terug in de veertiende-eeuwse *Der leken spieghel* van de Antwerpse stadsfunctionaris Jan Boendale.

In het hoofdstuk 'Hoe landsheer eerst wert ghemaect' beschrijft Boendale hoe de mensen oorspronkelijk in een staat van anarchie leefden. In het beste geval hielden zij zich bezig met nietsdoen, in het slechtste met roof en moord. Om aan deze toestand een einde te maken stelde het volk een statuut op waarin de verhouding tussen het mijn en dijn werd geregeld. Vervolgens stelde het een voogd aan om het statuut te handhaven:

> "Ende om dit te houdene stijf,
> So maecten si daer toe
> Enen voocht, die spade ende vroe
> Cracht ende fortse zouden legghen ave,
> So dat elc andren tsine gave."

En:

> "Aldus hebbic vernomen
> Dat heren toe sijn comen,
> Niet bi hemselven allene,
> Maer mids den volke ghemene,
> Dine verhieven te herien,
> Om dat hi tfolc zoude vrien
> Ende beschermen, vrooch ende spade,

[911] Zie hoofdstuk 1.

Van crachte ende van overdade."[912]

De drakenlegende correspondeert met de woorden van Boendale. De vorst was als een voogd door het volk aangesteld om het te beschermen. Zo werd Reinald II (1326-1343) in een grafinscriptie herdacht als *defensor patrie*.[913] Karel van Gelre (1492-1543) werd in het necrologium van de Roermondse Munsterkerk herdacht als "uitzonderlijk verdediger van de staat der gehele kerk", "voortreffelijk begunstiger van ons klooster" en "zeer rechtvaardige beschermer van onze privileges en rechten".[914] Toen in de periode tussen 1471 en 1473 er tijdelijk geen hertog was werd graaf Vincent van Meurs door de ridders en steden benoemd tot 'hoofdman' van Gelre. In de aanstellingsbrief wordt de in het buitenland gevangen gehouden hertog Adolf aangeduid als "onse genadige lieve here ind beschermer". In schrille kleuren wordt het beeld geschetst van een land dat sinds de afwezigheid van de hertog werd gebrandschat, verdorven en uiteengereten door de vijand. Om het land te "beschudden ind beschermen" besloot men om Vincent van Meurs tot hoofdman te maken.[915] Willem van Berchen noemt deze Vincent van Meurs in zijn kroniek: "defensor patrie nomine et vice Adolphi" ("verdediger van de *patria* in naam en ter vervanging van Adolf").[916]

In diverse kronieken wordt ruime aandacht geschonken aan de wijze waarop de voogden, graven en hertogen het land uitbreidden, inrichtten en van privileges voorzagen. Neem bijvoorbeeld een passage uit het gedicht van Johannes de Speculo uit Erkelenz:

"Vervolgens hield Otto III de Betuwe en de Veluwe.
Daarna werd Roermond voltooid waarmee Gerard was begonnen.
Later verwierf Otto de stad Nijmegen.
In Woeringen werd Reinald van Gelre, hertog van Limburg, gevangen.
Reinald kocht Krickenbeck, Kessel en Born,
Een ander schonk aan dit stadje [Erkelenz] stadsrechten."[917]

En:

Mark en Blankenheim verwoestten deze stad
In dertienhonderdzeventig.
Maar hertog Eduard hernieuwde de verloren rechten
Die Willem, Reinald, Arnold, Adolf
En Karel hebben bevestigd en beloofd ze te beschermen."[918]

De andere geschiedschrijver uit Erkelenz, Matthias Baux, merkt op hoe onder Otto II (1229-1271) het land een geheel nieuw aanzien kreeg:

"Dese greve Otto hait Ruremunde, Arnhem, Harderweick, Goch, Bommell und Wageninck mit muyren umbtogen und van dorpen stede gemaecht und dieselven mit burgerlichen

---

912 Boendale, *Der leken spieghel* I, 137-139.
913 Van Berchen, *De nobili principatu*, 101.
914 "...totius ecclesiastice iurisdictionis singularis defensor", "huius nostri monasterii precipuus fautor, privilegiorum iurumque nostrorum aequissimus propugnator." Sivré, 'Het necrologium'.
915 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* IV, nr. 530.
916 Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 124; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 182.
917 "Hinc Batuam, Veluam tertius Otto tenet. / Hiccine perficitur Ruremont, fit origo Gerardus. / Hinc Novimagensem comparat Otto polim. / Woringen capitur dux Limborch Gelre Renaldus, / Crieckenbeck Kessel Borne Renaldus emit, Alter et oppidulo civilia contulit isti." De Speculo, *Topographia simul et chronographia*, f. 111r.
918 "Hanc Merck Blanckenheim diripuere polim / In tricenteno milleno septuageno. / Dux tamen Eduardus perdita iura novat, / Que Wilhelmus Reinolt Arnoldus Adolphus / Ac Carolus rata dant non violanda data." De Speculo, *Topographia simul et chronographia*, f. 111r.

> rechten, privilegiën und freiheiten begaeft. Die richsstadt Niemagen mit irem tobehoer bracht hy ouch an sijn heerlichheit. (...) Und do dit geschach, dat die borch van Niemagen mit der stadt und allem irem tobehoir quam an dat lant van Gelre, screif man 1248."[919]

De zestiende-eeuwse Arnhemse geschiedschrijver Henricus Aquilius voegt zich in het koor, de lezer erop wijzend hoezeer de voogden het volk beschermden en de grenzen krachtdadig uitbreidden. Over een van hun nazaten, hertog Reinald II (1326-1343), schrijft hij:

> "Ik hoop hiermee genoeg aandacht besteed te hebben aan de zaken die zich ten tijde van Reinald afspeelden, en dat wij, denkend hieraan, Gods aanwezigheid in zijn heerschappij herkennen. Toen naburige vorsten en volken zich oprichtten tegen dit regnum werd het op wonderbaarlijke wijze verdedigd door deze vorst, die vrede bracht aan zijn onderdanen, en de steden in zijn regnum voorzag van voortreffelijke staatsinrichtingen, die hij nochtans in weinig tijd invoerde."[920]

Dit zijn mooie woorden van Aquilius, maar worden in een volledig ander, minder aantrekkelijk perspectief getrokken door de sombere toevoeging daarachter: "Er wordt beweerd dat hij [Reinald II] voorkennis had van de verwoesting van zijn imperium en van burgeroorlogen, en dat hij waarschuwde voor zijn zonen."[921] Voorspoed is het begin van ellende. Aquilius beschrijft hoe Reinalds zonen, de hertogen Reinald III (1343-1361) en vooral de megalomane Eduard (1361-1371), het hertogdom, toen het op het toppunt van zijn macht was, niet beschermden, maar juist te gronde richtten.

De behoefte aan de bescherming van het territorium, en de angst dat dit territorium in het ongerede zou raken is een verschijnsel dat we niet alleen in de kronieken tegenkomen. Aanschouwt men de veertiende-, vijftiende- en zestiende-eeuwse geschiedenis van Gelre, dan ziet men steeds weer de angst boven komen dat de landen, steden, burchten en dorpen die door de opeenvolgende graven en hertogen zo zorgvuldig bijeen waren vergaard in vreemde handen zouden geraken of uit elkaar zouden vallen. Deze angst werd gevoed door de neiging van de graven en hertogen om delen van het land te verpanden of verkopen om in hun geldbehoefte te voorzien. Het gevoel van veiligheid werd bovendien op de proef gesteld door de Vlaamse overheersing in de jaren 1290, het conflict tussen Reinald I en zijn gelijknamige zoon in de jaren 1310, de Hekerense en Bronkhorstse twisten in de tweede helft van de veertiende eeuw, door het conflict tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf in de jaren 1450-1460, de verovering van Gelre door Karel de Stoute en 1473 en na diens dood in 1477 de aanhoudende Bourgondisch-Habsburgse dreiging.

In hoofdstuk 4 zijn we vele voorbeelden tegengekomen waaruit blijkt dat de Gelderse ridders en steden gehecht waren aan het behoud van de integriteit van hun land. Het vroegste voorbeeld is de bede die zij in 1293 opbrachten voor graaf Reinald I om hem in staat te stellen een einde te maken aan de Vlaamse overheersing. In 1316 kreeg dezelfde Reinald te maken met een opstand van een aantal steden en ridders, omdat hij delen van het land aan Gulik had verpand. In de bemiddelingspogingen die daarop volgden eisten zij onder andere dat "dy greeve van Ghelren (...) en geene schout maeken, noch voerdaene engeyne gut enwech

---

[919] *Geldersche kronieken* II, 157.

[920] "Haec de temporibus Reinaldi annotasse sufficiat, de quibus cogitantes praesentiam Dei in imperiis agnoscamus. Cum vicini principes et populi in hoc regnum insurgerent, mirabiliter defensum est per hunc principem, qui pacem suis restituit, et pulcherrimas politias in civitates regni sui invexit, quibus tamen exiguo tempore stetit." Aquilius, *Compendium chronici*, 41.

[921] "Et ipse ruinam sui imperii et bella civilia praecognovisse, filiisque suis praedixisse dicitur." Aquilius, *Compendium chronici*, 41.

gheven, dar dy pael der graefschape van Gelren meede vormenret [verminderd] weerden of gekrenct".[922] De grenzen van Gelre moesten intact blijven.

Sindsdien zouden de steden en ridders steeds weer aan hun graven en hertogen vragen om geen delen van het land te vervreemden. Het bekendste geval is het verbond dat zij in 1418 sloten, waarin zij beloofden om bij elkaar te blijven "alsoe dat die lande van Gelre ende die greefscap van Sutphen in oere palen ende in oeren rechten ongescheiden bij een bliven moegen".[923] Toen hertog Arnold in 1423 werd ingehuldigd beloofde hij niet alleen om geen delen van het land te vervreemden, maar ook om de delen die tussen 1418 en 1423 verloren waren gegaan terug te winnen. Een ander bekend voorbeeld is het verdrag uit 1538 tussen hertog Karel, de aanstaande hertog Willem, en de steden en ridderschap. Willem werd volgens dit verdrag 'beschermheer' van Gelre, en beloofde daarbij het land niet uiteen te laten vallen en geen delen te vervreemden.[924] Keer op keer benadrukten de steden en ridders de eenheid van het land, spraken af om bij elkaar te blijven, en eisten dat er geen steden, burchten, dorpen, of wat dan ook verloren zou gaan.

De stedelijke elites en ridders identificeerden zich met het land. Waarom was men zo gehecht aan de eenheid en integriteit van het territorium? Op deze vraag zijn drie antwoorden mogelijk die met elkaar samenhangen. In hoofdstuk 4 hebben we naar voren gebracht dat tussen 1000 en 1300 zich in West-Europa een aantal structurele veranderingen voltrokken die de behoefte deden ontstaan aan nieuwe, geografisch afgebakende rechtseenheden. De groeiende behoefte aan orde en rechtszekerheid leidde ertoe dat edelen, ministerialen en burgers bereid waren om toe te treden tot het netwerk van een opkomende regionale heer. Zo ontstond in de twaalfde en dertiende eeuw rond de Gelderse graaf een netwerk van lokale elites die participeerden in het bestuur en het beheer van de grafelijke bezittingen. Deze lokale elites waren voor een deel verantwoordelijk voor het proces van territorialisering, waarin de afzonderlijke rechten en goederen van de graaf zich samenvoegden tot een territorium. Door hun betrokkenheid gingen zij zich met het territorium identificeren, sterker nog: zij waren zelf een onderdeel van het territorium geworden.

Voor het tweede antwoord grijpen we eveneens terug op hoofdstuk 4. Hierin hebben we gezien hoe Gelre vanaf het einde van de dertiende eeuw veranderde van een land dat werd aangeduid als "tota terra comitis Gelrensis" naar een land dat in de bronnen wordt omschreven als "den ghemeynen lande van Ghelre". Van een private aangelegenheid van de vorst werd het een publieke aangelegenheid van de vorst, ridders en steden gezamenlijk. De stuwende kracht achter deze ontwikkeling was de groeiende behoefte van de graven en hertogen aan geld, als gevolg van de toenemende complexiteit van het landsbestuur, de professionalisering van de oorlogvoering en de monetarisering van de economie. Om in hun geldbehoefte te voorzien boorden de graven en hertogen nieuwe bronnen van inkomsten aan, namelijk verpandingen, leningen en directe belastingen. De ridders en steden speelden hierbij een doorslaggevende rol: zij fungeerden als kredietverschaffers of financiële borgen, en zij waren degenen die al dan niet toestemming gaven voor de heffing van directe belastingen.

Graaf Reinald I (1271-1326) kwam als eerste in financiële problemen. Na de door hem verloren Limburgse successieoorlog (1284-1288) was de financiële nood zo groot geworden dat er voor hem niets anders opzat dan het hele land aan de graaf van Vlaanderen te verpanden. Uit deze periode dateert de eerste buitengewone bede. Ridders en steden brachten geld op om aan de verpanding een einde te maken. Het is opvallend dat sindsdien de ridders, maar vooral de steden zich veel intensiever dan voorheen met het land gingen bemoeien. Zij waren door het opbrengen van de buitengewone bede medebezitters geworden van het

[922] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.
[923] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III, nr. 374.
[924] Lacomblet, *Urkundenbuch* IV, nr. 537.

territorium, nu aangeduid als 'het gemene land'. Als zodanig wilden zij dat het land intact zou blijven, en dat zij meer invloed op het landsbestuur zouden krijgen. Steeds als zij geld beschikbaar stelden voegden zij daarbij als eis toe dat de graaf of hertog geen delen van het territorium mocht verpanden of verkopen zonder hun goedkeuring.

De leden van het territoriale netwerk dat zich in de loop van de veertiende eeuw had ontwikkeld identificeerden zich met het territorium omdat het van henzelf geworden was; het land werd door hen financieel onderhouden. Voor het behoud daarvan wensten zij zorg te dragen, traden met elkaar in overleg, sloten verbonden, en kwamen desnoods in opstand. Tegen deze achtergrond moeten we ook de voortdurend herhaalde wens zien dat raden, richters, ambtmannen, tollenaars en andere functionarissen Gelders zouden zijn. Deze wens treffen we aan in 1316 en vervolgens in de gehele verdere veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. De integriteit van het territorium en de afkomst van de territoriale functionarissen waren de voornaamste thema's in het vertoog van de leden van het territoriale netwerk.

We zijn nu aanbeland bij het derde punt dat inzicht moet verschaffen in de identificatie van lokale elites met het territorium. Onder met name stedelijke elites bestond het idee dat de eigen, lokale rechten en privileges alleen konden functioneren, behouden blijven, en worden uitgebreid binnen het raamwerk van het Gelderse territorium. Het voortbestaan van het territorium was noodzakelijk voor het voortbestaan van de eigen vrijheden. Om dit punt toe te lichten keren we terug naar het verbond van 1418. In de tekst stellen de leden dat hertog Reinald IV inbreuken had gemaakt op hun privileges. Daarom spraken zij af dat indien de hertog opnieuw zou tornen aan de privileges van één van de leden, alle leden collectief actie zouden ondernemen tegen de hertog. Tegelijk eisten zij dat de grenzen van het land niet mochten worden aangetast zonder hun toestemming. Vijf jaar later, in 1423, bevestigde hertog Arnold bij zijn inhuldiging niet alleen de afzonderlijke lokale privileges, maar beloofde bovendien geen delen van het land te vervreemden, en alleen Gelderse functionarissen aan te stellen. Het verbond van 1418 en de toezeggingen van 1423 vestigen onze aandacht op het verband tussen enerzijds de particuliere belangen van de kwartieren, steden en ridders, en anderzijds de belangen van het territorium. De integriteit van de lokale vrijheden, rechten en privileges, werd gekoppeld aan de integriteit van het territorium. Volgens de leden van het verbond stonden de inbreuken op het territorium gelijk aan de inbreuken op de particuliere vrijheden. De identificatie met de eigen stad, streek of sociale groep resulteerde zo in de identificatie met het territorium.

Het is niet vreemd dat de leden van het verbond hun particuliere belangen in relatie brachten met de integriteit van het land. Al eerder constateerden we dat verschillende bepalingen in de dertiende-eeuwse stadsrechtoorkonden gerelateerd waren aan de grenzen van het territorium. Zo staat er in de stadsbrief van Arnhem uit 1233 dat geen van de burgers "binnen de grenzen van ons graafschap en ons land" door een duel schuldig kon worden bevonden, en dat de burgers in "heel ons land en ons graafschap" van tol waren vrijgesteld.[925] De lokale privileges functioneerden binnen de context van het territorium.

De relatie tussen de particuliere en territoriale belangen kan echter ook worden geplaatst tegen de achtergrond van de in hoofdstuk 4 beschreven dualistische politieke structuur die het hertogdom vanaf de vijftiende eeuw kenmerkte. In de veertiende eeuw was de invloed, het zelfvertrouwen en het aanzien van de steden gegroeid, met name van Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Roermond. Desondanks bleven de steden te klein om op individueel niveau hun privileges te beschermen en uit te breiden, en om de groeiende en

[925] "Preterea nulum burgensem in ea degentem infra terminos comitie et terre mee duello volo posse convinci." En: "Ipsi vero burgenses ab omni exactione telonei et solutione in terra et comitia mea sint immunes." Sloet, *OGGZ* I, nr. 564.

centraliserende macht van de hertog en zijn raad te kunnen weerstaan.[926] De enige manier om zich te weer te stellen, en om hun invloed te vergroten was samenwerking: met elkaar en met de ridders. Het raamwerk waarbinnen deze samenwerking kon plaatsvinden was het territorium Gelre. Dit samenwerkingsverband hebben we dan ook het territoriale netwerk genoemd.

Het nastreven van lokale, particuliere belangen werd zodoende via het territoriale netwerk van steden en ridders verbonden met het streven naar de eenheid en integriteit van het territorium. De zorg voor de eigen belangen werkte de identificatie met het territorium als geheel in de hand. In de vijftiende en zestiende eeuw waren de steden en ridders dan ook geobsedeerd door het idee van territoriale eenheid. In 1436 waarschuwden zij hertog Arnold om geen delen van het land te vervreemden, en de privileges van de steden en ambten te respecteren. In 1449 dwongen zij de hertog om een verbond met hen te sluiten. Arnold beloofde daarin om niet zomaar delen van het land te vervreemden. Bovendien staan in dit verbond bepalingen over de wijze waarop de klachten over de schending van privileges van onderdanen behandeld moesten worden. Een eeuw later, in 1556 klaagden de steden en ridderschap dat de centrale overheid in Brussel hun vrijheden en privileges had aangetast. Om deze te beschermen vormden zij een unie. Indien de rechten van één van de leden zou worden geschonden, zouden de andere hem verdedigen in naam van het volk van Gelre.[927]

6.2 "Dat rijcke schoene landt van Gelre"
Eenheid en verscheidenheid

De oudste kaart van Gelre is gemaakt door Jacob van Deventer. Deze kreeg in de jaren 1530 van keizer Karel V de opdracht om alle gewesten van de noordelijke Nederlanden in kaart te brengen. Zo ontstonden kaarten van Brabant, Holland, Zeeland, Friesland en Gelre. De eerste uitgave van de Gelderse versie dateert van 1542. Deze is echter verloren gegaan. Van een latere uitgave uit 1556 is wel een exemplaar overgeleverd. Wie ernaar keek zag in één oogopslag van bovenaf het land van Gelre zich uitstrekken langs de rivieren Maas, Rijn, Waal en IJssel, bezaaid met heuvels en bossen. Met een nauwkeuriger blik kon hij ook de talloze steden, stadjes, dorpen, kloosters en burchten ontwaren. De enige andere zestiende-eeuwse kaart van Gelre is getekend door Christiaan Sgrooten, koninklijk geograaf van Philips II. Op bestelling van de koning voltooide hij in 1559 een kaart van Gelre. Toen Sgrooten in 1563 het plan opvatte om deze in druk uit te geven, zond landvoogdes Margaretha van Parma een drukproef naar het Hof van Gelre in Arnhem voor advies. De raadsheren waren echter niet tevreden met het resultaat. Er zaten zoveel fouten in dat het volgens hen ondoenlijk was om deze schriftelijk te specificeren. Sgrooten moest zelf naar Arnhem komen voor nadere uitleg. De cartograaf reisde af naar Arnhem, en kwam met de raadsheren tot de conclusie dat de grenzen van Gelre zo ingewikkeld waren dat het niet mogelijk was ze juist in kaart te brengen. Uiteindelijk besloot Sgrooten om de kaart dan maar zonder officieel privilege zelf uit te laten geven. Dit gebeurde in 1564.[928]

De kans is groot dat de raadsheren van het Arnhemse Hof nog nooit eerder een kaart van Gelre onder ogen hadden gehad. Toch hadden zij, blijkens hun kritische opmerkingen,

---

[926] Over de toenemende macht van de centrale overheid in het Nederrijngebied: Janssen, 'Niederrheinischen Territorien'.
[927] Zie hoofdstuk 4.
[928] Van 't Hoff, 'Christaan Sgroten's kaart'; Meurer, 'Hertogdom Gelre in beeld'; Vredenberg-Alink, *Kaarten van Gelderland*, 17-39.

een gedetailleerd beeld van hoe het land eruit zag. Hoe was het mogelijk om zonder kaart dit land te bevatten? De historicus Jacques Revel stelt dat de afwezigheid van kaarten in de middeleeuwen niet betekende dat mensen geen besef hadden van de geografische en politieke ruimte waarin zij zich bevonden, maar wel dat dit besef anders van karakter was dan onze hedendaagse voorstellingen.[929] Zo kan het bijvoorbeeld niet anders, of het voortdurend reizen van de vorst en zijn naaste functionarissen, van de ene burcht, abdij of stad naar de andere, heeft zijn uitwerking gehad op het territoriale bewustzijn van de betrokkenen. Kijkt men bijvoorbeeld naar het itinerarium van hertog Reinald II, dan blijkt dat hij in de maand december van 1342 achtereenvolgens verblijf hield in Lobith, Groenlo, Rozendaal bij Arnhem, Beekbergen bij Apeldoorn, weer Rozendaal, Nijmegen, Venlo, en ten slotte Erkelenz in het verre zuiden.[930] Vanaf de vijftiende eeuw werd dit reizen evenwel minder; geleidelijk ontwikkelde het hof in Arnhem zich tot vaste residentie.[931]

Op een abstracter niveau werd de verbeelding van Gelre vormgegeven door de professionalisering van de territoriale administratie vanaf het einde van de dertiende eeuw.[932] Vanaf de jaren 1290 begon men met het schriftelijk vastleggen van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven van de grafelijke functionarissen. De rekeningen die hiervan het resultaat waren gaven een gedetailleerd beeld van de structuur van het territorium; zij brachten het graafschap schriftelijk in kaart. De oudste rekening, waar we al eerder mee hebben kennis gemaakt, heeft als titel: 'Computationes officiatorum de tota comitia Gelrensi': 'De rekeningen van de ambten van het gehele graafschap Gelre'.[933] Hierin worden per ambt de inkomsten en uitgaven over het jaar 1294-1295 beschreven.

De rekening vangt aan met het uiterste zuiden van Gelre, het gebied rond Montfort en Roermond. Vervolgens zakt men als het ware langs de Maas en de Niers naar het noorden af, richting Venlo, de burcht Gelre, Goch en Gravendal, waar het zuidelijke deel van het territorium, het latere Overkwartier, ophield. De rekening vervolgt dan met het landsdeel ten noorden van de Nederrijn en ten oosten van de IJssel, het latere Kwartier van Zutphen. Ze beschrijft eerst de inkomsten en uitgaven van het in het uiterste oosten gelegen Groenlo, dan meer naar het westen Lochem, vervolgens nog meer naar het westen Zutphen, en dan weer naar het zuiden Doesburg en ten slotte nog verder naar het zuiden Emmerik. Dan komen we met een sprong terecht in het gebied ten westen van de IJssel en ten noorden van de Nederrijn: de Veluwe, waarvan de inkomsten en uitgaven in een willekeurige geografische volgorde staan opgetekend. De rekening besluit met de inkomsten uit de gebieden ten zuiden hiervan: het rivierengebied tussen de Nederrijn en Maas, dat later het Kwartier van Nijmegen zou gaan heten. Achtereenvolgens passeren de Betuwe, de Bommeler- en Tielerwaard, het Rijk van Nijmegen en Maas en Waal de revue. Terwijl de rekening van 1294-1295 met een hink-stap-sprong door Gelre gaat, wordt in latere rekeningen meer consequent de zuid-noordroute aangehouden: eerst het latere Overkwartier, dan het Kwartier van Nijmegen, vervolgens ten noordoosten daarvan het Kwartier van Zutphen, en ten slotte ten noordwesten daarvan de Veluwe.[934]

Een aantal omstandigheden is van invloed geweest op de voorstelling van Gelre door de grafelijke en hertogelijke administratie. Ten eerste waren sommige gebieden al voordat ze aan de graaf van Gelre toevielen aparte geografische eenheden, aangeduid als *pagus*, 'gouw', *terra*, *comitatus* of anderszins. Het gaat hier om bijvoorbeeld de Veluwe, de Betuwe, de

---

[929] Revel, 'Knowledge of the territory', 147-148.
[930] Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof', 224, noot 11.
[931] Alberts, *Graven en hertogen op reis*; Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof'; Nijsten, 'Ontwikkeling van residenties'; Martens van Sevenhoven, 'Hof van Gelre'.
[932] Vgl. Revel, 'Knowledge of the territory', 135 e.v.
[933] Meihuizen, *De rekening*.
[934] 1313-14 (GA, HA, 204); 1314-15 (HA, 205); 1314-15 (HA 206); 1340 (Alleen bekend via Nijhoff); 1342-43 (Werner v Deventer; HA 207).

Liemers, de Duffelt en het Rijk van Nijmegen.[935] De tweede omstandigheid is het isolement waarin het zuidelijke deel van het land (het Overkwartier) verkeerde; het stond geheel los van de rest. Ten derde is de loop van de rivieren bepalend geweest, met name die van de Nederrijn en de IJssel.[936] Deze twee rivieren sneden het noordelijke deel van het land in drieën, te weten: het gebied ten noorden van de Nederrijn en ten oosten van de IJssel (Kwartier van Zutphen); het gebied ten noorden van de Nederrijn en ten westen van de IJssel (de Veluwe); en het gebied ten zuiden van de Nederrijn (Kwartier van Nijmegen). Uiteindelijk ontstonden de vier kwartieren pas in de tweede helft van de veertiende eeuw door de vorming van een territoriaal netwerk en de opkomst van Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Roermond als hoofdsteden. Wel kunnen we vaststellen dat het ontstaan van de kwartieren geschiedde langs bestaande politieke en geografische grenzen.[937]

Men kon het land voorstellen als een samenweefsel van ambtsdistricten, lopend van zuid naar noord, maar men kon het ook voorstellen als een netwerk van leenmannen, of van ridders en steden. Zo werd in 1327 voor het eerst een register aangelegd met alle leenmannen van de graaf met hun leengoederen.[938] Bijzonder aanschouwelijk was het *Wapenboek Gelre* uit het einde van de veertiende eeuw. In dit register bracht de heraut Gelre meer dan honderd wapens van leenmannen van de Gelderse hertog bijeen, vaak met de daarbij horende helmtekens.[939] Meer alledaags waren de lijsten met edelen, ministerialen en steden die in oorkonden optraden als ondertekenaars, getuigen of borgen. Edelen en ministerialen komen we al in twaalfde-eeuwse oorkonden tegen. Een vroeg voorbeeld waarin de Gelderse steden staan opgesomd is de oorkonde uit 1291 waarin Gelre verpand wordt aan de Vlaamse graaf.[940]

Ik stel de lezer voor dat we ons eerst richten op de lijsten met steden.[941] De volgorde was aanvankelijk tamelijk willekeurig. In de verpandingsoorkonde van 1291 wordt Nijmegen als eerste vermeld, wellicht omdat het een rijksstad was.[942] Daarna volgen lukraak de steden in het zuiden: Roermond, Gelre, Venlo, Nieuwstadt, Kessel en Goch. Ten slotte worden de steden in het noorden genoemd, eveneens in een willekeurige reeks: Zutphen, Emmerik, Arnhem, Doesburg, Harderwijk en Groenlo. In een oorkonde uit 1318 worden twintig steden genoemd, waarbij, zo lijkt het, de Rijn/Waal als scheidslijn is gehanteerd.[943] Eerst worden de steden ten zuiden hiervan genoemd, die ten minste vanaf de veertiende eeuw direct of indirect Roermond als moederstad hadden; dan worden de steden ten noorden daarvan genoemd, die Zutphen als moederstad hadden. De volgorde waarin de 22 steden in het verbond van 1343 staan vermeld is weer geheel anders.[944] Eerst treffen we de rijksstad Nijmegen aan. Daarna komen de steden Gelre en Zutphen, naar het schijnt omdat ze dezelfde naam hadden als de dynastie en het territorium.[945] Zij worden gevolgd door Roermond en Arnhem, mogelijk omdat zij toen al, samen met Nijmegen en Zutphen een leidende rol speelden in het zich vormende territoriale netwerk. Dan volgen in willekeurige volgorde Emmerik, Tiel, Zaltbommel, Harderwijk, Doesburg, Goch, Doetinchem, Lochem, Venlo, Nieuwstadt, Gent,

---

[935] Nonn, *Pagus und comitatus*; Wirtz, 'Geschichte des Hamalandes'; Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen'.
[936] Vgl. Kuys, *De ambtman*, 22, 282.
[937] Zie ook: Maris, 'Wording van de Gelderse Staten', 387; Nüsse, *Entwicklung der Stände*, 89 e.v.
[938] Van Doorninck, *Het oudste leenactenboek*.
[939] Het gedeelte met wapens van Gelderse ridders is weergegeven in: Flokstra en Jahn, 'De Heraut Gelre'.
[940] Zie hoofdstuk 5.
[941] Voor een overzicht van de lijsten met steden, zie: Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 208.
[942] De Saint-Génois *Inventaire analytique*, nr. 550.
[943] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.
[944] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, nr. 1.
[945] In een oorkonde uit 1335 staan tussen een reeks van twaalf steden Gelre en Zutphen eveneens als de eerste twee vermeld. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 301.

Maasbommel, Wageningen, Elburg en Hattem. De lijst eindigt met Erkelenz en Echt; zij waren in 1343 formeel nog geen stad.

Vanaf het midden van de veertiende eeuw ontwikkelden Arnhem, Nijmegen, Roermond en Zutphen zich tot hoofdsteden.[946] Roermond werd de hoofdstad van de steden in het zuidelijke deel van het territorium, dat al eerder in de veertiende eeuw werd aangeduid als Overland, of het "lant van der Nyersen upwaert". Zutphen ontwikkelde zich tot hoofdstad van de steden ten oosten van de IJssel en ten noorden van de Rijn. Arnhem werd hoofdstad van de steden ten westen van de IJssel en ten noorden van de Nederrijn. Nijmegen kreeg de steden ten zuiden van de Nederrijn onder zich. In een verdrag tussen Gelre en Kleef uit 1359 staan Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem als eerst genoemd onder de ondertekenaars. Daarna komen we de steden uit respectievelijk het Kwartier van Roermond, Nijmegen, Arnhem en Zutphen tegen. Sindsdien worden de steden in oorkonden steeds kwartiersgewijs weergegeven.

De ridders werden doorgaans genoemd in de volgorde van de status van hun familie, waarbij bovendien eerst de eigenlijke ridders, en daarna de schildknapen werden genoemd.[947] In een oorkonde uit 1318 staan ze weliswaar per landsdeel opgesomd, maar dit was zeker niet de regel.[948] De landsdelen waren, zo zagen we eerder: Overland (het latere Overkwartier), Maas en Waal, Over-Rijn (de latere Kwartieren van Arnhem en Zutphen), Betuwe, en Tieler- en Bommelerwaard. Van een kwartiersindeling was nog geen sprake. Terwijl de steden zich vanaf circa 1350 kwartiersgewijs gingen groeperen, was dit voor de ridders nog niet het geval. Pas aan het begin van de vijftiende eeuw worden ook zij ingedeeld naar kwartieren. Zo ontstond er een ridderschap van respectievelijk het Kwartier van Nijmegen, het van Zutphen, het van Arnhem en van het Overkwartier. Alleen de baanderheren onttrokken zich aan deze indeling.

De verzameling van steden, ridders en ambtsdistricten was aan het begin van de vijftiende eeuw niet meer een vormloos geheel: ze was een eenvoudig voorstelbare groep, ondergebracht in vier kwartieren. Zo bezien maakte juist de gedecentraliseerde politieke structuur het mogelijk om Gelre als een eenheid voor te stellen.[949] Het belang van de hoofdsteden met hun kwartieren voor de perceptie van en identificatie met het land als geheel blijkt onder andere uit een eerder genoemde toezegging door Willem van Gulik aan Arnhem in 1372; hij belooft “dat wij sy nyet in enige soene scheiden sullen van onsen anderen drien hoefftsteden vanden lande van Gelren, als Ruremunde, Nyemegen ind Zutphen, want wij die vyer steden nyet scheyden willen noch en sullen”.[950]

Een aantal jaren later werd in Arnhem een munt geslagen die op de keerzijde een kruis te zien geeft met in iedere hoek de voorletter van één van de vier hoofdsteden: S(utphen), A(rnhem), N(ijmegen en R(oermond). Het land werd als het ware samengevat door deze vier letters. Op de voorzijde bevindt zich het symbool van de dynastie: een helm met pauwenveren.[951] Ook onder hertog Arnold (1423-1465) werden munten met initialen van de hoofdsteden geslagen, nu in de volgorde: N(ijmegen), R(oermond), S(utphen) en A(rnhem). Op andere vijftiende-eeuwse munten treffen we de wapens van de hoofdsteden aan, soms in combinatie met het dynastieke wapen. Op een daarvan zien we bijvoorbeeld drie schilden, die zo zijn gegroepeerd dat ze samen een soort driepas vormen. Een van de schilden toont het

---

[946] Zie hoofdstuk 4.
[947] Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 93.
[948] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 178.
[949] Vergelijk de verbeelding van de Nederlanden. Vanaf de zestiende eeuw werden de Bourgondische Nederlanden voorgesteld als een verzameling van zeventien afzonderlijke gewesten. Juist deze verscheidenheid maakte het mogelijk om de Nederlanden voor te stellen als een logisch geheel. Overigens had het getal zeventien hier niet zozeer een feitelijke als wel een symbolische betekenis. Stein, 'Seventeen. The multiplicity of a unity'.
[950] Geciteerd in: Flink en Thissen, 'Gelderse steden'
[951] Van der Chijs, *Munten*, pl. VII-VIII.

dynastieke wapen met de Gelderse en Gulikse leeuw. Een tweede schild bevat de wapens van Arnhem en Zutphen. Het derde toont de wapens van Nijmegen en Roermond.[952]

Bekeek men het hertogdom 'van bovenaf', dan zag men een eenheid die tegelijk een verzameling was van op zichzelf staande delen. Een dergelijk catalogiserend perspectief wordt bijvoorbeeld gehanteerd in de genoemde rekeningen, waarin per landsdeel de kosten en baten worden weergegeven, en in oorkonden waarin ridders en steden staan opgesomd. Een dergelijk perspectief wordt ook gehanteerd in een rond 1444 opgetekende, uitgebreide beschrijving van het land, vermoedelijk ten behoeve van hertog Arnold.[953] Het stuk bestaat uit vier delen met de volgende titels:

- 'Hec sunt beneficia que dominus dux Gelriensis habet conferre' (beneficiën die de hertog te begeven heeft);
- 'Dit zijn die ampten in den lande van Gelre';
- 'Dit sijn die steden die stadtrechten hebben';
- 'Dit zijn die ritter ende knechten der lande van Gelre'.

De begunstigde kerken, de ambten en steden zijn alle ingedeeld volgens de kwartieren. De ridders zijn ingedeeld naar het ambtsdistrict, en naar het kwartier waarin ze verbleven. De beschrijving eindigt met een uiteenzetting van de heergewaden die de bekleders van diverse ambten aan de hertog verschuldigd waren, zoals het ambt van hofmaarschalk, erfmaarschalk en erfkamerling.

Uit de tijd van hertog Karel van Gelre (1492-1538) is een vergelijkbare beschrijving tot ons gekomen, getiteld *Le pays de Gheldre*.[954] Het is niet bekend door wie ze is geschreven, waarom ze is geschreven, en waarom ze in het Frans is geschreven. Uit de inhoud blijkt echter dat de auteur op zijn minst affiniteit had met Gelre, en mogelijk zelf Gelders was. Volgens het stuk was Gelre een rijk land, met veel edellieden, steden, burchten, doorsneden door vier grote rivieren en door talloze kleinere riviertjes:

> "Le pays de Gheldres est un gran puysan riche et bien peuplés de barons, de gentilhommes, de bonnes villes, de fortes maisons riche decoré, de quattre grosses riviers marchantes portantes bateaux a hun et plusieurs autre petites riviers passantes au long au large e au trevers du pays."

Gelre had drie oude, fraaie eilanden: de uitzonderlijk vruchtbare Betuwe, het rijke Maas en Waal, en de Veluwe, "isle de gran plesyr". Hoe zag dit land er verder uit? Er waren vette weiden, mooie velden, veel vis en gevogelte. Het was er, in één woord: aangenaam. Gelre herbergde bovendien achttien families van baronnen, of baanridders, waarvan de namen afzonderlijk worden vermeld. Daarnaast werd het volgens de auteur bevolkt door meer dan dertienhonderd ridders, teveel om op te noemen. Het meest opmerkelijk was dat Gelre uit vier kwartieren bestond. Eerst was daar het Kwartier van Roermond, met als hoofdstad Roermond, een mooie, grote, rijke en sterke stad aan de Maas. Volgens de auteur bevonden zich in het kwartier dertien ommuurde steden; hij heeft ze allemaal genoteerd. Dan volgen het Kwartier van Nijmegen, met de hoofdstad en daarnaast tien kleinere steden, het Kwartier van Zutphen,

---

[952] Van der Chijs, *Munten*, pl. VIII, X-XI.

[953] Archives Nationales, J997, inv.nr. 30, 2e deel, f. 11r-21r. Over de datering het volgende. In het stuk wordt Agnes van Bronkhorst abdis van Elten genoemd; zij werd in 1443 abdis. Bovendien wordt ridder Jorden van Lawick als ridder genoemd. Hij werd in 1445 vermoord. Het stuk moet dus tussen 1443 en 1443 zijn opgesteld. Opmerkelijk is verder dat Leerdam onder de Gelderse steden wordt genoemd, terwijl Leerdam niet Gelders was. De broer van hertog Arnold, Willem van Egmond, was echter heer van Leerdam. De vermelding van Leerdam doet vermoeden dat de beschrijving is opgesteld in de omgeving van de Gelderse hertog.

[954] Afgedrukt in: Van Hasselt, *Geldersch maandwerk* I, 97-102.

met hetzelfde aantal steden, en ten slotte het Kwartier van Arnhem, met de hoofdstad en vijf andere steden

Dergelijke catalogiseringen van het land komen we ook tegen in het werk van de humanisten Gerard Geldenhouwer en Henricus Aquilius. Geldenhouwer heeft in zijn *Historia Batavica* (1530) een lijst gemaakt van de plaatsen, steden, vorsten, en belangrijke mannen in het door hem gereconstrueerde Batavia, waarop we later in dit hoofdstuk op terug zullen komen.[955] Geldenhouwers Batavia viel echter niet samen met Gelre: het besloeg een deel van Gelre en een deel van Holland. Aquilius' landbeschrijving maakt onderdeel uit van zijn *Compendium chronici Geldrici* uit 1568.[956] Geldenhouwer en Aquilius tonen zich met hun beschrijvingen typisch humanistische auteurs. De chorografie, waarin geschiedschrijving wordt gecombineerd met een beschrijving van het landschap met zijn specifieke eigenaardigheden en oudheden, was een genre dat onder Duitse humanisten als Konrad Celtis en Johannes Cochlaeus bijzonder geliefd was.[957]

De beschrijving van Aquilius is verdeeld over vijf thema's. Onder het eerste behandelt hij de rivieren en kwartieren. Gelre werd namelijk besproeid door vier rivieren: de Waal, IJssel, Rijn en Maas, die het bekoorlijke land in drie 'eilanden' verdeelde: Batavia, de Veluwe en Mosavalia. Deze eilanden correspondeerden volgens Aquilius met drie van de vier kwartieren: achtereenvolgens de Kwartieren van Nijmegen (Batavia), van Arnhem (Veluwe) en het Overkwartier (Mosavalia).[958] Daarachter volgt, enigszins plompverloren, het Kwartier van Zutphen, dat blijkbaar geen eiland was. Het tweede thema wordt gevormd door de steden, waarvan Aquilius de ligging en allerlei wetenswaardigheden vermeldt, te beginnen met de vier hoofdsteden. Arnhem, Aquilius' eigen stad, werd volgens de auteur boven de anderen gevierd vanwege de bekoring van zijn bronnen en tuinen, en vanwege het milde klimaat. Bovendien was daar vroeger het hof van de hertogen gevestigd; nu zetelde daar het Hof van Gelre. Vervolgens belandt de lezer bij het derde thema: de Gelderse baanridders, heren, en andere edellieden. Het hertogdom herbergde volgens de auteur een oneindige hoeveelheid adellijke families en heerlijkheden. Aquilius vermeldt slechts de voornaamste. Het vierde thema gaat over de beroemde mannen die Gelre heeft voortgebracht: theologen, filosofen, wiskundigen, artsen en dichters. En ten slotte heeft de auteur een deel gewijd aan de antieke plaatsen en geslachten die men in het hertogdom kon aantreffen. Dat waren er nogal wat. Nijmegen sprak natuurlijk voor zich, maar ook Aquilius' eigen Arnhem kon aanspraak maken op een hoge ouderdom. De door Tacitus vermelde plaats Arenacum zou namelijk best eens Arnhem geweest kunnen zijn: "Er zijn er die Arnhem 'Arenacum' noemen, en dat zijn niet de minste geleerden."[959]

In de beschrijvingen wordt Gelre voorgesteld als een samenhangend geheel, en tegelijkertijd niet. Het land was een eenheid, maar daarachter school een diversiteit van rivieren, eilanden, kwartieren, hoofdsteden, kleinere steden, ambten, dorpen en heerlijkheden. Al deze onderdelen hadden hun eigen karakteristieken. Aquilius merkt hierover op: "Gelre is uit verschillende steden opgebouwd en in één heerschappij verenigd. Zo ook waren er vroeger

---

[955] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 140 e.v.
[956] Aquilius, *Compendium chronici*, 51 e.v.
[957] Strauss, 'Topographical –historical method'; Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 45-46. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw zouden ook chorografieën van de gehele Nederlanden, inclusief Gelre, worden geschreven en gedrukt. Veruit de populairste was Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden. Zo ontstond er geleidelijk een beeld van de Nederlanden als een zelfstandige eenheid, vergelijkbaar met Frankrijk of Engeland. Regan, 'Cartography'.
[958] Bij *Mosavalia* zou men eerder denken aan Maas en Waal dan aan het Overkwartier. In de *Historia Batavica* (1530) van Gerard Geldenhouwer wordt de naam Mosavalia dan ook gebruikt om Maas en Waal mee aan te duiden. Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 56-57.
[959] "Nec desunt qui Arnemium Arenacum appellent, non trivialiter eruditi." Aquilius, *Compendium chronici*, 57.

verschillende namen voor hen [de bevolking van Gelre]. Dit mogen we niet uit het oog verliezen."[960] Rond dezelfde tijd noteerde Lodovico Guicciardini, de bekende Italiaanse geschiedschrijver van de Nederlanden, dat het land van Gelre zo groot en divers was dat auteurs met elkaar van mening verschilden over de beschrijving daarvan.[961] We herinneren ons bovendien het commentaar van het Arnhemse hof op de door Christiaan Sgrooten getekende kaart van Gelre: het land was zo complex dat het onmogelijk was om het in kaart te brengen.

Verschillende kronieken benadrukken de complexiteit van Gelre. De *Historia Gelriae* (circa 1500) laat zien hoe Zutphen, de Bommeler- en Tielerwaard en de Veluwe als afzonderlijke Utrechtse en Brabantse lenen aan de graaf van Gelre toevielen, hoe Nijmegen met zijn lange voorgeschiedenis als pand in handen van de graaf kwam, en hoe deze gebieden werden toegevoegd aan het graafschap Gelre.[962] Bovendien merkt de auteur op dat sommige streken binnen Gelre vroeger zelfstandige graafschappen waren. Na een uitweiding over de dochter van voogd Megengos, schrijft hij: "Genoeg nu over de maagd; we keren terug naar ons eigenlijke thema. Laten we evenwel eerst kort enige graafschappen behandelen die vandaag de dag ontbonden zijn en opgenomen in het hertogdom Gelre."[963] Deze vroegere graafschappen waren volgens de auteur Cuijk, Arnsberg, Teisterbant, Avezaath en Redingen.[964] De geschiedenis van Teisterbant en Redingen wordt in het vervolg van de kroniek nader uitgediept.

Gelre was geen vanzelfsprekende eenheid. In een verloren gegaan geschiedwerk uit het Betuwse klooster Mariënweerd wordt het vroegere machtsgebied van de heren van Cuijk beschreven, waarvan delen in de loop der tijd tot Gelre zouden gaan behoren. Willem van Berchen heeft uit deze kroniek een aantal passages overgenomen. Volgens de Mariënweerdse kroniek oefenden de heren van Cuijk gezag uit over de 'Terra Salita', dat volgens de auteur Zaltbommel was, en over het daarbij horende eiland Bommel, waar lang geleden de zee aanspoelde en zich zout had afgezet. Vroeger, zo citeert Van Berchen, vormde dit samen met het eiland Tiel, Gorcum, Dordrecht en Schoonhoven, met al hun steden, burchten, eilanden en heerlijkheden een eenheid, maar nu was het gescheiden en in het bezit van Gelre, Brabant en Holland.[965]

De chorografieën van Geldenhouwer en Aquilius zijn niet karakteristiek voor de verbeelding van het land in de Gelderse historiografie. Doorgaans reikte het concrete gezichtsveld van de geschiedschrijvers niet veel verder dan de eigen lokale omgeving. Het land als geheel bleef een abstractie, gesymboliseerd door de bloem en de leeuw, de dynastie en de vorst, en door de vier kwartieren. Hierop projecteerde men de plaatselijke context. Typerend is dat Willem van Berchen in zijn kroniek nauwgezet de steden en dorpen van zijn eigen Rijk van Nijmegen beschrijft, maar de beschrijving van het land Gelre beperkt tot de zinsnede: “Gelre is een onderdeel van Germania, gelegen aan de Rijn”,[966] of tot een globale opsomming als: “de baanderheren, ridders, inwoners, burgers en het gehele volk van het hertogdom Gelre”, "de

---

[960] "At ne hoc quidem praetereundum puto, sicut Geldria ex variis civitabus in unam ditionem coniuncta sit, ita etiam plura eorum antiquitus fuerunt nomina." Aquilius, *Compendium Chronici*, 13, noot a.
[961] Guicciardini, *Descrittione*, 332.
[962] *Historia Gelriae*, 6, 19, 27-28.
[963] "Haec jam de virgine sufficiat tetigisse; jam ad proposita revertamur. Interim tamen leviter comitatus quosdam qui hunc usque in diem obsoleti in ducatum Gelriae convenerunt tangere." *Historia Gelriae*, 14.
[964] Mogelijk heeft de auteur gebruik gemaakt van de *Tielse kroniek*, waarin wordt beweerd dat graaf Waltger van Teisterbant in Avezaath woonde, en waarin ook de graaf van Arnsberg voorkomt als handlanger van de graaf van Cuijk. *Tielse kroniek*, 38, 50-51.
[965] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 170-171; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 233-234.
[966] "...domus Gelrie, partium Germanie, circa et prope Renum consistentis..." Van Berchen, *De nobili prinicpatu*, 1-2.

baanderheren, aristocraten, edelen, steden, dorpen en kastelen", of "de vier hoofdsteden van het land".[967] Kroniekschrijvers hanteerden het perspectief van onderop, van de stad of streek; van daaruit gaven zij hun voorstelling van Gelre gestalte. Voortdurend werd er gelaveerd tussen het lokale en het territoriale niveau.

We hebben eerder gewezen op het Gochs kroniekje (*Dem oirsprunck der vaichten*) uit het midden van de zestiende eeuw, dat deel uitmaakte van een cartularium van stukken met betrekking tot Goch. Opmerkelijk is de belangstelling van de auteur voor het bij Goch gelegen klooster Gravendal waar diverse Gelderse graven te ruste lagen. Meerdere malen onderbreekt hij de tekst met citaten van grafschriften uit dit klooster.[968] De auteur identificeerde zich niet alleen met Goch en omgeving, maar ook met Gelre als geheel. Met spijt beschrijft hij hoe "dat gantze landt van Gelre" tijdens de Hekerense en Bronkhorstse twisten uiteenviel, en "dat rijcke schoene landt van Gelre" verdorven werd.[969] Ook de Erkelenzer geschiedschrijvers Johannes de Speculo en Matthias Baux kunnen als voorbeeld worden aangehaald voor de wisselwerking tussen de identificatie met de eigen stad, en de identificatie met het Gelre.

De Zutphense priester/humanist/soldaat/ronselaar Konrad van Achterveld wisselt in zijn *Chronicon seu commentarium quoddam hystoricum* (1562) het Gelderse perspectief af met het Zutphense. Gelre was een mooi land, als we de wat clichématige beschrijving van Van Achterveld mogen geloven. Het was bekleed met aangename akkers, tuinen, gevarieerde bossen, weiden, en overal stroomden rivieren en beekjes langs de stadjes, zodat Gelre werd afgegrensd door water. Voor de boeren leverde het land rijke oogst op, alsmede vetgemeste stieren, koeien, wollige kudden schapen en paarden.[970] Van Achterveld was echter vooral trots op zijn eigen Zutphen. De stad was volkrijk en stevig ommuurd. Vele malen hadden koningen, hertogen, graven en edellieden zich naar de stad begeven om haar in te nemen en te verwoesten, maar steeds weer moesten zij hun ruggen keren en de terugtocht aanvaarden. Voorts werd de stad omringd door buitengewone akkers en weilanden, bossen, rivieren, plassen, heuvels, dalen. Meermalen vergelijkt Van Achterveld Zutphen met een wijnstok, rijk aan zoetigheid ("palus vini dulcedine abundans").[971] Deze hoofdstad, zo lezen we, had vier kleinere, liefelijke stadjes onder haar hoede. Het graafschap Zutphen was zodanig begrensd door uitgestrekte bossen en diepe rivieren, dat dit land nog indrukwekkender was dan de stad zelf met haar muren en wallen.[972] De identificatie met het eigen Zutphen en Gelre lagen echter in elkaars verlengde. Het krijgslustige volk van Zutphen voerde volgens Konrad van Achterveld niet alleen oorlog voor zichzelf, maar ook "uit liefde voor de gemeenschappelijke *patria*" ("patriae communis amore").[973]

De in Arnhem woonachtige arts en dichter Laurentius van der Wye, werkzaam aan het Gelderse hof, schreef naar aanleiding van de geboorte van de latere hertog Adolf in 1439 een horoscoop in dichtvorm, beginnend met: "Veluwse hertog, Adolf, wil geboren worden; Arnhem, geef hem voedsel!"[974] Was hier sprake van Arnhemse trots? Van der Wye heeft echter ook een gedicht op Nijmegen nagelaten, waarin hij de inwoners vergelijkt met de zon, met Mars en Venus: ze zijn sterk, moedig, rechtschapen, bevallig, vriendelijk, en houden van feesten. De stad wordt geprezen als een keizerlijke stad, bekoorlijk versierd met prachtige straten en mooie huizen. Het platteland daaromheen, bekleed met bossen en weiden, ademt

---

[967] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, o.a. 1, 6, 20, 96, 119.
[968] *Dem oirsprunck der vaichten* (Goch), 28-29.
[969] *Dem oirsprunck der vaichten* (Goch), 30.
[970] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 175-176, 205.
[971] Voorbeelden waarin Zutphen wordt vergelijken met een wijnstok: Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 123, 212, 217.
[972] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 107-108, 212-215.
[973] Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*,107
[974] Ten Boom, 'Een horoscoop', 38-39. Nijsten heeft het gedicht toegeschreven aan Laurentius van der Wye: Nijsten, *In the shadow*, 198-199.

frisse lucht. De aangrenzende, lager gelegen Betuwe beschrijft Van der Wye als een land van overvloed, met rivieren, vruchtbomen en vee. Mogelijk was Laurentius van der Wye oorspronkelijk afkomstig uit het Kwartier van Nijmegen, of had hij familie aldaar. In ieder geval was er een riddergeslacht met de naam Van Wye; leden daarvan komen we tegen in zowel Arnhem, Nijmegen, als de Betuwe.[975]

Willem van Berchen bekeek Gelre vanuit een Nijmeegs perspectief. Aan het begin van zijn Gelderse kroniek merkt hij op dat hijzelf afstamde van de voorvaderen van deze stad. Hij toont zich dan ook bijzonder geïnteresseerd in de oorsprong van Nijmegen. Op grond van inscripties en andere bronnen zet Van Berchen uiteen hoe Nijmegen gesticht zou zijn geweest door Julius Caesar. Tijdens een veldtocht in het noorden had Caesar namelijk op drie plaatsen langs de Rijn een beeld van een godin opgericht, en daarbij een versterking gebouwd. De eerste versterking werd 'Reni ymago' genoemd, waaruit de stad Remagen was voortgekomen. De tweede heette 'Dura ymago'; hieruit kwam Dormagen voort. De derde versterking was 'Nova ymago', ofwel: Nijmegen. Vervolgens geeft Van Berchen echter nog een andere verklaring voor de naam Nijmegen. Caesar zou de godin Magia, een dochter van Venus, naar de Rijn hebben meegevoerd. Deze godin plaatste hij in een bedding van de Rijn, bouwde er een vesting en vernoemde haar naar Magia: 'Novimagium', of 'Nijmegen'.

Nijmegen was een stad om trots op te zijn, zo dachten meer Nijmegenaren erover. Ten eerste was het een stad met een geschiedenis die terugging tot de antieke Oudheid. Bijzonder fascinerend was met name een Romeinse steen die ingemetseld was in de Nicolaaskapel van de Nijmeegse burcht het Valkhof. Deze bevatte een raadselachtige inscriptie.[976] Willem van Berchen meende hierin het woord 'Caesar' te kunnen ontwaren, en gebruikte de steen om zijn betoog over de oorsprong van Nijmegen te onderstrepen.[977] Gerard Geldenhouwer noemt de steen in zijn *Historia Batavica* (1530). Het woord 'Caesar' kon hij niet in de inscriptie teruglezen. Niettemin liet de steen volgens Geldenhouwer zien dat Nijmegen eeuwenlang bevriend was geweest met de Romeinen.[978] Rond dezelfde tijd publiceerde Walter Ruys, prior van het Nijmeegse Broerenklooster, een boekje met als titel: *Ritus ac observationes antiquissime*. Ook hierin komen we de steen weer tegen. Ruys erkent dat hij de inscriptie niet kon ontcijferen, maar gebruikt de steen wel als bewijs voor de stichting van Nijmegen door Julius Caesar. Ook elders zag Ruys sporen van de Romeinen, zoals een steen met inscriptie in de Hezelpoort die aangaf waar de grenzen van het Rijk hadden gelopen.[979] Door het volk werd zij 'de Romeinse steen' genoemd.[980] In zijn beschrijving van de Nederlanden uit de jaren 1560 vermeldt Lodovico Guicciardini dat de Nijmegenaar Jan van Valkenburg Romeinse oudheden verzamelde, en in zijn huis verschillende stenen met Romeinse inscripties bewaarde.[981]

In de tweede plaats was Nijmegen een keizerlijke stad. In 1230 had zij immers van keizer Frederik II stadsrechten verkregen. In 1247 had rooms-koning Willem II de stad weliswaar aan de graaf van Gelre verpacht, maar de bewoners bleven de keizerlijk oorsprong koesteren. In oorkonden benadrukten de Nijmeegse bestuurders het keizerlijke karakter van hun stad; de rooms-koningen en keizers bevestigden op hun beurt na 1247 nog diverse malen de privileges van Nijmegen.[982] Bovendien was in het stadszegel de keizer afgebeeld met zijn kroon, scepter en rijksappel. In de vijftiende eeuw kwam een zegel in gebruik waarop de

---

[975] Nijsten, *In the shadow*, 196; Kuys, *Ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, passim.
[976] In werkelijkheid gaat het hier om een grafsteen van ene Claudius Julius Pudens uit de eerste eeuw n.Chr. Zie: Kokke, 'Julius Caesar', 102.
[977] Van Berchen, *De nobili principatu*, 4-5.
[978] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 52-53.
[979] Over deze steen, zie: Delahaye, 'Opschrift aan de voormalige Hezelpoort'.
[980] Wolfs, 'Prior van het Nijmeegse Broerenklooster'.
[981] Guicciardini, *Descrittione*, 334-335.
[982] Zie bijv.: Sloet, *OGGZ*, nr. 999.

rijksadelaar stond afgebeeld, met daarin de Gelderse leeuw.[983] De burgemeesters droegen een hoofddeksel met zilveren plaatjes die verwezen naar de zilveren marken waarvoor Nijmegen aan Gelre verpand was.[984] Toen in de zestiende eeuw een nieuw stadhuis werd gebouwd, besloot men de voorgevel te versieren met acht beelden van keizers, onder wie Julius Caesar, Karel de Grote en Frederik Barbarossa.[985]

Het idee dat Nijmegen door Caesar gesticht zou zijn was oud en wijdverbreid; we komen het al tegen in de twaalfde eeuw. Naar aanleiding van de herbouw van de Nijmeegse burcht had keizer Frederik Barbarossa in 1155 namelijk een steen met een inscriptie laten maken waarin gerefereerd wordt aan de stichter Julius Caesar.[986] Ook de Gelderse hertog coquetteerde met het keizerlijke Nijmegen. Hertog Adolf (1465-1471), die een bijzondere band met de stad had, liet op de Nijmeegse burcht het Valkhof een inscriptie aanbrengen waarin hij tegelijk het keizerlijke karakter van Nijmegen beklemtoonde, zijn moeder Catharina op een voetstuk plaatste, en zijn gehate vader hertog Arnold subtiel een trap na gaf:

> "Julius Caesar was de stichter van deze burcht,
> Zo'n zestig jaar voor de geboorte van Jezus.
> Later is Nijmegen door Karel de Grote hersteld,
> In het jaar zevenhonderdzeventig na Christus.
> (…)
> Catharina, hertogin van Gelre, hertog Arnolds
> Vrouw, herstelt eveneens prachtig de ingestorte burcht.
> In veertienhonderdvijfenzestig
> Bezit hertog Adolf de burcht van zijn moeder."[987]

Willem van Berchens voorstelling van Nijmegen maakte onderdeel uit van een breedgedragen vertoog over de stad, waarin ideeën over de hoge ouderdom, het keizerlijke karakter en de stedelijke autonomie innig met elkaar verbonden waren. Curieus is een verhaaltje dat Van Berchen in zijn kroniek aanhaalt over een oeroud hert dat tot in de veertiende eeuw in de bossen rond Nijmegen zou hebben rondgezworven. Het verhaal ging dat Johan van Kleef, de zwager van hertog Eduard van Gelre (1361-1371) eens uit jagen ging in het Rijk van Nijmegen. Bij de jachtpartij doodde hij een oud hert dat om zijn nek een ketting droeg met daarop de woorden: "Wie mij vangt, laat mij vrij. Julius heeft mij gratie gegeven."[988] Nijmegen was keizerlijk, Nijmegen was vrij, zo lijkt het verhaal ons te willen vertellen. Van Berchen beklemtoont dat de bestuurders en burgers van Nijmegen door vele keizers en rooms-koningen waren begunstigd met vrijheden en privileges, waarmee Nijmegen alle steden en plaatsen in de regio overtrof.[989]

Nijmegen was het hoofd van het omringende Rijk van Nijmegen. Hoewel sommige Gelderse vorsten geprobeerd hadden om het Rijk kleiner te maken, kon dit volgens Van Berchen juridisch niet door de beugel: de stad en het Rijk waren keizerlijk, en konden dus niet door een graaf of hertog worden aangetast.[990] Nijmegen was eveneens hoofd van het Kwartier

---

[983] Willemsen, 'Zegels van de stad Nijmegen'.
[984] Hageman, *Het kwade exempel*, 25.
[985] Schulte, 'Het stadhuis'.
[986] Kokke, 'Julius Caesar'.
[987] "Fundator Iulius Cesar castri fuit huius, Sexaginta ciclis circiter ante Ihesum. / Per Karolum Magnum renovatur post Neomagum, / Cis septingentos septuaginta ciclos. (…) Gelre duxissa, ducis Arnoldi Katherina / Uxor, opus lapsum pulcre restaurat item. / Possidet Adolphus dux genetricis opus." De tekst wordt voor het eerst vermeld in Van Berchen, *De nobili principatu*, 4. Zie ook: Nijsten, *In the shadow*, 324-325.
[988] "Qui me capit, me dimittat; Iulius mihi gratiam fecit." Van Berchen, *De nobili principatu*, 7.
[989] Van Berchen, *De nobili principatu*, 13-14.
[990] Van Berchen, *De nobili principatu*, 13-17.

van Nijmegen. Ook hier had de hertog weinig in te brengen, volgens de geschiedschrijver. Zo wijst Van Berchen erop dat hertog Arnold in 1447 een strafexpeditie uitvoerde tegen het ongehoorzame dorpje Driel, gelegen in het Nijmeegse Kwartier. De hoofdstad beloofde daarop hulp aan de Drielenaren tegen de hertog. Terecht, meent Van Berchen, want "zoals een vader zijn zoon, zo moeten de Nijmegenaren hun kwartier verdedigen".[991] Maar de zorg van de stad reikte nog verder dan alleen het eigen Rijk van Nijmegen en het eigen Kwartier: heel Gelre kon rekenen op de bescherming van Nijmegen. Van Berchen schrijft: "Toen de Nijmegenaren hoorden van nieuwe, door hun hertog gepleegde gewelddaden, streefden ze ernaar de zaken recht te zetten, zoals zij hadden beloofd aan de *patria* van Gelre in oorkonden die zij met hun eigen zegel hadden bekrachtigd."[992]

Willem van Berchen voelde zich Nijmegenaar, en als zodanig ook Geldersman. Hij verwijst bijvoorbeeld naar "gewetensvolle bestuurders van Nijmegen, die de vrede en het heil van de *patria* hoogachtten", waarbij het begrip *patria* hier uitdrukkelijk betrekking had op het gehele hertogdom.[993] Elders merkt hij op dat Eduard, de opstandige broer van hertog Reinald III zich had verbonden met de stad Nijmegen, en van dáárúit de heerschappij over de gehele *patria* van Gelre verkreeg.[994] Bovendien: uiteindelijk gaat Van Berchens kroniek niet over Nijmegen, maar over de Gelderse dynastie en "de nobili principatu Gelrie et eius origine": "over het edele vorstendom Gelre en zijn oorsprong".[995]

De voorstellingen en identificaties van Willem van Berchen bewogen zich tussen het lokale en territoriale niveau, maar hadden ook betrekking op het boventerritoriale niveau. Zijn kroniek behandelt weliswaar in de eerste plaats de geschiedenis van Nijmegen en Gelre, maar daarnaast ook die van Holland, het Sticht en het Oversticht, Brabant, Vlaanderen, Bourgondië, Mark, Berg, Keulen, enzovoorts. Bovendien heeft hij kronieken geschreven over onder andere Holland, Brabant, Tongeren, Maastricht en Luik, hoewel die beduidend minder tot de verbeelding spreken dan zijn Gelderse kroniek.[996] Ook andere auteurs keken over de Gelderse grenzen heen. Zo is de zogenaamde *Tielse kroniek* onderdeel van een wereldkroniek, en is de *Tielse kroniek* zelf feitelijk een geschiedenis van Gelre, Holland en Utrecht. Johannes Cluys gaat in zijn betrekkelijk korte kroniek *De Gelrie ac Zutphanie comitum* niet alleen in op de geschiedenis van Gelre, maar ook op die van Brabant, Holland en Berg. De Hekerense en Bronkhorstse twisten brengt hij bovendien in verband met de Hollandse Hoeken en Kabeljauwen, en de Friese Schieringers en Vetkopers.[997] De identiteit van Gelre was niet alleen gelegen in het land zelf, en in de plaatsen en regio's die er deel van uitmaakten, maar bovendien in het feit dat Gelre op zijn beurt deel uitmaakte van grotere, minder scherp afgebakende ruimten, die men zou kunnen aanduiden als 'het Rijk', 'de Nederlanden' en 'de Nederrijn'.[998]

---

[991] "Qui merito, quia ut pater filium ita tenentur defensare suum quaternarium." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 88; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 140.

[992] "Audientes Novimagenses iteratis vicibus eorum ducem huiusmodi violentum, uti patrie Gelrensi suis litteris proprio sigillo communitis promiserat, pecierunt restaurari." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 88-89; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 141.

[993] "...consulum Novimagensium pacem et salutem patrie diligencium..." Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 147; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 207.

[994] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 8; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 46.

[995] Van Berchen, *De nobili principatu*, 18.

[996] Delahaye, 'Werken van Willem van Berchen'.

[997] "Et parcialitas in Frisia Schirlinc et Vetcopers traxerunt originem ab Holandinis. Nam Heeckers in Gelria et Schirlinc in Frisia denotant Hux in Hollandia. Et Bronckhorst in Gelria et retropars in Frisia sint Cabelyaus in Hollandia." *De Gelrie ac Zutphanie comitum*, f. 6v.

[998] Vgl. Stein, 'Urban Network'. Volgens Stein vormden o.a. Holland, Zeeland, Vlaanderen, Brabant en Henegouwen in de late middeleeuwen een *cultural erea* met een gemeenschappelijke stedelijke cultuur.

Identificatie met de dynastie, het land en de lokale gemeenschap correspondeerden met elkaar. De spanning tussen deze verschillende niveaus is typerend voor het gelaagde karakter van de Gelderse identiteit. Dit zien we ook terug in de voorbereidingen voor het feest naar aanleiding van het huwelijk tussen hertog Karel van Gelre en Elizabeth van Brunswijk-Lüneburg in 1518. Daarbij verzocht het stadsbestuur van Arnhem aan de hertog dat het huwelijksfeest hun stad zou plaatsvinden, "aenmerckende dat idt die bequeemste stede *int middel van den lande* gelegen is."[999] De wens van Arnhem vond echter geen gehoor; de feestelijkheden zouden plaatsvinden in Zutphen.[1000] Twintig jaar later, bij de begrafenis van hertog Karel, hadden de stadsbestuurders meer succes, toen het stoffelijk overschot op hun verzoek in de Arnhemse Eusebiuskerk werd bijgezet.[1001] De stadsbestuurders identificeerden zich met Arnhem, dat zij beschouwden als het middelpunt van Gelre; identificatie met de eigen stad, en met Gelre als geheel lagen zodoende in elkaars verlengde.

6.3 Patria

De gevoelens van trots en verbondenheid met de eigen stad, streek, met het territorium, de vorst en de dynastie, kortom: met de politieke gemeenschap Gelre, komen samen in het gebruik van het woord *patria*. Zo werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw boven het graf van Reinald II een inscriptie aangebracht waarin de hertog werd geprezen als "verdediger van de *patria*".[1002] De auteur van de *Historia Gelriae* (circa 1500) legt hertog Willem I een toespraak in de mond waarin deze zijn soldaten aanvuurt om te vechten voor hun *patria*: "Is het niet veel aangenamer om eervol te sterven voor jullie vrouwen, kinderen, ja voor jullie *patria*, dan zeer smadelijk aan de vijand onderworpen te moeten leven?"[1003] Een oudere vorst, graaf Gerard IV, wordt door de auteur geprezen omdat deze het heil van de *patria* ("salus patriae") boven alles stelde.[1004] Een nog oudere vorst, de legendarische, elfde-eeuwse Gerlach, was "een man met een ongelofelijke kracht, toegewijd aan God en aan de *patria*".[1005]

Welke betekenis had het woord patria in de middeleeuwen? In zijn boek *Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter* omschrijft Thomas Eichenberger het begrip als een "Raumordnungswort das zur Differenzierung der Erdoberfläche dient".[1006] In de klassieke Oudheid verwees *patria* naar de eigen stad, maar in de middeleeuwen kon het daarnaast ook verwijzen naar een streek, een territorium, een graafschap of hertogdom, of een koninkrijk. Bovendien kon het een religieuze betekenis hebben: *patria* in de betekenis van religieuze geloofsgemeenschap. Eichenberger onderscheidt twee hoofdbetekenissen die in de middeleeuwen aan *patria* verbonden waren, namelijk:

- De emotioneel geladen betekenis van *Heimat*: vaderland, in de zin van geboorteplaats, -streek of –land waarmee men zich verbonden voelde.
- De zakelijke betekenis van politieke, bestuurlijke en juridische eenheid: een stad, territorium, of rijk.

---

[999] Hasselt, *Arnhemsche oudheden* II, 132.
[1000] Over het huwelijkfeest: Böhmer, *Elisabeth von Braunschweig-Lüneburg*, 19-52.
[1001] Zie hoofdstuk 2.
[1002] Zie hoofdstuk 2.
[1003] "Anne multo pulchrius est pro uxoribus, pro liberis, immo pro patria honeste cadere, quam maxima cum ignominia subesse hosti et vivere?" *Historia Gelriae*, 76.
[1004] *Historia Gelriae*, 25.
[1005] "Vir corde magnanimus, in Deum et patriam pius.' *Historia Gelriae*, 18.
[1006] Eichenberger, *Patria*, 21.

Eichenberger, en anderen met hem, constateren dat vanaf de twaalfde en dertiende eeuw de eerste en tweede betekenis elkaar in toenemende mate gingen overlappen. Diverse politieke eenheden, zoals Frankrijk en Vlaanderen werden vanaf die tijd *patriae* genoemd in de betekenis van zowel politieke eenheid als vaderland. Als gevolg van de herwaardering van het Romeinse Recht, waarin zelfopoffering voor de *patria* als deugd wordt aangeprezen, en als gevolg van de overdracht van de christelijke betekenisinhoud van *patria* op politieke eenheden, ging het begrip verwijzen naar politieke gemeenschappen die functioneerden als geloofsgemeenschappen, waar mensen zich mee identificeerden, waar zij zich emotioneel mee verbonden voelden, en waarvoor zij bereid waren te sterven.[1007] De historicus Pierre Monnet spreekt in dit verband over "territorialisation d'un sentiment d'appartenance".[1008]

In het Duitse Rijk werd het begrip *patria* evenwel pas laat toegepast. De opkomende territoria werden vanaf de twaalfde eeuw soms aangeduid als *patriae*, en wel in de zin van politieke eenheid, zonder de emotionele betekenis van vaderland. Doorgaans komen ze in de bronnen echter voor als *terrae*.[1009] Pas aan het einde van de middeleeuwen kon het begrip *patria* zich in een toenemende populariteit verheugen. Een streek, een territorium of het Rijk als geheel werden steeds vaker *patriae* genoemd, waarbij het begrip nu niet meer alleen de zakelijke betekenis van politieke eenheid, maar ook de emotionele betekenis van vaderland meekreeg. Het begrip ging in de Nieuwe Tijd bovendien een rol spelen in het vertoog van edellieden en stedelijke elites over hun rol in de politiek, en over hun verplichtingen jegens hun land. Deze tendens werd versterkt doordat Duitse humanisten zich de *patria*-concepten uit de klassieke Oudheid en het Italiaanse humanisme toe-eigenden, en toepasten binnen de Duitse politieke context.[1010]

In Gelre komen we pas rond het midden van de vijftiende eeuw met enige regelmaat *patria* in de bronnen tegen, en dan vrijwel uitsluitend in historiografische bronnen. Maar laten we eerst eens kijken naar een aantal vroege vermeldingen. Aan het begin van de twaalfde eeuw werd graaf Gerard I van Gelre *comes patriae* genoemd.[1011] *Patria* had in dit geval echter geen betrekking op Gelre, aangezien het graafschap als zodanig toen nog niet bestond. *Comes patriae*, ook wel 'landgraaf', was een titel die vanaf het einde van de elfde eeuw door de keizer werd verleend.[1012] Namens de keizer oefende deze in een bepaald gebied bestuurlijke en juridische functies uit. Het is niet duidelijk over welk gebied Gerard I deze functies heeft uitgeoefend.[1013]

Een volgende vermelding van *patria* dateert uit 1224. In een oorkonde geeft graaf Gerard IV aan dat hij bedroefd was dat zijn moeder Gelre wilde verlaten om elders haar intrek

---

[1007] Eichenberger, *Patria*, 69-70: "Weiter lässt sich eine zunehmende Identität dieses Heimatlandes mit Raumeinheiten der politischen Geographie (...) erkennen. Die aus dieser Identität entstehenden Konsequenzen seien hier kurz angedeutet: ein Transfer sämtlicher Attribute der Heimat, des Geburts- und Wohnortes, des Raumes emotionaler, menschlicher, wirtschaftlicher und rechtlicher Sicherheit, auch des Bewusstseins der Zugehörigkeit zu einem sozialen Verband und der Verwurzelung in einem geographischen Raum auf diese politischen Raumeinheiten." Zie verder: p. 64-68, 212-220, 234-37, 244-245. Zie ook: Monnet, 'La patria médiévale', 87-94; Kantorowicz, 'Pro patria mori', 477-479; Beaune, *Naissance de la nation*, 325-335; Guenée, *L'Occident*, 120.

[1008] Monnet, 'La patria médiévale', 76.

[1009] Eichenberger, *Patria*, 143-145, 182. Over het begrip *terra*: Bünz, 'Das Land als Bezugsrahmen von Herrschaft'; Arnold, *Princes and territories*, 215 e.v.

[1010] Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 84-123; Eichenberger, *Patria*, 244; Monnet, 'La patria médiévale', 85; Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip'. Over het gebruik van de begrippen *patria* en 'patriotten' door ridders en steden in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Duitsland: Friedeburg, 'The making of patriots'.

[1011] *MGH*, *Script.* X, 286.

[1012] In een oorkonde uit 1098 wordt Gerard I 'lantgrave' genoemd. *MGH*, *Dipl.* VI,2, nr. 459.

[1013] Arnold, *Princes and territories*, 130-132; Mayer, 'Über die Entstehung'; Eichenberger, *Patria*, 145; Schiffer, *Grafen von Geldern*, 24-26.

te nemen in een klooster. Omdat hij wilde dat zijn moeder "in propriis prediis patrie' ("binnen het eigen grondgebied van de *patria*") zou blijven, had hij besloten om voor haar in Roermond een klooster te laten bouwen.[1014] Met *patria* wordt het graafschap Gelre bedoeld. Bovendien heeft het begrip hier een emotionele lading: Gelre als vaderland van de Gelderse dynastie.

Ruim zestig jaar later, in 1286, treffen we *patria* weer in een oorkonde aan, maar in een andere betekenis. In een huwelijkscontract tussen graaf Reinald I en Margaretha van Vlaanderen is sprake van de "patria de Ghelre" en de "usus et consuetudo patriae Ghelrensis" (gewoonte en gebruik van de *patria* van Gelre).[1015] Uit de context blijkt dat *patria* hier niet slaat op het hele graafschap, maar op de streek rond de burcht Gelre. Bovendien heeft het begrip hier een zakelijke betekenis, namelijk die van juridische eenheid. Ditzelfde geldt voor een oorkonde van de stad Roermond naar aanleiding van dit huwelijk. Hierin zweert de stad, overeenkomstig de "lex patrie" ("het recht van de patria"), trouw aan de nieuwe gravin van Gelre, "more et consuetudine patrie servatis" ("met inachtneming van de gewoonte en het gebruik van de patria").[1016] Met *patria* lijkt hier de stad Roermond en omstreken bedoeld te zijn, in de zin van een rechtseenheid.

Vanaf het einde van de veertiende eeuw duikt wederom in enkele niet-historiografische bronnen het woord *patria* op, namelijk in de zakelijke betekenis van Gelre als politieke eenheid, en een enkele maal om er een lokale rechtseenheid binnen het hertogdom mee aan te duiden. Het aantal Gelderse oorkonden en andere niet-historiografische bronnen waarin het woord *patria* gebruikt wordt blijft echter ook in de vijftiende en zestiende eeuw uiterst gering.[1017] In administratieve en juridische stukken werd het begrip *patria* maar weinig gebruikt. In geschiedwerken komen we het begrip vanaf de vijftiende eeuw daarentegen wel veelvuldig tegen: in de zakelijke betekenis van politieke eenheid, én in de emotionele betekenis van vaderland.

In de *Tielse kroniek* uit circa 1450 wordt Gelre een paar keer aangeduid als *patria*, met name in het contemporaine deel waarin de onverkwikkelijkheden tussen hertog Arnold en de steden ter sprake komen.[1018] Willem van Berchen heeft het *patria*-begrip veelvuldig toegepast in zijn Gelderse kroniek. Hierin noemt hij Gelre een *principatus*, *terra*, *comitatus*, *ducatus*, of *patria*. Een enkele maal bezigt hij de met *patria* verwante term *domus*. Ook Van Berchen maakt vooral in het contemporaine gedeelte gebruik van het *patria*-begrip.[1019] Zo maakt hij zich boos over hertog Arnold, omdat deze zijn *patria* niet liefhad, schrijft hij instemmend over de gewetensvolle bestuurders van Nijmegen die de vrede en het heil van de *patria* zochten, en treurt hij over de kinderen van hertog Adolf die hun *patria* en hun moedertaal (*materna lingua*) dreigden te vergeten omdat zij door de hertog van Bourgondië in ballingschap waren gevoerd.[1020] *Patria* omvat in Van Berchens kroniek tegelijk de dynastie, het land, de steden en ridders, en de gevoelens van verbondenheid daarmee. Het gedeelte waarin het verbond uit 1449 tussen de hertog, de steden en de ridderschap ter sprake komt sluit Van Berchen af met de woorden: "Pax et unio patrie est reformata": "De vrede en eenheid van de *patria* is weer hersteld."[1021]

[1014] Sloet, *OGGZ* II, nr. 475.
[1015] Sloet, *OGGZ* II, nr. 1116.
[1016] Sloet, *OGGZ* II, nr. 1115.
[1017] Enkele voorbeelden waarin het hertogdom wordt aangeduid als *patria*: Van Doorninck, *AGZ* I, 95; GA, HA, inv.nr. 118; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* V, nr 6 en 117; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 264. Een voorbeeld waarin een lokale rechtseenheid *patria* wordt genoemd is het in de zestiende eeuw, door Matthias Baux opgetekende stadsrecht van Erkelenz. Dit handschrift draagt als titel: *Liber juris patrie hoc est*.
[1018] *Chronicon Tielense*, 551-553.
[1019] Zie ook: Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 37.
[1020] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 128, 136, 146-147.
[1021] Van Berchen, *Gelderse kroniek*, 90; Van Berchen, *Geldrische Chronik*, 143.

Ook andere auteurs gebruikten vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw de term *patria*. Zo treffen we het begrip aan in de Doesburgse fraterkroniek en in de *Cronica de Gelria*.[1022] De auteur van de Doesburgse kroniek schrijft naar aanleiding van de ontvangst van Karel van Gelre in 1492 in Arnhem dat Karel terugkeerde naar zijn *nativa patria*. Het woord *patria* verwees naar de aloude band tussen de dynastie, het land en de bevolking zoals de auteur die zich verbeeldde. Een zelfde sentiment komt tot uiting in een eerder genoemd gedicht uit 1487 op Karel van Gelre, waarin de hoop wordt uitgesproken dat de gevangen Karel zijn verscheurde *patria* zou terugwinnen.[1023]

Rond 1500 treffen we *patria* veelvuldig aan in de *Historia Gelriae*. Ook hierin is het begrip beladen met gevoelens van trots en verbondenheid met de dynastie, het land en de bevolking; ook in de *Historia* verwijst het begrip niet alleen naar Gelre als politieke eenheid, maar ook naar Gelre als vaderland. Zo schrijft de auteur over Wichard, de legendarische stamvader van de Gelderse dynastie, dat deze bereid was om zijn leven te riskeren voor zijn *patria*.[1024] Naast het begrip *patria* maakt de auteur overigens gebruik van de begrippen *terra*, *comitatus*, *ducatus* en een enkele keer *populus* en *respublica*.

Onder invloed van het humanisme kreeg het begrip *patria* in de zestiende eeuw een nieuwe dynamiek, waarvan de kroniek van Willem van Berchen en de *Historia Gelriae* eigenlijk al een voorbode waren. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, brachten Duitse humanisten vanaf het einde van de vijftiende eeuw de geschiedenis van hun land of streek in verband met de geschiedenis van de Germaanse volken uit de antieke Oudheid. Deze belangstelling voor het Germaanse verleden ging gepaard met een groeiend besef van verbondenheid met de eigen geboortegrond, wat tot uiting kwam in een toenemend gebruik van het woord *patria*. De *patria*, de geboortegrond, kon betrekking hebben op de eigen stad of streek, op het territorium, op het Rijk, of op het uitgestrekte gebied ten noorden van de Alpen waar volgens antieke geschiedschrijvers sinds mensenheugenis de Germanen hadden woonden: Germania.[1025]

De Zutphense humanist Konrad van Achterveld stelt op de titelpagina van zijn *Chronicon seu commentarium* (1562) dat hij dit werk geschreven heeft "uit liefde voor zijn *patria*" ("in patriae suae amorem"). Deze *patria* was Gelre. Elders noemt hij zich "een oprecht liefhebber en patroon van de Gelderse *patria*", wat naar eigen zeggen inhield dat hij zich duurzaam verbonden voelde met de Gelderse burgers en buren door innige banden van vriendschap.[1026]

De van oorsprong Nijmeegse humanist Gerard Geldenhouwer schreef in de jaren 1520 en 1530 verschillende werken waarin hij de geschiedenis van zijn geboortestreek in verband bracht met de Germaanse stam der Bataven. *Patria* is in zijn het werk een gelaagd begrip: het verwijst tegelijk naar zijn geboortestreek (het Kwartier van Nijmegen), naar zijn geboorteland (Gelre), en naar Germania. De in 1530 gedrukte *Historia Batavica* omschrijft Geldenhouwer als een *patria historia*. Batavia noemt hij “ mijn patria” en de stad Nijmegen “ mijn allerdierbaarste patria” .[1027] Zijn gehechtheid aan de *patria* blijkt uit een brief aan de kanselier van de universiteit van Marburg, waarin Geldenhouwer verklaart waarom hij was verhuisd van Augsburg naar Marburg:

[1022] *De ortu domus fratrum*, 52, 53, 55; *Cronica de Gelria*, 326.
[1023] Rinzema, 'Gedicht op Karel van Gelre', 281.
[1024] *Historia Gelriae*, 7.
[1025] Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 108 e.v.
[1026] "...Geldriacae patriae populis syncerus amator, atque patronus, ut inveniatur in hisce poeta Pasquillus pingendis rebus et instituendis: civibus astrictus remanens, alijsque propinquis semper amicitiae vinclis et nexibus altis..." Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 30.
[1027] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 55, 141, 157.

> "De voornaamste reden is vooral de nabijheid van mijn *patria*, want mijn binnenste is niet zozeer met eelt bedekt dat de uitspraak van de hoogst elegante dichter [Ovidius] over de geboortegrond (...) geen vat op mij heeft."[1028]

Patria is echter een diffuus begrip in het werk van Geldenhouwer. Zoals aangegeven: het omvat zowel Nijmegen, als het veronderstelde woongebied van de Bataven, het hertogdom Gelre en zelfs heel Germania. In een vorstenspiegel voor hertog Willem II noemt de auteur het hertogdom Gelre zijn allerdierbaarste patria ("dulcissima patria mea").[1029] In zijn *Germanicarum historiarum illustratio* uit 1542 legt Geldenhouwer terloops een verband tussen "mijn *patria*" en Gelre.[1030] En in de *Lucubratiuncula* uit 1520 schrijft Geldenhouwer onomwonden: "Patria, dat is ons schitterende Germania."[1031]

Bij andere auteurs treffen we eenzelfde gelaagdheid aan. In een gedicht uit 1508 beschrijft de van oorsprong Roermondse humanist Johannes Murmellius Karel van Gelre's gevangenschap en zijn terugkeer naar het hertogdom:

> "Gevangen en lange tijd opgesloten in een vijandige kerker,
> Wordt u uiteindelijk, sterker geworden, bevrijd.
> Want na de overvloedig verleende borg, keert u, begeleid door vele
> Legers, terug binnen de gelukkige muren van de *patria*.
> Wie zou kunnen beschrijven welk een vreugde, of wat een triomf
> Het volk in zich droeg toen u uw *domus* opeiste?"[1032]

Viermaal komt in het gedicht het woord *patria* voor; alle keren heeft het betrekking op het hertogdom Gelre. Johannes Murmellius gebruikte *patria* echter ook voor zijn geboorteplaats Roermond en de streek daaromheen. Zo maakte hij een gedicht met de titel: 'In praeconium Ruremundae, communis patriae': 'Tot lof van Roermond, de gemeenschappelijke patria'.[1033] Aan zijn voormalige studiegenoot Johannes, afkomstig uit het ten westen van Roermond gelegen Venray, schreef Murmellius: "Wij zijn verbonden door een gemeenschappelijke *patria*, een gemeenschappelijke naam, en door een zelfde manier van leven."[1034] De zestiende-eeuwse geschiedschrijver Matthias Baux brengt *patria* diverse malen in verband met zijn eigen stad Erkelenz, maar ook met Gelre en de Gelderse dynastie. Over hertog Karel van Gelre schrijft hij: "Omwille van zijn erfrechten, en omwille des behouds van de *leges patrias*, stelde hij zich dikwijls met een dapper gemoed bloot aan allerlei gevaren."[1035]

De Arnhemse geschiedschrijver Henricus Aquilius noemde rond 1565 de stad Gelre de *patria* van de theoloog Matthijs van Gelre. Maar ook bij Aquilius omvat het begrip tegelijkertijd het gehele hertogdom. Aan het einde van het geschiedkundige deel van zijn *Compendium chronici* besluit Aquilius dankbaar:

> "De almachtige God heeft gemaakt dat onze *patria* zeer lang eendrachtig en in rust is bestuurd en behouden is gebleven, dat de goede wetten in haar floreren en de

---

[1028] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 53.
[1029] Geldenhouwer, *Epistola de officio christiani principis*, 176-177, 192-193.
[1030] Geldenhouwer, *Historische werken*, 191.
[1031] Geldenhouwer, *Historische werken*, 35.
[1032] "Captus et hostili longis conclusus in arce / Temporibus tandem coelitus eriperis. / Obside namque dato multis comitatus abunde / Castris in patriae moenia laeta redis. / Quis narrare queat, quae gaudia quive triumphi / In populis fuerint te repente domum?" Murmellius, *Elegiarum moralium*, 111.
[1033] Murmellius, *Elegiarum moralium*, 67.
[1034] "Communi patria, communi nomine iuncti / Et simili vitae conditione sumus." Murmellius, *Elegiarum moralium*, 22.
[1035] "... ob iura hereditaria ac tuendas leges patrias variis discriminibus se frequenter virili animo exposuit." Baux, *Dit is der oerspronck*, 184.

> ware kerk en godsdienst behouden zijn gebleven door zijn eniggeboren Zoon, de allerhoogste en onoverwinnelijke Koning, Brenger van vrede en van al het goede, zonder welke geen land stand kan houden."[1036]

De tevredenheid van onze Aquilius met zijn *patria* wordt echter wreed verstoord door een venijnig stuk uit dezelfde tijd waarin een anonieme Nijmegenaar uithaalt naar het oprukkend protestantisme in Gelre. Liefde en schaamte voor de eigen *patria* strijden om voorrang. De auteur noemt Gelre "mea charissima patria", maar juist deze liefde noodzaakt hem tot kastijding. Nijmegen zit vol met schismatici en ketters, in het stadje Bronkhorst bevinden zich oneindig veel ketters, alle steden op de Veluwe zijn verdorven, Harderwijk is "in nostra religione catholica status deploratissimus", aldus de auteur. "O mores, o tempora", gaat hij door: er waait een wind van waanzin door "nostra patria Geldriaca", waar ketterse stormen het scheepje van Petrus ten onder dreigen te brengen.[1037]

Het gebruik van het *patria*-begrip zegt ons dat mensen in de vijftiende en zestiende eeuw zich konden identificeren met Gelre. Gelre was een land waarmee men zich verbonden kon voelen, en dat gevoelens van trots, maar ook schaamte kon opwekken. Er waren mensen (we weten niet hoeveel) die zich vereenzelvigden met Gelre. Het begrip p*atria* kon in hun voorstelling van Gelre betrekking hebben op de dynastie, de vorst, het land, de bevolking, of een combinatie daarvan. Ook werd het begrip gebruikt voor de eigen stad of streek. De Gelderse identiteit had dan ook een ambigu karakter. Er was geen alomvattend Gelre-beeld dat door iedereen gedeeld werd, en waarmee iedereen zich identificeerde. Er bestonden meerdere Gelre-beelden naast en door elkaar, die waren samengesteld uit dynastieke symbolen, voorstellingen van de vorst, van het land, van netwerken van steden en ridders, of voorstellingen van de eigen stad of streek. Het begrip *patria* impliceerde een gevoel van verbondenheid met zowel de eigen geboorteplaats, of woonplaats, als met het eigen land; achter dit begrip gingen echter allerlei verschillende symbolen en voorstellingen schuil, die we voor een deel eerder in dit hoofdstuk behandeld hebben. In het volgende en laatste hoofdstuk zullen we ons richten op de nieuwe Gelre-beelden die samenhingen met de opkomst van het humanisme vanaf het einde van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw.

[1036] "Faxit Deus omnipotens ut quamdiutissime simili concordia et tranquillitate gubernetur ac conservetur nostra patra, leges bonae in ea vigeant, et vera ecclesia verusque Dei cultus conservetur, per Filium Suum unigenitum, summum ac insuperabilem Regem, Largitorem pacis et omnium bonorum, sine quibus stare regio nulla potest." Aquilius, *Compendium chronici*, 51.
[1037] *Geldriensium in religione*.

Hoofdstuk 7
De Gelderse *antiquitas*: Humanisme en identiteit

7.1 Germania

Volgens de gangbare geschiedopvatting vanaf het de tweede helft van de vijftiende eeuw lag de oorsprong van de Gelderse dynastie in de negende eeuw, toen de stamvader Wichard de draak doodde en door de plaatselijke bevolking tot voogd werd gekozen. Wichards opvolgers verwierven steeds meer gebieden, zodat uiteindelijk het land Gelre kon ontstaan. Gelre zonder de Gelderse dynastie was ondenkbaar. Binnen het hertogdom kon alleen het door Julius Caesar gestichte Nijmegen bogen op een ouderdom die terugging tot de antieke Oudheid, vóórdat Wichard en zijn nazaten op het toneel verschenen. Humanistische geschiedschrijvers construeerden echter een nieuw geschiedbeeld. Zij voerden de geschiedenis van Gelre terug tot in de antieke Oudheid: tot in een tijd waarin er van een Gelderse dynastie nog in het geheel geen sprake was. Achter de horizon van de negende eeuw doemden opeens allerlei oude Germaanse volken op, zoals de Sicambren, Bataven en Caninefaten, die allemaal een geheel eigen inborst, cultuur en geschiedenis hadden, en nog altijd, veel meer dan de jonge Gelderse dynastie, het karakter en de eigenheid van Gelre bepaalden.Voor geschiedschrijvers als Johannes de Speculo, Willem van Berchen en de auteurs van de *Historia Gelriae* en de Doesburgse fraterkroniek was de eigenheid van Gelre met name gelegen in de politieke en juridische sfeer: in de Gelderse dynastie en in de van haar verkregen rechten, vrijheden en privileges. Voor humanistische schrijvers als Gerard Geldenhouwer en Henricus Aquilius had de Gelderse identiteit ook een culturele, of zelfs etnische dimensie: zij was ook gelegen in de oudheid, en in de specifieke kwaliteiten, zeden en gewoonten van het Gelderse volk en het land, die op hun beurt deel uitmaakten van het grote Germania.

De belangstelling voor de oudheid van Gelre, voor de *antiquitas*, maakte deel uit van de bredere zoektocht van Duitse humanisten naar de oude geschiedenis en het karakter van Germania en de Germaanse volken. In zijn studie *Wettkampf der Nationen* laat Caspar Hirschi zien hoe Italiaanse humanisten hun eigen stadstaten, republieken en vorstendommen, met als stralend middelpunt de stad Rome, beschouwden als een eiland van beschaving. Deze beschaving werd teruggevoerd tot de tijd van de Romeinse Republiek, of zelfs van de Etrusken. Buiten Italië, met name in Frankrijk en Duitsland, woonden van oudsher onverbeterlijke barbaren. Het vertoog van de Italiaanse humanisten riep vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in onder andere Duitsland tegenreacties op. Duitse humanisten als Conrad Celtis trachtten aan te tonen dat de inwoners van het Duitse Rijk, de Germanen, minstens zo geciviliseerd waren als de Italianen, en dat hun hoogstaande cultuur minstens zo oud was. De wedijver tussen de Italiaanse en Duitse humanisten stond niet op zichzelf. Ze moet worden geplaatst tegen de achtergrond van de al langer durende rivaliteit tussen de paus en de keizer, waarbij de paus werd gestereotypeerd als een uitbuiter van de Duitse landen en de keizer als een onderdrukker van de Italiaanse landen.

De thema's in het vertoog van de Duitse humanisten waren onder andere: de hoogwaardige beschaving en cultuur van de Germanen, de ouderdom van het Germaanse volk, de verbondenheid van dit volk met het Germaanse land (*Ureinwohnerschaft*) en de bloedband tussen de Germanen. Dat de inwoners van het Duitse Rijk zich op een even hoog of zelfs nog hoger beschavingsniveau bevonden als de Italianen kon worden afgemeten aan de

Duitse prestaties op het gebied van de bouw- en schilderkunst, en aan diverse technische innovaties, zoals de uitvinding van het buskruit en de boekdrukkunst. Een belangrijke bron van informatie over de Germaanse oudheid was Tacitus' *Germania* uit het einde van de eerste eeuw, waarin de auteur de zeden en gewoonten van de Germaanse stammen beschrijft, en die afzet tegen de decadente levenswijze van de Romeinen. Tacitus' *Germania* werd benut om de hoogwaardige cultuur van de oude Germanen, met hun zuivere en ongekunstelde manier van leven, te demonstreren, en om de oeroude verbondenheid van de Germanen met het gebied ten noorden van de Alpen aan te tonen.

Een andere bron voor de humanisten was de zogenaamde Pseudo-Berosus: een geschiedenis van de Europese volken die werd toegeschreven aan de Babylonische priester Berosus uit de vierde eeuw voor Christus. In werkelijkheid was het geschiedwerk een aan het einde van de vijftiende eeuw geschreven vervalsing. In de Pseudo-Berosus las men langs welke genealogische lijnen de volken op de wereld afstamden van de zonen van Noach: de bijbelse Sem, Cham en Jafeth, en de zogenaamde adoptiefzoon Tuisco. Sem was de vader van onder andere de Joden en Armeniërs; Cham van de Egyptenaren en Arabieren; en Jafeth was de vader van de Spanjaarden, Italianen en Kelten. De adoptiefzoon Tuisco was de oervader van de Germanen. Deze Tuisco, zo zegt de Pseudo-Berosus, heerste van de Rijn tot de Don. Germania, het woongebied der Germanen, besloeg dus een immens oppervlak. De zonen van Tuisco waren op hun beurt de stamvaders van verschillende 'Germaanse' volken, zoals de Ingvaeones, Sueben, Vandalen en zelfs de Hunnen. Verwijzend naar de Pseudo-Berosus schreven Duitse humanisten over de ouderdom van de Germanen, over hun historische verbondenheid met het uitgestrekte Germaanse land, en over de bloedverwantschap tussen de Germaanse volken.[1038]

De grens tussen Germania en Gallia, de oorspronkelijke woongebieden van de Germanen en Kelten, was de Rijn, zo dacht men. Gezien vanuit het perspectief van de vijftiende en zestiende eeuw, liep de grens dus dwars door de Bourgondische Nederlanden. Men verschilde dan ook van mening of de Nederlanden tot Germania of Gallia gerekend moesten worden. Duitse en Franse humanisten riepen de Rotterdamse geleerde Desiderius Erasmus op om zich in respectievelijk het Germaanse of Keltische kamp te begeven. De bedachtzame Erasmus weigerde, zoals hij ook lang weigerde om zich voor of tegen Luther uit te spreken.[1039]

Ofschoon de Rijn ook dwars door Gelre liep, bestond er in het hertogdom geen twijfel over dat men deel uitmaakte van Germania. Willem van Berchen merkte al op dat Gelre onderdeel was van Germania, hoewel dit woord bij hem meer een politieke dan een etnische lading had: het verwees niet zozeer naar het woongebied van de Germanen, als wel naar het Duitse Rijk. De Germanen vormden nog geen thema in Van Berchens kroniek. Anders was dit in het werk van Petrus Montanus, afkomstig uit 's-Heerenberg. Met zijn gedicht 'De laudibus Germanorum' mengde Montanus zich aan het begin van de zestiende eeuw in de discussie over de ouderdom en het peil van de Germaanse beschaving. Montanus schrijft:

> "Eervol wedijveren wij [de Germanen] met iedereen en op elk gebied om de *antiquitas*, behalve op één gebied: dat van de welsprekendheid; hierin zijn wij tot nog toe veruit de minderen van de Italianen en de Grieken, aangezien de letteren pas laat tot ons kwamen."[1040]

[1038] Zie o.a.: Hirschi, *Wettkampf der Nationen*; Münkler en Grünberger, 'Origo et Vetustas'; Borchardt, *German antiquity*; Joachimsen, *Geschichtsauffassung*'; Donenfeld, *Aureus libellus*.

[1039] Duke, 'The elusive Netherlands', 10-11, 16-17; Bejczy, 'Erasmus becomes a Netherlander'; Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized', 75-83; Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 254, 291-296; Regan, 'Cartography', 64-65.

[1040] "Cum omni antiquitate certamus gloriose, in omni arte, excepta una eloquentia, in qua adhuc Italis et Graecis longe impares sumus et inferiores, quod sero ad nos litterae venerunt." Het adagium was oorspronkelijk opgenomen in Montanus' *Adagiorum libri duo*. Dit werk is echter verloren gegaan. 'De laudibus Germanorum'

De traagheid die de Germanen op dit laatste gebied aan de dag legden zou echter ook kunnen worden opgevat als zorgvuldigheid, oppert Montanus. Hoe dan ook, de Germaanse beschaving was op veel andere gebieden grootser dan die van andere volken. Zij hadden de boekdrukkunst uitgevonden en waren al vóór de Grieken, Scythen, Parten en Numidiërs bekend met het zadel en de stijgbeugel.

Petrus Montanus identificeerde zich met de antieke en hoogwaardige cultuur van het volk der Germanen. De vorst was daarentegen een tiran, een onderdrukker van het volk. Deugd, zo filosofeerde hij, is als het goede graan, maar misdaad als onkruid; het laatste groeit als vanzelf, terwijl het eerste met zorg gekweekt moet worden. Daarom bestaan er geen goede vorsten: niemand kweekt of zuivert ze. De kinderen van vorsten erven de boze aanleg van hun ouders. Verder was Montanus van mening dat een vorst niet meer verdiende dan één spijs, één kleed, één paard, één huis en één vrouw; al het overige kwam aan het volk toe.[1041] Zoals we nog zullen zien werd Montanus' beeld van de vorst in iets mildere vorm gedeeld door andere Gelderse humanisten.

7.2 De herkomst van het Gelderse volk

Gerard Geldenhouwer, die in zijn jonge jaren veel met Montanus correspondeerde, sloot een van zijn brieven aan hem af met: "Gegroet, sieraad van Gelre, ja zelfs van ons Germania".[1042] Dit brengt ons op de vraag welke plaats Gelre had in de wereld van de Germanen. Jazeker, Geldersen waren Germanen, maar: wat voor soort Germanen? Wijdverbreid was de opvatting dat de Geldersen, of althans een deel van hen, afstamden van de Germaanse stam der Sicambren. De uit Venray afkomstige, tot het milieu van de moderne devotie behorende Rutger, die zichzelf toepasselijk 'de Sicamber' noemde, is een van de eersten die de Geldersen in verband bracht met dit Germaanse volk.

In zijn autobiografie *Historiola rationis studii viteque fratris Rutgeri Sycambri* uit 1500 schrijft Rutger hoe hij in gezelschap verkeerde van de beroemde Duitse humanist Johannes Trithemius, abt van Sponheim. Deze Trithemius had de gewoonte om aan zijn vrienden bijnamen te geven die waren ontleend aan de klassieke Oudheid. Omdat ik uit Gelre kom, schrijft Rutger, wilde hij me 'Sicamber' noemen'; uit de *Commentarii* van Julius Caesar bleek immers dat Gelre vroeger 'Sicambria' heette. Uit liefde voor Trithemius was Rutger de naam 'Sicamber' blijven dragen.[1043] Elders in de *Historiala* worden Gelre en de Geldersen steevast als 'Sicambria' respectievelijk 'Sicambren' aangeduid. Zo vertelt Rutger dat hij zich maar moeilijk aan kon passen aan de gewoonte van de Zwitsers om water te drinken in plaats van wijn; hij was immers opgegroeid tussen de drankzuchtige Sicambren. Verder lezen we dat Rutger van plan was een geschiedenis van de Sicambren te schrijven om zo zijn dankbaarheid jegens zijn *patria* te tonen. Helaas is het er nooit van gekomen.[1044]

---

is overgeleverd omdat het door Gerard Geldenhouwer werd opgenomen in de eerste druk van zijn *Historia Batavica* (Straatsburg 1530) f. 26r - 26v. Over Montanus, zie: Bejczy, 'Petrus Montanus'; Prinsen, 'Petrus Montanus'.

[1041] Prinsen, 'Petrus Montanus', 127-129.

[1042] "Vale, decus Gelriae imo Germaniae nostrae." De brief is afgedrukt in: Prinsen, 'Petrus Montanus', 143.

[1043] Sycamber, *Historiola*, 182-183.

[1044] Sycamber, *Historiola*, 142, 156, 194.

De uit Roermond afkomstige Johannes Murmellius, een tijdgenoot van Rutger, noemde de Geldersen eveneens 'Sicambren'. In een gedicht uit 1508 over hertog Karel van Gelre fantaseert hij dromerig:

> "Leef nu in vrede in uw landen, uw patriae,
> Behoudt de godsdienst en doe recht,
> Daar waar de armen van de zoete Maas en Rijn zich bewegen,
> Waar de Sicamber zijn vette, rijke landen ploegt."[1045]

Elders in dit gedicht wordt Gelre echter ook gerelateerd aan de Germaanse stam der Bataven. Murmellius schrijft immers dat Karel van Gelre Bataafs bloed had, en dat de Sicambren en Bataven in zijn land getroffen werden door oorlogsellende.[1046] Meerdere geschiedschrijvers situeerden het door Tacitus en andere klassieke auteur genoemde Batavia, of 'eiland der Bataven' in de Betuwe. Etymologisch lag dit natuurlijk voor dat hand. In het Latijn werd de Betuwe vanouds 'Batua' genoemd. In de negende eeuw werd de streek zelfs eenmaal opgetekend als "comitatus Batavorum" ("graafschap der Bataven").[1047] Willem van Berchen noemde de Betuwe rond 1465 "Insula Batavorum" ("Eiland der Bataven").[1048] In een oorkonde van hertog Karel van Gelre uit 1496 wordt de Over-Betuwe als "Batavia Superioris" aangeduid.[1049] De Groningse priester Willem Frederiks stelde in zijn geschiedenis van de Friezen uit 1498-1499 dat de Bataven in Gelre hadden gewoond.[1050] Wie kon hier nog aan twijfelen?

7.3 Bataven

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werden de oude Bataven in Gelre gesitueerd. Er waren echter ook geleerden die Batavia identificeerden met Holland, zoals Erasmus in 1508 en Willem Hermans uit Gouda in zijn rond dezelfde tijd geschreven *Olandiae Gelrieque bellum*. Zodoende ontspon zich in het eerste kwart van de zestiende eeuw een discussie over de kwestie wie aanspraak mochten maken op het Bataafse verleden: Holland of Gelre?[1051] In 1515 kreeg de Hollandse geschiedschrijver Cornelius Aurelius een brief uit Leuven van de geleerde Alardus van Amsterdam, waarin deze schreef dat er aan de Leuvense universiteit onenigheid was gerezen over de ligging van Batavia. Omdat de in Nijmegen geboren Gerard Geldenhouwer had beweerd dat Batavia niet met Holland mocht worden vereenzelvigd, werd

---

[1045] "Nunc decet in patriis contentum vivere terris, / Et servare fidem iustitiamque sequi, / Cornua qua dulcis Mosae Rhenique feruntur, / Pinguia qua dives rura Sycamber arat." Murmellius, *Elegiarum moralium*, 113.
[1046] Murmellius, *Elegiarum moralium*, 110, 112. Zie ook het gedicht op p. 21-22.
[1047] Nonn, *Pagus und comitatus*, 63-64.
[1048] Van Berchen, *De nobili principatu*, 7. Karin Tilmans meent dat hier sprake moet zijn van een latere toevoeging. Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 37. Vooralsnog ga ik er vanuit dat de zinsnede authentiek is.
[1049] Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI,1, nr. 191.
[1050] Tilmans, *Aurelius en de divisiekroniek*, 126-127. We noemen nog twee voorbeelden. In de landbeschrijving *Le pays de Gheldre* uit de tijd van hertog Karel van Gelre wordt één van de drie Gelderse eilanden 'Batavia' genoemd. (Van Hasselt, *Geldersch maandwerk* I, 97-102) In de *Chronijk van Zutphen* uit de tweede helft van de zestiende eeuw staan een aantal afschriften van veertiende-eeuwse oorkonden aangaande de betrekkingen tussen Arnhem en de Betuwe. In het regest daarboven schrijft de afschrijver niet 'Betuwe', maar 'Batavia' (f. 271v).
[1051] Zie hierover: de inleiding van Bejczy en Stegeman in Geldenhouwer, *Historische werken*; Bejczy, 'Drie humanisten'; Tilmans, 'Ontwikkeling van een vaderland-begrip', 26 e.v.; Tilmans, *Aurelius en de divisiekroniek*, 121 e.v.

Aurelius door Alardus opgeroepen om de beweringen van de Nijmegenaar te weerleggen. Aurelius gaf aan dit verzoek gehoor, en stelde een *Defensorium* en een *Elucidarium* op waarin hij de vereenzelviging van Holland met Batavia verdedigde. Bovendien voegde hij een stuk over de Bataafse afstamming van de Hollanders toe aan zijn in 1517 gedrukte *Divisiekroniek*.[1052]

Gerard Geldenhouwer van Nijmegen, degene die zoveel onrust had gezaaid onder de Hollandse geleerden, had zich uitgebreid verdiept in de Bataafse geschiedenis. In zijn *Lucubratiuncula de Batavorum insula* uit 1520 schrijft Geldenhouwer dat de Bataven oorspronkelijk aan de rechter zijde van de Rijn woonden, waar ze deel uitmaakten van de Germaanse stam der Chatten. Na binnenlandse twisten werden de Bataven echter verdreven; ze zakten de Rijn af en vestigden zich op het Eiland der Bataven. Volgens Geldenhouwer besloeg dit eiland het gebied tussen de Waal en Rijn, ofwel: de Betuwe en het zuidelijke deel van Holland.[1053] De geleerde lijkt hiermee terug te zijn gekomen van zijn eerdere bewering dat in Holland geen Bataven hadden gewoond.[1054] Toch moest er een helder onderscheid gemaakt worden tussen het hoger gelegen deel van het eiland (de Betuwe), en het lagere gelegen deel (het zuiden van Holland):

> "Er is bijna niemand in het hoger gelegen deel van dit eiland die geen wapenschild kan tonen. De mannen zijn sterk en rijzig, zowel hoogst bereid als hoogst geschikt om de gevaren van de oorlog te ondergaan. Niemand die zelfs maar een enkele dag heeft doorgebracht onder de Bataven, die nog altijd hun antieke naam bewaren, zal ontkennen dat het waar is wat ik schrijf. Want de overigen, die tegenwoordig met andere namen worden aangeduid en die zich toeleggen op de handel, hebben (...) het krijgsbedrijf toch enigszins de rug toegekeerd."[1055]

Hollanders mochten dan van de Bataven afstammen, in zekere zin waren ze gedegenereerd. De Betuwenaren noemden zich met recht nog altijd Bataven.

Aan het einde van zijn *Lucubratiuncula* voelde Geldenhouwer de behoefte opkomen om nog kort op de kwestie van de Sicambren in te gaan. Hij deed dat met tegenzin. De Sicambren, zo schrijft hij, leefden waar nu de Geldersen, Kleefsen en Keulsen leven. Dit was niet het oorspronkelijke woongebied van de Sicambren, 'Sicambria' genaamd, want keizer Octavianus had dit volk destijds uit Sicambria overgeplaatst naar het huidige Gelre, Kleef en Keulen. "Waar Sicambria precies was", schrijft Geldenhouwer, "waarop de onzen hun afstamming terugvoeren, moeten zij die het willen maar onderzoeken, dan kunnen zij er schoonschijnende praatjes over verkopen."[1056]

In Geldenhouwers meesterwerk, de *Historia Batavica* uit 1530 wordt weer een wat ander beeld geschetst van het Bataafse leefgebied. Ook zijn eigen Nijmegen maakte er nu deel van uit. En hoe! Nijmegen werd nu zelfs de hoofdstad der Bataven. De auteur beschrijft hoe Bato, zoon van de koning der Chatten, samen met zijn Bataafse stamgenoten wegtrok, de Rijn overstak en, na beraad met de oudsten, edelen en het volk, neerstreek in 'Mosavalia': het onbewoonde gebied tussen Maas en Waal. Daar stichtte Bato de Batenburg. Pas daarna begonnen de Bataven ook het gebied ten noorden daarvan, tussen de Waal en de Rijn, tot aan de Noordzee, te bewonen; dit was het Eiland der Bataven. Aan de oostpunt van dit eiland bouwden zij Lobith. Volgens de *Historia Batavica* was het oudste woongebied dus Mosavalia, dat globaal het latere Rijk van Nijmegen, het district Maas en Waal, en de

---

[1052] Dit is de lezing van István Bejczy. Voor een andere lezing van de totstandkoming van de *Defensorium* en *Elucidarium*, en de rol van Aurelius in deze kwestie, zie Karin Tilmans.
[1053] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 37-39.
[1054] Zie ook: Bejczy, 'Drie humanisten', 475.
[1055] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 43.
[1056] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 45.

Bommelerwaard besloeg. Het jongere woongebied was het Eiland der Bataven: grofweg de Betuwe, de Tielerwaard en het zuiden van Holland.

Op een heuvel aan de oever van de Waal troffen de Bataven de ruïne aan van een burcht die vroeger de Gallische koning Magus had toebehoord. Daar bouwde Bato een koninklijk paleis waar hij recht kon spreken over Mosavalia en het Eiland der Bataven. Hij noemde het paleis 'Noviomagum', ofwel 'Nijmegen', naar de vroegere Gallische koning. Na de dood van Bato werd zijn zoon, de in Nijmegen geboren Hessus, door de Bataven tot koning uitgeroepen. Hessus vergrootte Nijmegen, en de Bataven besloten unaniem om het tot hoofdstad van het volk te maken.[1057]

Batavia was Geldenhouwers geboortestreek. Batavia noemde hij "mijn patria".[1058] De hoofdstad daarvan, Nijmegen, was zijn geboortestad. De auteur identificeerde zich met de Bataven, de voorouders van zijn streekgenoten, een volk met een eeuwenoude geschiedenis. Dat de Bataven een Germaans volk waren was van belang voor Geldenhouwer, die net als andere Duitse humanisten trots was op zijn Germaanse achtergrond. In zijn in 1542 verschenen *Germanicarum historiarum illustratio* geeft hij aan dat zijn onderzoek naar de Bataven niet in een regionaal, maar in een groots, Germaans perspectief moest worden gezien:

> "Dertig jaar geleden heb ik (…) een aantal gegevens verzameld die in mijn opvatting van belang waren voor een beschrijving van het Eiland van de Bataven, maar dit met geen andere bedoeling dan om de geleerden van de naburige volken te prikkelen, zodat iedereen onderzoek zou doen naar de roemrijke daden van zijn *patria* en de gehele geschiedenis van ons Germania uiteindelijk (…) in één groot werk kon worden samengebracht."[1059]

Een complete beschrijving van Germania, met al haar plaatselijke en regionale eigenaardigheden en kwaliteiten: dat was inderdaad het ultieme doel dat de Duitse humanisten zich in navolging van, en in concurrentie met de Italiaans voor ogen stelden.[1060] De identificatie met de eigen streek versterkte de identificatie met Germania, en omgekeerd. In het spoor van de Duitse humanistische traditie geeft Geldenhouwer in de *Lucubratiuncula* hoog op van de vrijheid en moed van de Germanen, die bovendien de vernuftige uitvinders waren van de boekdrukkunst, het kanon en de zeekaart. Uit afgunst hebben de Italianen en Romeinen, "uitbuiters van onze patria", de schitterende daden van "onze voorouders" verzwegen, klaagt hij.[1061]

In de geschiedwerken klinkt trots door op Batavia en Germania. De plaats van Gelre daarbinnen is ambivalent. Terwijl Batavia en Germania in Geldenhouwers geschiedbeeld natuurlijke, organische eenheden waren, was Gelre uiteindelijk een constructie van de vorst. Gelre had iets kunstmatigs. De heerschappij van vorsten was volgens Geldenhouwer voortgekomen uit Gods toorn over de zonde, net als oorlog, honger en ziekte.[1062] De vorst was niet iemand die de eigenheid en vrijheid van het volk beschermde, maar juist degene die deze zaken in de weg stond. Geldenhouwer zet uiteen hoe het volk der Bataven in de negende eeuw door keizer Karel de Kale in drieën werd gedeeld. Een deel van de bewoners werd tegen hun zin gedwongen de bisschop van Utrecht te gehoorzamen. Een ander deel werd onder de Hollandse graaf geplaatst. De bewoners van het hoger gelegen deel van het Eiland (de Betuwe), en Nijmegen, de hoofdstad der Bataven, behielden nog lange tijd hun vrijheid, totdat

---

[1057] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 54-59.
[1058] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 55.
[1059] Geldenhouwer, *Germanicarum historiarum*, 191.
[1060] Muhlack, 'Das Projekt'. Zie ook het hoofdstuk 'Germania Illustrata' in: Joachimsen, *Geschichtsauffassung*, 155-195.
[1061] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 35. Zie ook: Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek*, 152-153.
[1062] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 51.

in de dertiende eeuw verschillende vorsten die jaloers waren op de Bataafse vrijheid ervoor zorgden dat zij onder het gezag van graaf Otto II van Gelre werden geplaatst. "Door deze lotswisselingen", zo lezen we, "is het gebeurd dat het vermaarde en oppermachtige eiland van weleer, verbrokkeld in vele gezagskringen, neergedrukt ligt onder het juk van de slavernij."[1063]

Toch voelde Geldenhouwer zich op een bepaalde manier met het hertogdom verbonden. In een brief uit 1538, gericht aan de nieuwe hertog Willem II, schrijft hij buitengewoon verheugd te zijn dat de ridderschap, de steden en het volk van Gelre hem tot hertog hadden gekozen. Hij hoopte dat er in zijn dierbare *patria* nu eindelijk vrede zou komen.[1064] Bovendien heeft hij de Gelderse graven en hertogen opgenomen in een lijst met namen van Bataafse koningen en vorsten, beginnend met Bato en eindigend met hertog Karel van Gelre, die hij neerzet als een echte Bataaf.[1065] In de *Germanicarum historiarum illustratio* reageert de geschiedschrijver verontwaardigt op diegenen die meenden dat de hertogen van de Egmondse dynastie van lage komaf waren.[1066]

7.4 Sicambren

In Holland zat men stellig niet te wachten op Geldenhouwers geschiedwerken over de Bataven. Hollanders waren immers Bataven; Geldersen waren Sicambren. In 1586, lang na de dood van Geldenhouwer, schreef de Leidse hoogleraar Bonaventura Vulcanius een werk met de titel *Batavia*, gericht tegen de ideeën van de Nijmegenaar. Vulcanius schrijft: "Ondanks de herinnering aan onze voorouders, is er een Sicamber die, verblind door overdreven ijver voor zijn volk, alle roem over de moed van de Bataven op zijn Betuwenaren heeft betrokken."[1067] Nu hebben we eerder gezien dat niet alleen Hollanders de Geldersen voor Sicambren aanzagen, maar dat men in Gelre zelf zich ook wel met dit volk identificeerde. Johannes van Venray noemde zichzelf Sicamber, Murmellius schreef dat er Bataven en Sicambren in Gelre woonden, en hoewel Geldenhouwer zelf zich identificeerde met de Bataven, schreef hij dat sommige landgenoten hun stamboom terugvoerden tot de Sicambren. De Arnhemse humanist Henricus Aquilius gaat in zijn *Compendium Chronici Geldric*i uit 1566 uitgebreid in op de relatie tussen de Geldersen en Sicambren.

Het *Compendium* is een doorlopende geschiedenis van het Gelderse volk vanaf Noach tot Aquilius' eigen tijd, de zestiende eeuw. Wat deze geschiedenis wil zeggen is dat de Sicambren en Geldersen twee namen zijn voor één en hetzelfde volk, dat dit volk zeer oud is, én dat de Sicambren Germanen zijn. Dit wordt voortdurend op een wat bedillerige toon uitgevent: "De ijverige lezer moet na het lezen van dit boekje begrijpen dat de Geldersen als Sicambren moeten worden opgevat, en Gelre als Sicambria."[1068] En:

> "De opmerkzaamheid van degenen die het begin van de Sicambren, dat is de oorsprong van

---

[1063] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 65.
[1064] Geldenhouwer, *Epistola de officio christiani principis*, 176-177; Zie ook: Tilmans, 'Renaissance-vorstenspiegels'.
[1065] Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 65, 146-149.
[1066] Geldenhouwer, *Germanicarum historiarum*, 190-191.
[1067] "Extitit patrum nostrorum memoria Sicamber quidam qui omnem hanc Batavicae fortitudinis laudem (nimio gentis suae studio praepeditus) in Betuanos suos (...) derivavit." Geciteerd in: Bejczy, 'Drie humanisten', 480, noot 45.
[1068] "Studiosus lector intelligat, et consideret toto hoc libello per Sicambros Geldros, per Sicambriam Geldriam accipi debere." Aquilius, *Compendium*, 13.

> de Geldersen, hebben bestudeerd moeten we eren. Maar de scheppers van onzin, die ons onze oorsprong van de Germaanse wortel misgunnen en ergens anders heenvoeren, zullen terecht worden bekritiseerd."[1069]

De vereenzelviging van Geldersen met Sicambren wordt overigens niet consequent toegepast. De werkelijkheid was weerbarstig, Gelre vormde een weinig consistent geheel. Terloops schrijft de auteur immers dat in het Kwartier van Nijmegen Bataven woonden, en dat de Veluwenaren vroeger Caninefaten werden genoemd.[1070] In de tweede druk van zijn *Compendium* uit 1567 verklaart Aquilius zich nader:

> "Verschillende steden hebben Gelre tot één heerschappij verenigd. Zo ook waren er vroeger verschillende namen voor hen [de bevolking van Gelre]. Dit mogen we niet uit het oog verliezen. Want ook de Menapiërs en andere volken, zoals een deel van de Caninefaten en van de Bataven bevinden zich nu in Gelre."[1071]

Het blijft echter onduidelijk hoe de auteur dit gegeven kon rijmen met het voornaamste punt in de rest van zijn betoog: dat Geldersen Sicambren waren.

Waar woonden de oude Sicambren? Gezaghebbende geleerden als de Italiaan Raymond de Marliano en de Duitser Caspar Vopelius situeerden hen langs de beide oevers van de Rijn tot aan de zee: daar waar nu de Geldersen wonen, aldus Aquilius. Dat de Geldersen Sicambren waren kon volgens hem bovendien worden afgeleid uit de levenswijze van de Geldersen, die dezelfde was als die van de oude Sicambren. Deze Sicambren waren, zowel toen als nu, door en door Germaans. Aquilius verwerpt dan ook de in Frankrijk en Brabant gangbare theorie dat de Sicambren samen met de aan hen verwante Franken van de Trojanen zouden afstammen.[1072] Volgens dit gangbare geschiedbeeld zouden de Trojaanse spruiten zich eerst hebben gevestigd bij de Zee van Azov, of in Pannonië, waar zij Sicambria stichtten, en pas later door keizer Octavianus naar de Rijn zijn overgeplaatst. Net als andere Duitse humanisten stond Aquilius afwijzend tegenover de in de middeleeuwen geliefde Trojaanse afstammingsverhalen, die strijdig waren met het idee van de *Ureinwohnerschaft* van de Germaanse volken.[1073] Verwijzend naar het werk van de Duitse humanist Albertus Krantz schrijft Aquilius dat de Sicambren niets met de Trojanen te maken hadden, en dat Sicambria altijd in Germania gelegen had.[1074] Aquilius' identificatie met het Gelderse volk, of de Sicambren, lag in het verlengde van zijn identificatie met de Germanen.

Om de werkelijke oorsprong van de Sicambren te achterhalen ging Aquilius te rade bij de eerdergenoemde Pseudo-Berosus, het aan de Chaldese priester Berosus toegeschreven werk over de etnische achtergrond van de verschillende volken. Hoewel de Pseudo-Berosus een evidente vervalsing is, en als zodanig direct al door veel geleerden werd herkend, was het voor velen een te mooie bron om zomaar te laten liggen. Ook Aquilius kon de verleiding niet weerstaan. Hij noemt de bron "een betrouwbaar geschiedwerk" van de "zeer oude schrijver Berosus Babilonius". In Aquilius' *Compendium* vernemen we dat Noach, de vader van een

---

[1069] "Laudanda est igitur diligentia illorum qui primam Sicambrorum, hoc est Geldriorum originem, quaesiverunt. Et merito reprehenduntur fabularum fictores, qui Germanicae stirpis originem nobis invident, et aliunde illam adferunt." Aquilius, *Compendium*, 14-15.

[1070] Aquilius, *Compendium*, 17, 36, 38, 51-52, 57-58. Geldenhouwer schreef al eerder dat de Caninefaten een deel van het Eiland der Bataven bewoonden, en dat zij in afstamming, taal en dapperheid gelijk waren aan de Bataven. Geldenhouwer, *Historia Batavica*, 82-83.

[1071] "At ne hoc quidem praetereundum puto, sicut Geldria ex variis civitabus in unam ditionem coniuncta sit, ita etiam plura eorum antiquitus fuerunt nomina." Aquilius, *Compendium*, 13, noot a.

[1072] Beaune, *Naissance*, 19 e.v.; Keesman, 'Antiek verleden'. Zie ook het komende proefschrift van Sjoerd Bijker over de Brabantse identiteit.

[1073] Vgl. Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 108, 329.

[1074] Aquilius, *Compendium*, 12-13, 18-19.

nieuwe mensengeneratie, vóór de zondvloed Sem, Cham en Jafeth had verwekt. Na de zondvloed verwekte hij volgens het *Compendium* nog andere zonen, onder wie Tuisco, de vader van alle Germanen die woonden van de Don tot de Rijn.[1075] De woonplaats van Tuisco was Keulen; aan hem herinnerde de Keulse voorstad Tuitium (Deutz). De zesde zoon van deze Tuisco was Gambrius, die op zijn beurt de vader was van het Germaanse volk der Sicambren, ofwel: Geldersen. Deze Sicambren woonden aan de oostkant van de Rijn, in Germania, maar werden door keizer Octavianus overgebracht naar de westkant van de Rijn, in Gallia.[1076]

Gerard Geldenhouwer construeerde Batavia, een gebied dat op een bepaalde manier verband hield met Gelre, maar daar toch ook weer los van stond. Henricus Aquilius pakte dit anders aan. Het hertogdom Gelre en Sicambria waren volgens hem identiek. Aan de hand van antieke bronnen beargumenteert Aquilius dat de Sicambren tijdens de Oudheid op precies dezelfde plaats woonden als waar nu Gelre zich bevond. Bovendien benadrukt hij voortdurend dat Sicambren en Geldersen twee namen waren voor hetzelfde volk. Om te verklaren hoe het kwam dat de Sicambren op een gegeven moment Geldersen werden genoemd grijpt de auteur terug op de drakenlegende. De plaatselijke bewoners die destijds door de Gelre-draak werden lastiggevallen waren namelijk Sicambren. Toen de zonen van de heer van Pont de draak hadden gedood, kozen deze plaatselijke Sicambren hen tot voogd. Ter herinnering aan de draak bouwden de zonen van Pont de burcht Gelre. Hun nakomelingen, de voogden en graven van Gelre, breidden vervolgens de grenzen van de Gelderse heerschappij zodanig uit dat alle Sicambren onder hun gezag kwamen. Daarom werden de Sicambren voortaan in de volksmond Geldersen genoemd, aldus Aquilius.[1077]

Henricus Aquilius was trots op zijn Sicambren/Geldersen. Hij beklemtoont de *antiquitas*, de oeroude geschiedenis, en dus de vooraanstaande positie van dit volk binnen de Germaanse wereld. Zo zou Gambrius, de stamvader der Sicambren, de eerste koning onder de Germanen zijn geweest. Dit volk had een uitzonderlijk, maar ongecompliceerd karakter, nog niet bezoedeld door allerlei geleerde hersenspinsels:

> "De naam der Sicambren was gevierd in heel Germania en Gallia. Aangezien dit volk wegens hun moed, strijdlust en dapperheid boven de andere *nationes* uitstak, werd een groot deel van hun daden door Italiaanse, Gallische en Germaanse schrijvers geprezen. We bedenken echter, dat het vroeger gemeengoed was voor de Sicambren dat hun faam, om deze te verbreiden, beter door dapperheid, moed en krijgskunst dan door schrijfsels en geleerdheid aan het nageslacht doorgegeven konden worden."[1078]

Het land Gelre was ook al iets om trots op te zijn. Aquilius schetst het beeld van een arcadisch landschap, vruchtbaar, bekoorlijk, met veel bossen, heuvels en bronnen, en een prettig klimaat. In dit landschap bevonden zich fraaie steden met elegante, kunstig versierde gebouwen en mooie grachten.

Aquilius schiep een beeld van de politieke gemeenschap Gelre dat in overeenstemming was met zijn humanistisch gevormde ideeënwereld. Hij roept het beeld op van een schitterend land, waarin natuur en cultuur in harmonie met elkaar waren, bevolkt door

---

[1075] Opmerkelijk is dat Tuisco bij Aquilius geen adoptiefzoon van Noach was, zoals zijn bron de Pseudo-Berosus wil, maar een natuurlijke zoon. Aquilius geeft geen informatie over de namen van de andere zonen die Noach na de zondvloed zou hebben verwekt.
[1076] Aquilius, *Compendium*, 12-18, 24, 27.
[1077] Aquilius, *Compendium*, 30-31.
[1078] "Sicambrorum nomen celebre fuit per totam Germaniam et Galliam. Quoniam gens illa cum virtute, ferocia audaciaque reliquas nationes superaret, plurimum a scriptoribus rerum Italicarum, Gallicarum et Germanicarum fuit celebrata. Sed de Sicambris quidem hoc commune fuisse olim animadvertiums, quod virtute et scientia audaciaque bellandi potius quam scriptis et eruditione ad posteros nomen suum propagandum duxerint." Aquilius, *Compendium*, 21-22.

de oeroude, inheemse Sicambren/Geldersen, die nog altijd dezelfde dappere, natuurlijke inborst hadden als duizenden jaren geleden. Dit was Gelre; dit was de Gelderse identiteit. Hier kon de humanist Aquilius zich mee identificeren.

7.5 Vrijheid

Een tijdgenoot van Henricus Aquilius, de Zutphense humanist Konrad van Achterveld, vereenzelvigde het volk van Gelre eveneens met de Sicambren. Onder het pseudoniem Pasquillus Merus Germanus publiceerde hij in 1562 een compilatie van stukken die hij voor een deel al ten tijde van Karel V geschreven moet hebben: het *Chronicon seu commentarium quoddam hystoricum*, een bombastisch, buitenissig werk.[1079] Op het moment dat hij dit *Chronicon* schreef had Van Achterveld een bewogen leven achter de rug. Naar eigen zeggen had hij 25 jaar lang gediend in het leger van hertog Ulrich von Württemberg. Deze Ulrich was in 1529 door de Zwabische stedenbond uit zijn hertogdom verdreven. Na diverse omzwervingen door Zwitserland, Frankrijk en Duitsland, waarin hij en passant in 1525 meevocht met de opstandige boeren, wist Ulrich von Württemberg in 1534 zijn hertogdom te heroveren.[1080] Op de verwaten toon die hem zo eigen is schetst Van Achterveld hoe hij onder hertog Ulrich zware beproevingen had doorstaan tijdens bloedige veldslagen, en hoe bedreven hij raakte in het hanteren van wapens en het opstellen van legers. Het hinderde blijkbaar niet dat hij ook een geestelijke was, "een priester naar de staat van Melchizedek", zoals hij zichzelf afficheert.[1081]

De woorden Geldersen en Sicambren waren voor de Konrad van Achterveld inwisselbaar: nu eens noemde hij zijn landgenoten Geldersen, dan weer Sicambren. De historische achtergrond van dit volk laat hij onbesproken; het *Chronicon* behandelt immers alleen de contemporaine periode, de zestiende eeuw. Van Achterveld noemt zich in het *Chronicon* een liefhebber en patroon van de Gelderse *patria* en het volk. Hij voelde zich ten diepste verbonden met dit volk, en dan vooral met 'de gewone man': de Gelderse boeren, burgers en paupers, waartoe hij ook zichzelf rekent. "Net als de grote Erasmus", schrijft hij, "ben ik geheel en al slechts uit het gewone volk geboren en op de wereld gezet."[1082] Mensen uit de wat lagere sociale klassen ("ab infirma et media plebe"), zoals bijvoorbeeld een groenteboer ("holitor"), zijn volgens hem voor een vorst van veel groter nut dan geleerde mannen: ijdele en waardeloze raadgevers. Zelf werpt hij zich in zijn boek diverse malen ongevraagd op als raadgever van Karel V en Philips II. "Daarom Pasquillus, jongeman", sprak een stem in hem, "maak u nuttig en geef goede raad."[1083]

Karel V en Philips II konden zijn raad goed gebruiken. Als geen ander wist Van Achterveld wat er onder het Gelderse volk leefde. Het karakter daarvan was bijzonder wild, woest, en vrijheidslievend; het moest door de vorst zoveel mogelijk vrij gelaten worden, anders zou hij zijn eigen ondergang bewerkstelligen. Van Achterveld vat deze gedachten als volgt samen:

[1079] Zie over Konrad van Achterveld en zijn *Chronicon*: Noordzij, 'Geschiedschrijving en nationale identiteit', 32-36.
[1080] Over Ulrich von Württemberg: Brendle, *Dynastie, Reich und Reformation*.
[1081] Van Achterveld, *Chronicon*, 190, 215.
[1082] "Vulgari e populo tantum unus in orbe statutus prorsus Erasmo cum magno fuerimque creatus." Van Achterveld, *Chronicon*, 190.
[1083] "Qua de causa Pasquillus, homo hic iuvenis (…), prodesse et bene consulere cupiat." Van Achterveld, *Chronicon*, 14-15.

> "Ik mag dan wel een uit het volk geboren dichter, een onaanzienlijke, arme man zijn, toch verdien ik zonder twijfel de hoogste gunst en dankbaarheid van de onoverwinnelijke keizer Karel V en zijn zoon Philips, koning van Spanje en zeer genadige hertog van ons Gelderse *imperium*. Ik behoed immers deze zeer machtige, wereldlijke monarchen, opdat zij uit de schipbreuken en nederlagen van anderen leren te voorkomen dat zij zelf schade en verlies lijden, opdat zij niet worden gegrepen door de valstrikken die reeds vóór hen zoveel zeer machtige en oorlogszuchtige koningen en hertogen hebben misleid door de aan hen onderworpen volken met teugels en banden van onbillijke schattingen te willen bedwingen. Deze volken moeten vanwege de aard van de bekende zeden met een lichter juk en met lossere banden geregeerd worden; anders komen zij door de te grote woede en vanwege de doorstane tirannie in opstand en beroven hun eigen koning en hertog van zijn hertogdommen, regering, steden en heerschappij, zoals het hun waarachtige, eigen, oude Karel, hertog van Gelre, overkwam toen de dappere, onstuimige en strijdlustige Gelderse volken zijn tirannie vervloekten."[1084]

Het volk had een vorst nodig om de eenheid te bewaren. Maar deze was wel gebonden om overeenkomstig de aloude wetten en het karakter van het volk te regeren. Hertog Karel van Gelre had dit in de ogen van de auteur nagelaten. Hij had het hertogdom tegen de zin van het volk onder het gezag van de Franse koning willen brengen. Bovendien had hij in de Gelderse steden overal vestingen opgericht om de burgers te tiranniseren. Met enige overdrijving schrijft hij over hertog Karel:

> "Dit volk zou eerder verlangd hebben af te dalen naar de wateren van de Styx om opgenomen en vervoerd te worden in de wrede boot van Charon, dan dat zij zou hebben gewenst dat zo'n hertog en tiran nog op aarde zou zijn."[1085]

God zelf stond dit drieste volk terzijde toen het besloot in opstand te komen tegen Karel van Gelre:

> "Toornig zond de almachtige God zijn bliksem om het volk te hulp te snellen. Vanuit de hoge Olympus zag Hij neer. De onderdrukten bood Hij bescherming en vriendelijke raad, de burgers sprak Hij moed in om uit alle macht te handelen, zonder de drukkende vrees voor de dood en voor het verlies van hun levens en bezittingen. Aangespoord door goddelijke influisteringen kwamen alle burgers en boeren van het geprikkelde, gekrenkte en gewaarschuwde Sicambrische volk dapper in beweging."[1086]

[1084] "Quamobrem qualiscunque tandem sim non nisi nilis poeta et e medio populo natus abiectus homuncio (...), summum proculdubio favorem et gratiam apud invictissimum Carolum Quintum caesarem eiusque filium Hispanorum regem Philippum, nostri Geldriaci imperii clementissimum ducem, promerebor. Nam potentissimis his mundi monarchis praecaveo, ut ex alienis naufragiis et periculis suas iacturas et damna vitare et fugere discant, ne eisdem capiantur hamis et laqueis, quibus ante sua tempora tot potentissimi, bellicosissimique reges ac duces frustrati et decepti fuerunt: subiectos suos populos et subditos frenis et gravioribus iniquarum exactionum repagulis coercere volentes: quos pro qualitate cognitorum morum, laxioribus iugis ac frenis gubernasse et compescuisse debuissent, ne ob nimiam saevitiam et perpessam tyrannidem recalcitrarent, proprium suum regem ac ducem regnis, urbibus et imperiis spoliantes, uti ab audacibus, ferocibus et pugnacibus Geldriae populis antiquo suo Carolo, germano et vernaculo Geldriae duci, in execrandam tyrannidem verso acciderat." Van Achterveld, *Chronicon*, 16-17.

[1085] "Qui [de Gelderse bevolking] citius Stygias cuperent descendere ad undas atque vehi cymba tollique Charontis acerba, quam superesse ducem optarent talemque tyrannum amplius in terris." Van Achterveld, *Chronicon*, 72.

[1086] "Hinc Deus omnipotens commotus fulmina misit sucurrens populis, summo prospexit Olympo, praesidium oppressis dans consiliumque benignum, civibus his addens animum vi cuncta gerendi absque tremore gravi mortis magnoque periclo vitae perdendae propriae rerumque suarum, per divorum oracula cives agricolaeque Geldriaci stimulis, puncti popolique Sycambri commoniti audacterque satis quaecunque gerebant." Van Achterveld, *Chronicon*, 61.

Keizer Karel V moest evenmin de illusie hebben dat hij kon doen en laten wat hij wilde. De Geldersen of Sicambren, zo herhaalt Van Achterveld, moesten worden bestierd overeenkomstig hun *mores*, rechten en vrijheden. En ook Philips II wordt door Van Achterveld gewaarschuwd, omdat hij allerlei nieuwigheden invoerde in de vrije Gelderse landen die in strijd waren met de oude zeden en gewoonten.[1087]

De vrijheid van het volk is een thema dat we ook tegenkomen bij Geldenhouwer, die spreekt van de oude Bataafse vrijheid. Bij niemand staat dit thema echter zo op de voorgrond als bij Van Achterveld. Het belang dat hij aan vrijheid toekende doet ons denken aan de rol die de vrijheden en privileges speelden in het vertoog van de leden van het netwerk van steden en ridders, en aan de positie die dit netwerk vanaf de vijftiende eeuw zichzelf toeëigende in het Gelderse politieke bestel. De oude Germaanse vrijheid, of *potestas*, zoals Van Achterveld zich uitdrukt, was gelegen in de privileges en rechten van het volk, en in de vrijheid om zelf vergaderingen bijeen te roepen. De Geldersen, merkt hij op, bezaten het *ius Quiritium*: het burgerrecht om te vergaderen. Daarnaast beschrijft hij hoe de Geldersen in 1538 hertog Karel aan de kant schoven, en hoe zij uit de leden van de *senatus populi*, de vergadering van ridders en stadsbestuurders, *oratores populi* kozen, woordvoerders aan wie zij tijdelijk de heerschappij over het hertogdom overdroegen. Omdat het volk echter verdeeld raakte, besloten de woordvoerders om een nieuwe hertog te kiezen, tot welzijn van het *plebs Geldriaca*. Via hun *oratores* kozen het volk, de boeren en burgers van Gelre daarom Willem van Kleef tot hun nieuwe hertog, een man van de letteren, gezonden vanuit de hemelse citadel van Jupiter om de woeste Sicambren tot bedaren te brengen, aldus de auteur. Overigens mocht de nieuwe hertog dan wel een held van de letteren zijn, op het slagveld stelde hij weinig voor. Helaas, zo lezen we, durfde hertog Willem niet te handelen overeenkomstig het oorlogszuchtige karakter van het Gelderse volk. Want zodra dit volk het geluid van tamboerijnen en trompetten hoort, dan trekt het op tegen wrede en grimmige vijanden.[1088]

7.6 Nieuwe beelden
Van territoriaal netwerk naar volk

Het Gelderse vertoog rond de Bataven, Sicambren en Germanen was meer dan een spel, gespeeld door humanistisch geschoolde geleerden. Het was een manier om gevoelens van verbondenheid met de eigen streek, en het eigen land te vertalen naar nieuwe, eigentijdse beelden. Het al wat oudere, breed gedragen idee dat het territoriale netwerk van steden en ridders de vertegenwoordiging was van het Gelderse territorium werd door humanisten geabstraheerd tot het idee van het Gelderse volk, dat van oudsher geworteld was in het territorium. De vrijheden en privileges die de leden van het territoriale netwerk genoten vinden we terug in het humanistische idee van de oude vrijheid van het Gelderse volk.

'Traditionele' geschiedschrijvers als Willem van Berchen, de auteur van de *Historia Gelriae*, of Matthias Baux verschaften zich een voorstelling van Gelre met behulp van dynastieke beelden en beelden van de eigen stad of streek. Of zij stelden Gelre voor als een begrensd gebied met eigen rechten en privileges. De drakenlegende verbeeldde de band, en de verhouding tussen de vorst, de dynastie, het land en de bewoners. Humanistische auteurs construeerden nieuwe Gelre-beelden. Zij gebruikten daarbij het begrip 'volk', waarvan zij de specifieke eigenaardigheden, het volkskarakter, beschreven, en waarvan zij de geschiedenis

[1087] Van Achterveld, *Chronicon*, 7-9, 187-188.
[1088] Van Achterveld, *Chronicon*, 39-42, 68, 93-100, 113-114, 121-123, 139-142, 151-152.

projecteerden in een antiek verleden. Bovendien maakten zij gebruik van het vertoog rond de Germanen en de diverse Germaanse volken. Hun voorstelling van het land was minder formeel, minder politiek en juridisch van aard dan de voorstellingen die de eerder genoemde geschiedschrijvers naar voren brachten. Zij stelden het land voor als een harmonisch lustoord, met vette weiden, vruchtbare akkers, bossen, welgebouwde steden, en vooral veel rivieren, beken en bronnen. Het karakter en de kwaliteit van het land stond in deze voorstellingswereld bovendien in verband met die van het volk. Gerard Geldenhouwer schrijft bijvoorbeeld over het eiland der Bataven: "Zo groot is de vruchtbaarheid van dit eiland dat het door niets wordt overtroffen. Het brengt de allermooiste mannen en vrouwen voort."[1089]

Gelderse humanisten vervlochten het Duitse humanistische vertoog over de Germaanse volken met hun gevoelens van verbondenheid met hun eigen streek en land. Op hun beurt zullen de nieuwe Gelre-beelden de gevoelens van trots en verbondenheid hebben versterkt. Deze beelden met de daarbij behorende begrippen werden algemeen goed binnen het geleerde spraakgebruik, zowel binnen als buiten het hertogdom. Zo wendde de Friese jurist Reinier Bogerman in 1510, naar aanleiding van de Gelderse agressie tegen Kampen, zich in een gedicht tot de Geldersen, met de woorden: "Ik vraag u, Sicamber, schaamt u zich niet voor de door u bedreven misdaad?"[1090] Erasmus noemde Gelre in 1528 'Sicambria': een land dat volgens hem bevolkt werd door losbandige en gewelddadige opscheppers.[1091] De Italiaanse rechtsgeleerde Hieronymus Faletus noemde zijn geschiedenis van de Gelderse oorlogen onder Willem II (1539-1543) uit 1557 *De bello Sicambrico*. Lodovico Guicciardini schrijft dat de inwoners van Gelre vroeger Sicambren werden genoemd. Daarnaast werd het bewoond door Menapiërs en Bataven.[1092] De in Ruurlo geboren dichter, jurist en rector Hendrik ter Haer noemde zich in de tweede helft van de zestiende eeuw 'Henricus Harius Sicamber'.[1093] Om nog een laatste voorbeeld te geven: het in 1605 uitgegeven reglement van de Hoge School van Harderwijk had als titel *Gymnasium Illustrium ordinum Geldro-Velaviae Hardervici Sicambrorum*.

Hoewel de Bataven, Sicambren en Germanen onderdeel waren van een typische geleerdendiscussie, is het niet ondenkbaar dat elementen ook buiten het circuit van humanistische geleerden zijn opgepikt. Een voorbeeld hiervan is het opschrift dat de stadsbestuurders van Tiel in 1528 na een mislukte belegering van Habsburgse troepen aanbrachten op een van de stadspoorten:

> "Wie deze poort passeert: bekijk de muren en torens,
> Zo verminkt door projectielen en geschut.
> Sterker zal ik herrijzen, een burcht voor het Bataafse volk,
> Zodra ik voor hen gewonnen heb de voor mij harde strijd.[1094]

[1089] Geldenhouwer, *Lucubratiuncula*, 42-43.
[1090] "Te sceleris pudeat commisi queso Sicamber?" Bogerman, *Carmen elegiacum* 303.
[1091] Wesseling, 'Dutch proverbs', 102.
[1092] Guicciardini, *Descrittione*, 332.
[1093] Ten Arve, 'Hendrik ter Haar'.
[1094] "Aspice qui transis hanc portam moenia turres, / Tormentis jaculis quam lacerata feris. / Fortius exurgam Batavorum gentis asylum, / Pro quibus ut vici praelia dura mihi." Pontanus, *Historiae Gelricae*, 754-755.

Slot
Politieke identiteit
Het bindend vermogen van particularisme

1 Politieke gemeenschap en identiteit in de late middeleeuwen

Centraal in dit boek staan de begrippen ‘politieke identiteit’, ‘politieke gemeenschap’ en ‘territorium’. Een politieke identiteit wordt in de literatuur vaak aangeduid als een ‘nationale identiteit’, en een politieke gemeenschap of territorium als een ‘staat’. Om uiteenlopende redenen hebben we de termen ‘nationale identiteit’ en ‘staat’ echter achterwege gelaten. Gelre komen we in de bronnen maar zelden tegen als ‘natie’, en al helemaal niet als ‘staat’. Bovendien zijn de bestaande theorieën over nationale identiteiten en staatsvorming niet goed toepasbaar op laatmiddeleeuwse territoria, zoals Gelre. Veelal gaan ze uit van de negentiende- en twintigste-eeuwse, afgeronde, uniforme 'natiestaat'. Staatsvorming wordt door Tilly, Mann en anderen beschreven als een proces van accumulatie en centralisatie van macht, waarbij de staat wordt opgevat als een autonoom subject dat de samenleving aan zich tracht te onderwerpen. Het ontstaan van nationale identiteiten wordt door onder anderen Anderson, Gellner en Smith gerelateerd aan de unificerende werking van een politiek centrum, van een gemeenschappelijke cultuur, taal en geschiedenis, van gedeelde herinneringen, of een gemeenschappelijke ideologie.[1095]

Onder historici wordt het ontstaan van nationale identiteiten nogal eens toegeschreven aan propagandastrategieën van opkomende, centraliserende staten. Vertegenwoordigers van de staat creëerden nationale symbolen, mythen en beelden, soms samengevat onder de noemer 'ideologie', om zijn gezag te legitimeren. Op die manier riepen zij een gemeenschappelijke identiteit in het leven die de staat ondersteunde. Zo wordt in de in 2006 uitgekomen bundel *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness 1364-1565* propaganda nauw verbonden met nationale identiteit en staatsvorming. Jan Veenstra, een van de uitgevers, schrijft: "Ideology is the appropriate term for the strategies that a state uses in deploying myths and national fictions to its advancement. In fact, ideology has been recognised as a necessary condition for state formation."[1096] Bernard Guenée schrijft in zijn befaamde *L'Occident* uit 1971: "Vers la fin du XIIIe siècle, les princes commencent à souligner que leurs sujets forment une 'nation'."[1097] In haar studie *Naissance de la nation France* uit 1985 neemt Colette Beaune een zelfde positie in. Door de propaganda van symbolen en mythen als Saint-Michel, de lelie en de Trojaanse afstamming construeerden de Franse koningen in de late middeleeuwen een Franse nationale identiteit. En met betrekking tot het hertogdom Gelre schrijft Gerard Nijsten: "The propaganda for unity around the prince was in fact an attempt to create a form of 'national' unity."[1098]

[1095] Anderson gaat uit van de unificerende werking van taal. Naties, of *imagined political communities* ontstonden uit zogenaamde *unified fields of communication*. Ook Hastings gaat uit van de unificerende werking van taal. Gellner betoogt dat naties ontstonden als gevolg van de vorming van homogene culturen in de moderne tijd. Smith ziet etnies en naties als groepen met een gemeenschappelijke herinnering, geschiedenis en cultuur. Beaune legt de nadruk op de unificerende werking van het koningschap, en ziet de middeleeuwse Franse monarchie nadrukkelijk als een voorbode van de moderne Franse natie. Zie de inleiding.
[1096] Veenstra, 'Le prince', 196.
[1097] Guenée, *L'Occident*, 118.
[1098] Nijsten, *In the shadow*, 406.

Kortom: sociologen en historici verbinden staats- en natievorming doorgaans met centraliteit en eenheid: met een centrum van waaruit territoriale, staatkundige en nationale eenheid wordt gecreëerd door middel van dwang, kapitaal en ideologie/propaganda. Zoals gezegd, is deze zienswijze moeilijk toepasbaar op het samengestelde en complexe karakter van het laatmiddeleeuwse politieke landschap van West-Europa, dat een mozaïek was van samengestelde en elkaar overlappende politieke gemeenschappen en identiteiten. Zo was het zestiende-eeuwse Gelre een politieke gemeenschap met een sterk gedecentraliseerde bestuursstructuur en -praktijk: met vier kwartieren, vier hoofdsteden, diverse heerlijkheden, streken met verschillende landrechten en steden met allemaal hun eigen rechten en vrijheden die zij voor geen goud wilden prijsgeven. Het land was zo grillig dat de cartograaf Christiaan Sgrooten in 1563 te horen kreeg dat het maken van een kaart van Gelre onbegonnen werk was. De Italiaanse schrijver Lodovico Guicciardini beweerde dat het land zo complex was dat men van mening verschilde over de beschrijving ervan. Geschiedschrijvers hadden allen hun eigen ideeën over wat Gelre was. De een beschouwde het als een optelsom van ambten, steden en ridders, de ander benadrukte de lotsverbondenheid tussen de dynastie en het land, een derde zag in Gelre het land van de Sicambren, en een vierde beschouwde het primair als een onderdeel van het Duitse Rijk of Germania.

Dat Gelre als politieke gemeenschap bestond en functioneerde lijkt dan ook een wonder, of in ieder geval: niet vanzelfsprekend. Het niet-vanzelfsprekende karakter van een politieke gemeenschap als Gelre wordt nog eens onderstreept door de opkomst in de late middeleeuwen van commerciële netwerken van steden, die zich betrekkelijk weinig aan territoriale grenzen gelegen lieten liggen. In commercieel opzicht had het Gelderse Zutphen bijvoorbeeld veel meer gemeen met de Overstichtse steden Deventer, Zwolle en Kampen dan met het Gelderse Nijmegen. Bovendien waren verschillende Gelderse steden aangesloten bij de Hanze, het transnationale samenwerkingsverband van handelssteden.[1099]

Een geheel ander voorbeeld bieden de lotgevallen van Zaltbommel tijdens de Nederlandse Opstand. Het calvinistische Zaltbommel had tijdens de eerste jaren van de Opstand de zijde gekozen van Oranje, en was zodoende losgeraakt van Gelre. Na de ondertekening van de Pacificatie van Gent in 1576 trachtte de Gelderse Landdag de stad weer met het hertogdom te verenigen. Dit streven stuitte echter op verzet van uitgerekend Zaltbommel zelf. De stad wilde haar zojuist verworven zelfstandigheid behouden. Pas in 1602 werd zij weer Gelders.[1100]

Niettemin menen we dat het kortstondige Bommelse onafhankelijkheidsstreven een uitzondering was. Gelre viel niet uit elkaar. Ondanks zijn particularisme en complexiteit functioneerde het als politieke gemeenschap, en bestond er, naar ons idee, een Gelderse politieke identiteit. Bovendien was Gelre geen uitzonderlijk geval, maar juist exemplarisch voor de politieke verhoudingen in de late middeleeuwen. Om ons tot de Nederlanden te beperken: Vlaanderen en Brabant waren eveneens verdeeld in vier kwartieren, en hadden bovendien een traditie van stedelijk particularisme, stedelijke bemoeienis, en zelfs opstandigheid; in het Oversticht, dat was opgedeeld in het land van Vollenhove, Salland en Twente, drukten de hanzesteden Deventer, Kampen en Zwolle een geheel eigen stempel op de politiek; Friesland bestond uit een reeks zelfstandige landen zonder een vorst, maar had tegelijk een uitgesproken politieke identiteit; en het middeleeuwse Holland wordt door de Antheun Janse niet voor niets ‘een in zichzelf verdeeld rijk' genoemd.[1101]

Vlaanderen, Brabant en Holland hebben weliswaar in de vijftiende eeuw een andere ontwikkeling doorgemaakt dan Gelre. Daar drukten de Bourgondische hertogen, wier

---

[1099] Weststrate, *In het kielzog*.
[1100] Brouwer, *De reductie*.
[1101] Blockmans, 'Alternatives'; Smithuis, 'The imagined community of Frisia'; Janse, 'Een in zichzelf verdeeld rijk'.

financiële, militaire, politieke en ideologische armslag vele malen groter was dan die van de Egmondse hertogen in Gelre, een belangrijk stempel op de politieke verhoudingen. In deze landen was er meer dan in Gelre sprake van accumulatie en centralisatie van macht. Toch moesten zelfs de Bourgondische hertogen constant rekening houden met de bestaande, particularistische tradities. Karel de Stoute van Bourgondië (1467-1477) voerde een rigoureuze centralisatiepolitiek, maar tevergeefs: na zijn dood stak het particularisme direct weer de kop op. Wim Blockmans en Walter Prevenier schrijven hierover in *De Bourgondiërs*:

> "De hele periode na 1477 vormt eigenlijk de terugslag van de buitensporige centralisatie. (...) Wat de vertegenwoordigende organen daarvoor in de plaats wilden blijkt in de periode 1477-1492 zeer duidelijk, omdat zij toen op strategische momenten de kans aangrepen hun visie uit te dragen en gedeeltelijk ook in beleid om te zetten. Die visie was federatief van aard in plaats van centralistisch en schakelde de vorst niet uit, maar bond hem en zijn ambtenaren aan de bestaande lokale en gewestelijke privileges en gewoonten."[1102]

Een eeuw later zou de geschiedenis zich herhalen, toen onder andere Vlaanderen, Brabant en Holland in opstand kwamen tegen de centralisatiepolitiek van koning Philips II. In de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek bleef het particularisme doorwerken. Volgens de historicus J.L. Price was dit geen obstakel voor staatsvorming. Juist niet: in zijn *Holland and the Dutch Republic* schrijft hij:

> "The central argument of this study is that this political system worked remarkably well in practice, (...) and that it did so not despite its extreme decentralization of effective power but because of it. Those aspects of the Dutch political system most historians have seen as its chief weaknesses should be better seen as its strength."[1103]

Blockmans bevestigt dat politieke integratie niet noodzakelijk gecentraliseerd, maar ook gedecentraliseerd tot stand kon komen. Hij onderscheidt twee systemen van integratie: een dat uitging van de dynastie, of het centrum, en een dat uitging van een door steden gecreëerde federatieve samenhang. In veel Nederlandse territoria was het tweede systeem dominant, en conflicteerde regelmatig met het eerste.[1104] Ook Robert Stein benadrukt het belang van de stedelijke netwerken voor de politieke integratie in de Nederlanden. Waar Blockmans echter uitgaat van een tegenstelling tussen de vorst en de stedelijke netwerken, gaat Stein juist uit van hun gemeenschappelijke belangen. Volgens Stein was er sprake van een wisselwerking tussen de ambities van de vorst en die van de steden; deze wisselwerking zorgde voor integratie.[1105]

Om het functioneren van politieke gemeenschappen en het ontstaan van politieke identiteiten in de late middeleeuwen te begrijpen moeten we het idee loslaten dat centralisatie en accumulatie van macht, eenheid, uniformiteit en propaganda door machthebbers hiertoe strikt noodzakelijk waren. Het door Helmut Koenigsberger geïntroduceerde begrip *composite state* herinnert ons hieraan.[1106] Ditzelfde geldt voor in de Duitse *Landesgeschichte* ontwikkelde

---

[1102] Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 225-226. Zie ook: Blockmans, 'Breuk of continuïteit'.
[1103] Price, *Holland and the Dutch Republic*, 3. Zie ook: Glete, *Ware and the state*; Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*.
[1104] Blockmans, 'Wie weit und wie tief?'; Blockmans, 'Geschichte', 242.
[1105] "Oft wirdt hingewiesen auf eine Polarität, eine Dichotomie von Fürsten und Untertanen. Die niederländischen Städtebünde zeigen im Gegenteil, dass die Stände sich nicht so sehr gegen den Fürst wehrten, sondern ihn als Symbol (...) der Einheit des Staates annahmen." Stein, 'Stände und Staat', 234.
[1106] J.H. Elliot vraagt zich af hoe de *composite states* uit de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd levensvatbaar konden zijn. Zijn antwoord luidt: "In return for a degree of benign neglect, local elites enjoyed a measure of self-government which left them without any urgent need to challenge the status quo. In other words,

begrippen als *Personenverband*, *Territorialverband* en *Trägerschichten*. Wij gebruiken hiertoe de begrippen ‘politieke identiteit’, ‘politieke gemeenschap’ en ‘territorium’. We zullen ze nog eens kort nalopen.

De vraag naar iemands identiteit kan men op twee manieren benaderen. De identiteit van een individu verwijst in de eerste plaats naar wie hij is. Wie hij is komt steeds opnieuw tot stand in het spanningsveld tussen de beeldvorming rond en het handelen van het individu. Identiteit, zo stelden we in de inleiding, is een begrip met een dynamisch karakter, waarin beeldvorming en praxis voortdurend op elkaar inwerken. In de tweede plaats verwijst identiteit naar gevoelens van verbondenheid, naar identificatie: naar de vraag met welke personen, groepen, of abstracties, zoals volken, naties, culturen of godsdiensten, iemand zich identificeert. Bij wie wil hij horen, of meent hij te horen, met wie voelt hij zich verbonden? Deze tweede benaderingswijze is een specificatie van de eerste: identificaties maken immers deel uit van iemands zelfbeeld en zijn doen en laten.

In zijn algemeenheid kan men stellen dat een politieke gemeenschap moeilijk kan functioneren en voortbestaan zonder een politieke identiteit. Een politieke gemeenschap kan zichzelf uiteraard niet vormgeven, verbeelden, handelen, noch zich met anderen identificeren. Zij bestaat slechts doordat individuen haar concipiëren en verbeelden. Zij kunnen haar vormgeven, verbeelden, zich ermee identificeren, en handelen als lid van de politieke gemeenschap. Slechts in die zin kunnen we spreken van een politieke identiteit. De politieke identiteit heeft betrekking op de vraag hoe de leden de politieke gemeenschap vormgaven, hoe zij zich deze voorstelden, wie zich ermee identificeerde, en hoe men als lid van een bepaalde politieke gemeenschap handelde. Een politieke identiteit bestaat dus in laatste instantie slechts als onderdeel van iemands persoonlijke identiteit, zo leert ons de *social identity theory*. Met het oog op dit alles stelden we dat een politieke identiteit verwijst naar de wijze waarop mensen in hun denken en doen een politieke gemeenschap construeren, en naar de wijze waarop zij zich met die politieke gemeenschap identificeren.

Een 'politieke gemeenschap’ wordt door David Easton gedefinieerd als "a group of persons who seek to solve their problems in common through a shared political structure". Deze politieke structuur kan vanuit een centrum ontstaan, en van daaruit aan de samenleving worden opgelegd, maar dit is beslist niet noodzakelijk. Doorgaans ontstaan politieke structuren op meerdere niveaus tegelijk, en werken ze van daaruit op elkaar in.

Het begrip ‘territorium’ is meer specifiek dan 'politieke gemeenschap' van toepassing op de late middeleeuwen. Een territorium hebben we gedefinieerd als: een politieke gemeenschap waarvan de politieke structuur geografisch bepaald is, of preciezer: een verzameling van goederen, rechten en personen die door haar interne structuur een zelfstandige, geografische eenheid vormde. Territorialisering is het proces waarin goederen, rechten en personen zich groepeerden tot een territorium.

Aan de hand van deze beschrijvingen van ‘politieke identiteit’, ‘politieke gemeenschap’ en ‘territorium’ zullen we in dit slot expliciet maken hoe een gedecentraliseerd land als Gelre, met zijn particularistische verhoudingen en diversiteit aan beelden, in de late middeleeuwen kon functioneren, en hoe een Gelderse politieke identiteit kon ontstaan. Gelre was, zo benadrukken we nogmaals, zeker niet uniek. Veel politieke eenheden hadden een particularistische structuur en een meerduidig karakter.

---

composite monarchies were built on a mutual compact between the crown and the ruling class of their different provinces which gave even the most arbitrary and artificial of unions a certain stability and resilience." En: "Strong loyalty to the home community (...) was not inherently incompatible with the extension of loyalty to a wider community, so long as the advantages of political union could be considered, at least by influential groups in society, as outweighing the drawbacks." Volgens Elliot leidde het streven naar eenheid en uniformiteit in veel gevallen juist tot het uiteenvallen van politieke eenheden. Elliot, 'A Europe of composite monarchies', 57-58.

Op een grotere schaal is Gelre vergelijkbaar met de zestiende-eeuwse Nederlanden, waar het hertogdom vanaf 1543 zelf deel van zou gaan uitmaken. In zijn artikel 'The elusive Netherlands' betoogt Alastair Duke dat de Nederlanden, nauwelijks een identiteit hadden, en ook niet konden hebben: het bestuur was gefragmenteerd en er was geen gemeenschappelijke taal en cultuur. Voor zover men kon spreken van een Nederlandse identiteit, was dit te danken aan de geleidelijke opkomst van een gecentraliseerde staat onder Karel V.[1107] Mijns inziens waren particularisme en diversiteit echter niet per se een obstakel voor de ontwikkeling van een politieke identiteit, integendeel: ze konden juist de vorming van een politieke identiteit in de hand werken. Was het bijvoorbeeld niet uitgerekend de bescherming van de particuliere rechten en privileges, samengevat onder de noemer 'vrijheid', die de Nederlanden in de zestiende eeuw samenbond?[1108]

Hieronder zal ik betogen dat we juist door de particularistische politieke structuur en de dynamische diversiteit aan beelden kunnen spreken van een Gelderse politieke identiteit in de late middeleeuwen.[1109] Hiertoe richten we ons in paragraaf 3 op de relatie tussen particularisme en identiteit. Vervolgens bespreken we in paragraaf 4 het verband tussen de dynamiek van de verbeelding en identiteit. Maar eerst lichten we in paragraaf 2 de wisselwerking tussen beeld, praxis en identificatie toe.

2 Beeldvorming, praxis en identificatie

Van belang voor ons begrip van politieke identiteit is het idee dat verbeelding, politiek handelen, en identificatie steeds op elkaar inwerken, op elkaar reageren en elkaar bevestigen. We willen de relatie tussen beeld, praxis en identificatie expliciet maken aan de hand van de concepten 'dynastie' en 'land'. Vooreerst moeten we ons echter afvragen om *wiens* handelen, ideeën en identificaties het gaat? Wie vormden de *Trägerschichten*? De *Trägerschichten* waren degenen die de Gelderse politieke gemeenschap en identiteit vorm gaven, ofwel: de opeenvolgende graven en hertogen, de ridders, de stedelijke elites en de geschiedschrijvers. Zij waren degenen die politieke besluiten namen, vorstelijke en territoriale netwerken vormden, met elkaar in overleg traden over de territoriale integriteit, de munt, en belastingen, zij waren degenen die genealogieën lieten opstellen, grafmonumenten oprichtten, en Gelre voorzagen van een samenhangend geschiedbeeld. Over de rol van andere bevolkingsgroepen zullen we aan het einde van deze paragraaf kort ingaan.

Zoals we in deel I hebben uiteengezet, ligt de oorsprong van de Gelderse dynastie in de elfde en twaalfde eeuw. Er ontstond toen een praktijk waarbij de oudste zoon van de graaf automatisch zijn vader opvolgde, en daarbij het vaderlijk patrimonium in zijn geheel overnam. Deze praktijk van agnatische erfopvolging werd vanaf het einde van de elfde eeuw verbeeld door middel van de naam 'Gelre': de opeenvolgende graven gingen zich 'van Gelre' noemen. De naam 'Gelre' bevestigde de praktijk van agnatische erfopvolging, en ging

---

[1107] Duke, 'The elusive Netherlands'.

[1108] Over de rol van het idee van 'vrijheid' tijdens de Nederlandse Opstand: Van Gelderen, *Political thought*, 116-119, 276-287; Van Gelderen, 'Nederlandse opstand'.

[1109] Op een globaler niveau biedt de filosoof Michael Sandel een inspirerende benadering van de contemporaine verhouding tussen particularisme en politieke identiteit. Volgens Sandel zijn deze twee niet tegengesteld aan elkaar, maar complementair. Tegenover het nationalistische ideaal van uniformiteit, en het kosmopolitische ideaal van een universele identiteit stelt hij: "People will not pledge allegiance to vast and distant entities, whatever their importance, unless those institutions are somehow connected to political arrangements that reflect the identity of the participants." Sandel, *Democracy's discontent*, 346. Zie ook: Sandel, 'Persistence of particularity'.

vervolgens een eigen leven leiden in het vertoog over de dynastie, en later ook het land en de bevolking.

Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw werd de dynastieke praktijk gesymboliseerd door de bloem, die we nu nog op munten en zegels aantreffen. Vanaf de jaren 1230 werd zij gesymboliseerd door de leeuw. Evenals de naam 'Gelre', gingen de bloem en de leeuw vervolgens een zelfstandige rol in het vertoog over de dynastie, het land en de bevolking. De praktijk van erfopvolging vond ook zijn weerslag in de dynastieke memoriecultuur. De opeenvolgende graven en hertogen begunstigden kerken en kloosters waar hun voorgangers begraven lagen, zoals de Munsterabdij, Grafenthal en Monnikhuizen. In ruil hiervoor hielden de geestelijken hen en hun voorouders in herinnering. De begraafplaatsen fungeerden zo letterlijk en figuurlijk als *lieux de mémoire* van de dynastie.

De praktijk van erfopvolging creëerde het idee van continuïteit, dat ook standhield na het uitsterven van de Gelderse dynastie in 1371. De continuïteit werd zichtbaar gemaakt door de naam 'Gelre', door de alomtegenwoordige bloem en leeuw, door de begraafplaatsen, en door genealogieën die de bloedverwantschap illustreerden tussen de opeenvolgende graven en hertogen.

De beelden van, en vertogen over de dynastie werkten door in de politieke praktijk. Ze gaven de dynastie een gestalte waarmee men zich kon identificeren. 'Gelre' fungeerde bijvoorbeeld als strijdkreet. In 1538 werd opgemerkt dat de nieuwe hertog Willem niet waardig was om de Gelderse bloem of leeuw te voeren. Reinald I en Reinald II beriepen zich in de eerste helft van de veertiende eeuw tegenover de keizer op hun 'schitterende stamboom'. De omstreden hertog Arnold liet in 1424 een stamboom opstellen die moest aantonen dat hij "als enige direct afstamt van het bloed van de hertogen van Gelre". De steden dachten hier ook zo over, en noemden Arnold in 1430 de "alre neeste sibbe bloit des lants van Gelre". Deze zelfde Arnold drong erop aan dat niemand de bewoners van de stad Gelre mocht verhinderen om gebruik te maken van een molen die van de abdij Kamp was: zijn voorouders lagen immers in de abdijkerk van Kamp begraven, en hadden de molen geschonken om in de gebeden van de monniken herinnerd te worden. In 1538 weigerden de steden om de Franse koning als opvolger te erkennen omdat zij niet vervreemd wilden raken "van de bloet van haeren geboren heere". De naam 'Gelre', de bloem, de leeuw, de grafmonumenten en genealogieën symboliseerden de dynastie, en gaven bovendien richting aan het politieke handelen.

De losse verzameling van heerlijkheden, graafschappen, voogdijen, tollen, en dergelijke die de graven in de loop der tijd hadden verworven werden vanaf het einde van de twaalfde eeuw verbeeld als een eenheid, in de bronnen aangeduid als 'land', of 'graafschap'. Vanaf het begin van de veertiende eeuw werd ze ook 'Gelre' genoemd, naar de dynastie, en vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werd ze door sommige geschiedschrijvers aangeduid met het emotioneel geladen *patria*. De verpanding van het graafschap in 1291 aan de graaf van Vlaanderen deed de behoefte ontstaan om de jaarlijkse grafelijke inkomsten en uitgaven schriftelijk bij te houden. De jaarlijkse rekeningen die hiervan het resultaat zijn registreerden het territorium als een samenhangende en begrensde eenheid.

De meeste Gelderse steden waren in de dertiende eeuw gesticht door de Gelderse graaf. Zij hebben bij hun stichting dan ook veelal de symbolen overgenomen van de graaf: de bloem en de leeuw. De vorming van een netwerk van steden en ridders bracht nieuwe beelden van het land voort. Dit netwerk kreeg in de tweede helft van de veertiende eeuw de vorm van vier hoofdsteden met vier kwartieren. Het getal 4 werd zo een symbool voor het land. Beschrijvingen uit de vijftiende eeuw stellen Gelre voor als een samenhangend geheel, samengesteld uit vier delen.

De voorstelling van een verzameling goederen en rechten als een afgebakend territorium met de naam Gelre is van niet te onderschatten betekenis geweest voor het

handelen van de landsheren, ridders en steden. Het behoud van de eenheid en integriteit van het territorium was, samen met het behoud en uitbreiding van de particuliere vrijheden rechten, een van de meest wezenlijke drijfveren achter het politieke optreden van de steden en ridders. Het idee van het territorium was een motief achter de bereidheid om belastingen op te brengen, achter de verbonden die de steden en ridders met elkaar sloten en achter de oppositie die ze soms voerden tegen de landsheer. Het getal 4 verbeeldde het netwerk van steden en ridders en het land, maar functioneerde tegelijk in de politieke praktijk. Steden en ridders vergaderden per kwartier, het verbond van 1418 was in vier oorkonden opgesteld, en in de bronnen wordt steeds weer verwezen naar 'de vier hoofdsteden'.

Beelden van Gelre waren ontleend aan de politieke praktijk. Het beeld dat Konrad van Achterveld neerzette van de Geldersen als vrijgevochten Sicambren, die hun eigen vorst kozen en hun vrijheid met hand en tand verdedigden tegen een ieder wiens schennende hand zich eraan vergreep, was ontleend aan de vijftiende- en zestiende-eeuwse politieke realiteit, waarin steden en ridderschap zich keer op keer te weer stelden tegen hun eigen hertog, en ook tegen de Bourgondische en Habsburgse vorsten tot behoud van hun vrijheden en privileges. Omgekeerd beïnvloedde de verbeelding de politieke praktijk, hoewel niet altijd expliciet. De oorsprongsmythe met de draak werd door de Geldersen niet als reden opgevoerd om zich te verzetten tegen de Bourgondische en Habsburgse pogingen om het hertogdom in te lijven, maar men kan zich voorstellen dat de zij het gevoel van eigenheid versterkte en zo een rol speelde in het streven van de inwoners om Gelre als zelfstandig hertogdom te laten voortbestaan. Willem van Berchen was de eerste die de drakenlegende optekende, en toonde zich in zijn kroniek tegelijk een fel pleitbezorger van de Gelderse onafhankelijkheid. Het idee dat de Geldersen van de Sicambren of Bataven afstamden versterkte eveneens het gevoel van eigenheid, en het streven naar het behoud van zelfstandigheid. Niet voor niets werd een van de stadspoorten van Tiel na de mislukte belegering door de Habsburgers in 1528 "een burcht voor het Bataafse volk" genoemd.

Beelden creëerden de mogelijkheid tot identificatie met de dynastie en het land. De identificatie van de inwoners met de politieke gemeenschap Gelre werd gestimuleerd door de diverse crisissituaties die zich in de loop der tijd voordeden. Zo deden de ridders en steden na de verpanding van het graafschap in 1291 aan de Vlaamse graaf uiteenlopende pogingen om het weer in handen te brengen van hun eigen graaf. Ze brachten geld op om de pandsom in te lossen, en kwamen in opstand tegen Vlaamse functionarissen. Toen aan de verpanding een einde kwam, voelden zij zich 'medeaandeelhouders' van het graafschap Gelre: zij waren 'Gelders' geworden. Gelre was niet meer een private aangelegenheid van de graaf, maar een publieke aangelegenheid van de vorst, de ridders en steden. Vanaf het begin van de veertiende eeuw noemden zij Gelre dan ook wel 'het gemene land'. Dit gevoel van betrokkenheid werd versterkt toen graaf Reinald I in de jaren 1310 een deel van het land wederom wilde verpanden: steden en ridders kwamen hierop in opstand, en eisten dat de graaf geen delen van het land zou vervreemden zonder hun instemming.

Volgende crises dienden zich aan in 1343, toen hertog Reinald II onverwacht overleed met achterlating van twee minderjarige zonen, en in de tweede helft van de veertiende eeuw, toen Gelre werd verscheurd door binnenlandse oorlogen en tot overmaat van ramp in 1371 de dynastie in rechte lijn uitstierf. Maar juist deze crises versterkte de identificatie van de inwoners met Gelre. De steden sloten in 1343 een verbond waarin ze beloofden samen te werken omwille van de dynastie en het gemene land. De stad Arnhem liet zich in 1372 door hertog Willem I beloven dat ze nooit van de andere steden gescheiden zou worden. In 1380 kreeg Roermond een zelfde soort toezegging. In het verbond dat de steden en ridders in 1418 na de dood van hun hertog met elkaar sloten werd bovendien verwezen naar de binnenlandse oorlogen uit de eeuw daarvoor. Het conflict tussen Arnold en Adolf uit de jaren 1450 en 1460,

de Bourgondische periode tussen 1473 en 1492, en de daaropvolgende oorlogen tegen Habsburg hebben eveneens de identificatie met Gelre in de hand gewerkt. In de tweede helft van de vijftiende eeuw zagen de eerste Gelderse geschiedwerken het licht. De auteurs daarvan identificeerden zich met de dynastie, het land, en met de Gelderse geschiedenis, hoewel ze vaak conflicterende standpunten innamen. Welke (legitimerende) rol hun geschriften precies speelden in de politieke praktijk is echter lastig te peilen.

We hebben ons in dit boek hoofdzakelijk gericht op de politieke en culturele elites. Hoe verhielden hun politiek handelen, hun ideeën en identificaties zich tot het doen en laten van de overige delen van de bevolking? De veronderstelling dat er een diepe, onoverbrugbare kloof zou bestaan tussen de elites en de rest van de bevolking lijkt ons in ieder geval niet reëel. Tegelijk moeten we erkennen dat de bronnen nauwelijks informatie hierover prijsgeven.[1110] De hertogen hielden uiteraard intochten in steden, waren betrokken bij allerlei publieke festiviteiten, en voerden propaganda, maar we weten voor Gelre niet goed hoe de bevolking daarop reageerde. Slechts een aantal keren vernemen we 'iets' over het politieke denken en doen, en over de identificaties van 'de gewone man'.

Een voorbeeld daarvan is de vechtpartij die in 1397 uitbrak in een herberg in Den Bosch tussen Bosschenaren en Gelderse bezoekers van de jaarlijkse Sint-Jansmis, die op de herberg waren afgekomen op het hulpgeroep, "Gelre, Gelre!", van een landgenoot. Een minder heftig voorbeeld is het verbond dat de steden en ridderschap in 1436 sloten. Dit verbond moest door alle burgers van de betrokken steden individueel worden bevestigd. Dit betekent niet dat zij een eigen afweging konden maken. Wie niet met het verbond instemde kreeg immers te maken met sancties. Niettemin vonden de stedelijke elites het blijkbaar noodzakelijk om de hele burgerij bij de kwestie te betrekken. Verder zal de spectaculaire gevangenneming van hertog Arnold in 1465 door Adolf brede lagen van de bevolking hebben beziggehouden. Hiervan lijkt in ieder geval het wonderverhaal *Mariken van Nieumeghen* te getuigen, dat mogelijk aan het einde van de vijftiende eeuw is ontstaan. Aan het begin daarvan wordt de onvriendelijke tante van Marieke opgevoerd, die, woonachtig in Nijmegen, met een stel andere vrouwen had zitten bakkeleien over de rechtmatigheid van die gevangenneming.[1111] Blijkbaar vond de auteur van *Mariken van Nieumeghen* het normaal dat 'de man/vrouw in de straat' zich met dit soort zaken bezighield.

De inhuldiging van hertog Karel van Gelre in 1492 veroorzaakte eveneens algemene beroering. De auteur van de Doesburgse fraterkroniek noteert in dat jaar dat Karel in Arnhem werd ingehuldigd "temidden van een dansende mensenmassa". Niet iedereen was echter blij met de nieuwe hertog. Zo kreeg ene Olivier van Gameren in 1494 een boete omdat hij had rondgebazuind dat Karel wat hem betreft zo ver weg moest blijven als een vogel zeven dagen kon vliegen.[1112] De ontvangst van de nieuwe hertog Willem van Kleef in 1538 in Gelre door de bevolking was niet overal even hartelijk. In Harderwijk moesten de inwoners bij de inhuldiging 'Kleef!' roepen, maar in plaats daarvan riepen ze 'Gelre!'.[1113] En hierboven haalden we reeds de bezoeker van de herberg aan, die had beweerd dat deze hertog Willem het niet waard was om de Gelderse bloem, of leeuw te dragen. Later, rond het midden van de zestiende eeuw treffen we een goedkoop, Nederlandstalig drukwerkje aan, dat mogelijk bestemd was voor het onderwijs. Het werkje behandelt de Gelderse geschiedenis, en bevat afbeeldingen van de Gelderse draak en van diverse wapenschilden.

In de Bourgondische Nederlanden werden regelmatig van hogerhand processies afgekondigd als dank voor een overwinning, of om te bidden voor succes. Grote delen van

---

[1110] Zie over deze problematiek, specifiek gericht op Brabant: Stein, 'Nationale identiteiten', 240-244.
[1111] *Mariken van Nieumeghen*, 58.
[1112] Van Hasselt, *Geldersch maandwerk* I, 291
[1113] Meij, 'Gelderland van 1492-1543', 72.

stedelijke bevolking namen hieraan deel. Gelre was niet onbekend met dit fenomeen. Adolf, Karel van Gelre, en later Karel V en Philips II hebben diverse malen de Gelderse steden, kerken en kloosters opgeroepen om te bidden en processies te houden, of de steden besloten uit zichzelf hiertoe.[1114] Om de betekenis van deze processies voor de politieke betrokkenheid van de bevolking te peilen zou nader onderzoek wenselijk zijn.

Kortom: het feit dat we ons voornamelijk hebben geconcentreerd op de elites betekent niet dat de rest van de bevolking in politiek opzicht passief was. Zij had een mening over de politiek, en besefte terdege dat zij deel uitmaakte van de politieke gemeenschap. Helaas vernemen we van hun betrokkenheid echter slechts losse flarden. De vraag in hoeverre de ideeën van de elites doorwerkten naar beneden, en andersom, moet uiteindelijk onbeantwoord blijven.

3 "Concordia Res Parvae Crescunt"
Particularisme

In hoofdstuk 4 hebben we kunnen lezen hoe de steden en ridders in 1418 een verbond met elkaar sloten. Hierin klaagden ze over de aantasting van hun individuele rechten en privileges door hertog Reinald IV (1402-1423). Bovendien maakten ze zich zorgen over de dynastieke continuïteit. Men was bang dat het land na zijn dood uiteen zou vallen, zoals vijftig jaar eerder was gebeurd. Om dit te voorkomen beloofden de steden en ridders bij elkaar te blijven en de eenheid van het land te bewaren. Bovendien spraken zij af dat de grenzen niet verder aangetast mochten worden. Ook zouden ze collectief actie ondernemen wanneer de rechten van één van hen zouden worden ingekort. Het verbond was neergelegd in vier oorkonden: één voor elk kwartier. Per kwartier beloofden de steden en ridders om zich te houden aan de bepalingen. De vier oorkonden weerspiegelen zo tegelijkertijd de eenheid én het particularisme van de politieke gemeenschap. Vijf jaar later, in 1423, stierf hertog Reinald zonder directe nazaten. De leden van het verbond wezen vervolgens Arnold van Egmond aan als opvolger. In ruil voor hun steun moest de hertog de verbondsakte van 1418 onderschrijven en diverse andere toezeggingen doen. Arnold bevestigde de rechten en vrijheden van de steden, beloofde om geen delen van het land te vervreemden, en beloofde bovendien om verloren gegane stukken terug te winnen.

Het verbond van 1418 en de toezeggingen van 1423 pasten in een al langer bestaande traditie van samenwerking tussen de steden, soms aangevuld met de ridders. De stedenbond van 1343 springt daarbij het meest in het oog. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw zouden nog vele verbonden volgen, bijvoorbeeld in 1436, 1472, 1500, 1537 en 1560. De vertogen achter deze samenwerkingsverbanden hadden een aantal vaste thema's, zoals het behoud van de individuele privileges, behoud van de integriteit van het land, de uitsluiting van niet-Geldersen uit publieke ambten, en de binnenlandse veiligheid. De samenhang tussen de eigen privileges en de eenheid en eigenheid van het land wordt nog eens onderstreept in een toezegging van Willem van Egmond aan de stad Arnhem. Willem, de broer en aanhanger van de op dat moment gevangen Arnold, bezette in 1467 Arnhem. Nadat het stadsbestuur hem trouw had gezworen, bekrachtigde Willem de stadsprivileges, en beloofde bovendien om Arnhem "an ghenen vremden heren te brenghen, dan die Gelrisch te laeten blyven, ende van der Gelrische kant, noch van den lande van Gelre niet te laeten koemen, noch te schyden".[1115]

[1114] Nijsten, *In the shadow*, 346, 360; Van Hasselt, *Geldersche oudheden*, 500-507; Van Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, 124-125.
[1115] Van Hasselt, *Arnhemsche oudheden* III, 145-146.

Verbonden als die van 1418 en de vertogen daarachter vestigen onze aandacht op de relatie tussen de particuliere belangen van de kwartieren, steden en ridders enerzijds, en het algemeen belang van de politieke gemeenschap anderzijds. De integriteit van de particuliere vrijheden werd gekoppeld aan de integriteit van Gelre. Een eventuele aantasting van het territorium stond in de ogen van de steden en ridders gelijk aan aantasting van hun particuliere belangen. Bovendien waren de leden van het verbond van 1418 bezorgd om de dynastieke voortgang. Zonder continuïteit zou het land uiteen vallen. Waarom relateerden de steden en ridders hun individuele vrijheden aan de eenheid, integriteit en continuïteit van de politieke gemeenschap? Het antwoord moet gezocht worden in de spanning tussen het toenemende politieke gewicht en zelfbewustzijn van met name de steden enerzijds, en de toenemende financiële en politieke aanspraken van de hertog en zijn raad op het land anderzijds.

De voornaamste Gelderse steden waren Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem. Het zelfbewustzijn van de inwoners weerklinkt in de geschriften van vijftiende- en zestiende-eeuwse auteurs als Willem van Berchen, Johannes Murmellius, Henricus Aquilius en Konrad van Achterveld. Maar ook de burgers van kleinere steden ontwikkelden een gevoel van lokale trots. Zo schreef Johannes de Speculo in de vijftiende eeuw over zijn geliefde Erkelenz: "Waarlijk, u bloeit Erkelenz, navolgster van Hercules."[1116] Toch waren de steden relatief klein. Nijmegen, verreweg de grootste, had amper tienduizend inwoners. Roermond had ruim vijfduizend bewoners. De overige steden kwamen niet boven de vierduizend uit.[1117] Gelre kende weliswaar een aanzienlijk aantal steden (het verbond van 1418 was ondertekend door 22 steden), maar ze waren te klein om op individueel niveau de groeiende macht van de hertog en zijn raad te weerstaan, en hun privileges te beschermen en uit te breiden. Deze steden konden alleen invloed op het landsbestuur uitoefenen door samen te werken. Het kader voor deze samenwerking was in de veertiende eeuw reeds gegeven, namelijk de politieke gemeenschap Gelre: de dynastie, het fysieke netwerk van goederen, rechten, instellingen en bestuurlijke eenheden, en het sociaal-politieke netwerk van ridders en steden. Het algemeen belang van Gelre werd zodoende in verband gebracht met de diverse lokale en particuliere belangen.

De identiteit van Gelre in de late middeleeuwen hield verband met de wijze waarop particuliere belangen betrokken werden op de politieke gemeenschap in haar geheel: op de dynastie en het land. De identificatie van de politieke elites met de eigen stad, streek of sociale groep resulteerde zodoende in de identificatie met Gelre. Deze identiteit weerspiegelt zich in een ten tijde van hertog Arnold (1423-1465) geslagen munt. Op de voorzijde daarvan staat het helmteken van de dynastie. Op de achterzijde bevindt zich een kruis dat het oppervlak in vier kwartieren verdeelt. In ieder kwartier staat de beginletter van één van de vier hoofdsteden (N, R, S, A); samen vormen zij zogezegd het land. Op het midden van het kruis bevindt zich het wapen van de dynastie. De hoofdsteden drukken het particularisme uit. Het land staat voor het algemeen belang. De dynastie staat voor continuïteit. Gelderse geschiedschrijvers waren gewoon om individuele graven of hertogen te bekritiseren, maar tegelijk hechten zij grote waarde aan de dynastie: als symbool van het land en als teken van continuïteit. Particularisme stond het bestaan van een politieke identiteit niet in de weg, integendeel: particularisme creëerde de Gelderse identiteit.

De grootste en meest invloedrijke stad van Gelre was Nijmegen. Meer dan enige andere Gelderse stad was Nijmegen bezorgd om het behoud van zijn lokale vrijheden én de eenheid van het land. En meer dan enige andere stad verzette Nijmegen zich tegen de uitbreidende macht van de centrale overheid. Illustratief is het lot dat de hertogelijke burcht in

---

[1116] "Ercle viges Ercklens imitatrix Herculis Erclens." De Speculo, *Topographia simul et chronographia*, f. 110v.

[1117] Over de bevolkingsaantallen: Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit*, 146 e.v.; Flink en Thissen, 'Gelderse steden', 211 e.v. Specifiek voor Nijmegen: Thissen en Engelen, 'Leven in ongewisse tijden'.

Nijmegen, het Valkhof, onderging. In de eerste helft van de zestiende eeuw sloopten de burgers dit symbool van hertogelijk, centraal gezag, waarbij zorgvuldig een van de stenen met het dynastieke wapen werd verwijderd, en vervolgens triomfantelijk in een van de eigen stadspoorten ingemetseld. Deze toe-eigening van de dynastieke symboliek, én het afzetten tegen de bestaande hertog is een combinatie die typerend is voor de Gelderse identiteit, voor de wijze waarop men zich met dit hertogdom identificeerde. Wie nog twijfelde aan de arrogantie van Nijmegen kon in de zestiende eeuw te rade gaan in het stadhuis, waar men kon lezen: "Nimwegen, zy voorsichtich altyt, dat ghy niemant inneempt dan die ghy machtig syt."[1118] De eenheid van het territorium en de samenwerking met de andere Gelderse steden en ridders werd echter niet uit het oog verloren. Juist niet. Op de voorkant van het stadhuis was eveneens een tekst aangebracht, maar nu met de woorden: "Concordia res parvae crescunt": "Eendracht maakt macht".[1119]

4 De dynamiek van de verbeelding

Gelre was een complex geheel. Het omvatte een dynastie, talloze domeinen, rivieren, woeste gronden, ambten, burchten, steden, dorpen en op het einde van de middeleeuwen ten minste 130.000 inwoners.[1120] Pas wanneer men deze complexiteit abstraheerde tot een beeld kon men zich ermee identificeren. Op de genoemde vijftiende-eeuwse munt werd Gelre verbeeld met behulp van het dynastieke wapen, het helmteken, de letters A, N, R en S, en de vier kwartieren. De identiteit van Gelre verwijst dan ook niet alleen naar de praktische vormgeving van, en identificatie met de politieke gemeenschap, maar ook naar de verbeelding ervan. Door middel van onder andere de woorden, symbolen, verhalen en betekenissen die Gelre opriep, construeerde men, bewust of onbewust, een beeld van de politieke gemeenschap waarmee men zich kon identificeren.

Elementen die in de verbeelding een rol speelden waren onder andere de naam 'Gelre', de bloemen en de leeuw, de *lieux de mémoire*, de genealogie van de dynastie, oorsprongverhalen, het begrip *patria*, de vier kwartieren, de rivieren, de grenzen, en de antieke oudheid. Ook lokale of particuliere elementen maakten deel uit van de beeldvorming, zoals de plaatselijke rechten en privileges, de symbolen van de eigen stad, lokale begraafplaatsen van overleden graven of hertogen, of de geschiedenis van de eigen stad. De vermenging van particuliere en algemene elementen versterkte de mogelijkheid tot identificatie. Zo stelde Gerard Geldenhouwer zijn geboortestad Nijmegen voor als de hoofdstad van de oude Bataven. Tegelijk bracht hij deze Bataven in verband met de Gelderse dynastie door de Gelderse graven en hertogen voor te stellen als Bataafse vorsten. De auteur van het Gochs kroniekje (*Dem oirsprunck de vaichten*) verwerkte in zijn geschiedenis van Gelre diverse inscripties uit het nabijgelegen klooster Gravendal. De bestuurders van Arnhem stelden hun eigen stad voor als het middelpunt van Gelre. De Erkelenzer schepen Johannes de Speculo schreef een *Chronographia terre Gelrensis et oppidi Ercklensis*, waarin de beeldvorming van zijn eigen Erkelenz en van Gelre in elkaar overliepen.

In de literatuur gaat men doorgaans uit van het idee dat een politieke identiteit pas kan ontstaan wanneer er sprake is van een collectieve voorstelling van de betreffende politieke gemeenschap. Er waren een aantal voorstellingen van Gelre die inderdaad collectief gedeeld werden. De meeste daarvan hadden direct of indirect betrekking op de dynastie, zoals de

---

[1118] Geciteerd in: Hageman, *Het kwade exempel*, 30.
[1119] Geciteerd in Hageman, *Het kwade exempel*, 32. Over de moeizame relatie tussen de hertog en Nijmegen, zie ook: Kuys, 'Politiek en bestuur', 263 e.v.
[1120] Voor het inwoneraantal, zie: Van Schaïk, *Belasting, bevolking en bezit*, 183.

naam Gelre, de bloem en de leeuw, de genealogie en de drakenlegende. Daarnaast kunnen we ook de vier kwartieren en de territoriale grenzen tot de collectieve verbeelding rekenen, evenals het idee dat Gelre deel uitmaakte van het Duitse Rijk, of Germania.[1121]

Van één, collectief gedeeld Gelre-beeld was echter geen sprake. Verschillende Gelre-beelden bestonden naast en door elkaar, soms zelfs in één geschiedwerk. De hertogen uit de familie van Egmond beschouwden zichzelf als afstammelingen van de Friese koning Radbod, of van Karel de Grote. In *Dit is dat beghinne ende oerspronck* (Veldener/Gelre) wordt daarentegen het inheemse karakter van de dynastie beklemtoond, afstammend van de lokale heren van Pont. De Nijmeegse priester Willem van Berchen benadrukte de lotsverbondenheid van de dynastie met het territorium, en tegelijk de voorname positie van Nijmegen. De auteurs van de Doesburgse fraterkroniek en de Zutphense humanist Konrad van Achterveld prezen de opstandige steden als verdedigers van het algemeen belang, terwijl de auteurs van de *Tielse kroniek* en de *Historia Gelriae* hun eigengereide gedrag juist als een bedreiging voor Gelre opvatten. Waar Willem van Berchen zijn stad Nijmegen prees voor haar verzet tegen hertog Arnold, prees de auteur van de *Historia Gelriae* de stad Roermond voor haar standvastige loyaliteit aan Arnold. De Nijmeegse humanist Gerard Geldenhouwer beschouwde de drakenlegende als een kinderachtig verzinsel. De drakenlegende terzijde schuivend, voerde hij de naam Gelre terug op de antieke plaats Gelduba. Verder wierp hij zich volledig op de Bataafse voorgeschiedenis van zijn landgenoten. De Arnhemse humanist Henricus Aquilius verkondigde daarentegen dat Geldersen Sicambren waren, hoewel hij toegaf dat er ook Menapiërs, Caninefaten en Bataven in het hertogdom woonden. De Roermondse geleerde Johannes Murmellius hield het erop dat de Geldersen zowel van de Bataven als de Sicambren afstamden.

Ondanks deze verschillende, en soms zelfs tegenstrijdige stemmen, identificeerden al deze auteurs zich met de politieke gemeenschap Gelre. Het ontbreken van een collectieve voorstelling betekende niet dat er geen Gelderse identiteit bestond. Integendeel: juist het dynamische en flexibele karakter van de verbeelding vergrootte de mogelijkheden tot identificatie: om de persoonlijke, of lokale identiteit te relateren aan Gelre. De Gelderse identiteit was niet een statisch gegeven, of een statische constructie waar men zich al dan niet naar kon voegen. De Gelderse identiteit verwijst naar de dynamische processen van praxis, verbeelding en identificatie die steeds weer op persoonlijk niveau plaatsvonden, en die voor ieder individu, voor iedere groep, voor iedere plaats en iedere regio, binnen bepaalde marges, weer een ander karakter hadden.

De Gelderse politieke identiteit was gelegen in particularisme en diversiteit. Deze identiteit bleef ook in de zeventiende eeuw, toen het Overkwartier met Roermond definitief gescheiden was van de rest van Gelre, voortbestaan. Zij bleek hardnekkiger dan de politieke realiteit. De Nijmeegse stadsadvocaat Lambert Goris verwoordde in 1645 de bindende kracht van dit particularisme in een gedicht op de vier hoofdsteden, dus inclusief het verloren gegane Roermond:

> "Nijmegen is de eerste, dan volgt Roermond,
> Zutphen is de derde, Arnhem de vierde.
> Zij worden gevierd als de vier hoofden,
> De ander steden van de *patria* overtreffen zij in alles.
> Het land Gelre voegt deze eendrachtige tetrarchen tezamen,
> Zoals het jaar ook vier seizoenen heeft.
> Nijmegen is dan de eerste onder de eersten.
> Het graafschap Zutphen verheugt zich in zijn aloude roem.
> De streek Gelre schittert door zijn stad Roermond,

[1121] Over de verhouding tussen Gelre en het Duitse Rijk of *Germania*: Noordzij, 'Against Burgundy'.

Heel Gelre draagt zijn naam.
Waar de muren van Arnhem rijzen toont het Veluwse hof
de beroemde zetel van de oude hertogen."[1122]

[1122] "Prima Neomagum, sequitur Ruremunda secunda, / Tertia Zutphania est, quarta sed Arnhemia. / Quattuor hae capitum celebrantur nomine, passim / Oppida praecedunt caetera quod patriae. / Gelria concordes jungit sic terra tetrarchas, / Quadripartitum tempus ut annus habet. / Primarum prima ut Novimagum sit. Comitatus / Zutphania antiquo gaudet honore sui. / Gelrensi claret Ruremunda tractus ab urbe, / Unde suum nomen Gelria tota petit. / Curia Velaviam praefert, ubi moenia surgunt / Arnhemia, sedes nota ducum veterum." Goris, *Commentatio*, 19.

AFKORTINGEN

AGZ	*Acten betreffende Gelre en Zutphen*
AHVN	*Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*
BMG	*Bijdragen en Mededelingen Gelre*
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
BWG	*Biografisch Woordenboek Gelderland*
Const	*Constitutiones*
DDL	Digitaal Databestand Landdagen
Dipl	*Diplomata*
GA	Gelders Archief
GGG	J. Stinner en K.H. Tekath, *Gelre, Geldern Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001).
GvG	J.J. Poelhekke e.a. (ed.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* II (Zutphen 1975).
HA	Hertogelijk Archief
KB	Koninklijke Bibliotheek
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
OA	Oud Archief
OGGZ	*Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*
OGZ	*Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*
OSU	*Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*
PSHAL	*Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*
RhVjbl	*Rheinische Vierteljahrsblätter*
Script	*Scriptores*

BRONNEN EN LITERATUUR

Acher, I., *Die Stiftskirche St. Peter in Vilich* (Düsseldorf 1968).

Achterveld, K. van, *Chronicon seu commentarium quoddam hystoricum* (Deventer 1562).

Alberts, W. J., *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459* (Groningen etc. 1950).

Alberts, W. J., *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen (1458-1459)* (Utrecht 1952).

Alberts, W. J., 'De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/77)' in: idem en F. Ketner (ed.), *Nederrijnse studieën XIIIe – XVe eeuw* (Groningen etc. 1954) 49-83.

Alberts, W. J., *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)* II (Groningen etc. 1956).

Alberts, W. J., 'Gelderland van 1543-1566', *GvG*, 79-96.

Alberts, W. J., 'Die Beziehungen von Erkelenz zum Territorium Geldern im Mittelalter' in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit* (Keulen 1976) 47-162.

Alberts, W. J., *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid* (Assen 1978).

Alberts, W. J., *Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter* (Bonn 1981).

Alberts, W. J., *De graven en hertogen op reis (13de – 15de eeuw)* (Utrecht 1984).

Alberts, W. J., 'Doetinchem in de Middeleeuwen' in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven (ed.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen 1986) 32-68.

Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen etc 1996[6]).

Annalen van Egmond. De Annales Egmundenses tezamen met de Annales Xantenses en het Egmondse Leven van Thomas. Het Chronicon Egmundanum. M. Gumbert-Hepp, J.P. Gumbert en J.W.J. Burgers ed. (Hilversum 2007).

Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. L. Augustus en J.T.J. Jamar ed. (Maastricht 1995).

Annales Tielenses. G. Waitz ed., in: *MGH*, *Script* XXIV (1879) 21-27.

Anrooij, W. van, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990).

Aquilius, H. *Compendium chronici Geldrici*. W.J. Alberts en J.M. van Winter ed.(Groningen etc. 1955).

Armstrong, J. *Nations before nationalism* (Chapel Hill NC 1982).

Arndt, J., 'Geldern und das Reich während des niederländischen Aufstands, 1566-1609' in: R.G. Jahn en K.H. Tekath, *Das Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Bündnis und Konkurrenz an Maas, Rhein und IJssel* (Geldern 2005) 135-152.

Arnold, B., *Princes and territories in medieval Germany* (Cambridge etc. 1991).

Arnold, B., *Medieval Germany 500-1300. A political interpretation* (Basingstoke etc. 1997).

Arve, Peter ten, 'Hendrik ter Haar alias Henricus Harius Sicamber', *Jaarboek Achterhoek en Liemers* 29 (2006) 72-87.

Aytta, V. van, *Assertio iuris imperatoris Caroli* (Keulen 1541).

Babel, R. en J.M. Moeglin (ed.), *Identité régionale et conscience national en France et Allemagne du moyen âge à l'époque moderne* (Sigmaringen 1997).

Backer, C. de, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat' in: J. de Grauwe (ed.), *Historia et spiritualitas cartusiensis* (Destelbergen 1983) 69-155.

Bastemeijer, A.F.W.E., 'De Sint-Walburgskerk te Zutphen. De zesde kerk van bisschop Bernold van Utrecht', *BMG* 88 (1997) 7-38

Bastemeijer, A.F.W.E. en M. Groothedde, 'De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het einde van de twaalfde eeuw' in: Groothedde e.a. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk*, 31-61.

Bastemeijer, A.F.W.E., 'De dertiende-eeuwse bouwfase van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen' in: Groothedde e.a. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk*, 65-91.

Baux, M., *Dit is der oerspronck der voechten, graven en hertochen mit oern cronijken des lants van Gelre*. P.N. van Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* II, 147-214.

Baux, M., *Kroniek van de stad Erkelenz*. Stadtarchiv Erkelenz, Handschriften. Gedeeltelijk uitgegeven door G. Eckertz in: *AHVN* 5 (1857) 3-89.
Baux, M., *Liber iuris patriae*. Josef Maeckl ed., in: *BMG* 8 (1905) 319-448.
Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
Beaune, C., *Naissance de la nation France* (Parijs 1985).
Beckers, H., 'Volkssprachige Literatur des Mittelalters am Niederrhein', *Queeste* 2 (1995) 146-162.
Beech, G.T, .e.a. (ed.), *Personal names studies of medieval Europe. Social identity and familial structures* (Kalamazoo MI 2002).
Beek, E.J.A. van, en J. Fortuyn-Droogleever, *Geslagen te Zutphen. De stedelijke muntslag* (Zutphen 1990).
Begheyn, P.J., 'Willem van Berchen (1415/20-ca. 1481)', *Numaga* 18,3/4 (1971) 224-228.
Begheyn, P.J. en E.F.M. Peters, *Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers, 1479-1794* (Nijmegen 1990).
Bejczy, I., 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse mythe', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 467-484.
Bejczy, I., 'Erasmus becomes a Netherlander', *The Sixteenth Century Journal* 28,2 (1997) 387-399.
Bejczy, I., 'Petrus Montanus' in: *BWG* I, 69-70.
Beke, J. de, *Chronographia*. H. Bruch ed. (Den Haag 1973).
Beke, J. de, *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant*. H. Bruch ed. (Den Haag 1982).
Beltjes, P.J.W., 'Het wapen van de souvereine provincie Gelderland en zijn voorgeschiedenis', *BMG* 66 (1972) 39-93.
Berchen, W. van, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*. L.A.J.W. Sloet van de Beele ed. (Den Haag 1870).
Berchen, W. van, *Cronica brevis illustrium ac magnificorum principum domus Gelrie*. L.A.J.W. Sloet van de Beele ed., in: W. van Berchen, *De nobili principatu*, 131-136.
Van Berchen, W. van, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen*. A.J. de Mooy ed. (Arnhem 1950).
Berchen, W. van, *Die geldrische Chronik des Willem van Berchen über die Jahre 1343 bis 1481*. P. Hessler ed. (Geldern 2007).
Berchen, W. van, *Cronica brevis dominorum Egmondensium*. KB Brussel, hs. 8037-8050, f. 421r.
Berchen, W. van, *De dominis de Arkel*. KB Brussel, hs. 8037-8050, f. 422r-439r.
Bergh, L.P.C. van den, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis* I (Utrecht 1848).
Bergh, L.P.C. van den, *Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeentezegels* (Den Haag 1878).
Bers, G.E., *Die Allianz Frankreich-Kleve während des Geldrischen Krieges (Jülich'sche Fehde) (1539-1543)* (Keulen 1969).
Betouw, J. in de, *Handvesten en onuitgegeevene charters behoorende tot de beschrijving en chronijk van Nijmegen* (Nijmegen 1785).
Betouw, J. in de, *Vervolg der Handvesten van Nijmegen en andere onuitgegeevene charters* (Nijmegen 1789).
Beumann, H. en W. Schröder (ed.), *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter* (Sigmaringen 1978).
Biemans, A.A.M., 'Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Over de noodzakelijkheid der handschriftenkunde', *Queeste* 3,2 (1996) 197-219.
Blickle, P., 'The commons and the state. Representation, influence and the legislative process' in: Blickle (ed.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 115-153.
Blockmans, W.P., 'Alternatives to monarchial centralisation. The great tradition of revolt in Flanders and Brabant' in: H.G. Koenigsberger (ed.), *Republiken und der Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 145-154.
Blockmans, W.P., 'Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuw visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16,1 (1990) 18-30.
Blockmans, W.P., 'De veelvormigheid van de Europese staatsvorming', *Antropologische Verkenningen* 12,4 (1993) 72-87.

Blockmans, W.P., ‘Regionale Identität und staatliche Integration in den Niederlanden 13.-16. Jahrhundert’ in: A. Czacharowski (ed.), *Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit* (Toruń 1994) 137-149.
Blockmans, W.P en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997).
Blockmans, W.P., 'Representation (since the thirteenth century)' in: C. Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History* VII*, c. 1415 – c. 1500* (Cambridge 1998) 29-64.
Blockmans, W.P en E. Donckers, 'Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries' in: Blockmans en A. Janse (ed.), *Showing status. Representation of social positions in the late middle ages* (Turnhout 1999) 81-111.
Blockmans, W.P., 'Wie weit und wie tief? Die politische Integration der burgundisch-habsburgischen Niederlande' in: W. Maleczek (ed.), *Fragen der politischen Integration im mittelalterlichen Europa* (Ostfildern 2005) 449-471.
Blockmans, W.P., 'Geschichte eines nicht-bestehenden Staates' in: S. Ehrenpreis e.a. (ed.), *Wege der Neuzeit* (Berlijn 2007) 329-343.
Blöte, J.F.D. ‘De Brabantsche en andere kronieken van Willem van Berchen’, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4e reeks, 2 (1902) 26-41.
Boendale, J. van, *Der leken spieghel. Leerdicht van den jare 1330*. I. M. de Vries ed. (Leiden 1844).
Bogerman, R., *Carmen elegiacum senatus ac civium ac opidi Campensis*. J. Nanninga Uitterdijk ed., in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel* 8 (1886) 298-303.
Böhmer, W.J.J., *Elisabeth von Braunschweig-Lüneburg. Die letzte Herzogin von Geldern (1494-1572)* (Geldern 1915).
Bondam, P., *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* 4 delen (Utrecht 1783-1809).
Boom, H. ten, 'Een horoscoop van Adolf van Egmond, hertog van Gelre', *BMG* 70 (1978-79) 36-45.
Boulton, J. en J.R. Veenstra (ed.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness 1364-1565* (Leiden 2006).
De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Braband. I.J.F. Willems ed. (Brussel 1843).
Brendle, F., *Dynastie, Reich und Reformation. Die württembergischen Herzöge Ulrich und Christoph, die Habsburger und Frankreich* (Stuttgart 1998).
Breuilly, J., *Nationalism and the state* (New York 1982).
Brouwer, D., *De reductie van Bommel (1572-1602)* (Arnhem 1918).
Brühl, C. en B. Schneidmüller (ed.), *Beiträge zur mittelalterliches Reichs- und Nationsbildung in Deutschland und Frankreich* (München 1997).
Brunner, H., 'Genealogische Phantasien. Zu Konrads von Würzburg "Schwanritter" und "Engelhard"', *Zeitschrift für Deutsches Alterthum und Deutsche Literatur* 4 (1981) 274-299.
Brunner, O., *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Darmstadt 1970[6]).
Brunner, O., W. Conze en R. Koselleck, (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* VII (Stuttgart 1992).
Bünz, E., 'Das Land als Bezugsrahmen von Herrschaft, Rechtsordnung und Identitätsbildung. Überlegungen zum spätmittelalterlichen Landesbegriff' in: Werner (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein*, 53-92.
Catalogus episcoporum Ultrajectinorum. Lijst van de Utrechtse bisschoppen 695-1378. J.T.J. Jamar en C.A. van Kalveen ed. (Utrecht 2005).
Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland* (Haarlem 1852).
Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige heeren en steden van Gelderland* (Haarlem 1853).
Chronicon monasterii Campensis ordinis cisterciensis. H. Keussen ed., in: *AHVN* 20 (1864) 261-382.
Chronicon Tielense. J.D. van Leeuwen ed. (Utrecht 1987).
Chronijk van Zutphen. GA, Archieven van de Staten van het Kwartier van Zutphen, 1491-1805, inv.nr. 843*.
La chronique Liégeoise de 1402. E. Bacha ed. (Brussel 1900).
Claassens, G.H.M., 'De zwaanridder in Nijmegen. Brabantse politiek in de literatuur', *Numaga* 38 (1991) 19-40.
Claassens, G.H.M., *De Middelnederlandse kruisvaartromans* (Amsterdam 1993).

Cluys, Johannes, *De Gelrie ac Zutphanie comitum, Gelrieque et Julie deinde ducum origine, progressu, sublimacione atque gestis hystoria*. Archives Nationales, J997, inv.nr. 30, 1e deel, f. 1r-9r.
Cluys, Johannes, *Tractatulus de ducatus Gelrie origine atque eiusdem ducum Julieque genealogia*. Archives Nationales, J997, inv.nr. 30, 1e deel, f. 11r-12v.
Cochlaeus, Johannes, *Brevis Germanie descriptio (1512)*. K. Langosch ed. (Darmstadt 1960).
Cohn, N., *The pursuit of the millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists of the middle ages* (London etc. 1978[3]).
Coomans, T., 'Moniales cisterciennes et mémoire dynastique. Églises funéraires princières et abbayes cisterciennes dans les anciens Pays-Bas médiévaux' in: J. Hall en C. Kratzke (ed.), *Sepulturae cisercienses. Sépulture, mémoire et patronage dans les monastères cisterciens au moyen âge* (Cîteaux 2005) 87-146.
Corsten, S., 'Erkelenz erhält Stadtrecht. Fragen und Probleme' in: *Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit* (Keulen 1976) 137-145.
Corsten, S., 'Wassenberg während der Stauferzeit. Eine Fallstudie zur Territorialpolitik der Kölner Erzbischöfe', *AHVN* 187 (1984) 9-29.
Corsten, S., 'Der limburgische Erbfolgekrieg an Maas und Rur. Das Herzogtum Limburg und seine Nachbarn vor und nach der Schlacht bei Worringen' in: W. Janssen en H. Stehkämper (ed.), *Der Tag bei Worringen. 5. Juni 1288* (Düsseldorf 1988) 211-266).
Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'* (Den Haag 2005).
Cronica comitum et principum de Clivis et Marca, Gelriae, Juliae et Montium, necnon archiepiscoporum Coloniensium, usque ad annum 1392. J.S. Seibertz ed., in: *Quellen der westfälischen Geschichte* II (Arnsberg 1860) 113-253.
Cronica de Gelria. W.J. Alberts ed., in: *BMG* 54 (1954) 313-322.
Cronijck van Gelre. P.N. van Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* II, 100-114.
Dalen, A.G., van 'Van Bourgondië tot Oostenrijk. Gelre van 1477 tot 1483, naar de briefwisseling van Oswald, heer van den Bergh', *BMG* 59 (1960) 49-138.
Dalen, A.G. van, *Bergh. Heren, land en volk* (Nijmegen 1979).
Davies, R.R., 'The peoples of Britain and Ireland 1100-1400 I. Identities', *Transactions of the Royal Historical Society* 6,4 (1994) 1-20.
Davies, R.R., 'The peoples of Britain and Irleand 1100-1400 II. Names, boundaries and regnal solidarities', *Transactions of the Royal Historical Society* 6,5 (1995) 1-20.
Davies, R.R., 'The peoples of Britain and Irleand 1100-1400 III. Laws and Customs', *Transactions of the Royal Historical Society* 6,6 (1996) 1-23.
Davies, R.R., 'The peoples of Britain and Irleand 1100-1400 IV. Language and historical mythology', *Transactions of the Royal Historical Society* 6,7 (1997) 1-24.
Davies, R.R., *The first English empire. Power and identities in the British Isles, 1093-1343* (Oxford 2000).
Delahaye, A., 'Het opschrift aan de voormalige Hezelpoort te Nijmegen: Hic pes imperii', *BMG* 54 (1954) 265-276.
Delahaye, A., 'De werken van Willem van Berchen', *BMG* 55 (1955-56) 35-55.
Dicks, M., *Die Abtei Camp am Niederrhein. Geschichte des ersten Cistercienserklosters in Deutschland (1123-1802)* (Kempen 1913).
Die genealogie offte affcompste der voechden, greven und hartochgen van Gelre. P.N. van Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* II, 215-222.
Die Ghelresche heeren. P.N. van Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* I, 39-46.
Diederich, T., *Rheinische Städtesiegel* (Neuss 1984).
Diederich, T., 'Het graafschap en hertogdom Gelre tijdens de bloeiperiode van het westerse zegel', *GGG*, 403-414.
Dijkhof, E., *OGZ* V, *Abdij Grafenthal bij Goch (eerste gedeelte)* (Den Haag 1993).
Dijkhof, 'Het ontstaan van de abdij Grafenthal bij Goch en haar relatie met de Munsterabdij te Roermond. Een diplomatisch onderzoek naar de stichting van de abdij' in: D.P. Blok e.a. (ed.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer* (Amsterdam 1998) 139-165.
Dillo, M., 'De stichting en wijding van de Munsterabdij te Roermond, 1218-1220, en de vermeende

wijding in 1224', *De Maasgouw* 99 (1988) 10-16.
Disselbeck-Tewes, E., *Frauen in der Kirche. Das Leben der Frauen in den mittelalterlichen Zistersienserklöstern Fürstenberg, Gräfenthal und Schledenhorst* (Keulen 1989).
Distler, E.M., *Städtebünde im deutschen Spätmittelalter. Eine rechtshistorische Untersuchung zu Begriff, Verfassung und Funktion* (Frankfurt am Main 2006).
Dit boec es vanden beghinne ende vanden oerspronck des landes van Cleve ende es dat cronijc vanden edelen vorsteliken princen des landes van Cleve. Uitgegeven in: *150 Jahre Landkreis Kleve* (Kleef 1959).
Dit is dat beghinne ende oerspronck des lants van Ghelre ende cronijcken van den princen van Ghelre. J. Veldener ed., in: *Dat boeck dat men hiet Fasciculus temporum* (Utrecht 1480) fol. 315r-321v.
Dit is dat beginsel ende oersprong des lantz van Gelre ende cronycken van de prince van Gelre. P.N. van Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* II, 1-18.
Dit is den oerspronck der voechten, graeven ende hertogen met haer croniken des lantz van Gelre (s.d. Nijmegen).
Dit is den oirspronck der voechden, graven ende hertogen met haer cronijcken des landts van Gelre (s.d. Rees).
Dodgshon, R.A., *The European past. Social evolution and spatial order* (Basingstoke 1987).
Donenfeld, R., *Aureus libellus. Tacitus' 'Germania' en het Duitse humanisme, 1457-1544* (Utrecht 1997).
Doorninck, P.N. van, *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326* (Haarlem 1898).
Doorninck, P.N. van, *AGZ 1376-1392* (Haarlem 1900).
Doorninck, P.N. van, *AGZ 1400-1404* (Haarlem 1901).
Doorninck, P.N. van, *Schatting van den lande van Gelre voor het Overwartier en de Betuwe van 1369* (Haarlem 1903).
Doorninck, P.N. van, 'Stukken betreffende Goch en omstreken', *BMG* 7 (1904) 319-342.
Doorninck, P.N. van, *Schatting van den lande van Gelre voor de Veluwe. Het begin der 14de eeuw* (Haarlem 1905).
Doorninck, P.N. van, *AGZ 1107-1415* (Haarlem 1908).
Driel, M. van, 'Gelre vóór 1543', in: F. Keverling Buisman e.a. (ed.) *Verdrag en Tractaat van Venlo*, 83-107.
Droege, G., 'Finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 53 (1966) 149-167.
Duby, G., 'Le lignage, Xe – XIIIe siècle' in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire* II, *La nation* (Parijs 1986) 31-56.
Dückers, 'Boeken voor privé-devotie in het hertogdom Gelre in de vijftiende eeuw', *GGG*, 383- 394.
Duke, A., 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the revolt', *BMGN* 119,1 (2004) 10-37.
Dumont, S. en M. Kleijnen, *'Van wege den koning'. Gemeentewapens en plaatsnamen in de Bommelerwaard* (Zaltbommel 1992).
Easton, D., 'An approach to the analysis of political systems', *World Politics* 9,3 (1957) 383-400.
Easton, D. en R.D. Hess, 'The child's political world', *Midwest Journal of Political Science* 6,3 (1962) 229-246.
Easton, D. *A systems analysis of political life* (New York 1965).
Ehlers, J. (ed.), *Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter* (Sigmaringen 1989).
Eichenberger, T., *Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6. – 12. Jahrhundert)* (Sigmaringen 1991).
Elhen von Wolfhagen, Tileman, *Die Limburger Chronik des Tilemann Elhen von Wolfhagen*. A. Wyss ed. (Hannover 1883).
Elliot, J.H., 'A Europe of composite monarchies', *Past and Present* 137 (1992) 48-71.
Engels, 'Der Niederrhein und das Reich im 12. Jahrhundert' in: K. Flink en W. Janssen (ed.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein* (Kleef 1983).
Ernsing, R., *Wilhelm III. von Jülich als Herzog von Geldern (1372-1393)* (Paderborn 1885).

Faletus, Hieronymus, *De bello Sicambrico libri IV* (Venetië 1557).
Familia comitum Gellrie nunc vero ducum et comitum Zutphanie. W.J. Alberts ed., in: *BMG* 52 (1952) 185-210.
Fenske, L., 'Adel und Rittertum im Spiegel früher heraldischer Formen und deren Entwicklung' in: J. Fleckenstein (ed.), *Das ritterliche Turnier im Mittelalter* (Göttingen 1985) 75-160.
Flink, K., 'Zur Entstehung des Landes und der Stadt Geldern', *BMG* 71 (1980) 1-18.
Flink, K, 'Der Anteil der Stifter an der Stadtentstehung am Niederrhein insbesondere in Emmerich' in: E. Meuthen (ed.), *Stift und Stadt am Niederrhein* (Kleef 1984) 55-83.
Flink, K. en B. Thissen, 'De Gelderse steden in de middeleeuwen. Data en feiten, aspecten en suggesties', *GGG*, 205-241.
Flokstra, M., 'De "Heraut Gelre", het middeleeuwse herautwezen', *GGG*, 395-402.
Frankewitz, S., *Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter* (Geldern 1986).
Frankewitz, S. en G. Venner, *Zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder 1250-1798* (Venlo 1987).
Frankewitz, S., 'Die Städte des geldrischen Oberquartiers im späten Mittelalter', *RhVjbl* 53 (1989) 21-37.
Frankewitz, S. en P. Lingens, *Drache und Mispel im Gelderland. Eine Handreichung für Haus und Schule* (Geldern 1996).
Frankewitz, S. 'Gelderse landsheerlijke burchten van de dertiende tot het eind van de vijftiende eeuw', *GGG*, 185-204.
Frankewitz, S., 'Adel und Territorialisierung in der Grafschaft Geldern im 13. Jahrhundert', *RhVjbl* 70 (2006) 105-133.
Het Frensweger handschrift. W.J. Alberts en A.L. Hulshoff ed. (Groningen 1958).
Friedeburg, R. von, 'The making of patriots. Love of fatherland and negotiating monarchy in seventeenth-century Germany', *Journal of Modern History* 77,4 (2005) 881-916.
Frijhoff, W., 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN* 107,4 (1992) 614-634.
Frijhoff, W., 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving', *Trajecta* 6,2 (1997) 99-118.
Frijhoff, W, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998).
Frijhoff, W. 'Toeëigening als vorm van culturele dynamiek', *Volkskunde* 104,1 (2003) 3-17.
Froissart, J., *Oeuvres de Froissart. Chroniques* 26 delen (Brussel 1867-1877).
Geary, P., *The myth of nations. The medieval origins of Europe* (Princeton 2002).
Geer, B.J.L. de, 'Laatste wilsbeschikking van Reinald, hertog van Gelder, 1309', *Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 2e serie, 10 (1854) 341-347.
Geldenhouwer, G., *Lucubratiuncula de Batavorum insula* (Antwerpen 1520). I. Bejczy en S. Stegeman ed., in: idem, *Historische werken*, 34-48.
Geldenhouwer, G., *Historia Batavica* (Straatsburg 1530). I. Bejczy en S. Stegeman ed., in: idem, *Historische werken*, 50-169.
Geldenhouwer, G., *Germaniae Inferioris historiae* (Frankfurt 1532). I. Bejczy en S. Stegeman ed., in: idem, *Historische werken*, 172-183.
Geldenhouwer, G. *Epistola de officio christiani principis* (Frankfurt 1538). I. Bejczy ed., in: *Humanistica Lovaniensia* 40 (1991) 168-205.
Geldenhouwer, G., *Germanicarum historiarum illustratio* (Marburg 1542). I. Bejczy en S. Stegeman ed., in: idem, *Historische werken*, 186-222.
Geldenhouwer, G., *Historische werken*. I. Bejczy en S. Stegeman ed. (Hilversum 1998).
Geldersche kronieken 2 delen. P.N. Van Doorninck ed. (Haarlem 1902-1904).
Gelderen, Martin van, *The political thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge 1992).
Gelderen, Martin van, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van "vrijheden", "oude vrijheid" en de "vrijheid van conscientien" in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (ed.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 27-52.
Geldriensium in religione ac fide Sanctae Romanae Ecclesiae status deploratissimus. C.H.R. Lambers ed., in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 4 (1893) 171-185.
Gellner, E., *Nations and nationalism* (Oxford 1983).
Genêt, J.P., *La genèse de l'État moderne. Culture et société politique en Angleterre* (Parijs 2003).

Gent, M. van en M.C. Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht. Bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis vóór 1500* (Den Haag 2003).
Gent, M. van, '"Om trefliken saken den lande aengaende." Landelijke bijeenkomsten in het hertogdom Gelre uit 1423-1584 in een databank', *BMG* 94 (2003) 26-46.
Geurts, P.A.M. en A.E.M. Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', *GvG*, 97-131.
Gimberg, J., 'Feesten en maaltijden te Zutphen in de Middeleeuwen', *BMG* 12 (1909) 247-261.
Gimberg, J., 'Eene Geldersche stad in de middeleeuwen', *BMG* 3 (1900) 1-32.
Glete, J., *Ware and the state in early modern europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660* (Londen 2002).
Goder, H., *Die Kartause zum Vogelsang bei Jülich* (Salzburg 2000).
Goez, W., *Der Leihezwang. Eine Untersuchung zur Geschichte des deutschen Lehnrechtes* (Tübingen 1962).
Goris, L., *Commentatio ad tres & viginti priores titulos reformatae consuetudinis Velaviae* (Nijmegen 1645).
De Gouden Eeuw van Gelre. Kunst en cultuur in het oude hertogdom (Geldern 2001).
Graf, K. 'Genealogisches Herkommen bei Konrad von Würzburg und im *Friedrich von Schwaben*', *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft* 5 (1989) 285-295.
Grauwe, J. de, *Historia cartusiana Belgica* (Salzburg 1985).
Grever, M., en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
Groenveld, S. en H.L.P. Leeuwenberg (ed.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979).
Groothedde, M., 'De nederzettingsontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000' in: idem e.a. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk*, 9-30.
Groothedde, M., e.a. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen 1999).
Gropp, S., *De stedelijke muntslag te Deventer en Nijmegen 1528/43 – 1591* (Hilversum 2004).
Guenée, B., *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États* (Parijs 1971).
Guenée, B., *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval* (Parijs 1980).
Guibernau, M., *History and national destiny: ethnosymbolism and its critics* (Oxford 2004).
Guibernau, M., 'Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical asessment', *Nations and nationalism* 10,1-2 (2004) 125-142.
Guicciardini, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*. B. Aristodemo ed. (Amsterdam 1992).
Hage, T., 'Van zwanen en Trojanen. Laatmiddeleeuwse origografie in Noord-Brabant' in: A.J.A. Bijsterveld e.a. (ed.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant: literatuur – boekproductie – historiografie* (Den Bosch 1998) 75-88
Hageman, M., *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005).
Hantsche, I., *Geldern Atlas. Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums* (Geldern 2003).
Harenberg, E., *OGZ* II, *St.-Maria-Magdalenaklooster te Nijmegen, Munsterabdij te Roermond (eerste gedeelte)* (Den Haag 1984).
Harenberg, E., 'Twee dertiende-eeuwse oorkonden opnieuw bekeken. Een getuigenverklaring uit 1229 van gravin-weduwe Richardis voor het klooster Bethlehem en het Harderwijkse stadsrecht van 11 juni 1231', *BMG* 78 (1987) 13-33.
Harenberg, E., 'Zutphens oudste stadsbrief' in: W. Frijhoff e.a. (ed.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 18-34.
Harenberg, E., *OGZ* IV, *Klooster Bethlehem bij Doetinchem* (eerste gedeelte) (Den Haag 1991).
Harenberg, E., 'Nieuw licht op de Zutphense falsa uit onverwachte hoek: een geïnterpolieerde pauselijke oorkonde van 1186 of 1187' in: M. Groothedde e.a. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk*, 92-108.
Harenberg, E., 'Oorkondevervalsing in het teken van nieuwe machtsverhoudingen' in: S.C. Derks (ed.), *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag 2002) 60-70.
Harenberg, E., *OGZ* VIII, *Kapittel van St. Walburg te Zutphen, proosdij van St. Walburg te Zutphen, vicarieën in de St.-Walburgskerk te Zutphen, stad Zutphen* (Den Haag 2003).

Härtel, R. (ed.), *Personennamen und Identität. Namengebung und Namengebrauch als Anzeiger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung* (Graz 1997).
Hasselt, G. van, *Arnhemsche oudheden* 4 delen (Arnhem 1803-1804).
Hasselt, G. van, *Geldersche oudheden* (Arnhem 1806).
Hasselt, G. van, *Geldersch maandwerk voor 't jaar 1807* 2 delen (Arnhem 1807).
Hastings, A., *The construction of nationhood. Ethnicity, religion and nationalism* (Cambridge 1997).
Hechberger, W., *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (Munchen 2004).
Hechter, M., *Containing nationalism* (Oxford 2000).
Heelu, J. van, *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*. J.F. Willems ed. (Brussel 1836).
Heidrich, P., *Der geldrische Erbfolgestreit 1537-1543* (Kassel 1896).
Heisterbach, C. van, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*. J.J. van Moolenbroek ed. (Hilversum 1999).
Henn, V., *Das ligische Lehnswesen im Westen und Nordwesten des mittelalterlichen deutschen Reiches* (München 1970).
Henn, V., 'Städtebünde und regionale Identitäten im hansischen Raum' in: P. Moraw (ed.), *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlijn 1992) 41-64
Heresbach, K., *Defensio iuris et legitimae possessionis Wilelmi Juliae, Geldriae, Clivorum et Bergensium ducis* (Solingen 1542).
Heringa, E., *Tynsen op de Veluwe* (Groningen 1932).
Hermans, J.M.M., *Het Gronings Zutphense Maerlant handschrift. Codicologische studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen* (Groningen 1979).
Hermans, M.R., 'Het kapittel van Sint Walburgis' in: Groothedde (ed.), *De Sint-Walburgiskerk*, 109-131.
Hervordia, H. de, *Liber de rebus memorabilioribus*. A. Potthast ed. (Göttingen 1859).
Hilger, H.P., 'Graefenthal oder Neukloster bei Goch: ehemalige Zisterzienserinnenabtei und Grabstätte des Hauses Geldern', *BMG* 62 (1965-67) 1-54.
Hilger, H.P., 'Grabdenkmäler der Häuser Jülich, Kleve, Berg, Mark und Ravensberg' in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich – Kleve – Berg* (Kleef 1984) 235-244.
Hilger, H.P., 'Kleve und Burgund' in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich – Kleve – Berg* (Kleef 1984) 209-233.
Hirschi, C., *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit* (Göttingen 2005).
Historia Gelriae. J.G.C. Joosting ed. (Gouda 1902).
Hobsbawm, E. en T. Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
Hobsbawm, E., *Nations and nationalism since 1780: programme, myth reality* (Cambridge 1990).
Hoefer, F., 'De vesting Hattem en haar kasteel', *BMG* 7 (1904) 67-136.
Hoff, B. van't, 'Christaan Sgroten's kaart van Gelderland c. 1564 (1601)', *BMG* (1957) 212-220.
Hombergh, F.A.H. van den, 'Brugman en de brief. Een onbekend stukje Gelderse geschiedschrijving', *BMG* 76 (1985) 36-47.
Hooft, B.H. van't, *Honderd jaar Geldersche geschiedenis in historieliederen* (Arnhem 1948).
Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-1570' in: T. de Nijs en E. Beukers (ed.), *Geschiedenis van Holland* I, *Tot 1572* (Hilversum 2002) 103-134.
Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Middeleeuwse medezeggenschap. Een stand van zaken over standen en Staten' in: E. Dijkhof en M. van Gent (ed.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133-158.
Hout, L. van, 'Hertog Arnold en zijn raadslieden (1423-1465', *GGG*, 157-168.
Hout, L. van, 'Arnold van Egmond en de erfopvolging in Gelre', *GGG*, 107-112.
Identificatie met Nederland (Amsterdam 2007). Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
Ilgen, T., *Quellen zur inneren Geschichte der rheinischen Territorien: Herzogtum Kleve* 2 delen (Bonn 1921-1925).
Jahn, R.G. en J.M. van Winter, 'De genealogie van de graven en hertogen van Gelre' in: M. Evers e.a. (ed.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht 2003).

Janse, A., 'Vergane glorie? Een Hollands adelskroniekje in de Bourgondisch-Habsburgse periode', *Leidschrift* 15,1 (2000) 14-35.
Janse, A., *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001).
Janse, A. 'Vorstelijk en autochtoon. Het Friese verleden van de Egmonds' in: R.H. Bremmer e.a. (ed.), *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Leeuwarden 2001) 48-58.
Janse, A., 'Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw' in: T. de Nijs en E. Beukers (ed.), *Geschiedenis van Holland* I, *Tot 1572* (Hilversum 2002) 69-95.
Janssen, W, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', *RhVjbl* 34 (1970) 218-251.
Janssen, W., 'Bemerkungen zur Aufkommen der Schiedsgerichtsbarkeit am Niederrhein im 13. Jahrhundert', *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins* 43 (1971) 77-100.
Janssen, W., 'Landesherrliche Verwaltung und landständische Vertretung in den niederrheinischen Territorien 1250-1350', *AHVN* 173 (1971) 85-122.
Janssen, W., 'Karl IV. und die Lande an Niederrhein und Untermaas', *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 114 (1978) 203-241.
Janssen, W., 'Niederrheinische Territorialbildung. Voraussetzungen, Wege, Probleme' in: E. Ennen en K. Flink (ed.), *Soziale und wirtschaftliche Bindungen im Mittelalter am Niederrhein* (Kleef 1981) 95-113.
Janssen, W., 'Die Erhebung des Grafen Rainald II. von Geldern zum Herzog und Reichsfürsten im Jahre 1339' in: F. Keverling Buisman e.a.(ed.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland: hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland, 1339-1989* (Nijmegen 1990) 1-26.
Janssen, W., 'Der Länderverbund Jülich-Berg-Kleve-Mark-Ravensberg im geldrischen Erbfolgestreit, 1537-1543' in: Keverling Buisman e.a. (ed.), *Verdrag en tractaat van Venlo*, 13-40.
Janssen, W., 'Die niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter. Politische Geschichte und Verfassungsentwicklung 1300-1500', *RhVjbll* 64 (2000) 45-167.
Janssen de Limpens, K.J.T., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* (Utrecht 1965).
Joachimsen, P., *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus* (Leipzig 1910).
Johnson, L., 'Imagining communities: medieval and modern' in: S. Forde e.a. (ed.), *Concepts of national identity in the middle ages* (Leeds 1995) 1-20.
Jongbloed, H.H., 'Tussen "paltsverhaal" en "IJssellinie": Averarda "van Zutphen" (-11 augustus (961) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046), *BMG* 97 (2006) 57-130.
Kalkar, H.E. von, *Het tractaat 'Ortus et decursus ordinis cartusiensis'*. H.B.C.W. Vermeer ed. (Wageningen 1929).
Kalkar, H.E. von, *Die Korrespondenz und der Liber exhortacionis des Heinrich von Kalkar*. A.P. Orbán ed. (Salzburg 1984).
Kalkwiek, K.A., *De hertog en zijn burchten: kastelen in de Gelderse geschiedenis tot 1543* (Zaltbommel 1976).
Kantorowicz, E.H., 'Pro patria mori in medieval political thought', *American Historical Review* 56 (1951) 472-492.
Kantorowicz, E.H., *The king's two bodies: a study in mediaeval political theology* (Princeton 1957).
Keller, K., *Zwei Stundenbücher aus dem geldrischen Herzogshause: das Stundenbuch der Herzogin Maria und das ihres Gemahls* (Geldern 1969).
Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)' in: idem e.a. (ed.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland: hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland, 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74.
Keverling Buisman, F., 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543: inhoud, ratificatie en overlevering' in: idem e.a. (ed.), *Verdrag en Tractaat van Venlo*, 247-266.
Keverling Buisman, F., e.a. (ed.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* (Hilversum 1993).
Keverling Buisman, F., 'De Vrede en Tractaat van Venlo (1543). Gevolgen voor het bestuur van Gelre

en Zutphen', *GGG*, 65-72.
Klaversma, T., 'Wassenberg en de hertogen van Limburg in de twaalfde eeuw', *De Maasgouw* 107 (1988) 41-47.
Koch, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden 1994).
Koenigsberger, H.G., '"Dominium regale" or "Dominium politicum et regale": monarchies and parliaments in early modern Europe' in: idem (ed.), *Politicians and virtuosi. Essays in early modern history* (Londen 1986) 1-25.
Kokke, C.T., 'Julius Caesar als stichter van Nijmegen. Oorsprong, ideologische betekenis en verspreiding van een mythe' *Numaga* 2 (1955), 98-111.
Kos, A., 'Machtsstrijd in Hamaland. De politieke ambities van Balderik en Adela, circa 973-1016', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 5 (2002) 27-68.
Kraus, T.R., 'Studien zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und der Entstehung der klevischen Landesherrschaft' *RhVjbl* 46 (1982) 1-47.
Kroeschell, K.A., 'Recht und Rechtsbegriff im 12. Jarhundert' in: T. Mayer (ed.), *Probleme des 12. Jarhunderts* (Konstanz 1968) 309-335.
Kuys, J.A.E., 'Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *BMG* 70 (1978-79) 1-35.
Kuys, J.A.E., *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987).
Kuys, J.A.E., 'De financiële instellingen van het hertogdom Gelre. Een inventariserend overzicht' in: F. Keverling Buisman e.a. (ed.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Nijmegen 1990) 27-51.
Kuys, J.A.E., *Drostambt en schoutambt. De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)* (Hilversum 1994).
Kuys, J.A.E., 'Centraal en regionaal bestuur van graafschap en hertogdom Gelre tot 1543', *GGG*, 146-156.
Kuys, J.A.E., 'Willem van Berchen 1415/20 – na juni 1481, kroniekschrijver en geestelijke' in: *BWG* IV, 30-32.
Kuys, J.A.E., 'Onderwijs en wetenschap in laatmiddeleeuws Nijmegen' in: idem en H. Bots (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* II, *Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 185-200.
Kuys, J.A.E., 'Politiek en bestuur' in: idem en H. Bots (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* II, *Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 226-281.
Lacomblet, T.J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* 4 delen (Düsseldorf 1840-1858).
Lambert, V., 'Methodologische beschouwingen bij het onderzoek naar de concepten "natie", "nationalisme" en "nationale identiteit" in de middeleeuwen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001) 66-85.
Lambert, V., 'Oorsprongmythen en nationale identiteit. De forestiers van Vlaanderen', *De Leiegouw* 48,2 (2006) 189-246.
Langereis, S., *Geschiedenis als ambacht: oudheidkunde in de Gouden Eeuw:Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Haarlem 2001).
Lauwers, M., *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au moyen âge (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles* (Parijs 1997).
Lecouteux, C., *Démons et génies du terroir au moyen âge* (Parijs 1995).
Leupen, P.H.D. *Keizer in zijn eigen rijk: de geboorte van de nationale staat* (Amsterdam 1998).
Leyte, G., *Domaine et domanialité publique dans la France médiévale (XIIe – XVe siècles)* (Straatsburg 1996).
Lindeborn, J., *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis* (Keulen 1670).
Linssen, 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976) 7-133.
Llobera, J.R., *The god of modernity: the development of nationalism in Western Europe* (Oxford 1994).
Llobera, J.R., *Recent theories of nationalism* (Barcelona 1999).
Loon, W. van, *Groot Gelders placaet-boeck* II (Nijmegen 1703).
Mann, M., 'The autonomous power of the state', *Archives Européennes de Sociologie* 25,2 (1984) 185-

213.
Mann, M., *The sources of social power* I, *A history of power from the beginning to A.D. 1760* (Cambridge 1986).
Mariken van Nieumeghen. D. Coigneau ed. (Den Haag 1982).
Maris, A.J., 'Wording van de Gelderse Staten', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 384-390.
Maris, A.J., 'De raadkamers of hoven van Karel de Stoute in Gelre en Zutphen, 1473-1477', *BMG* 56 (1957) 45-123.
Maris, A.J., 'De vorming van kapittelen van seculiere kanunniken in Gelderland voor de reformatie', *Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 70 (1966) 148-172.
Maris, A.J., 'De lijst der bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569', *BMG* 68 (1974-75) 143-159.
Maris, A.J. en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)* I, *Inleiding. Een geschiedkundig overzicht* (Arnhem 1978).
Martens van Sevenhoven, A.H., 'Het Hof van Gelre te Arnhem', *BMG* 32 (1929) 1-44.
Martens van Sevenhoven, A.H., 'Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre', *BMG* 36 (1933) 1-22.
Mayer, T., 'Über die Entstehung und Bedeutung der älteren deutschen Landgrafschaften', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 58 (1938) 138-162.
Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* (Arnhem 1953).
Meij, P.J., *Gelderse charters uit München teruggekeerd* (Den Haag 1953).
Meij, P.J., 'Over de lotgevallen van de Gelderse landsheerlijke privilegebrieven', *BMG* 58 (1959) 141-155.
Meij, P.J., 'De verheffing van de graaf van Gelre tot rijksvorst', *BMG* 61 (1962-64) 349-355.
Meij, P.J., 'De Gelderse bloem en de Gelderse kronieken', *BMG* 66 (1972) 1-37.
Meij, P.J. 'Gelderland van 1492-1543', *GvG*, 13-78.
Melville, G., 'Vorfahren und Vorgänger. Spätmittelalterliche Genealogien als dynastische Legitimation von Herrschaft' in: P.J. Schuler (ed.), *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit* (Sigmaringen 1987) 203-209
Meurer, P.H., 'Het hertogdom Gelre in beeld – de oudere cartografie', *GGG*, 427-436.
Monumenta Germaniae Historica, *Constitutiones* (Hannover 1893-).
Monumenta Germaniae Historica, *Diplomata* (Hannover 1879-).
Monumenta Germaniae Historica, *Scriptores* (Hannover 1826-).
Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* 4 delen (Leiden 1753-1756).
Moeglin, J.M., *Les ancêtres du prince. Propagande politique et naissance d'une histoire nationale en Bavière au moyen âge (1180-1500)* (Genève 1985).
Moeglin, J.M., 'Dynastisches Bewusstsein und Geschichtsschreibung. Zum Selbstverständnis der Wittelsbacher, Habsburger und Hohenzollern im Spätmittelalter', *Historische Zeitschrift* 256,3 (1993) 593-636.
Moeglin, J.M., 'Land, Territorium und Dynastie als Bezugsrahmen regionalen Bewusstseins am Beispiel Flanderns' in: M. Werner (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein*, 17-52.
Monnet, P., 'La patria médiévale vue d'Allemagne, entre construction impériale et identités régionales', *Le Moyen Âge* 107,1 (2001) 71-99.
Montensis, G., *Chronicon Hanoniense*. W. Arndt ed., in: *MGH*, *SS* XXI, 481-601.
Moolenbroek, J.J. van, 'De stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27 (1985) 169-214.
Moorman van Kappen, O., 'Hoe Tiel in 1339 van Brabants Gelders werd', *BMG* 81 (1990) 35-39.
Moorman van Kappen, O., *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547). Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'kanselarij' als oudste gerechtshof te Arnhem* (Arnhem 1998).
Moors, P., 'Facetten van de stadsgeschiedenis opgehelderd door (vooral) Bethlehemse archivalia' in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven (ed.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen 1986) 69-105.
Moors, P., 'Richardis, 1137? – 1232?, gravin van Gelre en abdis' in: *BWG* I, 76-78.

Moors, P., '"Frenetieke activiteit"? De religieus-ideologische politiek van graaf Reinoud I van Gelre, 1288-1318', *BMG* 91 (2000) 37-77.
Moors, P., 'Reinoud I, ca. 1258-1326, graaf van Gelre' in: J.A.E. Kuys (ed.), *BWG* IV, 98-102.
Moos, P. von (ed.), *Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft* (Keulen 2004).
Moraw, P., 'Bestehende, fehlende und heranwachsende Voraussetzungen des deutschen Nationalbewusstseins im späten Mittelalter' in: Ehlers (ed.), *Ansätze*, 99-120.
Moraw, P. (ed.), *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlijn 1992).
Mout, M.E.H.N. (ed.), *Plakkaat van verlatinge* (Groningen 2006).
Muhlack, U., 'Das Projekt der *Germania illustrata*. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus?' in: J. Helmrath e.a. (ed.), *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten* (Göttingen 2002) 142-158.
Muller, S., e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* 5 delen (Utrecht 1920-1959).
Müller, G., *Landeshoheit in Geldern bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Marburg 1889).
Münkler, H. en H. Grünberger, 'Origo et Vetustas. Herkunft und Alter als Topoi nationaler Identität' in: Münkler e.a. (ed.), *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistischer Intellektueller Italien und Deutschland* (Berlijn 1998) 235-261.
Murmellius, J., *Elegiarum moralium libri quattuor*. A. Bömer ed. (Munster 1893).
Muschart, R.T., 'Grafzerken en grafmonumenten in de Groote- of St. Stevenskerk te Nymegen', *BMG* 39 (1936) 227-334.
Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd* 6 delen (Den Haag 1830-1875).
Nijhoff, I.A., 'Aanstelling van Jan graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als stadhouder des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1e serie, 2 (1840) 49-69.
Nijmegen, D. van *Dialogus inter Rhomanum et Gelrensem milites eorumque complices super iure ducatus Gelrie ac Julie comitatusque Zutphanie cum dominiis adherentibus*. GA, Aanwinsten 1948, inv.nr. A.III.5.
Nijsten, G., 'Gelre en 's-Hertogenbosch. Relaties tussen hof en stad', *Millennium* 4 (1990) 30-40.
Nijsten, G., 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre ten tijde van de vorsten uit het huis van Gulik en Egmond' in: K. Flink en W. Janssen (ed.), *Territorium und Residenz am Niederrhein* (Kleef 1993) 119-149.
Nijsten, G., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1993[2]).
Nijsten, G., *In the shadow of Burgundy. The court of Guelders in the late middle ages* (Cambridge 2004).
Nikolay, W., *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts* (Bonn 1985).
Nikolay-Panter, M., 'Zur geschichtlichen Landeskunde der Rheinlande' in: idem e.a. (ed.), *Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande. Regionale Befunde und raumübergreifende Perspektiven* (Keulen 1994).
Nonn, U., *Pagus und comitatus in Niederlothringen. Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter* (Bonn 1983).
Noordzij, A., 'Geschiedschrijving en nationale identiteit. Gelre in de vijftiende en zestiende eeuw', *BMG* 95 (2004) 6-48.
Noordzij, A., 'Gelderse snaphanen. Het imago van Gelre in de zestiende eeuw', *Madoc* 19,4 (2005) 212-221.
Noordzij, A., 'Against Burgundy. The appeal of Germany in the duchy of Guelders'. Te verschijnen in: R. Stein en J. Pollmann (ed.), *The dynamics of identity in the Low Countries, 1300-1600*
Nora, P. (ed.), *Les lieux de mémoire* 7 delen (Parijs 1984-1992).
Norrenberg, P., *Die hl. Irmgardis von Süchteln* (Bonn 1894).
Nüsse, K., *Entwicklung der Stände im Herzogum Geldern bis zum Jahre 1418 nach den Stadtrechnungen von Arnheim* (Keulen 1958).
Oexle, O.G., 'Memoria als Kultur' in: idem (ed.), *Memoria als Kultur* (Göttingen 1995) 9-78.
Dem oirsprunck der vaichten graven ende hertogen mit haren cronyken des landtz van Gelre. P.N. van

Doorninck ed., in: *Geldersche kronieken* I, 19-37.
Oosterbeek, J.G., 'De heerlijkheid Weerdenburg, leen ten Zutfensen rechte', *Geldersche Volksalmanak* 40 (1874) 7-40.
Pas, W. van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)' in: H. de Schepper (ed.), *'Tussen centraal en lokaal gezag'. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas* (Hilversum 2004) 27-57.
Pastoureau, M., *Traité d'héraldique* (Parijs 1979).
Pastoureau, M., *Une histoire symbolique du moyen âge occidental* (Seuil 2004).
Patze, H. (ed.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter* (Sigmaringen 1987).
Peteghem, P.P.J.L. van, 'Die Schlacht von Worringen und ihre Folgen für Flandern und Geldern. Vorstufen des Hundertjährigen Krieges aus europäischer Sicht' in: W. Janssen en H. Stehkämper (ed.), *Der Tag bei Worringen 5. Juni 1288* (Düsseldorf 1988) 289-302.
Peteghem, P.P.J.L. van, 'De "Vlaamse verpanding" van 1291 en het aanstellen van gouverneurs in Gelderland. Een onderzoek naar twee aspecten uit de bilaterale betrekkingen tussen Gelre en Vlaanderen', *Millennium* 2 (1988) 16-40.
Pfeiffer, F., *Rheinische Transitzölle im Mittelalter* (Berlijn 1997).
Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988).
Pleij, H., 'Anna Bijns als pamflettiste? Het refrein over de beide Maartens', *Spiegel der Letteren* 42 (2000) 187-225.
Plönes, H., *Die direkten Staatssteuern unter den Grafen und Herzögen von Geldern bis zur Zeit des Venloer Traktakts (1543)* (Munster 1909).
Poelhekke, J.J., *De Vrede van Munster* (Den Haag 1948).
Poelhekke, J.J., e.a. (ed.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* II (Zutphen 1975).
Polak, M.S., 'Twee uitvaardigingen van de stichtingsoorkonde van de Munsterabdij te Roermond (1224)' in: C.M. Cappon e.a. (ed.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft* (Amsterdam 1984) 229-248.
Polak, M.S., e.a., *OGZ* III, *Munsterabdij te Roermond (tweede gedeelte), kapittel van de Heilige Geest te Roermond, etc.* (Den Haag 1988).
Pollmann, J. en A. Spicer (ed.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands* (Leiden 2007).
Pontanus, J.I., *Historiae Gelricae libri XIV* (Harderwijk 1639).
Portheine, H., *Het praalgraf van Karel van Egmond, hertog van Gelre en graaf van Zutphen enz. in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem* (Arnhem 1913).
Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen 1983).
Preuss, H., 'Politische Heiraten in Jülich – Kleve – Berg' in: *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich – Kleve – Berg* (Kleef 1984) 133-146.
Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994).
Prinsen, J., 'Petrus Montanus', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 4e reeks, 4 (1903) 113-147.
Regan, P., 'Cartography, chorography and patriotic sentiment in the sixteenth-century Low Countries' in: Pollmann en Spicer (ed.), *Public opinion*, 49-68.
Ree-Scholtens, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten* (Maastricht 1993).
Reinhard, W., *Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Munchen 2007).
Revel, J., 'Knowledge of the territory', *Science in Context* 4,1 (1991) 133-161.
Reynolds, S., 'Medieval "origines gentium" and the community of the realm', *History* 68 (1983) 375-390
Reynolds, S., 'What do we mean by "Anglo-Saxon" and "Anglo-Saxons?', *Journal of British Studies* 24,4 (1985) 395-414.
Reynolds, S., *Kingdoms and communities in Western Europe* (Oxford etc. 1997[2]).

Rinzema, J., 'Een gedicht op Karel van Gelre als hope des vaderlands', *BMG* 61 (1962-64) 281-284.
Roelofs, P., 'Johan Maelwael. Hofschilder tussen Gelre en Bourgondië' in: R. Dückers en Roelofs (ed.), *De gebroeders Van Limburg. Nijmeegse meesters aan het Franse hof 1400-1416* (Nijmegen 2005) 35-53.
Roes, J.S.L.A.W.B., 'De waldgraaf van het (Neder)Rijkswald, 1405-1543', *BMG* 87 (1996) 6-31.
Röhrich, L., Drachen – gestern und heute. Vom Wandel eines Feindbildes', *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 103,2 (2000) 183-214.
Römhild, J., *Der Kampf des lothringischen Herzogs um das Erbe des letzten Egmond in Geldern. Ein Beitrag zur Geschichte der Angliederung des Herzogthums Geldern und der Grafschaft Zutphen an die Niederlande* (Geldern 1951).
Rooijakkers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994).
Rösener, W., 'Hofämter an mittelalterlichen Fürstenhöfen', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 45,2 (1989) 485-550.
Rotthoff-Kraus, C., *Die politische Rolle der Landfriedenseinungen zwischen Maas und Rhein in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts* (Aken 1990).
Rutte, R.J., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002).
Saint-Génois, J. de, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre* (Gent 1843-1846).
Sandel, M.J., *Democracy's discontent* (Cambridge 1996).
Sandel, M.J., 'The persistence of particularity', *IWM Post* 96 (2007) 34-35.
Sas, N.C.F. van (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).
Scales, L.E., 'Monarchy and German identity in the later middle ages', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 83,3 (2001) 167-201.
Scales, L.E., en O. Zimmer, 'Introduction' in: idem (ed.), *Power and the nation*, 1-29.
Scales, L.E., en O. Zimmer, *Power and the nation in European history* (Cambridge etc. 2005).
Schaïk, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987).
Schaïk, R. van, 'Zutphens geschiedenis. Van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw' in: W.T.M. Frijhoff e.a. (ed.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 48-83.
Schaïk, R. van, 'Taxation, public finances and the state-making process in the late middle ages. The case of the duchy of Guelders', *Journal of Medieval History* 19,3 (1993) 251-271.
Schaïk, R. van, 'On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and neighbouring German territories in the late middle ages' in: M. Carlier e.a. (ed.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij* (Leuven 1997) 165-191.
Scheibelreiter, G., 'Anthroponymie, Symbolik und Selbstverständnis' in: Härtel (ed.), *Personennamen*, 67-84.
Schevichaven, H.D.J. van, *De St. Stephenskerk te Nijmegen* (Nijmegen 1900).
Schevichaven, H.D.J. van, 'Organisatie en bestuur van het Rijk van Nijmgen', *BMG* 5 (1902) 1-135.
Schiffer, P., *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des unteren Rheingebietes* (Geldern 1988).
Schiffer, P., *Die Entwicklung des Territoriums Geldern* (Bonn 2006).
Schilfgaarde, A.P. van, 'Het grafmonument van hertog Arnold van Gelre te Grave', *BMG* 39 (1936) 5-12.
Schilfgaarde, A.P. van, 'De voorouders van Catharina de Bourbon, gemalin van Adolf hertog van Gelre', *BMG* 48 (1946) 206-208.
Schilfgaarde, A.P. van, 'Het testament van hertog Karel en zijn afstammelingen', *BMG* 50 (1950) 23-53.
Schilfgaarde, A.P. van, 'Gegevens over de plundering van het graf van hertog Adolf in 1566', *BMG* 55 (1955-56) 193-196.
Schilfgaarde, A.P. van, 'Nadere gegevens over het testament van hertog Karel van Gelre en zijn afstammelingen', *BMG* 56 (1957) 199-211.
Schilfgaarde, A.P. van, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Arnhem 1967).
Schmid, K., 'Zur Problematik von Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel' in: idem, *Gebetsdenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter.*

Ausgewählte Beiträge (Sigmaringen 1983) 183-244.
Schmid, K. en J. Wollasch (ed.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (Munchen 1984).
Schmid, K., *Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewusstsein. Grundfragen zum Verständnis des Adels im Mittelalter* (Sigmaringen 1998).
Schneider, R., 'Die Kreuzzugsidee als Leitmotiv landesherrlichen Handeln. Ein Beitrag zu den "Insula Dei"-Diplomen Rainalds I. von Geldern (1271-1326)', *BMG* 81 (1990) 12-34.
Schneidmüller, B., *Nomen patriae. Die Entstehung Frankreichs in der politisch-geographischen Terminologie (10. – 13. Jahrhundert)* (Sigmaringen 1987).
Scholten, R., *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperden im Kreise Kleve* (Kleef 1899).
Scholten, R., 'Das Karthäuserkloster Insula Regina Caeli auf der Grave bei Wesel', *AHVN* 52 (1891) 61-136.
Scholtens, H.J.J., 'De priors van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 36 (1932) 1-80.
Scholtens, H.J.J., 'Het Roermondse kartuizerconvent vóór de 16e eeuw', *PSHAL* 86-87 (1950-51) 167-244.
Schrassert, J., *Hardervicum antiquum ofte beschryvinge der stadt Harderwijck* (Harderwijk 1732[2]).
Schreiner, J., *Schauzwang auf Deich und Schleuse. 'Die dwanck op den dijck ind sluese'. Die Entwicklung der Deichschauen am unteren Niederrhein vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Bielefeld 1995).
Schreiner, J., 'Een idee krijgt vorm. De ontwikkeling van de dijkschouwen aan Maas en Waal, Rijn en IJssel', *GGG*, 269-278.
Schuffels, A., *Das Sankt-Georgstift zu Wassenberg bis zum Ausgang des Mittelalters* (Bonn 1911).
Schulte, A.G., 'Het stadhuis aan de Burchtstraat' in: *Het stadhuis van Nijmegen* (Nijmegen 1982) 17-84.
Schulte, A.G., *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem. IJkpunt van de stad* (Utrecht 1994).
Schulz, K., 'Die Ministerialität als Problem der Stadtgeschichte. Einige algemeine Bemerkungen, erläutert am Beispiel der Stadt Worms', *RhVjbl* 32 (1968) 184-219.
Sivré, J.B., 'Het necrologium der adellijke abdij van O.L.Vr. Munster te Roermond', *PSHAL* 13 (1876) 169-280.
Sleiderink, R.H., *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Amsterdam 2003).
Slicher van Bath, B.H., 'Hoven op de Veluwe' in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 167-200.
Slicher van Bath, B.H., 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *A.A.G. Bijdragen* 11 (1964) 13-78.
Slichtenhorst, A. van, *XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen* (Arnhem 1653).
Sloet, J.J.S., 'Liever den Lotharinger dan den Clevenaar', *BMG* 11 (1908) 334.
Sloet van de Beele, L.A.J.W., *OGGZ* 2 delen (Den Haag 1872-1876).
Smeets, M.K.J., 'De Munsterabdij en de stadsprocessies te Roermond', *De Maasgouw* 93 (1974) 116-124.
Smith, A.D., *The ethnic origins of nations* (Oxford etc. 1986).
Smith, A.D., *National identity* (Londen etc. 1991).
Smith, A.D., *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (Londen etc. 1998).
Smith, A.D., *The nation in history. Historiographical debates about ethnicity and nationalism* (Cambridge etc. 2000).
Smith, A.D., *The cultural foundations of nations. Hierarchy, covenant and republic* (Malden MA etc. 2008).
Smithuis, J., 'The imagined community of Frisia in the late middle ages'. Te verschijnen in: Stein en J. Pollmann (ed.), *The dynamics of identity in the Low Countries, 1300-1600*.
Soly, H., 'Plechtige intochten in de steden van de zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd. Comunicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97,3 (1984) 341-361.

Spaen, W.A. van, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* 4 delen (Utrecht 1801-1805).
Spaen, W.A. van, *Historie van Gelderland* (Utrecht 1814).
Speculo, Johannes de, *Topographia simul et chronographia terre Gelrensis et oppidi Ercklensis*. Stadtarchiv Erkelenz, Handschriften, f. 110v-111r.
Spengler-Reffgen, U., *Das Stift St. Martini zu Emmerich von den Anfängen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts* (Siegburg 1997).
Spengler-Reffgen, 'Kapittels in het hertogdom Gelre', *GGG*, 315-322.
Spicker, J., 'Genealogische Zuschreibungen, niederrheinische Lokalisierung und erzählerische Strategie. Konrads von Würzburg "Schwanritter"' in: D. Heimböckel (ed.), *Sprache und Literatur am Niederrhein* (Bottrop 1998) 55-82.
Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijtiende eeuw* (Leuven 1994).
Stein, R., 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van een historiografische traditie', *BMGN* 110,3 (1995) 329-351.
Stein, R., 'Recht und Territorium. Die lotharingischen Ambitionen Philipps des Guten', *Zeitschrift für Historische Forschung* 24 (1997) 481-508.
Stein, R., 'Nationale identiteiten in de late middeleeuwen. Een verkenning', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28,2 (2002) 222-246.
Stein, R., 'Seventeen. The multiplicity of a unity in the Low Countries' in: Boulton en Veenstra (ed.), *The ideology of Burgundy*, 223-285.
Stein, R., 'Stände und Staat in den Niederlanden' in: R.C. Schwinges e.a. (ed.), *Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur* (Munchen 2006) 205-235.
Stein, R., 'The urban network in the Low Countries. A cultural approach'. Te verschijnen in: idem en J. Pollmann (ed.), *The dynamics of identity in the Low Countries, 1300-1600*.
Sternberg, B., 'Die Briefsammlung der Mechtild von Geldern (um 1320-1384)' in: U. Ludwig en T. Schilp (ed.), *Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geshichte des Niederrheins* (Munster 2004) 107-123.
Stinner, J. en K.H. Tekath, *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001).
Stoke, M., *Rijmkroniek van Holland (336-1305)*. J.W.J. Burgers ed. (Den Haag 2004).
Strauss, G., 'Topographical-historical method in sixteenth-century German scholarship', *Studies in Renaissance* 5 (1958) 87-102.
Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Arnhem 1960).
Summata cronica terre Gelrensis. KB Brussel, hs. 10160, f. 67r-74v.
Sycamber, R., *Historiola rationis studii viteque fratris Rutgeri Sycambri*. A. Beriger ed., in: idem, *Windesheimer Klosterkultur um 1500. Vita, Werk und Lebenswelt des Rutger Sycamber* (Tübingen 2004) 127-229.
Tervooren, H., 'Literatuur aan het hof van Gelre van het allereerste begin tot ongeveer 1370', *GGG*, 345-350.
Tervooren, H., e.a., *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas* (Berlijn 2006).
Thissen, 'Die Pfalz Nimwegen zwischen Reichs- und Territorialgewalt (1247-1371)' in: K. Flink en W. Janssen (ed.), *Territorium und Residenz am Niederrhein* (Kleef 1993) 33-65.
Thissen, B., 'Johan Moliart († 1356). Gelderse rentmeester en raad, bezien vanuit Nijmeegs perspectief', *Numaga* 42 (1995) 23-52.
Thissen, B., 'Landsheerlijke rekeningen als bron voor historisch onderzoek. Het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse Gelderse rekeningen, gerelateerd aan Kleefs bronnenmateriaal' in: D.E.H. de Boer e.a. (ed.), *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal* (Den Haag 1998) 133-152.
Thissen, B., 'Stadsrechtverlening in de graafschappen Gelre en Zutphen tot ca. 1315. Actoren', *BMG* 93 (2002) 40-54.
Thissen, B. en T. Engelen, 'Leven in ongewisse tijden. De bevolking van Nijmegen in de middeleeuwen' in: J. Kuys en H. Bots (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* II, *Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 39-47.

Thoma, W., ‘Muntslag op het grondgebied van het hertogdom Gelre’, *GGG*, 243-260.
De Tielse kroniek. J. Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983).
Tilly, C., *Coercion, capital and European states, AD 990-1990* (Cambridge 1990).
Tilmans, K., *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988).
Tilmans, K., 'Renaissance-vorstenspiegels in de Nederlanden: dankzij of ondanks maecenaat?', *Theoretische Geschiedenis* 16,4 (1989) 421-431.
Tilmans, K., 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden' in: Van Sas (ed.), *Vaderland*, 7-53.
Tracy, J.D., *The founding of the Dutch Republic. War, finance and politics in Holland, 1572-1588* (Oxford etc. 2008).
Tummers, H., 'Laatmiddeleeuwse grafsculptuur in Nederland', *Kunsthistorisch Jaarboek* 46 (1994) 237-270.
Tummers, H., 'De begraafplaatsen en grafmonumenten van de graven en hertogen van Gelre', *GGG*, 55-64.
Valkema Blouw, P., en A.C. Schuytvlot, *Typgraphia Batava, 1541-1600. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600* 2 delen (Nieuwkoop 1998).
Vanden strydt die hertoich Adolph van Gelre wan tegens die hertoich van Cleve by Straelen aender lantweren na Wachtendonk. P.J. Vermeulen ed., in: *Historisch Tijdschrift* 2 (1842) 45-47. J.S. van Veen ed., in: *BMG* 32 (1929) 115-119.
Vaughan, R., *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (nieuwe editie; Woodbridge 2002).
Vaughan, R., *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state* (nieuwe editie; Woodbridge 2002).
Vaughan, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (nieuwe editie; Woodbridge 2002).
Veen, J.S. van, 'Klacht over het sneuvelen van hertog Adolf van Gelre voor Doornik', *BMG* 7 (1904) 363-367.
Veen, J.S. van, 'Het verraad van Jelis van Riemsdijck (1539)', *BMG* 7 (1904) 203-224.
Veen, J.S. van, 'Geboorte- en sterfjaren van eenige leden van het Geldersche vorstenhuis', *BMG* 8 (1905) 502.
Veen, J.S. van, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567* (Arnhem 1914).
Veen, J.S. van, *De laatste regeeringsjaren van hertog Arnold (1456-1465)* (Arnhem 1920).
Veen, J.S. van, 'Hertog Adolfs eerste regeeringsjaar', *BMG* 27 (1924) 185-227.
Veen, J.S. van, 'De graafschap in den tijd van overgang', *BMG* 28 (1925) 84-111.
Veen, J.S. van, 'Bijdragen tot de geschiedenis des jaars 1466', *BMG* 31 (1928) 1-59.
Veen, J.S. van, 'Dood van hertog Reinald IV', *BMG* 31 (1928) 130.
Veen, J.S. van, 'Bijdragen tot de geschiedenis der jaren 1467-1468', *BMG* 32 (1929) 45-127.
Veenstra, J.R., '"Le prince qui se veult faire de nouvel roy". The literature and ideology of Burgundian self-determination' in: Boulton en Veenstra (ed.), *The ideology of Burgundy*, 195-221.
Veer, J. de, 'De verheffing van de Nijmeegse parochiekerk van St. Steven tot kapittelkerk', *Numaga* 31 (1984) 25-30.
Venner, G., 'Het hoofdgerecht Roermond', *PSHAL* 112 (1986) 30-101.
Venner, G., 'Die Grafschaft Geldern vor und nach Worringen' in: W. Janssen en H. Stehkämper (ed.), *Der Tag bei Worringen. 5. Juni 1288* (Düsseldorf 1988) 267-288.
Venner, G., *De grafmonumenten van de graven van Gelder* (Venlo 1989).
Venner, G., 'De overlevering van de privileges van Roermond' in: A.M.J.A. Berkvens e.a. (ed.), *Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 115-138.
Verbeek, H., *Graf Otto II. von Geldern (1229-1271). Ein Beitrag zur Geschichte des Niederrheins* (Munster 1910).
Verdonk, H., *Gerard van Gelre en zijn overlijdensdatum in het necrologium van Wassenberg* (Lelystad 1986).
Verdonk, H., *Enkele necrologische aantekeningen met betrekking tot de graven van Gelre en de graven van Zutphen* (Lelystad 1987).
Verdonk, H., *Gerard van Gelre en zijn overlijdensdatum in het necrologium van Wassenberg (vervolg)* (Lelystad 1987).

Verdonk, H., *De oorsprong der graven van Gelre* (Lelystad 1992).
Verdonk, H., *Ermentrud, een Utrechtse gravin?* (Lelystad 1996).
Verdonk, H., 'De graven van Gelre, de graven van Zutphen en het rijksleen van Alzey. Een commentaar op enkele recente publicaties', *De Nederlandsche Leeuw* 120, 3-4 (2003) 102-110.
Verdonk, H., 'Graaf Gerard "de Lange" van Gelre. Een prosopografische benadering', *BMG* 96 (2005) 46-70.
Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus. H. van Rij ed. (Hilversum 1989).
Verkerk, C.L., 'Nijmegen en de dominicanen', *BMG* 69 (1976-77) 35-79.
Verkerk, C.L., 'Arnhem, van koningsgoed tot stad', *BMG* 74 (1983) 1-40.
Verkerk, C.L., 'Het stadsprivilege van Zutphen van 1190/1191' in: C.M. Cappon e.a. (ed.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft* (Amsterdam 1984) 203-227.
Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).
Vermeesch, G., *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).
Vliet, K. van, 'Graven in Zutphens kapittelverleden', *Signum* 13,2 (2001) 67-75.
Vliet, K. van, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002).
Vredenberg-Alink, J.J., *Kaarten van Gelderland en de kwartieren* (Arnhem 1975).
Vries, W. de, 'De opkomst van de stad Emmerik (c. 1233 – c. 1261)', *BMG* 58 (1959) 157-172.
Vries, W. de, *De opkomst van Zutphen* (Arnhem 1960).
Vries, H. de, *Wapens van de Nederlanden. De historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg* (Amsterdam 1995).
Wartena, R., 'Ontginningen en Wüstungen op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMG* 68 (1974-1975) 1-50.
Wenskus, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes* (Keulen 1961).
Werner, M., 'Der Herzog von Lothringen in salischer Zeit' in: S. Weinfurter (ed.), *Die Salier und das Reich* I. *Salier, Adel und Reichsverfassung* (Sigmaringen 1991) 361-473.
Werner, M. (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein in Deutschland* (Ostfildern 2005).
Werner, M., 'Zwischen politischer Begrenzung und methodischer Offenheit. Wege und Stationen deutscher Landesgeschichtsforschung im 20. Jahrhundert' in: P. Moraw en R. Schieffer (ed.), *Die deutschsprachige Mediävistik im 20. Jahrhundert* (Ostfildern 2005) 251-364.
Wesseling, A., 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993) 68-102.
Wesseling, A., 'Dutch proverbs and expressions in Erasmus' adages, colloquies and letters', *Renaissance Quarterly* 55,1 (2002) 81-147.
Weststrate, J., *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel ca. 1360-1560* (Hilversum 2008).
Wientjes, R.C.M., 'De rekening van Werner van Deventer en haar editie' in: D.E.H. de Boer e.a. (ed.), *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal* (Den Haag 1998) 27-37.
Wientjes, R.C.M., 'De hertog van Gelre, zijn raad en zijn beambten circa 1350', *GGG*, 157-168.
Willems, J.F., 'Landkarakteristiek', *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde* 2 (1838) 314-315.
Willemsen, G.A.P.M., 'De zegels van de stad Nijmegen' in: *Het stadhuis van Nijmegen* (Nijmegen 1982) 95-98.
Winkelman, J.H., 'Tristant in Gelderland. Een bijdrage tot de Oostmiddelnederlandse hofliteratuur uit het midden van de dertiende eeuw' in: J.D. Janssens e.a. (ed.), *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen* (Amsterdam 1998) 51-62.
Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962).
Winter, J.M. van, 'Het (palts?)graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis', *BMG* 92 (2001) 57-

79.
Winter, J.M. van, 'Godschalk de kruisvaarder en de heren Van den Bergh. Enkele hypothesen', *BMG* 97 (2006) 141-153.
Wirtz, A., 'Die Geschichte des Hamalandes', *AHVN* 173 (1971) 7-84.
Wolfs, S.P., 'Prior van het Nijmeegse Broerenklooster, Walter Ruys O.P. uit Grave en zijn geschriften', *Numaga* 15 (1968) 94-121.
Würzburg, K. von, *Kleinere Dichtungen Konrads von Würzburg* II, *Der Schwanritter. Das Turnier von Nantes*. E. Schröder ed. (Berlijn 1925).
Zijp, A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem 1913).
Zuidema, L., 'Weerspiegeling van twee leefwerelden. Het Delftse kartuizerklooster en het drieluik met de familie van Beesd', *Madoc* 18,4 (2004) 260-270.
Zuijderduijn, J., *Medieval capital markets. Markets for renten between state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Utrecht, 2007).

Digitale databestanden

Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden in Gelre en Zutphen 1423-1584: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/StatenEnStedenVanGelderland1423-1584

Narratieve bronnen: http://www.narrative-sources.be/

Summary

Guelders. Dynasty, territory, and identity in the late middle ages

Current theories on state formation and the development of national identities often put emphasis on centrality and unity. Political and cultural centralization and uniformity would contribute to the development of states and national identities, while particularism and diversity would thwart them. Political, territorial and national entities are constructs, created by political centres that accumulate and centralise military, economic and ideological power. Thus, two of the most influential scholars on state formation, Charles Tilly and Michael Mann, conceive state formation as a process of accumulation and centralisation of power, while they conceive the state as an autonomous subject that submits society. On the subject of national identities, scholars like Benedict Anderson, Ernest Gellner and Anthony Smith relate the development of identities to the unifying agency of a political centre, a common culture, language and history, of shared memories or a shared ideology.

Yet, with regard to the late medieval political landscape of Western Europe, the elements centrality and unity seem problematical. It had a complex, composite character, with a multitude of shifting and intersecting layers of political entities and identities. Exemplary is the county (since 1339 duchy) of Guelders, the theme of this book. At first sight, Guelders, lying on the Meuse, the lower Rhine and the IJssel, seemed an incoherent entity, imbued with particularism, with loose borders, and many exclaves and enclaves. It was divided in four quarters, with four capital towns, each quarter acting more or less autonomously. Within each quarter, citizens and knights tenaciously held to their own rights and privileges. Even so, notwithstanding its lack of centrality and unity, its particularism and complexity, Guelders existed; it functioned as a political entity with its own identity.

How can we explain this? According to us, to understand the existence and functioning of a political entity like Guelders, the focus on centrality and unity, on processes of accumulation and centralisation of power, is inadequate. We must focus on the need for regulation, and the resulting construction of political structures on central, regional, and local levels, top-down, as well as bottom-up, and on how the dissimilar political structures interacted. How did individuals, on different geographical and social levels, construct and conceive political structures, and to what extent did they identify with them? In order to answer this question, we use the terms ‘political community’ and ‘political identity’.

Our main question is: what was the relation between the construction of a Guelders political community, and the construction of a Guelders political identity between 1100 and 1600? We use the word ‘political community’ as an alternative to ‘state’. The political scientist David Easton defines a ‘political community’ as "a group of persons who seek to solve their problems in common through a shared political structure". ‘Political community’, in this sense, has less formal, systematic and centralistic implications, and thus seems more appropriate to the late medieval context, than the term ‘state’. Now and then, we use the terms ‘state’ and ‘state formation’: not to refer to accumulation and centralisation of power, but to refer to the abstraction, formalisation and depersonalisation of political structures at the end of the middle ages and during the early modern period.

We use the term ‘political identity’ as an alternative to ‘nation’, or ‘national identity’. The word 'nation' is too heavily charged with emotions. What is more: in the scholarly debate, ‘nation’ is often exclusively associated with modern nationalism, and/or with large political units, like France and England. In this book, ‘political identity’ refers to the ways in which

people construct, perform and conceive a political community in their doings and thinking, and to the ways in which they identify with that community.

Identity includes three elements: praxis, imagination and identification. The identity of a person refers to who he is. His singularity generates in a process of continual interaction between acts and thinking. In this respect, Willem Frijhoff stresses the dynamic character of identity, and the relation between praxis and imagination. A person's identity, however, also refers to identification, or feelings of solidarity: to the persons, groups, or abstract entities like peoples, nations, and cultures he identifies with. This third element (identification) is a specification of the first two (praxis and imagination), for identifications are always part of a person's self-image and his acts. Yet, contrary to a person, a political community cannot perform itself, nor act, think, imagine, or identify with others. The political community can only exist when individuals perform, conceive and imagine it, when they identify with it, and act as its members. The term 'political identity' refers to this. Thus, in the end, a political identity only exists as a part of a person's individual identity.

A late-medieval political community like Guelders can also be called a 'territory'. In this book, we use the terms 'territory', or 'land' in addition to 'political community'. However, 'territory' has a more specific meaning than 'political community': it is a political community with a geographically defined political structure. More specific: a late medieval territory is a cluster of goods, rights and persons that, due to its internal structure, formed an independent, geographic unit. Territorialisation is the clustering of goods, rights and persons into a territory.

The structure that bound the territory of Guelders together was four-part, consisting of the following elements:

1. a dynasty: a successive series of counts and dukes;
2. a landscape of domains, castles, cities, jurisdictions, etcetera, created by the successive counts and dukes (the physical structure);
3. networks of local elites, initially grouped around the dynasty, but from the fourteenth century onwards also on a territorial base (the social-political structure);
4. images from, discourses about, and identifications with the dynasty, the physical, and the social-political structure (the mental structure).

This book is set up according these four elements. The first part (chapters 1 and 2) deals with the dynasty, the second part (chapters 3 and 4) with physical and social-political structure, and the last part (chapters 5, 6 and 7) with the mental structure.

Part I deals with the dynasty: with the name of the dynasty, its symbols and ancestry, questions of succession, and with the dynastical, memorial culture. The dynastical identity was rooted in continuity, blood relationship and status. The family name 'Guelders', passing down from father to son, expressed the continuity of the dynasty. The same goes for its coat of arms: the five-leaved flower, and from the 1230's onward the lion. The counts and dukes were not just individual leaders, or magistrates, but links in an unbroken chain of predecessors and successors, bringing together the past, the present and the future. Since the thirteenth century, the counts and dukes claimed the imperial privilege of female succession, in order to secure the integrity of this chain. The dukes from the house of Egmond (1423-1538) commissioned the writing of genealogies and judicial expositions in order to prove the blood relation between them and the old Guelders dynasty that had run out in 1371.

The continuity was also visualised by burial places of the deceased counts and dukes in churches and cloisters. The princely graves and monuments were not just objects from a distant past; they were *lieux de mémoire*, functioning in a dynamic memorial culture. Religious institutions, like the churches of Wassenberg, Zutphen, and Arnhem, the Cistercian cloisters Kamp, Roermond and Grafenthal, and the Carthusian cloister Monnikhuizen were

repertories of dynastic memory: here, the Guelders counts and dukes were commemorated, here were the monuments, inscriptions and books of memory with their names and the dates of death. The memorial culture, practiced in these churches and cloisters, was of great significance to the counts and dukes. They erected monuments, created memorial services, and favoured churches and cloisters in which their predecessors lay buried.

The status of the dynasty was connected to its glorious past and noble descent. Rainald I (1271-1326) and his son Rainald II (1326-1343) both referred to their illustrious, even royal descent. The dukes from the house of Egmond (1423-1538) identified with the old Guelders dynasty, but also with the aristocratic families of Egmond and Arkel. They were eager to demonstrate their blood relationship with the dynasty of Guelders, but at the same time, they wished to enhance the status of the families of Egmond and Arkel. Through these families, they would descend from the Trojans, and the famous Frisian king Radbod.

The dynastical idea, with its connotations of continuity, blood relationship, and status, was also crucial to the imagination, discourse, and agency of the Guelders political elites, and chroniclers. During the questions of succession in 1371, 1423 and 1538, the political stands of the towns and knights were partly motivated by the idea of continuity, and by the blood relation of the pretenders with the old Guelders dynasty. Moreover, historians stressed in their chronicles the indigenousness of the dynasty of Guelders. According to them, the ancestors of the dynasty were not illustrious figures from abroad, like the Trojans: the ancestors were the local, indigenous lords of Pont, who would have lived near the town and castle of Guelders. The descent was humble, but at the same time heroic, because, in a distant past, two sons of the lord of Pont would have slain a local dragon, delivering the people from its terror. Consequently, the people made these two sons 'prefects of Guelders'. And, what is more: according to the chroniclers, the dynasty of Guelders was in the eleventh century enriched with imperial blood.

The second part of this book is about the physical and social-political structure of the territory: the domains, castles, towns, jurisdictions, and also the networks of political elites: the knights and magistrates of the towns. The driving force behind the construction of the physical structure of late medieval territories was the growing stream of revenues local and regional aristocrats managed to appropriate. More than the Emperor, they profited from the demographic, economic, and institutional changes during the eleventh, twelfth, and thirteenth centuries: population growth, urbanisation, reclamations, the disintegration of manorialism, and the intensification of trade. Due to the increasing revenues, some aristocrats, like the counts of Guelders, managed to create physical networks of domains, rivers, castles, towns, et cetera, and became princes of territories.

Between the twelfth and fourteenth centuries, the counts and dukes of Guelders clustered their scattered goods and rights, and thus created the physical structure of the territory. They were successful in generating more and more revenues, originating from their domains, from appropriated regalia, like the levy of tolls, and from ordinary and extraordinary aids. Due to this, the successive counts and dukes could obtain new goods and rights, commit aristocrats, ministerials and citizens to them, build castles, and create administrative districts administered by salaried officials. In due course, this process of expansion, clustering, and structuring, brought in new financial sources, namely the ordinary and extraordinary aids, levied on all the newly formed territory.

In the first half of the fourteenth century, the physical structure was more or less finished. The territory was subdivided in geographically defined districts, sometimes with a castle or a town as administrative centre. The laws of the towns, districts and regions of the territory were written down. The towns of Guelders were divided in two juridical networks: one centred around the municipal law of Zutphen, the other around the municipal law of

Roermond. Many local aristocrats had handed down their jurisdictions to the counts and dukes, and had become their vassals.

However, the territory of Guelders did not only consist of a dynasty, and a physical network of goods and rights, but also of social-political networks of local elites: aristocrats, ministerials, knights, and towns. From the twelfth century onwards, a network of aristocrats and ministerials developed around the count of Guelders. We have called this the 'princely network'. They served the count personally, administered his domains, acted as witnesses and guarantors, and fought for him. From the thirteenth century onwards, they also acted as counsellors, officials, guarantors of credits, and as payers of extraordinary aids. Since around 1300, these aristocrats and ministerials were called 'knights'. At this time, the towns also joined this princely network. Aristocrats, ministerials (or knights), and towns joined the network to pursuit justice, peace and order.

At the end of the thirteenth century, and in the beginning of the fourteenth century, the knights and towns for the first time consented with the levy of extraordinary aids, in order to free the counts from their debts, to free pawned parts of the territory, and to secure the integrity of the territory. As a result of this, the towns in particular conceived the territory of Guelders more and more as a common good, in the sources mentioned as 'the common land'. They identified with this common land, and consequently sought to extend their influence on the administration and rule of the territory. They even conceived themselves as the defenders of the integrity and independence of the territory. In order to extend their influence, and to defend their privileges, and the integrity and independence of the land, the towns, in the fourteenth century, created a new social-political network, not centred around the prince, but on a territorial base. In the sources, this network is sometimes called 'the land'. Indeed, the towns of Guelders were too small to exert influence on an individual level. The only way to do this was to collaborate on a wider, territorial level.

The territorial network was a tool for the towns to make clear their wishes, and to put pressure on the count, or duke. They asked him not to pawn or sell parts of the territory, not to appoint officials from abroad, asked the right to advise him, and asked supervision on the mint. A major feature of this network was, that the members did not identify with the prince as an individual, but with the political community as a whole, the common land, including the dynasty. Repeatedly, they referred to the interests of the dynasty, of the individual members of the network, and to the interests of the territory.

At the beginning of the fifteenth century, the political structure of Guelders changed fundamentally. The princely network, until then extending steadily, contracted under the regime of duke Rainald IV (1402-1423). To administer the central government, duke Rainald made use of only a small group of confidants. As a result, many knights who threatened to lose their influence on the central government now joined the territorial network of towns. The outcome of these changes was a new, dualistic political structure, with on the one hand the duke and a small group of confidents and counsellors, and on the other the large, territorial network of towns and knights. The Guelders political community developed more and more into a state, in which the political structure was not determined anymore by the personal relations between the prince and the members of his network, but by the anonymous relations between the government and the subjects.

The towns Arnhem, Nijmegen, Roermond and Zutphen were the heads of the territorial network. In the second half of the fourteenth century, each of them had managed to bind a group of small towns, for whom they acted as representatives. Thus, four groups of towns, or quarters, with four capital towns had come into being. Therefore, the territory, or territorial network consisted of four parts. It was layered, with a constant tension, and interaction between the regional, or quarterly levels, and the territorial level. The knights, who

joined this network at the beginning of the fifteenth century, conformed to this system of quarters. Thus, a knighthood of Arnhem, a knighthood of Nijmegen, a knighthood of Zutphen, and a knighthood of Roermond came into being.

The capital towns, the small towns, and the knighthoods considered themselves to be the representatives, and supervisors of the land. After all, duke Arnold (1423-1465) was *chosen* by them. The same counts for duke Willem II (1538-1543). Duke Charles (1492-1538) became duke thanks to the initiatives and efforts of the territorial network. In the years 1570, when the duchy became involved in the Dutch Revolt, the authority of the territorial network grew further. In 1581 it co-signed the famous Act of Abjuration. Since then, Guelders was a duchy without a duke; the authority of the counts and dukes, built up in the course of centuries, now definitely transferred to the territorial network.

The third part of this book deals with the mental structure of the territory: on the images from, discourses about, and identifications with the dynasty, the physical network, and the social-political networks. Interacting with political and institutional developments, constantly new words, ideas, symbols and narratives became attached to Guelders. Through these associations, the inhabitants could construct images of their political community. They could reduce its complexity to a simple image, or a series of images. And through these images, they could comprehend their political community, and identify with it.

The prince and his dynasty evoked images of, and identifications with Guelders. However, the role of the prince was mainly passive. He did not actively propagate a certain image of Guelders, but the name of his dynasty, the weapons of armour, and his genealogy induced feelings of individuality and solidarity: they stirred the imagination of historians and political elites, who appropriated them to construct their own images of Guelders: images they could identify with. The prince and his court did not function as a centre, spreading a common political identity, but as a mirror, on which local elites, and chroniclers projected their images, identifications, and feelings of singularity and solidarity.

One of the most crucial aspects of the Guelders political identity was the idea that the gathering of domains, jurisdictions, tolls, and towns formed a well-defined territory, a complete whole, with the name of the dynasty: Guelders. At the end of the twelfth century, this gathering was called for the first time a *terra*. At the beginning of the fourteenth century, this *terra* was called for the first time 'Guelders', and from the fifteenth century onwards, the inhabitants were also called 'Guelders'. Some fifteenth- and sixteenth-century chroniclers referred to the territory with the word *patria*.

The towns and knights were eager to preserve the unity and integrity of the territory. They were obsessed with the idea of territorial unity and integrity. Repeatedly, they warned the count or duke not to alienate towns, castles, or other parts of the land. Nevertheless, Guelders, was a unity in diversity: images of, and identifications with the dynasty and the territory coexisted, or overlapped with images of, and identifications with the different towns, regions, and quarters. For example, the fifteenth century historian Willem van Berchen imagined his native town Nijmegen as an ancient, imperial town, founded by Julius Caesar. He strongly identified with Nijmegen, but at the same time, he identified with the Guelders dynasty and territory, connecting them with the story of the dragon-slayers. He identified with Guelders, not in spite of, but due to his identification with Nijmegen. Local and territorial identities were not necessarily incompatible, on the contrary: they could reinforce each other.

Since the end of the fifteenth century, humanists became interested in the antiquity of Guelders. They imagined Guelders as a part of the ancient *Germania*, with its inhabitants descending from the ancient Batavians or Sicambers. This humanist discourse was more than an intellectual game. It was a way to relate their feelings of solidarity with their region and with Guelders to new, modern, humanist images. They elaborated the older, widely shared

idea of the territorial network of towns and knights as representatives of the territory, to the idea of a Guelders people, from time immemorial rooted in the territory. They also related the rights and privileges of the members of the territorial network to the humanist idea of freedom: the freedom of the people of Guelders from ducal tyranny and foreign rule.

The main aspects of the development of a Guelders political community and identity were not centralisation and unification, but cooperation, imagination and identification on local, regional and territorial levels. According to the prevailing theories on state formation and the development of national identities, the obstacles for the construction of a Guelders political community and identity would have been manifold. The political structure of Guelders was very particularistic. Moreover, historians gave voice to a multiplicity of images of Guelders. The count, or duke and his court never had the ambition to create a collective historical image of Guelders. Nevertheless, the behaviour of the urban elites, the pursuit of the independence, integrity and unity of the territory, and the writings of Guelders historians reveal to us the existence of a vital and dynamic political community and identity.

How did the existence of a political identity relate to the political particularism and the multiplicity of images? It appears that particularism was not an obstacle, but a contributor to the development of a political identity. The protection of the particular interests of mainly the towns against the increasing power of the territorial princes could only be effective within the framework of the existing political community, i.e.: the territory, structured around the count, or duke and his network of knights and towns. Using this territorial network, individual towns could maintain and extend their influence in opposition to the central government. Therefore, the pursuit of particular and local interests encouraged the identification with the political community of Guelders and the formation of a political identity.

The existence of a political identity appears most directly in fifteenth and sixteenth century historiography. Writers imagined Guelders as a political community, symbolized by, for example, the ancient Batavians or Sicambers, the antiquity of Nijmegen, or by the dragon-slayers of Guelders, and kept together by the prince, or by the territorial network. The absence of a collective image did not imply the absence of a political identity. On the contrary: the multiplicity and flexibility of the imagination multiplied the possibilities to identify with the duchy. They made it possible to link one's personal or local identity with the imagined political community of Guelders.

Curriculum vitae

Aart Noordzij is op 3 november 1973 geboren in Nootdorp. In 1991 haalde hij zijn HAVO-diploma, en twee jaar later zijn VWO-diploma aan het Christelijk Lyceum Delft. In 1994 begon hij aan zijn studie Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In 2000 studeerde hij af in de Nieuwe Geschiedenis. Aan deze zelfde universiteit voltooide hij in 2001 de Lerarenopleiding. Van 2001 tot 2007 was hij als promovendus verbonden aan de sectie Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Sinds 2007 is hij werkzaam als docent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.